

ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

ДВАДЦЯТЬ ДРУГІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

*Збірник матеріалів
Всеукраїнської наукової конференції
«Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій»,
присвяченої 25-річчю Незалежності України*

18 квітня 2016 р.

Харків
«Майдан»
2016

УДК 069.01 : 745/749 : 929 : 930
ББК 79.1(4УКР)я5 : 63.2/3(4УКР)я5
Д 22

*Друкується за рішенням науково-методичної ради
Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова,
протокол № 2 від 25 березня 2016 р.*

Редакційна колегія:

О. М. Сошнікова, кандидат філософських наук, заступник директора з наукової роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова; А. О. Фененко, учений секретар ХІМ імені М. Ф. Сумцова; В. С. Аксьонов, кандидат історичних наук, завідувач відділу археології ХІМ імені М. Ф. Сумцова; В. В. Буличова, завідувач відділу науково-фондової роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова; А. В. Панченко, завідувач відділу науково-методичної роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова; О. П. Співак, завідувач відділу науково-освітньої роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова; І. П. Шевцов, завідувач відділу науково-інформаційних технологій та маркетингу ХІМ імені М. Ф. Сумцова.

Рецензенти:

С. М. Куделко, кандидат історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, заслужений працівник культури України, директор Центру краєзнавства при Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна

С. І. Посохов, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, заслужений працівник освіти України

Д 22 Двадцять другі Сумцовські читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої 25-річчю Незалежності України, 18 квітня 2016 р. / Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова. – Х. : Майдан, 2016. – 356 с.
ISBN 978-966-372-686-1.

До збірника увійшли матеріали доповідей і повідомлень з проблем музейної справи, збереження та популяризації історико-культурної спадщини краєзнавців, співробітників музеїв, викладачів, аспірантів та студентів ВНЗ України, які брали участь у науковій конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», що проходила у рамках ХХІІ Сумцовських читань.

Для музейних фахівців, істориків, працівників культури, краєзнавців, студентів вищих і середніх навчальних закладів.

УДК 069.01 : 745/749 : 929 : 930
ББК 79.1(4УКР)я5 : 63.2/3(4УКР)я5

ISBN 978-966-372-686-1

© Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, 2016

© Шевцов І. П., художнє оформлення, 2016

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

ПРО АКТУАЛЬНІСТЬ ТА НАПЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ МУЗЕЙНИХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

С. Б. Руденко,

*к. культ., докторант Київського
національного університету
культури і мистецтв*

Для позначення ситуації, що склалася навколо колективних знань та уявлень про минуле в нашій державі, досить часто використовувалася і продовжують вживатися мілітарні метафори, на кшталт поняття «війна пам'ятей». Розвиток подій у 2014 р. яскраво продемонстрував, що ці метафори починають виливатися в цілком реальні воєнні процеси. Отже, розв'язання проблем, викликаних хаосом інформації про минуле, є необхідною передумовою для припинення, або, принаймні, мінімізації негативних наслідків гібридної війни проти України. Означена соціальна проблема породжує наукову актуальність дослідження інститутів, що досліджують і репрезентують історію. Одним із таких закладів є музеї. Проте, достеменно невідомо, яку саме інформацію поширюють ці інституції. Намагаючись розв'язати проблему того, як саме музейні заклади впливають на знання й уявлення про минуле, дослідники, переважно, звертають увагу на технологічні аспекти передачі повідомлення між комунікантом і реципієнтом. Проте, зазвичай, з поля зору випадає, власне, саме повідомлення.

Зміст «музейного наративу», зокрема, став предметом дослідження у працях С. Гранж [2], Д. Флемінга [4], В. П. Хархун [5]. С. Гранж, виходячи із французького досвіду, акцентує увагу на необхідності гнучкої реакції музейних інтерпретацій на трансформації етнічних ідентичностей, представлення різних думок на історичні події. Таким чином, музей більшою мірою виконує соціальне замовлення, орієнтуючись на кон'юнктуру громадсько-політичного життя, а не на поширення об'єктивної наукової інформації про минуле. В цілому, такий підхід відображає сучасну музейну практику у Західній Європі. Яскравим її прикладом є один із голландських музеїв, який поставив собі за мету змінити

автентичні, проте неполіткоректні тепер назви картин, написаних у «добу колоніалізму» [1]. Звернемо увагу на те, що такі дії не лише викривляють історію, а й можуть мати на меті не стільки оберігати від образи свідомість нащадків населення колоній, що тепер проживають у Голландії, скільки витерти із їхньої історичної пам'яті небажані епізоди. Таким загрозам деформації об'єктивних знань про минуле С. Гранж не приділяє значної уваги. Авторка, розглядаючи роль музеїв у самоорганізації громадської думки, не враховує нестабільні суспільства, де музеї, потрапляючи у вир хаотичних громадсько-політичних процесів, замість того, щоб відображати плюралізм поглядів при тлумаченні історичних подій, відтворюють суперечливі й заідеологізовані інтерпретації минулого.

Д. Флемінг, британський музейник, говорить про необхідність формування музеями власного погляду на політичну культуру та політичну історію певної спільноти, замість того, щоб уникати участі в актуальному громадському житті, або приймати у ньому пасивну участь ретранслятора. Ставлячи питання про самостійний музейний наратив, він не розглядає питання під кутом зору, характерним, зокрема, для України, коли в суспільстві одночасно конкурують декілька історико-політичних концепцій, деякі з яких спрямовані на деконструкцію, власне, української державності. Автор не розглядає музей як фактор упорядкування колективних знань і уявлень про минуле.

Актуальні проблеми колективного сприйняття радянського минулого підняті у дослідженнях В. П. Хархун, яка розглядає так звані «музеї комунізму», здійснює порівняльний аналіз експозицій цих музеїв, смислів, які вони транслиють. Авторка не ставить перед собою завдання з'ясувати наскільки об'єктивними є ці музейні інтерпретації, як вони корелюються із актуальними науковими дослідженнями, чи виступають музеї лише ретрансляторами створених у позамузейному середовищі інтерпретацій, чи формують їх власноруч? В. П. Хархун не розглядає експозицій музеїв іншого тематичного спрямування, де відображаються радянські часи (наприклад, історичні музеї), не характеризує в цілому музейні інтерпретації подій радянської історії. Зауважимо, що наукового аналізу потребують не лише історичні події недавнього часу (II пол. XX ст.), коли досить важко розмежувати історію та політику, історію та пам'ять, а й більш давні етапи. Зрештою, доводиться констатувати відсутність наукових праць, які б системно розкривали як саме музеї репрезентують історію України та яку роль вони відіграють в організації знань і уявлень про минуле.

Отже, основне дослідницьке питання полягає у тому, що саме музеї говорять своїй аудиторії? Його вирішення передбачає розв'язання менших завдань. Передусім необхідно з'ясувати, наскільки музейні репрезентації відображають найновіші досягнення історичної науки. На шляху до цього треба подолати деякі перепони. Однією із них є атомізація історичного наукового знання, пов'язана із надмірною спеціалізацією дослідників. Відсутність цілісного бачення історії зумовлена також конкурентним характером розвитку історичної науки. Відстоювання власної точки зору (або точки зору наукової школи тощо) часто супроводжується акцентуванням уваги на недоліках у роботах опонентів й нехтуванням їхніми здобутками. Для накопичення історичного знання такий підхід, до певної міри, є виправданим, оскільки критика існуючих парадигм та концепцій є одним із шляхів здобуття нових знань про минуле. Проте модель конкуруючих дискурсів не підходить при формуванні цілісного наукового наративу, оскільки, за законом логіки, із двох суперечливих суджень істинним може бути лише одне. Якщо ж історичне наукове знання буде представлене як сукупність суперечливих поглядів, у вигляді незавершеної дискусії, то її місце заступлять прості, чіткі, зрозумілі, емоційні, проте необ'єктивні, ідеологеми. До того ж, наукове бачення минулого і так є вразливим з огляду на так звані «білі плями», які заповнюються досить повільно. Це пов'язано із значною тривалістю ґрунтовних наукових досліджень, складним процесом верифікації отриманих нових наукових знань. Зважаючи на це, в суспільній свідомості популярності набувають паліативні фантастичні конструкції, які заступають наукове незнання.

Основна ідея того, як подолати атомізацію наукового історичного знання, полягає у тому, що саме на музеї має лягти функція творення наукової несуперечливої репрезентації історії. По-перше, формування цілісного історичного наративу є прямим завданням музеїв як науково-дослідних та культурно-освітніх установ. А отже, вони мають синтезувати знання, напрацьовані у різних галузях історичної науки. По-друге, музеї можуть і повинні бути рівновіддаленими від конкуруючих наукових шкіл, течій, груп, акцентуючи увагу не на суперечностях, а на тих положеннях, щодо яких науковці дійшли згоди. По-третє, музейна комунікація є гнучкішою, порівняно із традиційними формами публікації результатів наукових досліджень – статтями і монографіями, що дозволяє оперативно вносити корективи до музейної репрезентації історії. По-четверте, музей як інституція має більший потенціал у розв'язанні проблеми авторської суб'єктивності.

В зв'язку із цим, виникає наступне дослідницьке питання: як музейна практика співвідноситься із окресленою вище місією та завданнями музею? Відповідь на це питання потребує ґрунтовного вивчення діяльності музеїв в Україні за певний період. Проте вже зараз можна виокремити основні тенденції. Наукові дослідження в музеї розглядаються, переважно, крізь джерелознавчу призму, як спонтанне дослідження якихось незначних історичних аспектів, до того ж, нерозривно пов'язаних із конкретним музейним зібранням. Музейні співробітники, переважно, не розглядають себе як повноцінних суб'єктів дослідницького процесу, чекаючи на кардинальні зміни у науковому дискурсі, проте, не докладаючи до цих змін жодних зусиль. В музеях вбачають, скоріше, ретрансляторів історії, ніж осередки трансляції власного наукового продукту.

Разом з тим, необхідно зазначити, що саме в рамках науково-дослідної роботи музеїв може бути розв'язано багато теоретико-методологічних проблем історичної науки. Насамперед, це формування історичного наративу в рамках музейної кооперації. Система музейних установ, взята в цілому, пов'язана практично із усіма галузями історії (наприклад, воєнна історія, регіональна історія тощо). Таким чином, музейні інтерпретації можуть доповнювати одна одну, відображаючи загальну історію суспільного життя. Це створює для реципієнта умови для вільного руху думки від загального до часткового і одиничного й навпаки. Крім того, музейні репрезентації до певної міри можуть розв'язати проблему виходу за межі національної історії (сам характер музейного зібрання зазвичай доводить штучність такого підходу до історіописання). В рамках «музейного наративу» переміщення акцентів на ті аспекти суспільного життя, що досить часто залишалися поза увагою дослідників (історія повсякденності, мікроісторія, культурна історія тощо). Важливими є також дослідження місця музею в упорядкуванні історичної пам'яті. На думку П. Нора [3], історична пам'ять відрізняється від історії емоційністю, вибірковістю, суб'єктивністю та ін. Зважаючи на ці відмінності, дослідник ставив питання про можливість взаємодії історії та пам'яті, хоча й не дав на нього прямої та чіткої відповіді. В українських реаліях історична пам'ять є не стільки відображенням досвіду певної спільноти, скільки результатом цілеспрямованого конструювання, що супроводжується маніпуляціями з минулим, відвертими фальсифікаціями історії. В зв'язку з цим, зростає роль музеїв, які можуть стати осередками об'єктивізації історичної пам'яті.

Підкреслимо, наведені тут загальні зауваження щодо історичних досліджень в музеях мають характер гіпотез й потребують верифікації в рамках ґрунтовної наукових досліджень.

Джерела та література

1. В нидерландском государственном музее поменяют «колониальные» названия картин [Електронний ресурс] // Зеркало недели. Украина. – Режим доступу: http://zn.ua/CULTURE/v-niderlandskom-gosudarstvennom-muzee-pomenyayut-kolonialnye-nazvaniya-kartin-198771_.html. – Дата обращения: 27.02.2016.
2. Гранж С. Чекаючи на музей Майдану, слід працювати з людським болем [Електронний ресурс] / С.Гранж, Є. Олійник // Радіо свобода. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27316402.html>. – Дата звернення: 11.01.16.
3. История и память в эпоху господства идентичностей [Електронний ресурс] : интервью с П. Нора / П. Нора ; Е.Филиппова (интервьюер). – Режим доступу: http://www.academia.edu/3616236/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%B8_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D1%8C_%D0%B2_%D1%8D%D0%BF%D0%BE%D1%85%D1%83_%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%B9_%D0%98%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B2%D1%8C%D1%8E_%D1%81_%D0%9F%D1%8C%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%BC_%D0%9D%D0%BE%D1%80%D0%B0.
4. Музеї та політика [Електронний ресурс] : [Флемінг Д. Інтерв'ю]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Y0IZGyCPKZE>. – Дата звернення: 11.01.16.
5. Хархун В. П. Війна пам'ятей у музеях комунізму [Електронний ресурс] / Валентина Харун // Україна модерна : міжнародний інтелектуальний часопис. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/memory-wars-muzeum-of-communism>. – Дата звернення: 25.11.15.

ХАРКІВ'ЯНИ, УДОСТОЄНІ ЗВАННЯ ГЕРОЙ УКРАЇНИ

*Б. А. Івченко,
зав. сектора відділу науково-
освітньої роботи ХІМ
імені М. Ф. Сумцова*

23 серпня 1998 р., напередодні 7-ї річниці незалежності України, Президент України Л. Д. Кучма підписав Указ № 994/1998 «Про встановлення відзнаки Президента України «Герой України». За цим указом, з метою відзначення громадян України за здійснення визначного особистого геройського вчинку, виявлену трудову доблесть, встановлювалась відзнака Президента України «Герой України» із врученням ордена «Золота Зірка» (за здійснення визначного геройського вчинку) або ордена Держави (за здійснення визначного трудового подвигу). У цей самий день був затверджений Статут відзнаки Президента України «Герой України» [46].

Мета даного дослідження – узагальнення відомостей про харків'ян, які удостоєні звання Героя України, оскільки ця тема не зайшла відображення у спеціалізованій літературі. Особлива актуальність дослідження цієї теми пов'язана із 25-річчям незалежності України, оскільки є нагода підбити підсумок чвертьвікової історії незалежної держави Україна.

Під час дослідження нами були вивчені біографії 417 видатних громадян, удостоєних звання Герой України (станом на лютий 2016 р.), внаслідок чого було виявлено серед них багатьох харків'ян. Варто зауважити, «харків'янами» надалі називаємо осіб, які народилися, жили, училися, працювали у Харкові або Харківській області.

Другою людиною в історії незалежної України, що була удостоєна звання Герой України, стала харків'янка **Любов Трохимівна Малая**. Починаючи від 1933 р., життя Л. Т. Малої пов'язане із Харковом, саме тоді вона навчалася у Харківському медичному інституті, який закінчила 1938 р. Після інституту Л. Т. Малая працювала за спеціальністю на Луганщині, а під час війни із нацистською Німеччиною була військовим медиком. Після війни Любов Трохимівна працювала в Харківському медичному інституті та Інституті терапії. Указом Президента України Леоніда Кучми № 7/1999 від 12 січня 1999 р. за визначні особисті заслуги перед Україною у розвитку медичної науки Л. Т. Малій присвоєно звання Герой України із врученням ордена Держави. Л. Т. Малая померла 14 квітня 2003 р., похована в Харкові [13].

30 грудня 1999 р. званням Героя України був відзначений **Анатолій Костянтинович М'ялиця**, що з 1960 р. навчався у Харківському авіаційному інституті та закінчив його у 1966 р. Анатолій Костянтинович з 1967 р. до 2015 р. працював на Харківському державному авіаційному виробничому підприємстві, пройшовши шлях від слюсаря до директора підприємства. Указом Президента України Леоніда Кучми № 1634/1999 від 30 грудня 1999 р. за визначні заслуги перед Українською державою в розвитку вітчизняного літакобудування А. К. М'ялиці присвоєно звання Герой України із врученням ордена Держави [29].

Важлива дата для розкриття теми статті – 16 березня 2000 р., коли Верховна Рада України прийняла Закон України «Про державні нагороди України». За цим законом, звання Герой України було визначено вищим ступенем відзнаки в Україні [36].

7 липня 2000 р. званням Героя України був нагороджений видатний український історик **Петро Тимофійович Тронько** за визначні особисті заслуги перед Україною у розвитку науки, відродженні та збереженні історико-культурної спадщини українського народу (Указ Президента України Леоніда Кучми № 864/2000 від 7 липня 2000 р.). П. Тронько народився 12 липня 1915 р. у с. Заброди Богодухівського р-ну Харківської обл. і до кінця 1930-х рр. жив на Харківщині. 12 вересня 2011 р. Петро Тимофійович помер, похований у Києві [44].

Указом Президента України Леоніда Кучми № 999/2000 від 21 серпня 2000 р. Генеральному конструктору бронетанкобудування України, начальнику Харківського конструкторського бюро з машинобудування імені О. О. Морозова **Михайлу Дем'яновичу Борисюку** було присвоєно звання Герой України із врученням ордена Держави за визначні трудові досягнення, заслуги перед Українською державою у зміцненні її обороноздатності. Михайло Дем'янович жив у Харкові з 1990 р., коли був призначений начальником конструкторського бюро з машинобудування імені О. О. Морозова [4].

Першим Героєм України в галузі сільського господарства став **Анатолій Тихонович Криворучко**, що народився 12 лютого 1947 р. у с. Базаліївка Чугуївського р-ну Харківської області [20]. Звання Герой України за досягнення у сільському господарстві удостоєні також харків'яни **Олександр Андрійович Кудревич** (народився 4 червня 1952 р. у с. Кирилівка Красноградського р-ну Харківської обл.) [21], **Іван Михайлович Гулий** (народився 26 липня 1940 р. у с. Соснівка Красноградського р-ну Харківської обл.) [10], **Андрій Яковлевич Ровчак** (народився 5 лютого 1953 р. у с. Бугаївка Ізюмського р-ну Харківської обл.) [39].

Указом Президента України Леоніда Кучми № 735/2002 від 22 серпня 2002 р. за визначні особисті заслуги перед Українською державою у розвитку вітчизняного енергетичного машинобудування був визнаний гідним звання Герой України **Анатолій Олександрович Бугаєць** із врученням ордена Держави. А. О. Бугаєць працював із 1959 р. електрозварювальником на Харківському електромеханічному заводі, а з 1962 р. його життя пов'язане із Харківським турбінним заводом, де він пройшов шлях від старшого техника до генерального директора. Помер 31 грудня 2011 р., похований у Харкові [5].

Понад два роки Президентом України не вносилися зміни до указів і статуту відзнаки «Герой України», згідно прийнятого закону «Про державні нагороди України», однак 2 грудня 2002 р. Президент України Л. Д. Кучма підписав Указ № 1114/2002 «Про звання Герой України» у відповідності до закону «Про державні нагороди України». Саме в цей день був затверджений Статут звання Герой України, який діє понині [47].

Першим з харків'ян, хто був удостоєний звання Героя України з врученням ордена «Золота Зірка» став **Василь Олександрович Мельников**. Також він перший харків'янин, хто отримав це звання посмертно. Василь Мельников народився 27 квітня 1977 р. у Маріуполі Донецької обл., пізніше родина Мельникових переїхала до Харкова. 19 листопада 2002 р. В. Мельников разом із групою парашутистів здійснив стрибок з літака у небі над селищем Бородянка Чернігівської обл. Один з недосвідчених парашутистів – П. О. Солоніцин після стрибка не міг відкрити свій парашут, на малій висоті В. Мельников допоміг П. Солоніцину, але відкрити власний парашут йому не вистачило часу, через що він загинув. Указом Президента України Леоніда Кучми № 145/2003 від 20 лютого 2003 р. за здійснення героїського вчинку ціною власного життя В. О. Мельникова посмертно присвоєно звання Герой України і нагороджено орденом «Золота Зірка». Василь Мельников похований у Харкові [26].

Життя видатної української спортсменки **Яни Олександрівни Клочкової** також пов'язане із Харковом, оскільки вона разом із родиною у 1997 р. переїхала до Харкова, де народився її батько. Я. Клочкова була переможницею багатьох спортивних змагань, виборола золоті медалі на Олімпійських іграх в Сіднеї (2000) та Афінах (2004). Указом Президента України Леоніда Кучми № 916/2004 від 18 серпня 2004 р. за виняткові спортивні досягнення на Олімпійських іграх Я. О. Клочковій присвоєно звання Герой України із врученням ордена «Золота Зірка» [16].

Указом Президента України Леоніда Кучми № 927/2004 від 19 серпня 2004 р. за визначні особисті заслуги перед Українською державою у розвитку юридичної науки звання Герой України із врученням ордена Держави присвоєно **Василію Яковичу Тацію** – ректору Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого з 1987 р. [43]. В. Я. Тацій з 1959 р. до 1963 р. навчався у Харківському юридичному інституті, а з 1966 р. він безперервно працює у цьому ВНЗ [43].

Олександр Андрійович Жданову, директору державного підприємства Харківський машинобудівний завод «ФЕД», присвоєно звання Герой України із врученням ордена Держави Указом Президента України Леоніда Кучми № 928/2004 від 19 серпня 2004 р. за визначні особисті заслуги перед Українською державою у розвитку вітчизняного машинобудування. Олександр Андрійович народився 29 серпня 1939 р. і все життя прожив у Харкові, з 1960 р. і до сьогоднішнього дня працює на Харківському машинобудівному заводі «ФЕД» [12].

Герой України **Віктор Миколайович Остапчук** з 1972 до 1977 р. навчався у Харківському інститут інженерів залізничного транспорту, а з 1977 до 2012 р. працював на Південній залізниці, де пройшов шлях від майстра локомотивного депо до начальника Південної залізниці. Указом Президента України Леоніда Кучми № 1294/2004 від 21 жовтня 2004 р. за визначний особистий внесок у спорудження об'єктів транспортної інфраструктури України В. М. Остапчуку присвоєно звання Герой України із врученням ордена Держави [32].

Більшу частину життя прожив у Харкові видатний юрист, Герой України **Володимир Володимирович Сташис**, який з 1946 р. і до смерті жив у Харкові, навчався і працював у Харківському юридичному інституті (нині Національний юридичний університет імені Я. Мудрого). Указом Президента України Віктора Ющенка № 925/2006 від 1 листопада 2006 р. за визначні особисті заслуги перед Українською державою у розвитку юридичної науки В. В. Сташису присвоєно звання Герой України із врученням ордена Держави. Помер 2 листопада 2011 р., похований у Харкові [41].

Указом Президента України Віктора Ющенка № 1030/2006 від 5 грудня 2006 р. за визначні особисті заслуги перед Україною у державному будівництві голові Харківської обласної державної адміністрації **Олександр Степанович Масельському** посмертно присвоєно звання Герой України із нагородженням орденом Держави. З 1969 р. Олександр Степанович жив на Харківщині, коли став директором радгоспу «Червоний Жовтень» у с. Крючки

Балаклійського р-ну Харківської обл., пізніше займав різні керівні посади в Харківській обл., а з 1982 до 1992 р. був головою Харківського облвиконкому. О. С. Масельський з 1992 р. був Представником Президента України в Харківській обл., з 1995 р. – головою Харківської обласної державної адміністрації. Помер 12 квітня 1996 р., похований у Харкові [24].

Звання Герой України із врученням ордена Держави Указом Президента України Віктора Ющенка № 732/2007 від 21 серпня 2007 р. за визначні особисті заслуги у розбудові вітчизняної теплоенергетики присвоєно ще одному харків'янину – **Геннадію Кириловичу Вороновському**, що був директором Харківської ТЕЦ–5 з 1991 р. Г. К. Вороновський помер 28 травня 2010 р., похований у селищі Високе Харківського р-ну Харківської обл. [6].

Серед Героїв України є також представник кондитерської галузі – харків'янка **Алла Арестівна Коваленко**, що народилася у Харкові 16 травня 1948 р. Алла Арестівна з 1984 р. і понині працює на Харківському виробничому об'єднанні кондитерської промисловості (нині корпорація «Бісквіт-Шоколад»). Указом Президента України Віктора Ющенка № 938/2008 від 16 жовтня 2008 р. за визначні особисті заслуги перед Українською державою у розвитку харчової промисловості А. А. Коваленко вшанована званням Герой України із врученням ордена Держави [18].

У Харкові народилася, живе і працює Герой України **Лариса Олександрівна Шитикова**, яка з 1987 р. і до сьогоднішнього дня продовжує працювати вчителем математики у Харківській гімназії № 47. Указом Президента України Віктора Януковича № 840/2011 від 23 серпня 2011 р. за визначний особистий внесок у розвиток вітчизняної освіти Л. О. Шитиковій присвоєно звання Герой України із врученням ордена Держави [55].

Близько сотні людей загинули на майдані у Києві під час Революції гідності, їх назвали «Небесною Сотнею». 21 листопада 2014 р. Президент України Петро Порошенко підписав указ № 890, згідно з яким «за громадянську мужність, патріотизм, героїчне відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, самовіддане служіння Українському народу, виявлені під час Революції гідності», звання Герой України із нагородженням ордена «Золота Зірка» (посмертно) було присвоєно 99 особам із Небесної Сотні. Троє харків'ян – **Юрій Григорович Паращук**, **Владислав Віталійович Зубенко**, **Євген Миколайович Котляр** – стали Героями України, що увійшли до Небесної Сотні [48].

Життя ще двох Героїв Небесної Сотні, Героїв України, також пов'язане з Харковом. **Юрій Олександрович Пасхалін**, що наро-

дився 1984 р. у с. Носачів на Черкащині, у Харкові закінчив школу олімпійського резерву [34], а **Василь Олександрович Шеремет** близько року працював у Харківській обл. [54].

Чимало мужніх захисників України, які визнані гідними звання Героя України під час проведення антитерористичної операції на Донбасі, закінчили харківські навчальні заклади. Серед них: випускники Харківського університету повітряних сил імені І. М. Кожедуба **Костянтин Вікторович Могилко** (помертно) [49], **Дмитро Олександрович Майборода** (помертно) [50] та **Надія Вікторівна Савченко** [51], випускник Харківського інституту танкових військ **Євген Миколайович Межевікін** [25], випускник харківського Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого **Сергій Володимирович Цимбал** (помертно) [52].

Життя багатьох Героїв України певним чином пов'язане із Харковом і Харківщиною, серед таких: авіабудівник **Петро Васильович Балабуєв** (у 1954 р. закінчив Харківський авіаційний інститут) [1]; видатний діяч транспортної галузі **Георгій Миколайович Кірна** (у 1970 р. закінчив Харківський інститут інженерів залізничного транспорту) [15]; конструктор авіаційних двигунів **Федір Михайлович Муравченко** (у 1954 р. закінчив Харківський авіаційний інститут) [30]; співачка **Райса Опанасівна Кириченко** (у 1989 р. закінчила Харківський інститут мистецтв) [37]; представник електрозварювальної галузі **Ярослав Іванович Микитин** (з 1968 р. працював на Харківському електромеханічному заводі) [27]; діяч атомної енергетики **Сергій Борисович Тулуб** (у 1971–1972 рр. навчався у Харківському інженерно-економічному інституті) [45]; працівник сільського господарства **Леонід Григорович Яковишин** (у 1984 р. захистив кандидатську дисертацію з економіки у Харківському сільськогосподарському інституті) [56]; ліквідатор аварії на ЧАЕС **Олександр Григорович Лелеченко** (навчався у Харківському льотному училищі) [22]; представник сільськогосподарської галузі **Іван Махтейович Балюк** (у 1968 р. закінчив Харківський інститут механізації та електрифікації сільського господарства) [2]; директор Національної бібліотеки України для дітей **Анастасія Степанівна Кобзаренко** (закінчила Харківський бібліотечний інститут) [17]; авіабудівник **Дмитро Семенович Ківа** (провів дитячі роки у Харкові, у 1965 р. закінчив Харківський авіаційний інститут) [14]; ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка **Леонід Васильович Губерський** (у 1961 р. працював на цукровому комбінаті в Харківській обл.) [9]; видатний фізик **Віктор Григорович Бар'яхтар** (у 1953 р. за-

кінчив Харківський державний університет імені Горького, з 1954 до 1973 р. працював у Харківському фізико-технічному інституті [3]; літератор **Борис Федорович Білаш** (у 1964 р. закінчив Харківський педагогічний інститут) [35]; ректор Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля **Олександр Леонідович Голубенко** (у 1973 р. захистив кандидатську дисертацію «Розробка та дослідження пружинної підгумованої колісної пари» у Харківському політехнічному інституті) [8]; діяч морського транспорту **Микола Пантелеймонович Павлюк** (народився 14 січня 1940 р. у м. Чугуєві Харківської обл.) [33]; працівник вугільної промисловості **Микола Сафонович Сургай** (народився 20 листопада 1933 р. у с. Любівка Краснокутського р-ну Харківської обл., 1953 р. закінчив Харківський гірничий технікум, потім виїхав на роботу на Донбас) [42]; представник машинобудівної галузі **Володимир Матвійович Лук'яненко** (народився 18 жовтня 1937 р. у Харкові, 1960 р. закінчив Харківський політехнічний інститут, з 1961 р. працює на Сумському машинобудівному заводі) [23]; архітектор **Олександр Опанасович Силин** (з 1947 до 1957 р. жив у Харкові, працював доцентом кафедри архітектури Харківського інженерно-будівельного інституту, відбудовував бібліотеку імені В. Г. Короленка та будівлю Державної промисловості в Харкові) [40]; оперна співачка **Євгенія Семенівна Мірошниченко** (народилася 12 червня 1931 р. у с. Перше Радянське Вовчанського р-ну Харківської обл.) [28]; нейрофізіолог **Платон Григорович Костюк** (жив у Харкові, навчаючись з 1943 до 1945 р. у Харківському військово-медичному училищі) [19]; видатний театральний режисер **Михайло Ієрухімович Резнікович** (народився 26 квітня 1938 р. у Харкові) [38]; медик **Олександр Олексійович Шалімов** (з 1957 до 1970 р. працював у різних медичних закладах Харкова) [7]; письменник **Олесь Терентійович Гончар** (з 1933 до 1941 р. жив і навчався у Харкові) [31]; військовий, що керував звільненням Освенцима від нацистів, **Анатолій Павлович Шапіро** (народився 18 січня 1913 р. у Краснограді Харківської обл.) [53]; генерал **Кузьма Миколайович Дерев'янка** (у 1924 р. закінчив школу червоних старшин у Харкові, у 1943 р. звільняв Харків від нацистських окупантів) [11].

Підсумовуючи, можна зазначити, що на момент написання цього тексту (лютий 2016 р.) звання Героя України отримали 417 осіб, життя 55 з них у той чи інший спосіб пов'язане із Харковом чи Харківщиною. Харків'яни стали Героями України в багатьох галузях. Найбільше у військовій галузі – 8 Героїв України (В. Мельников, А. Шапіро, К. Дерев'янка, К. Могилко, А. Май-

борода, Н. Савченко, Є. Межевiкiн, С. Цимбал); 5 Героїв України у сiльському господарствi (А. Криворучко, О. Кудревич, I. Балюк, I. Гулий, А. Ровчак); 5 Героїв України вiдзначенi за громадянську мужнiсть пiд час Революцiї гiдностi (Ю. Парашук, В. Зубенко, Є. Котляр, Ю. Пасхалiн, В. Шеремет); 4 Героя України в авiабудуваннi (А. М'ялиця, П. Балабуєв, Ф. Муравченко, Д. Кiва); 3 Героя України в освiтнiй галузi (Л. Губерський, Л. Шитикова, О. Голубенко); по 2 Героя України у залiзничному транспортi (Г. Кiрпа, В. Остапчук), у музичному мистецтвi (Р. Кириченко, Є. Мiрошниченко), у машинобудуваннi (В. Лук'яненко, О. Жданов), у юридичнiй науцi (В. Сташис, В. Тацiй), у лiтературi (О. Гончар, Б. Бiлаш) та медицинi (Л. Малая, О. Шалiмов); по одному Герою України у морському транспортi (М. Павлюк), iсторичнiй науцi (П. Тронько), танкобудуваннi (М. Борисюк), енергетичному машинобудуваннi (А. Бугаєць), вугiльнiй промисловостi (М. Сургай), електрозварювальному виробництвi (Я. Микитин), атомнiй енергетицi (С. Тулуб), спортi (Я. Клочкова), архiтектурi (О. Силин), лiквiдацiї аварiї на Чорнобильськiй АЕС (О. Лелеченко), державному будiвництвi (О. Масельський), нейрофiзiологiї (П. Костюк), теплоенергетицi (Г. Вороновський), кондитерськiй галузi (А. Коваленко), бiблiотечнiй справi (А. Кобзаренко), фiзiцi (В. Бар'яхтар), театральному мистецтвi (М. Резникович).

У Харкiвському iсторичному музеї iменi М. Ф. Сумцова зберiгаються музейнi предмети, пов'язанi з життям харкiв'ян, удостоєних звання Героя України, а саме: Л. Т. Малої, М. Д. Борисюка, А. Т. Криворучка, В. О. Мельникова, О. О. Шалiкова, Я. О. Клочкової, О. С. Масельського, А. А. Коваленко, Ю. Г. Парашука, В. В. Зубенка, Є. М. Котляра.

Враховуючи вищезазначене, вважаємо за необхідне частину експозицiї Харкiвського iсторичного музею iменi М. Ф. Сумцова присвятити харкiв'янам Героям України, або створити тимчасову стацiонарну чи пересувну виставку, присвячену цiй темi, оскiльки вона не лише має викликати iнтерес у харкiв'ян i гостей мiста, а також сприятиме вихованню патрiотизму i особливої поваги до Героїв сучасної української iсторiї.

Джерела та лiтература

1. Балабуєв Петро Васильович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ex.ua/8793257>
2. Балюк Иван Махтейович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/BalyukIM.html>

3. Бар'яхтар Віктор Григорович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nasua/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=PNAS&P21DBN=PNAS&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=I&S21STR=659232
4. Борисюк Михайло Дем'янович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://logos-ukraine.com.ua/project/index.php?project=piued3&id=1376>
5. Бугаєць Анатолій Костянтинівич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua/uk/o-xarkove/pochetnyie-xarkovchane/bugayets-anatoliy-oleksandrovich.html>
6. Вороновський Геннадій Кирилович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/VoronovskyGK.html>
7. Герой України – ШАЛІМОВ Олександр Олексійович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/hero_shalimov.html
8. Голубенко Олександр Леонідович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/GolubenkoOL.html>
9. Губерський Леонід Васильович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/GuberskyLV.html>
10. Гулій Іван Михайлович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/GulyyIM.html>
11. Дерев'яно Кузьма Миколайович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/DerevyankoKM.html>
12. Жданов Олександр Андрійович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://logos-ukraine.com.ua/project/index.php?project=piued&id=413>
13. Іванова Н. М. Матеріали Л. Т. Малої в колекції ХІМ [Текст] / Н. М. Іванова // Двадцять Сумцовські читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої 160-й річниці з дня народження видатного українського вченого, академіка Української академії наук М. Ф. Сумцова, 18 квітня 2014 р. – Х. : Майдан, 2014. – С. 361–368.
14. Ківа Дмитро Семенович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://logos-ukraine.com.ua/project/index.php?project=nued&id=59>
15. Кірна Георгій Миколайович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua/uk/o-xarkove/pochetnyie-xarkovchane/kirpigeorgiy-mikolayovich.html>
16. Ключкова Яна Олександрівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://region.library.kharkov.ua/buergers.php?type=1&year=2005&id=24>
17. Кобзаренко Анастасія Степанівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.logos-ukraine.com.ua/project/index.php?project=piued2&id=802>
18. Коваленко Алла Арестівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua/ru/o-xarkove/pochetnyie-xarkovchane/kovalenko-alla-arestivna.html>
19. Костюк Платон Григорович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.amnu.gov.ua/links/1/4/78/kostyuk-platon-grigorovich/>

20. Криворучко Анатолій Тихонович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/KryvoruchkoAT.html>
21. Кудревич Олександр Андрійович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/KudrevichOA.html>
22. Лелеченко Олександр Григорьевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://coolschool1.at.ua/index/kniga_pamjati_quot_zhivy_poka_pomnim_quot_posvjashaetsja_tem_kto_pogib_v_chernobylskom_pekhe_lelechenko/0-415
23. Лук'яненко Володимир Матвійович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.meria.sumy.ua/index.php?newsid=41664>
24. Мандригіна С. С. Діяльність О. С. Масельського на Харківщині [Електронний ресурс] // Тринадцяті Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції «Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини», 18 квітня 2007 р. – Х., 2007. – С. 39–42.
25. Межевікін Євген Миколайович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/MezhevikinEM.htm>
26. Мельников Василь Олександрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/MelnikovVO.html>
27. Микитин Ярослав Іванович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tntu.edu.ua/?p=uk/about/honorary-doctors-and-professor/mykytyn-yai>
28. Мірошніченко Євгенія Семенівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/MiroshnichenkoES.html>
29. М'ялиця Анатолій Костянтинівич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archive.gov.ua/ukr/category/myalicaanatoliy.html>
30. На 81-м году ушел из жизни генеральный конструктор ЗМКБ «Ивченко-Прогресс» Федор Михайлович Муравченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.space.com.ua/gateway/news.nsf/NewsALLR/65567FC680DC18E5C22576C5003198C5!open>
31. Олесь Терентійович Гончар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.nlu.edu.ua/index.php?option=com_k2&view=item&id=58:olsterentijovich-gonchar&Itemid=127
32. Остапчук Віктор Миколайович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/OstapchukVM.html>
33. Павлюк Микола Пантелеймонович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.port.odessa.ua/index.php/ua/istoriya/nachalniki-portu/10914-pavlyuk-mikola-pantelejmonovich>
34. Пасхалін Юрій Олександрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/PashalinYuO.htm>
35. Поетичне слово Бориса Білаша [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://donetshina.ucoz.org/publ/rozдуми_z_privodu/poetichne_slovo_borisa_bilasha/4-1-0-639
36. Про державні нагороди України [Електронний ресурс] : закон від 16 березня 2000 р. № 1549-III / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1549-14>

37. Раїса Опанасівна Кириченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://poltavahistory.inf.ua/mans4_2u.html
38. Резнікович Михайло Ієрухімович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/ReznikovychMI.htm>
39. Ровчак Андрій Яковлевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/RovchakAYa.html>
40. Силин Олександр Опанасович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/SylynOO.html>
41. Сташис Володимир Володимирович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.nlu.edu.ua/index.php?option=com_k2&view=item&id=1344:stashys-volodymyr-volodymyrovych&Itemid=127
42. Сургай Микола Сафонович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.logos.biz.ua/proj/donntu/online/452.htm>
43. ТаційВасильЯкович[Електроннийресурс].–Режимдоступу:<http://nlu.edu.ua/ru/%D1%80%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9-%D0%B2%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C-%D1%8F%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87/>
44. Тронько Петро Тимофійович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://logos-ukraine.com.ua/project/index.php?project=nued&id=145>
45. Тулуб Сергій Борисович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/TulubSB.html>
46. Указ Президента України «Про встановлення відзнаки Президента України «Герой України» № 944/98 від 23 серпня 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/944/98>
47. Указ Президента України «Про звання Герой України» № 1114/2002 від 2 грудня 2002 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1114/2002>
48. Указ Президента України «Про присвоєння звання Герой України» № 890/2014 від 21 листопада 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/890/2014>
49. Указ Президента України «Про присвоєння К. Могилку звання Герой України» №545/2014 від 20 червня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/17820.html>
50. Указ Президента України «Про присвоєння Д. Майброді звання Герой України» №917/2014 від 4 грудня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/917/2014>
51. Указ Президента України «Про присвоєння Н. Савченко звання Герой України» №117/2015 від 2 березня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/117/2015>
52. Цимбал Сергій Володимирович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/TsybmalSV.htm>
53. Шаніро Анатолій Павлович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/ShapiroAP.html>
54. Шеремет Василь Олександрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/SheremetVO.htm>

55. Шитикова Лариса Олександрівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/ShytykovaLO.html>
56. Яковичин Леонід Григорович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrgeroes.narod.ru/YakovishynLG.html>

МУЗЕЙНИЙ КОМПЛЕКС ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

С. М. Куделко,

*к. і. н., професор кафедри
історіографії, джерелознавства
та археології, директор Центру
краєзнавства імені академіка
П. Т. Тронька Харківського
національного університету
імені В. Н. Каразіна*

О. Г. Павлова,

*к. і. н., доцент кафедри
історіографії, джерелознавства
та археології Харківського
національного університету
імені В. Н. Каразіна*

Останні роки музейний комплекс найстарішого у східній Україні університету швидко розвивається. Він поповнюється новими музеями і меморіальними кімнатами, а старі, що існують часто багато десятиліть, створюють нові, сучасні експозиції [1; 12]. В останнє десятиліття неодноразово оновлювалася і експозиція першого вузівського музею Харкова – Музею історії ХНУ імені В. Н. Каразіна [3; 6; 7].

Серед найбільш вражаючих музейних подій університету останніх десятиліть – відкриття музею астрономії [9], а також двох виставкових майданчиків: «ЄрміловЦентр» (пл. Свободи, 4) [8] і «ЛандауЦентр» (пл. Свободи, 6) [11]. Слід згадати і останні університетські надбання – художню галерею імені Генріха Семирадського (пл. Свободи, 6), а також нову експозицію Музею археології в Головному корпусі університету (обидва відкриті в цьому навчальному році).

Однак ці незаперечні досягнення повинні мати продовження. Серед таких завдань, які повинні і можуть бути, на нашу думку,

вирішені в найближчий час, – це створення повноцінного Музею книги, оновлення експозиції Музею природи, і, нарешті, кроки по створенню етнографічного музею.

До цього моменту університет має у своєму розпорядженні унікальне зібрання книг і рукописів, що зберігаються у відділі книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна (вул. Університетська, 23). Це зібрання по праву повинно бути зараховано до національного надбання України. Подібний музей міг би стати не лише популяризатором книги, її історії, але і прекрасною навчальною базою для студентів-філологів, істориків та інших. Питання про створення музею книги ставилося уже не раз, але створення такого музею знаходиться лише на початковій стадії [2; 4].

Етнографічна колекція була виділена із зібрання Музею археології і етнографії Слобідської України у зв'язку з його реорганізацією і перейменуванням в «Музей археології» у 2015 р. На жаль, у Харкові немає достатньо великих етнографічних зібрань [5; 12] і це завдання стоїть на часі ось уже декілька десятиліть. Слобідська Україна, мабуть, єдиний великий історико-географічний регіон країни, який не має такого спеціального музею.

Саме Харківський університет протягом XIX–XX ст. організовував численні етнографічні експедиції, а у працях його вихованця М. А. Церетелева (1790–1869) вперше було досліджено народну творчість, а також покладено основу українській фольклористиці. Вчені уже не раз ставили питання про створення спеціального етнографічного музею у Харківському університеті.

На часі стоїть ще одне завдання – створення Музею історії науки. Такий музей є необхідним доповненням до уже створеного музейного комплексу.

Серед завдань, які потребують свого вирішення – заснування періодичного видання, присвяченого музеям і музейним зібранням університету. На його сторінках музейні працівники університету (а також їх колеги) могли б обмінюватися досвідом, повідомляти про свої знахідки, і взагалі, мати у своєму розпорядженні ще один майданчик для популяризації своєї діяльності.

Перспективним нам представляється відкриття в університеті навчальної спеціальності з підготовки фахівців у галузі історії і теорії мистецтва.

Таким чином, музеєфікація університету, що розпочалася з перших років його існування, може і повинна бути продовжена, що у повній мірі відповідає статусу класичного університету, його більш ніж двовіковій історії, відображає нагальні потреби

сучасності в актуалізації досвіду минулого, а зростаючий інтерес до різноманітних пам'яток – запорука того, що зали уже створених і майбутніх музеїв не будуть пустувати. Знаменитий філософ М. Ф. Федоров писав про майбутній музей, що він «...будет действовать душеобразовательно, делая всех и каждого существом музееобразным» [14, с. 604].

Джерела та література

1. Березюк Н. М. Незвичайний музей [Текст] / Н. М. Березюк // Скарбниця національної культури. – Х. ; Пархомівка, 1995. – С. 11–12.
2. Березюк Н. М. Великий потенціал маленького музею: Музей праць учених Харківського національного університету В. Н. Каразіна [Текст] / Н. М. Березюк // «Луньовські читання». Матеріали науково-практичних семінарів (2010–2015 рр.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – С. 76–78.
3. Где обитает университетский дух: [презентация новой экспозиции Музея истории ХНУ] [Текст] // Веч. Харьков. – 2005. – 29 янв. – С. 1, 4.
4. Грамма В. М. До створення музею наукової книги у Центральній науковій бібліотеці Харківського університету [Текст] / В. М. Грамма // Проблеми збереження та відновлення історичної пам'яті: третя наук. конф. з питань музеєзнавства та іст. краєзнавства, 23–24 трав. 1995 р. : тез. доп. – Х. : ХДІК, 1995. – С. 35–36.
5. Дім, де знать гуляла : [відкриття Музею нар. мистец. Слобожанщини по вул. Іванова, 35] [Текст] // Панорама. – 1991. – № 23, юнь. – С. 8.
6. Іващенко В. Ю. Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: історія, сьогодення, перспективи (до 40-річчя з дня урочистого відкриття) [Текст] / В. Ю. Іващенко, І. В. Калініченко, О. С. Марченко // «Луньовські читання». Матеріали науково-практичних семінарів (2010–2015 рр.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна. – С. 106–114.
7. Музей історії Харківського університету: [буклет] [Текст] / уклад.: В. Ю. Іващенко та ін. – Х., 2007. – 14 с.
8. «ЕрмиловЦентр» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yermilovcentre.org/ermilovtsentr/>.
9. Єрмоленко О. 200 років астрономії в Харкові: [про відкриття в Харк. нац. ун-ті імені В. Н. Каразіна музею історії астрономії] [Текст] / О. Єрмоленко // Слобід. край. – 2008. – 29 трав. (№ 61). – С. 1, 3.
10. Невичерпне джерело духовності: (нарис про діяльність музеїв історії вищ. навч. закл. м. Харкова) [Текст] / Харк. гуманіт. ун-т «Нар. укр. акад.» ; за заг. ред. В. І. Астахової. – Х. : НУА, 2003. – 139 с.
11. Про «ЛандауЦентр» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://landaucentre.org/about/>.
12. Ревенко В. Сохраним народные традиции: [регион. ассоциация мастеров нар. творчества планирует открытие Музея нар. искусства Слобожанщины] [Текст] / В. Ревенко // Веч. Харьков. – 1991. – 6 февр.

13. *Символика и традиции в деятельности вузовских музеев: (очерки о деятельности музеев истории высш. учеб. заведений г. Харькова)* [Текст] / [Калиниченко И. В. и др.] ; под общ. ред. В. И. Астаховой ; Харьк. гуманитар. ун-т «Нар. укр. акад.». – Х. : НУА, 2008. – 70 с.
14. Фёдоров Н. Ф. *Сочинения* [Текст] / Н. Ф. Фёдоров. – М. : Мысль, 1982. – 709 с.

ШЛЯХИ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ МУЗЕЮ ЯК КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ЦЕНТРУ

О. О. Гендзюровська,
*ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

В перспективі останніх років питання модернізації музеїв, їх осучаснення набирає все більше обертів. Основні напрямки роботи сучасного музею знайшли своє відображення у «комунікативній теорії» Д. Камерона, який запропонував розглянути музей як особливу комунікативну систему. Суть теорії полягає в тому, щоб сприймати музей як процес спілкування відвідувачів з «реальними речами». Головним комунікатором виступають експонати музею, а співробітники музею є свого роду транслятором, дешифратором поданої інформації.

У друкованій літературі, періодичних виданнях, інтернет-просторі, як наприклад «Музейний простір», «Педагогічний музей України», часто звертаються до актуальних питань музейної комунікації, ефективного менеджменту, реклами, популяризації музеїв. Ряд дослідників займаються дослідженням та розробкою оптимальної моделі сучасного «музею-центру», прикладом можуть слугувати дослідження Гайди Л. А. [3], Мартем'янової Н. С. [4], Котлера Н. [10] та інших.

З кінця ХХ ст. універсальною моделлю закордонних музеїв є «відкритий музей», який поєднує в собі культурну, естетичну, освітню та розважальну функції [3, с. 243]. Такі музеї є відкритим простором для діалогу і поступово стають складовою розважальної індустрії. Музеї намагаються побудувати свою роботу таким чином, щоб кожен відвідувач міг сам ознайомитись з будь-якою експозицією. Здебільшого політика музеїв зосереджена на розширенні кола відвідувачів. Її реалізація відбувається за рахунок соціальних програм для різних фокус-груп, освітніх акцій, через роботу інформаційних кімнат, «сімейних центрів». Поширеними видами

роботи з відвідувачами є: інтерактиви, квести, тематичні екскурсії, перфоменси, оснащення експозиції аудіо, відео, комп'ютерними матеріалами. Зростання вимог до діяльності музеїв за одночасного ускладнення економічних умов спонукає музейників шукати додаткові джерела фінансування [2, с. 3]. Прикладом таких джерел можуть слугувати: продаж реплік, листівок, книг, відеоматеріалів; кав'ярні, бари, ресторани, тематичні кафе, відкриті на території музею; аренда приміщень для конференцій, концертів, виставок, ділових зустрічей. Чому практика інтеграції музеїв у сферу дозвілля в Україні не набуває такого ж поширення – питання, яке потребує більш детального та глибокого вивчення. Не лише музеї мають бути готовими для відвідувачів, саме суспільство має бути готовим до взаємодії з музеєм.

Результати даного дослідження можуть використовуватись музеями для формування належного фідбеку, діалогу, зворотнього зв'язку у роботі з відвідувачами. Формування актуальної комерційної пропозиції – запорука успішного функціонування будь-якого музею [10, с. 22–26].

Ми зосередили увагу лише на одному аспекті – на питанні популяризації музею серед відвідувачів. Це є необхідною умовою для налагодження системи спілкування «музей-відвідувач». Для цього було проведено поверхневе соціологічне дослідження серед студентів, за методом аудиторного опитування [1, с. 207–213; 5; 7, с. 275–278]. В дослідженні взяли участь 100 респондентів: студенти гуманітарного профілю ХНУ імені В. Н. Каразіна, ХНПУ імені Г. С. Сковороди, ХДАК. Групи, за складом, гетерогенні, рандомні [6].

Мета нашого опитування – експериментальним шляхом виявити оптимальні напрямки роботи з віковою аудиторією 17–25 років, основу якої складають студенти. Крім того, серед завдань нашого дослідження є покращення роботи музею, шляхом актуалізації та популяризації серед відвідувачів різних вікових груп.

В анкеті представлені 7 питань відкритого та закритого типу [8; 9]. Кількість відповідей не була обмеженою. Відкриті питання були спрямовані на те, щоб виявити, які теми будуть цікавими для відвідувачів.

Перше питання стосувалось того, як часто респонденти відвідують музей. Більшість респондентів (30%) відповіли, що відвідують музеї не рідше 1 разу у півріччя. На другому місці (26%) – респонденти, які відвідують музеї не рідше 1 разу на місяць. На друге питання, в якому йшлося про те, з якою метою респонденти відвідують музеї, більшість (47%) відповіла, що відвідують з освітньою метою. Багато студентів зазначили, що приходять

у музей здебільшого в тому разі, якщо екскурсія запланована, або є обов'язковою. Це не є випадковістю, а лише говорить про те, що безперечною перевагою музеїв є наявність унікальної достовірної інформації. Здебільшого українські музеї мають інформаційно-освітній характер, що є привабливим для студентів-істориків, науковців, але робить музей, як правило, не надто привабливим туристичним об'єктом.

Третє питання стосувалось того, що є непривабливим у музеї для відвідувачів. Питання було спрямоване на те, аби виявити малоефективні, слабкі сторони у роботі музею. Непривабливо, на думку опитаних, виглядають постійні виставки – відсутність змін у експозиції, ймовірно, слугують відштовхуючим фактором, крім того, непривабливо виглядають екскурсії, що мають здебільшого інформативний характер та позбавлені діалогу або інтерактивної частини. Це формує односторонній тип відносин між відвідувачем та музеєм. В музейній педагогіці давно обговорюються аспекти діалогової культури. За таких обставин музей має стати місцем культурно-історичного діалогу [3, с. 243–244].

Наступне питання стосувалось того, які теми виставок, факультативів були б цікавими для відвідувачів. Більшість респондентів (21%) зазначили, що факультативи, виставки, присвячені видатним харків'янам, локальній історії, архітектурі, або музейні заходи, де вони б самі могли брати участь, були б цікавими.

Інтелектуально-культурний потенціал музею спроможний реалізувати одразу декілька виховних завдань: поєднання культурного, філософського, творчого та емоційного виховання. Це свідчить про те, що музей є суспільно затребуваним, необхідно лише відповідати на сформовані запити. П'яте питання анкети стосувалось того, в яких заходах відвідувачі готові взяти участь. Більшість респондентів (45%) зазначили, що готові брати участь в інтелектуально-освітніх іграх (прикладом може слугувати гра «Що? Де? Коли?»), на другому місці опинились тематичні квести, пов'язані з експозиціями, також, на думку респондентів, досить популярними могли б стати тематичні екскурсії, що пов'язали б в собі декілька експозицій, як наприклад, «розвиток музичного мистецтва», або «видатні науковці міста Харкова». Шосте питання стосувалось того, у яких зустрічах відвідувачі готові взяти участь. 58% опитаних зазначили, що завітали б на майстер-класи, 36% обрали науково-полярні лекції, обговорення, на третьому місці (25%) опинились презентації книг, зустрічі з авторами. Останнє питання мало визначити, що на думку респондентів може залучити відвідувачів до музею. 82% респондентів обрали рекламу, з них більше половини зазначили саме

рекламу у соціальних мережах. На другому місці опинились віртуальні екскурсії музеєм, презентації експонатів (33%). Такий вибір можна пояснити тим, що саме соціальні мережі є місцем спілкування, та найбільшою концентрацією потенційних відвідувачів. Як правило, музейні сайти не несуть в собі комунікативної складової, і перш за все, є інформаційною платформою.

І тому, щоб забезпечити себе необхідним інформаційним полем, більшість сучасних музеїв переносять свою інтернет-активність у соціальні мережі. На перший погляд, це рішення видається найбільш простим та доступним, але часто, велика кількість інформації залишається без належної уваги. З огляду на це музеям, по-перше, необхідно розробляти стратегію з організації музейного менеджменту, по-друге, реалізовувати проекти, розраховані на конкурентоспроможну аудиторію. Вирішенню цих питань слугує чітка робота з потенційними та постійними відвідувачами. Головним питанням тут є створення постійного інформаційного супроводу, обговорення актуальних питань, пов'язаних з цікавою, корисною діяльністю музею в колі друзів та випадкових відвідувачів. В соціальних мережах важливо зберігати інформативність, цікаву подачу матеріалу, що отримало підтвердження під час проведеного нами анкетування. Наступним кроком в роботі над іміджем музею є налагодження зв'язків з іншими співтовариствами для підтримання належного інформаційного поля. У роботі з соціальними мережами важливо враховувати і цільову аудиторію. Так, наприклад, основу користувачів мережі facebook складають люди більш зрілого віку. Потенційними відвідувачами можуть стати іноземці, тому група у мережі facebook має носити більш інформаційно-презентаційний характер – для того, щоб приваблювати відвідувачів. Якщо звернутися до інших соціальних мереж, як наприклад «вконтакте», то цільову аудиторію складають школярі та студенти, тут необхідно враховувати соціальний та розважальний аспекти, волонтерську діяльність.

Таким чином, виходячи з результатів, отриманих під час проведеного дослідження, можна стверджувати, що у суспільства є потреба у спілкуванні з музеями. Для цього необхідно об'єднати загальнотеоретичні уявлення в систему і втілити ці знання у практичні проекти. Питання стосовно реклами музею, поповнення колекцій, зміна підходів та концепцій формування експозицій, навіть завдання музею – змінюються. Формування музею-центру як засобу комунікації, здатне вирішити низку питань, поставлених перед сучасним музеєм, але втілити все це у життя можливо лише за наявності практичних методів.

Джерела та література

1. Брік Т. Про що мовчать соціологи? Які дані масових опитувань ми аналізуємо? [Текст] / Т. Брік // Соціологія, теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 207–213.
2. Рожко В. Нариси управління музейною справою України, або мій перший місяць у міністерстві культури [Текст] / Рожко Василь // Музейний простір. – 2014. – №2(12). – С. 2–3.
3. Гайда Л. А. Музейна педагогіка: пошук оптимальної моделі [Текст] / Л. А. Гайда // Методологічні засади історичної освіти в контексті профілізації старшої школи : матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції. – Кіровоград : КОІППО імені Василя Сухомлинського, 2012. – С. 243–249.
4. Мартем'янова Н. С. Музейна педагогіка в культурно-освітній діяльності музею [Текст] / Н. С. Мартем'янова // Сімнадцять Сумцовських читання : збірник матеріалів наукової конференції на тему: «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму» (проводиться в рамках XVII Сумцовських читань), 18 квітня 2011 р. – Х. : Майдан, 2011. – С. 230–232.
5. Батыгин Г. Обоснование научного вывода в прикладной социологии [Текст] / Г. Батыгин. – М. : Наука, 1986. – 270 с.
6. Дмитриева Е. Фокус-группы в маркетинге и социологии [Электронный ресурс] / Е. Дмитриева – Режим доступа: http://www.osmi.grsu.by/docs/Library/focus_group/dmitrieva.pdf
7. Зборовский Г.Е. Общая социология [Текст] : учебник / Г. Е. Зборовский. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Гардарики, 2004. – 592 с.
8. Осипов Г. В. Рабочая книга социолога [Текст] / Редкол. Г. В. Осипов и др. – М. : Наука, 1983. – 478 с.
9. Ядов В. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. [Текст] / В. Ядов. – М. : Добросвет, 2001. – 569 с.
10. Neil G Kotler. Museum marketing & strategy [Text] / Neil G Kotler, Kotler Wendy, Kotler Philip. – 2nd edition. – USA: Jorsey-Bass – 2008. – 509 p.

З ДОСВІДУ СПІВПРАЦІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА З БЛАГОДІЙНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

К. Ю. Дубін,
*ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

На сьогоднішній день в Харківській області діють кілька десятків благодійних організацій. Основним принципом їх функціонування є здійснення різноманітних програм, що по-перше, направлені на підтримку певних категорій населення (інвалідів, різного роду соціально незахищених верств населення, людей, що внаслідок життєвих обставин втрапили в скрутну ситуацію тощо), а по-друге, покликані стимулювати розвиток позитивних тенденцій: освітніх, культурних, мистецьких, пропаганди здорового способу життя, охорони довколишнього середовища, прав людини та інших.

Рушійні причини благодійності не є чужими і для музеїв. Тож не дивно, що шляхи доброчинних волонтерів і музейників нерідко збігаються. Музейні заходи в таких випадках зазвичай використовуються як інструмент соціалізації і реабілітації підопічних благодійних організацій.

На Заході уже кілька десятиліть існує поняття арт-терапії, що в буквальному сенсі означає лікування мистецтвом і передбачає психологічну корекцію, зняття внутрішньої напруженості, сублімацію шляхом культурних, мистецьких та творчих заходів для людей, що потребують цього. Останніми роками концепція набуває популярності і в українському просторі. Так Донецький обласний краєзнавчий музей в 2013 році запроваджував програму з відвідувачами, що мають особливі потреби [7, с. 1]; Національний музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків уже третій рік реалізує арт-терапевтичну програму «Трамплін» [4, с. 1]; постійно анонсує подібні заходи Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному [5, с. 1]. Звичайно, психологічні корекції проводяться обов'язково в тісному зв'язку з відповідними спеціалістами, для яких залучення експозиційних залів стає важливим елементом загального процесу. Має подібний досвід і Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова. Зокрема, лише протягом 2015 року музей співпрацював з наступними благодійними організаціями: «Харківщина для молоді», «Перехід», «Карітас. Харків» [3, с. 1], «Хесед-Шааре Тиква», «Аутизм. Альтернатива» [1,

с. 1], «Ренесанс», Спілка Червоного Хреста України, територіальні центри соціального обслуговування різних районів міста Харкова та інші.

Основним уроком зазначеної співпраці є, очевидно, відчутна неоднорідність аудиторій, що відвідують музей в рамках благодійних програм. Наприклад, групи глухонімих потребують розбірливої артикуляції, оскільки читають по губах. Цікаво, що такі відвідувачі часто орієнтуються навіть не на музейного співробітника, а на більш звичного для них супроводжуючого від самої організації. Особливою потребою сліпих людей є необхідність тактильного вивчення речей, про які йдеться. Спеціально для останніх з початку 2016 року музей дав старт програмі «Історія на дотик». Періодично гостями музею стають також відвідувачі з ментальними особливостями, зокрема аутисти. Важливо, що останні часто приходять з батьками або іншими супроводжуваними родичами, кожен окремо. В іншому випадку вони ведуть себе вкрай неспокійно, що нівелює всі зусилля музейників. Більш того, спілкування з аутистами гостро ставить питання про прийнятні для обох сторін моделі комунікації: часто буває незрозумілим, наскільки взагалі сприймається інформація і навколишнє дійство такими людьми, оскільки відсутні загальноприйняті форми вираження емоцій. Саме супроводжуючі, яких добре знають аутисти, і стають тим містком до світу їх сприйняття, що робить комунікацію можливою. Необхідним в роботі з людьми з особливостями часто є також скорочення часу заходів.

Втім, благодійність направлена далеко не тільки на цей контингент. Суттєвою складовою діяльності таких організацій є також робота з людьми, які внаслідок тих чи інших причин потрапили в складні життєві умови. На сьогоднішній день ці категорії є вкрай актуальними, оскільки йдеться в першу чергу про вимушених переселенців. Сумним наслідком будь-яких бойових дій є не тільки поранені і загиблі, але й ті, хто був змушений покинути свої міста і села, тікаючи від війни. На сьогоднішній день, за даними ООН, більше двох мільйонів людей в Україні були вимушені залишити свої рідні домівки. Близько 230 тисяч з них оселились в Харківській області (а враховуючи тих, хто не реєструвався, таких більше 300 тисяч) [4, с. 1]. Зрозуміло, що вимушені переселенці стають об'єктом уваги і роботи благодійних організацій. І важливою складовою цього піклування є не тільки матеріальна допомога, але й подолання негативних психологічних наслідків пережитої війни. Невід'ємною складовою тут є саме вказана вже вище арт-терапія, зокрема і музейна пропозиція. Інтерактивні заходи, лекції, екскур-

сії, які проводяться у закладі, стають ефективним інструментом, що допомагає відволіктись від небажаних переживань, полегшити ментальну реабілітацію та ресоціалізацію в нових умовах. Робота з ними передбачає делікатне ставлення, особлива увага до формулювань. Часто від організаторів груп надходять побажання оминуті увагою військову тематику. Натомість переселенці, що є особливо чутливими до політичної кон'юнктури в порівнянні, наприклад, з більшістю пересічних харків'ян, природно більш заглиблено цікавляться історичним перебігом в українських землях. Зважаючи на це, музей шляхом подібних заходів сприяє не тільки психологічній реабілітації, але й виконує патріотично-виховні функції стосовно громадян країни.

Тож музей є доволі важливим партнером для благодійних організацій. В свою чергу, ця співпраця включає заклад до престижної діяльності, розширює круг його контактів та вводить в нові партнерські кола, викликає додатковий інтерес в суспільстві, створює позитивний імідж в масовій свідомості.

До цього моменту мова йшла про співпрацю з благодійними організаціями, де музей виступає в певному сенсі донором. Втім, цю взаємодію можна здійснювати і в іншому ракурсі. Доволі цікавими для закладу можуть виявитись наукові та культурні гранти, що афішуються тими самими благодійними фондами. Адже не є секретом, що фінансовий бар'єр є якщо не основним, то дуже значним на шляху до ефективності роботи та можливості музею реалізувати розроблені проекти. Ті самі пропозиції можуть значно поліпшити взаємодію з відвідувачами різних категорій. Втім, отримання допомоги музеєм традиційно виявляється значно складнішим, ніж надання. Якщо ще два роки тому грантова практика не дуже сміливо, але все ж розвивалася в Україні, то погіршення економічної ситуації призвело до майже повного згортання фінансових потоків в цій царині. Сьогодні реальним шляхом для українських музеїв видаються лише деякі зарубіжні спонсори, як-то німецькі [8, с. 1] чи американські [6, с. 1]. Втім, є надія, що поліпшення ситуації в країні знову приверне увагу до культурної спадщини, а разом з нею посприяє розширенню програм культурного грантування.

Тож слід зазначити наостанок, що така співпраця часто потребує нестандартних підходів і зазвичай не є легкою. Разом з тим, вона дає відчутну користь всім сторонам цього трикутника: терапевтичний ефект для клієнтів добродійних організацій, реалізацію поставлених цілей самим благодійникам, залучення до соціально важливих задач та підвищення престижу історичного музею.

Джерела та література

1. Аутизм. Альтернатива: основна сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://autizm.com.ua/>
2. Державна політика щодо регіонів, що прийняли найбільшу кількість переселенців, має бути скоригована [Електронний ресурс] : за матеріалами інтерв'ю голови Харківської обласної ради Сергія Чернова // Харківська обласна рада. – Режим доступу: <http://www.oblrada.kharkov.ua/ua/press-center/news/14884-derzhavna-politika-shchodo-regioniv-shcho-prijnyali-najbilshu-kilkist-pereselentsiv-mae-buti-skorigovana>
3. Карітас. Україна: основна сторінка [Електронний ресурс] // Карітас. Україна. – Режим доступу: <http://www.caritas-ua.org/index.php/en/>
4. Конкульт: музейна арт-терапія та вкрадене мистецтво [Електронний ресурс] : за матеріалами Наталії Галушки // Ера медіа. – Режим доступу: http://www.eramedia.com.ua/article/212307-konkult_muzeiyina_artterapiya_ta_vkradene_mistetctvo/
5. Музейна арт-терапія [Електронний ресурс] : текст екскурсовода ІІ категорії Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Оксани Донець. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/media/set/?set=a.975181752541428.1073741985.132664700126475&type=3>
6. Посольський фонд США збереження культурної спадщини оголошує конкурс «Великий проект» [Електронний ресурс] : інформаційні відомості // Посольство США в Україні. – Режим доступу: <http://ukrainian.ukraine.usembassy.gov/uk/ambassadors-fund.html>
7. Робота з відвідувачами з обмеженими можливостями. Досвід музею в Донецьку [Електронний ресурс] : за матеріалами інтерв'ю з Оленою Глубокою // Історична правда. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/529d1c5839086/>
8. Стипендіальна програма для молодих кураторів, реставраторів, музейних фахівців і менеджерів культури [Електронний ресурс] : інформаційні відомості // Центр культури та мистецтва. – Режим доступу: <http://www.cultura.kh.ua/uk/activities/grants-investments/open-grant/3307-stipendialna-programa-dlja-molodih-kuratoriv-restavrtoriv-muzejnih-fahivtsiv-i-menedzheriv-kulturi>

МУЗЕЙ І СУЧАСНІСТЬ: ВИКЛИКИ ПОВСЯКДЕННОСТІ

МУЗЕЄФІКАЦІЯ ТОПОСУ ЯК ПРОБУДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ (З ДОСВІДУ РОБОТИ НЕФОРМАЛЬНОГО ТОВАРИСТВА ДРУЗІВ ЗІНАЇДИ СЕРЕБРЯКОВОЇ)

*М. М. Красиков,
к. філол. н., доцент кафедри
етики, естетики та історії
культури Національного
технічного університету
«Харківський політехнічний
інститут», директор
Харківського відділення
Українського етнологічного
центру Інституту
мистецтвознавства,
фольклористики та етнології
НАН України, голова Ради
Неформального товариства
друзів Зінаїди Серебрякової*

Відома приповідка «Свято место пусто не бывает» стосовно пам'ятних місць, на жаль, часто «не спрацьовує»: скільки визначених – святих для усіх культурних людей – місць сьогодні є пустками або взагалі знищено внаслідок різних причин – і історичних трагедій, і недбалості нащадків, і байдужості громадськості, і «апетитів» нуворишів...

На Харківщині чимало надзвичайно значущих місць, які повинні були б бути музеєфіковані або хоча б збережені у пристойному стані, однак ані влада, ані громада не роблять для цього нічого. Достатньо згадати хоча б багатостраждальний комплекс палацових будівель у Люботині, який міг би бути туристичною «родзинкою» краю і у архітектурному відношенні, і у історико-культурному сенсі (адже там мешкали у різні роки поет Василь Маслович і князі Святополк-Мірські – непересічні постаті нашої

історії). Пам'ятка гине у всіх на очах, і люботинці, і харків'яни десятиліттями просто спостерігають за її руйнацією, а дехто й сприяє скорішому її знищенню, влаштовуючи підпали, потроху розтягуючи на будівельні матеріали кинуту напризволяще пам'ятку архітектури.

При кожній нагоді харків'яни полюбляють згадувати, що з їх містом пов'язане життя Нобелівського лауреата Івана Буніна, який залишив про своє харківське життя-буття кілька дорогоцінних для краєзнавців сторінок у автобіографічному творі «Жизнь Арсеньева». Однак будинок на вул. Воробйова, 12, де жив майбутній класик, не тільки не став музеєм письменника, але й не удостоївся навіть поганенької меморіальної дошки і десятиліттями вперто не береться на облік як пам'ятка історії, внаслідок чого власники будинку замінюють вікна, двері, модернізуючи його на свій розсуд. А хіба літературні читання, скажімо, під назвою «Легкое дыхание», або фестиваль «Бунінська осінь», що могли б проводитися на подвір'ї біля знаменитого будиночка, не сприяли б кращому розумінню мешканцями міста значущості літературного минулого краю?

Навіть такий «брендовий» харківський письменник як Квітка Основ'яненко, основоположник нової української прози, один із перших українських драматургів і «батьків» української журналістики, який уславив Харків своїм «Сватанням на Гончарівці», численними історико-мемуарними розвідками і практичною діяльністю (був засновником Інституту шляхетних дівчат, Громадської бібліотеки, директором театру) увічнений у Харкові лише у назві вулиці (яка насправді не має до нього ніякого відношення) та бюстом, який скоро «задавить» багатоповерхівка, що будується у охоронній зоні пам'ятки, незважаючи на заборону Міністерства культури. Проте славетні Квіткінські топоси – Основа і Гончарівка – ніяк не меморизовані. Уся пам'ять про Квітку на Основі, на честь якої він узяв свій псевдонім, полягає у тому, що у парку, названому ім'ям класика української літератури, де колись був маєток Квіток, стоїть великий банер з інформацією про минуле садиби. А поруч гине школа Квітки, побудована до сторіччя від дня народження письменника, де мав би бути музей визначного земляка, тим більше, що у Харківському літературному музеї, як не дивно, нема навіть стенда, присвяченого Квітці – одному з фундаторів вітчизняної літератури. Нема там, до речі, і стенда, присвяченого Буніну.

На Гончарівці ж відсутня будь-яка згадка про драматурга, який зробив її знаменитою на увесь світ. Вулиці, що й досі носять ста-

ровинні назви Велика та Мала Гончарівська, могли б стати Меккою для туристів, якби були б оформлені у дусі квіткінської п'єси (а у Харкові є визначні майстри стріт-арту), і селфі зі скульптурним Шельменком люди робили б не з меншим задоволенням, ніж з Остапом Бендером чи отцом Федором. Культуротворчий потенціал Квітчиних топосів надзвичайно великий: фестивалі народного гумору, традиційного фольклору, ремесел, ярмарки у народному стилі, театралізовані свята (наприклад, «День народження Квітки-Основ'яненка») могли б приваблювати сотні відвідувачів не тільки з Харкова та околиць, а й із сусідніх областей. Фестиваль «Сватання на Гончарівці» міг би бути не менш популярним, ніж «Весілля в Малинівці» чи «Печенізьке поле», а для людей, які не мають змоги чи бажання кудись їхати, це взагалі була б одна з небагатьох можливостей доторкнутися до традиційної культури рідного краю (докладніше див.: [1]).

Прикладів такої «забудькуватості» можна наводити безліч. Утім, **сакралізація топосу відбувається не сама собою – це наслідок чийось духовних і організаційних зусиль.** Прикладом того, як можна пробудити історичну пам'ять шляхом культурного освоєння меморіального топосу, є діяльність Неформального товариства друзів Зінаїди Серебрякової.

Зінаїда Серебрякова – найзначніший художник світового масштабу, який коли-небудь жив у Харкові. Іллю Репіна харків'янином назвати складно: він народився і провів юнацькі роки у Чугуєві, а у губернському місті бував протягом життя лише проїздом. Народилася З. Серебрякова під Харковом, у селі Нескучному (тоді – Белгородського повіту Курської губернії, тепер – Харківського р-ну Харківської обл.) у 1884 р. і понад два десятиліття її життя були пов'язані зі Слобожанщиною. Переважно саме тут сформувався її характер, тут прийшло відчуття Природи як невід'ємної частки буття людини, тут художниця знайшла свій шлях у житті і одне єдине на усе життя кохання, тут народила двох перших дітей. Саме у Нескучному були створені шедеври, які сьогодні є окрасою тих музеїв, куди вони потрапили: це і автопортрети (починаючи з «За туалетом»), і портрети рідних (матері, братів, сестер, дітей, інших родичів), гостей і селян, і численні жанрові сцени з селянського побуту, часом піднесені на рівень епосу, і різноманітні куточки слобожанської природи, що зачаровують гармонійною красою і спокоєм. Власне, поняття «Батьківщина» для Серебрякової протягом усього життя асоціювалося переважно з Нескучним, з його полями, садками, річкою Муромкою, з джерелом чистої води біля будинку, де вона народилася, з селянами,

якими вона не тільки замилювалася як чудовими моделями для художника, а й дружила з ними, поводитися дуже просто, ніяк не підкреслюючи свій статус «барині».

Харків також зіграв неабияку роль у житті художниці: саме тут їй врятував зір знаменитий Леонард Гіршман, тут вона обвінчалася зі своїм кузеном Борисом Серебряковим, тут його й втратила і поховала навесні 1919 р., тут знайшла притулок у найжахливіші у її житті 1918–1920 роки, переживши на вул. Конторській, 25 разом із чотирма малими дітьми і старенькою матусею часи Громадянської війни. Докладно про це йдеться у спеціальній розвідці [3].

Усвідомлюючи усе це, шанувальники творчості художниці об'єдналися у вересні 2011 р. у Неформальне товариство друзів Зінаїди Серебрякової задля того, щоб **факт колишньої присутності на Слобожанщині великої мистецької родини Лансере-Бенуа-Серебрякових зробити фактом власного життя, пережити це на екзистенційному рівні.**

У Нескучному сьогодні не залишилося не тільки садиби родини Лансере й церкви, але й майже нема старих хат, які могла бачити і малювати художниця. Проте ландшафт, на щастя, кардинально не змінився, і якщо узяти із собою альбом із репродукціями картин нашої землячки, можна, прогулюючись по околицях села, час від часу потрапляти у той чи інший серебряковський пейзаж. Саме тому й виникла ідея проводити пленери у Нескучному, адже краєвиди, які побачила сто років тому художниця, вже стали фактом мистецтва, і у сучасних художників у цих місцях є можливість подвійного натхнення: чудовою природою України і прекрасними творами Зінаїди Серебрякової.

Проведені у 2012 та 2014 роках пленери (причому другий був міжнародним) підтвердили припущення організаторів про те, що Нескучне може (й повинно!) стати одним із «культових» місць для шанувальників високого мистецтва на Харківщині. І справа навіть не у туристичному бізнесі (хоча це також важливо), а у тому, щоб мешканці краю відчували «культурну напругу» Минулого і розуміли, що Велика Культура вимагає від них творчої самореалізації – не обов'язково у мистецтві, цілком достатньо – у буденному житті.

Виставки «Нескучний пленер – 2012» та «Нескучний пленер – 2014» демонструвалися у багатьох музеях, галереях, виставкових залах, зокрема у Харківському художньому музеї, Путивльському краєзнавчому музеї, Пархомівському художньому музеї імені П. Ф. Луньова, Художньо-меморіальному музеї І. Рєпіна у м. Чугуєві, Музеї знаменитих харків'ян імені К. І. Шульженко, харківській галереї «Мистецтво Слобожанщини», Центральній

науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Науково-технічній бібліотеці Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», Обласній дитячій бібліотеці, Харківському Будинку актора та інших закладах. Але першими були вернісажі у Веселівській середній школі, де навчаються нескучанські діти. Усі виставки супроводжувалися презентаціями, зустрічами з авторами робіт – художниками й фотографами, лекціями, демонстраціями фільмів про рід Лансере-Бенуа-Серебрякових, вечорами пам'яті (зокрема доньок Зінаїди Євгеніївни Тетяни та Катерини Серебрякових та її батьків – Євгена Олександровича Лансере, талановитого скульптора, та Катерини Миколаївни Лансере, уродженої Бенуа, яка теж мала художній талант). Сотні людей, які відвідали ці заходи, наче побували на батьківщині художниці (про це неодноразово йдеться у книзі відгуків), і така віртуальна подорож спонукає глядача ще й ще раз ознайомитися з творами одного з найзначущих майстрів в історії світового живопису, а крізь їх призму подивитися на сучасне образотворче мистецтво.

До 130-річчя від дня народження З. Серебрякової у Нескучному відкрився Культурно-історичний центр пам'яті родини Лансере-Бенуа-Серебрякових. У найближчих планах Веселівської сільради, якою керує Олексій Миколайович Слабченко, неабиякий знавець історії краю і великий прихильник творчості знаменитих земляків, і Неформального товариства друзів Зінаїди Серебрякової – нове дизайнерське оформлення екстер'єрів та інтер'єрів Центру, який у теплу пору року стане й місцем, де художники зможуть жити і працювати, насолоджуючись краєвидами і подумки поринаючи у атмосферу початку ХХ століття, коли тут народжувалися мистецькі твори, знані тепер в усьому світі.

У 2015 році відбувся міжнародний пленер «По місцях Зінаїди Серебрякової», у якому узяли участь художники з Польщі, Франції та України (з Харкова та Львова). Проходив він у селі Гайдари Зміївського р-ну Харківської обл., поблизу біостанції ХНУ імені В. Н. Каразіна. На біостанції зберігся будинок (на жаль, кілька років тому дещо перебудований і досі не узятий на облік як пам'ятка історії), де колись мешкав Олексій Михайлович Іваницький, славетний фотограф, у якого, за родинними переказами Іваницьких, крім інших відомих художників (таких як С. Васильківський, П. Левченко, К. Костенко), була й Серебрякова, коли наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р. мешкала у Зміїві. Виставку за результатами цього пленеру першими побачили у вересні 2015 р. студенти і викладачі Художньо-графічного факульте-

ту Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, що був співорганізатором заходу, а влітку 2016 р. вона у більшому масштабі експонуватиметься у Харківському художньому музеї та Пархомівському художньому музеї імені П. Ф. Луньова. І це теж буде своєрідне пробудження історичної пам'яті не тільки про Серебрякову, а й про колишнього власника хутора Заячого, що був центром притягання для усіх талановитих особистостей, яких доля закидала на Зміївщину.

Влітку 2016 р. пройде заключний міжнародний пленер «По місцях Зінаїди Серебрякової», цього разу – у Харкові. Художники будуть «опановувати» тополи, пов'язані з перебуванням Зінаїди Євгеніївни у столиці Слобожанщини і матимуть можливість засобами мистецтва перенестися у Харків сторічної давнини. Поки що як «серебряковський» маркований у Харкові лише будинок, де проживала художниця: тут 19 вересня 2011 року Неформальним товариством друзів Зінаїди Серебрякової були встановлені два кольорові меморіальні банери (інформаційний, з датами мешкання та фрагментами автопортрету, і велика репродукція роботи «На террасе в Харькове»). Тим не менше, нам вдалося дізнатися й про інші місця, де була художниця, й там незабаром з'являться художники зі своїми етюдниками. А видання «Харьков Зинаиды Серебряковой» допоможе зорієнтуватися у цій темі (див.: [7; 8]).

Свого роду «книгу-музей» вдалося видати у 2015 році завдяки підтримці Асоціації органів місцевого самоврядування Харківської області – перший в Україні альбом, присвячений Зінаїді Серебряковій, де вперше зібрано у значній кількості (понад 100) репродукцій картин (у тому числі маловідомих), створених художницею саме у Нескучному, опубліковані фото (деякі вперше), зроблені у садбі Лансере у XIX – на початку XX століття, наведені спогади про неординарних мешканців мистецької родини, як і вибрані твори представників кланів Лансере, Бенуа і Серебрякових, які жили або бували у цьому невеличкому слобожанському селі. Але альбом не випадково називається «Нескучне: зустріч через століття»: тут наводяться й репродукції картин та фотороботи сучасних художників, документи і репортажні фото про те, як вже наприкінці XX та на початку XXI століття відбувалося не тільки відкриття Нескучного як визначного мистецького осередку у минулому, але й поступове перетворення його на «рай» для сучасних художників [6].

Нами була розроблена концепція віртуального музею «Зінаїда Серебрякова і Харківщина» [5], і деякі «зали» його майже готові. Однак, звісно, «серебряковці» мріють про повноцінний меморіальний музей на вул. Конторській, 25 (див.: [2,4]), адже музею

Серебрякової нема ніде у світі, а цей харківський будиночок – єдиний в Україні, який не просто пам’ятає художницю, а був нею двічі увічнений у роботах «На террасе в Харькове» та «Карточный домик» 1919 р. Доцільно було б, щоб при музеї працювали художня галерея та художня студія, аби життя тут вибувало і не зацілювалося лише на прекрасному минулому. Це – перспективи. І на втілення цих задумів потрібні величезні кошти.

Утім, як ми намагалися довести, **історичне місце може стати таким не номінально, а по суті, коли з’являться люди, здатні його музеєфікувати хоча б у своїй свідомості, а потім силою свого художнього таланту меморізувати для усього суспільства.**

Джерела та література

1. Бураковская Т. Харьков в долгу перед Квиткой-Основьяненко [Электронный ресурс] / Т. Бураковская // Время. – 2016. – 14 марта. – Режим доступа: <http://timeua.info/post/kultura/har-kov-v-dolgu-pered-kvitkoj-osnov-ya-nenko-03156.html>
2. Демьянок А. У той самой террасы [Электронный ресурс] / А. Демьянок. – Режим доступа: <http://odnarodyna.com.ua/articles/3/2111.html>.
3. Красиков М. М. Зинаида Серебрякова в Харькове [Текст] / М. М. Красиков // В милом городе моем: историко-краеведческий альманах. – Вып. 1. – Х., 2016. – С. 182–197.
4. Красиков М. М. Музей памяти Зинаиды Серебряковой в Харькове: утопия или реальность? [Текст] / М. М. Красиков // Проблемы музеезнания, збереження та відновлення історичної пам’яті (До 85-річчя Харківської державної академії культури та 25-річчя відкриття першого в Україні музейного відділення ХДАК : матеріали всеукр. наук.-теорет. конф. 14–15 трав. 2014 р. – Х., 2014. – С. 30–31.
5. Красиков М. М. Проект виртуального музея «Зинаида Серебрякова и Харьковищина» [Текст] / М. М. Красиков // «Луньовські читання». Матеріали науково-практичних семінарів (2010–2014 рр.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 116–122.
6. Нескучне: зустріч через століття [Текст] : книга-альбом / упоряд. М. М. Красиков, Н. Ю. Саліна; автор передмови і приміток М. М. Красиков. – Х. : [Золоті сторінки], 2015. – 204 с.
7. Харьков Зинаиды Серебряковой. Вып. 1. Произведения З. Серебряковой в харьковских музеях [Текст] : комплект открыток / сост., автор вступ. ст. и прим. М. Красиков. – 2-е изд. – Х. : Раритеты Украины, 2014. – 42 с.; 19 ил.
8. Харьков Зинаиды Серебряковой. Вып. 2. Произведения семьи Лансере-Бенуа в харьковских коллекциях [Текст] : комплект открыток / сост., автор вступ. ст. и прим. М. Красиков. – 2-е изд. – Х. : Раритеты Украины, 2014. – 58 с.; 27 ил.

МУЗЕЙ СУЧАСНИЙ ЛЮДИНИ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПОВСЯКДЕННОСТІ

О. М. Сошнікова,
*к. філос. н., заступник
директора з наукової роботи
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Музей – це місце діалогу між людьми,
яких розділяє простір і час

Робер Бурга

XXI століття – ера інформаційного суспільства, відкритого за своєю суттю, яке формує динамічні сітьові відношення, що включають соціальні і культурні трансформації.

Трансформації культурного простору в добу інформаційних технологій викликані появою і вкоріненням інформаційної культури, яка генерує нові програми культуротворення, що покликані сформувати специфічний тип цивілізації, яка вимагає докорінних змін людини й суспільних інституцій. Як зазначає німецький філософ Готхард Бехманн «...у певному сенсі весь світ стає комунікабельним. На місці феноменології буття виникає феноменологія комунікації» [1, с. 118]. Процеси глобалізації й диференціації змінюють ментальну карту культури, що призводить до появи нових культурних форм, проектування спільного мультикультурного світового простору культури, загострення суперечностей індивідуалізації і творення множинності ідентичностей, переосмислення значення культури як генетичної пам'яті людства, а, відповідно, принципів і способів збереження і передачі культурного досвіду.

Сьогодні відбувається формування нового культурного типу особистості мережевого соціуму, який вирізняється параметрами комп'ютерної компетентності та електронної інтерактивності, а також новим досвідом віртуалізації реальностей свого буття, відповідно й новими страхами (деформованими особливостями існування), виникає диктатура інтерактивної масової культури. Трансформується ієрархія культурних цінностей – профанне сакралізується, високе нівелюється, окремі зразки стилів існування перетворюються на глобальні орієнтири життя і поведінки.

Важливими чинниками, що приводять до трансформацій сучасного культурного простору та формування ціннісно-сміслової парадигми інформаційної культури, виступають феномени знання, інформації та комунікації. Відповідно, проблемою культури як

системи своєрідного програмного забезпечення життєдіяльності людства сьогодні постає творення механізмів не стільки акумулювання інформації, знання та комунікації, скільки формування культурного простору, за умов якого стануть можливими їхнє оптимальне функціонування і безпека використання задля прогресу людської цивілізації.

У зв'язку з цим особливої важливості набувають нові культурні домінанти (цінності, норми, знаки, значення, інтерпретація тощо), що формують світоглядні принципи людини у перехідний період. Відповідальність за становлення і розвиток ціннісних, моральних, етичних та інших домінант людини інформаційного суспільства лежить не стільки на соціальних аспектах і структурах, скільки на сфері культури, дзеркалом якої є саме музеї. Сучасна трактовка феномену музею, яка співвідноситься з комунікаційним підходом, дозволяє розглядати музей як спеціалізований засіб трансляції культури та засвоєння культурного досвіду [4, с. 276]. Музей як багатофункціональний інститут соціальної пам'яті є одним з ключових факторів системи соціального відтворення, яка об'єднує історичність і нові тенденції епохи, чим дозволяє зробити інтерпретацію справжньою та вірною. Але справжність інтерпретації залежить від засобу трансляції, оскільки людське покоління не може вийти за рамки своєї «історичності» [3, с. 36]. Організаційна структура музею повинна бути сприятливою до змін, а не лише пристосовуватися до них. Якщо раніше музеї звертали увагу лише на минуле, зберігачами якого вони виступали, і метою експозиції, як основного каналу комунікації музею, був суто історичний об'єкт, то у сучасному світі метою експозиції є осмислення минулого, рефлексія від історії до майбутнього через теперішнє. Важливо не лише розповісти «як було», але і наочно продемонструвати, «до чого це привело у минулому» і «що треба враховувати в майбутньому у зв'язку із цим». Музей сьогодні розглядається як комунікативний простір, котрий забезпечує стійкий контакт публіки з культурою, посередництвом експозицій, інтерактивних заходів та сучасних інформаційних технологій [5, с. 6]. Це вимагає певної гнучкості, яка засновується на розмежуванні і контролі, та підтверджує парадокс, відповідно до якого «чим більше свободи і самостійності, тим більше порядку» [2, с. 62].

Всю сучасну музейну структуру умовно можна поділити на два блоки: блок збереження (закритий) і сервісний (відкритий). Безпека колекцій, їх збереження і облік зручніше за всього забезпечувати в закритому для відвідувачів приміщенні, і в той же час як вивчення і демонстрацію колекцій, а також розповсюдження про

них інформації викликають максимально широкий доступ публіки до яскраво освітлених експонатів у відкритих експозиціях (інтер'єри помешкань, реконструкції подій, відтворення за допомогою 3D-технологій вулиць, міст різних історичних часів тощо), включаючи за можливості і програми прямого контакту з ними (театралізовані екскурсії із залученням відвідувачів, музейні свята, квест-руми, майстер-класи, інші інтерактивні музейні заходи на базі музейних експозицій). Лише доповнюючи один одного як одне ціле, фондові (ресурсні), сервісні (експозиційні, просвітницькі, екскурсійні) відділи музею і його допоміжні служби можуть забезпечити ефективну реалізацію покликання музею як соціального інституту.

Своєрідність сучасної музейної діяльності потребує особливого підходу до керівництва музеєм, до формування колективу, ефективність яких визначається зовнішніми критеріями, а задається внутрішнім керівництвом. З одного боку, музей володіє унікальними артефактами і потребує суворой звітності, організації збереження і використання предметів культури, тому тут цілком виправданим є перевірений часом стиль керівництва як закладу закритого типу, де базові функції залишаються незмінними протягом тривалого часу, сфокусованому на адміністративно-бюрократичному апараті, заснованому на суворій ієрархії, якому належать наступні риси: єдиноначальність, суворий ланцюг взаємодій, єдиний порядок як керівництва відділами, так і організацією роботи, дисципліна, суворий розподіл праці, існування великої кількості документації тощо. В цьому напрямку музей працює як ієрархічна структура, яка має не дискутувати і обговорювати, а виконувати прийняті керівними органами рішення.

З іншого боку, музей – це сума індивідуальностей, тому комфортність власних наукових знань і наявність умов для втілення у життя власних ідей – найважливіші вимоги, які висувають до цього закладу співробітники. Тому, поруч з консервативним методом керівництва, внутрішнє керівництво музеєм потребує особливих навичок організації корпоративної культури, де виявляється суттєва увага до мотивації персоналу [3, с. 36]. Перед сучасним керівником постає завдання зацікавити різноманітний музейний соціум. Матеріальна компенсація, безумовно, тут має велике значення, але фінансові можливості музеїв нашої країни, в більшості своїй, не дають змоги користуватися цими благами. Як альтернатива, мотивація музейного соціуму до розвитку може виражатися у наданні деякої автономії. Розширення прав та обов'язків співробітників і керівників середньої ланки допоможе зняти накопиче-

не напруження і зменшить плинність кваліфікованого персоналу, в той же час збільшить відповідальність за виконувану роботу і зацікавленість до розвитку [3, с. 36]. В цьому випадку працює нова форма управління, заснована на комунікаційному підході, при якому формується колектив однодумців, які можуть задавати тон музейної діяльності, пропонувати неординарні рішення, швидко реагувати на потреби оточуючого культурного середовища. Сучасний керівник музею повинен мати здатність оцінювати ситуацію і за допомогою міжособистісних контактів спонукати інших до дії, він повинен бути мобільним, вміти ризикувати та приймати жорсткі рішення.

Розвиток музейної діяльності останнім часом поступово наповнюється новим змістом, який передбачає також створення і розвиток зовнішньої мережевої структури музею, яка передбачає:

- взаємодію музеїв між собою і розробку спільної стратегії;
- розвиток функціональних зв'язків з навчальними закладами, які готують майбутніх фахівців музейної справи; дослідницькими, аналітичними, інноваційними, методологічними, координаційними центрами, громадськими організаціями, об'єднаннями, асоціаціями музейних співробітників, друзів музеїв тощо;
- партнерські взаємовідносини з підприємствами та організаціями, далекими від музейної діяльності, але зацікавленими у розвитку співробітництва з музеєм як із стратегічним партнером, що буде сприяти створенню якісного інформаційного продукту, дасть змогу забезпечити вимоги інформаційної дійсності, і активно може впливати на соціально-економічні процеси у регіоні;
- активне використання Інтернет-ресурсів, яке дозволить автоматизувати процеси обліку та зберігання фондів; вдосконалити процес проектування експозицій; спростить доступ до ресурсів, які потрібні для науково-дослідницької роботи; зробить комунікацію оперативною (сайти, електронна пошта), забезпечить зворотній зв'язок і організацію співробітництва.

Отже, сучасне відкрите інформаційне суспільство, основою розвитку якого є комунікація, вимагає сьогодні від музею стати відкритим для відвідувача, партнерів та потенційних клієнтів, які потребують використання музейних артефактів. Музей повинен орієнтуватися на запити зовнішніх користувачів послуг з урахуванням своїх інтересів і давати якісний культурний продукт, який буде сприяти соціальному розвитку.

Джерела та література

1. Бехманн Г. Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний [Текст] / Г. Бехманн. – М. : Логос, 2010. – 248 с.
2. Винсон И. Музеи и наследие: важная проблема в Докладе о всемирной культуре, 2000 (ЮНЕСКО) [Текст] / И. Винсон // *Museum*. – 2001. – № 209. – С. 61–64.
3. Гиль А. Ю. Некоторые аспекты современного музея в контексте информационной картины мира [Текст] / А. Ю. Гиль // *Вестник Томского государственного университета*. – 2008. – №306. – С. 35–38.
4. Мастеница Е. Н. Музей и проблема формирования информационного общества [Текст] / Е. Н. Мастеница // *Парадигмы XXI века: информационное общество, информационное мировоззрение, информационная культура. Материалы международной научной конференции*. – Краснодар : КГУКИ, 2002. – С. 276–278.
5. Сошнікова О. М. Соціокультурний потенціал музейної комунікації [Текст] / О. М. Сошнікова // *Сімнадцяті Сумцовські читання : матеріали наукової конференції на тему «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму»*, Харків, 18 квітня 2011 р. – Х. : Майдан, 2011. – С. 3–8.

ВІРТУАЛЬНА МУЗЕАЛІЗАЦІЯ ЯК ЗАСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ПАМ'ЯТІ

А. О. Фененко,
учений секретар
ХІМ імені М. Ф. Сумцова

В умовах глобалізації зростає значення мнемічної діяльності соціуму. Ця діяльність, в рамках феномену соціальної пам'яті, являє собою передачу культурного досвіду, що дозволяє соціуму забезпечити нормальне функціонування та уникнути ряду деструктивних явищ [2, с. 14]. У сучасному світі це набуває особливої ваги у зв'язку з необхідністю зберегти відповідну культуру соціуму під уніфікуючим впливом масової глобальної культури.

Феномен соціальної пам'яті складається із соціального несвідомого (наслідується генетично) та культурного надбання (формується з неопредмеченої складової (духовна культура) та опредмеченої складової (матеріальна культура)) [4, с. 74]. Із нього можна виділити окремо феномен соціокультурної пам'яті, що являє собою «культурну» складову соціальної пам'яті, позбавлену позакультурної частини, що наслідується генетично [2, с. 14].

Одним із засобів функціонування соціокультурної пам'яті є процес виявлення, збереження та актуалізації носіїв цінності відповідної культури, що розкривається в рамках феномену музейності (музеальності). Музейність реалізується в процесі музеалізації шляхом актуалізації, що має на меті збереження та включення культурного та природного надбання в сучасну культуру шляхом активізації соціокультурної ролі його об'єктів та їх інтерпретації [3, с. 49].

Незважаючи на те, що музейність має справу, переважно, з матеріальними об'єктами, що відносяться до опредмеченої частини культурного надбання, нерозривність відповідних об'єктів з духовною культурою дає змогу говорити про можливість збереження таким способом, в певних межах, культурного надбання в цілому.

Активний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій забезпечив формування глобального простору віртуальної реальності, який, виступаючи в якості зручного комунікативного засобу, може сприяти мнемічній діяльності соціуму, зокрема в рамках феномену музейності. Водночас, простір віртуальної реальності поступово сам стає однією із ключових сфер життєдіяльності людини у сучасному інформаційному суспільстві, що створює підґрунтя для формування феномену віртуальної музеалізації, тобто розширення відповідного процесу музеалізації на простір віртуальної реальності як в напрямку використання його інформаційно-комунікативних засобів для збереження інформації про об'єкти реального світу, так і в напрямку можливої музеалізації віртуальних об'єктів. Це, водночас, вимагає урахування специфіки віртуальних об'єктів, які мають нетипові для традиційних об'єктів матеріальної культури характеристики, що, водночас, не позбавляє їх можливості мати певні аксіологічні характеристики, які, потенційно, дозволяють зберегти їх до культурного надбання в якості однієї із його складових – цифрового надбання [5].

В питанні збереження та передачі інформації про об'єкти культурного надбання простір віртуальної реальності надає досить широкий арсенал засобів. Зокрема, для музейних закладів доступні ефективні засоби для збереження інформації (бази даних, банки мультимедійної інформації) та засоби її передачі – синтезованої у різнопланові віртуальні об'єкти та реалізованої у вигляді віртуальних експозицій та виставок (від простого електронного аналогу реальної експозиції до складної інтерактивної системи), електронних публікацій, різноманітних електронних комунікативних практик.

Водночас, виходячи із визначення терміну «музеальність» [1, с. 563] як «ставлення людини до дійсності...», можна зазначити відхід від інституалізації феномену та перенесення акценту з відповідного соціального інституту (музей) на суб'єкт суспільства – людину, що визначає можливість існування як інституалізованого, так і позаінституалізованого варіанту розвитку феномену. В той же час, відповідне ставлення до дійсності передбачає наявність у цьому відношенні людини до дійсності згоди із суспільством та спроможність відповідних об'єктів-носіїв бути свідченням цього суспільства. Таким чином, нагальною стає проблема виділення із масиву виокремлених людиною для збереження носіїв цінностей масиву, який має лише індивідуальну цінність для окремої персони, масиву, який має цінність для певної соціальної групи та масиву, який має загальносуспільну цінність (зокрема, в рамках окремої держави, а також в рамках всього людства як глобального соціуму). Це передбачає як виявлення у певному носії цінності, що належить до спільної для всього суспільства системи цінностей, розкритої в рамках домінуючої культури, так і, можливо, цінностей окремої соціальної групи, розкритих в рамках певної субкультури (оскільки остання також характеризує відповідний соціум). Ця проблема набуває особливого значення у випадку віртуальної музеалізації, оскільки традиційний варіант збереження об'єктів культурного надбання обмежувався обсягом наявних площ, що визначало відносно жорсткий підхід до оцінки, порівняння та відбору об'єктів для збереження, відповідно до їх аксіологічних властивостей. Однак, у випадку віртуальної музеалізації проблема нестачі місця для збереження матеріалів втратила свою гостроту, що, водночас, не зняло необхідності оцінки, порівняння та відбору об'єктів для збереження, хоч і ускладнило цей процес значним обсягом наявних матеріалів, потенційно доступних для збереження у просторі віртуальної реальності.

Особливе значення має формування в рамках концепції Веб 2.0 ряду відкритих систем, що надають користувачам засоби для збереження та поширення віртуальних об'єктів, що є носіями персональних даних, які мають індивідуальну цінність. Водночас, відповідні об'єкти, поряд з індивідуальною цінністю, можуть мати як цінність для окремих соціальних груп, так і загальносуспільну цінність.

Таким чином, формування інформаційного суспільства, обумовленого активним розвитком інформаційно-комунікаційних технологій і створенням глобального простору віртуальної реальності як однієї із сфер людської життєдіяльності, надає нові засоби

для забезпечення мнемічної діяльності соціуму в рамках феномену соціокультурної пам'яті, зокрема шляхом віртуальної музеалізації. Розвиток віртуальної музеалізації за двома напрямками: музеалізація об'єктів культурного надбання реального світу та музеалізація віртуальних об'єктів, за умови урахування комунікативної специфіки простору віртуальної реальності, зокрема його аксіологічної складової, дозволяє створити ефективний засіб збереження соціокультурної пам'яті у сучасному глобалізованому світі.

Джерела та література

1. Вайдахер Ф. Загальна музеологія [Текст] : посібник / Ф. Вайдахер ; пер. В. Лозинський [та ін.]. – Л. : Літопис, 2005. – 632 с.
2. Святославский А. В. Среда обитания как среда памяти: к истории отечественной мемориальной культуры [Текст] : автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора культурологии, специальность 24.00.01 – теория и история культуры / А. В. Святославский. – М., 2011. – 54 с.
3. Словарь актуальных музейных терминов [Текст] / М. Е. Каулен, А. А. Сундиева, И. В. Чувилова и др. // Музей. – 2009. – № 5. – С. 47–68.
4. Соколов А. В. Обица теория социальной коммуникации [Текст] : учебное пособие / А. В. Соколов. – СПб. : Михайлов, 2002. – 460 с.
5. Хартия о сохранении цифрового наследия [Электронный ресурс] : [принята 15 октября 2003 года] / ЮНЕСКО. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/digital_heritage_charter.shtml

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕКЛАМНО-ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ

С. Ю. Куценко,
*інженер-програміст кафедри
інформатики та ІКТ Уманського
державного педагогічного
університету імені Павла Тичини*

У сучасному інформаційному середовищі дедалі вагомішу роль у діяльності музеїв відіграє комунікація з Інтернет-аудиторією за допомогою соціальних мереж. Соціальна мережа – це засіб комунікації, через мережу Інтернет у вигляді веб-сайту, який дозволяє обмінюватися повідомленнями, документами, фото та відеомате-

ріалами, аудіофайлами в реальному часі незалежно від відстані. В останні роки матеріали із соціальних мереж у своїх дослідженнях почали використовувати такі науки як соціологія, психологія, історія, маркетинг. Комерційні структури також планують стратегію свого розвитку через просування своїх послуг та товарів в Інтернет-просторі за допомогою організації віртуальних спільнот. Тому під впливом технологічних змін, музеї змушені підлаштовуватися під ритм сучасного життя, музейні спеціалісти повинні освоювати нові технології для покращення взаємодії із своєю цільовою аудиторією.

Сьогодні соціальні мережі утворюють єдину платформу для взаємодії різних прошарків суспільства. Рівень присутності людей в соціальних мережах з кожним днем невпинно зростає. Однією із причин цього являється зрозумілість ідеології та простота інтерфейсу соціальних мереж для більшої частини Інтернет-аудиторії, що дозволяє заощадити час, минаючи етап адаптації користувачів до нового комунікативного простору. Переваги соціальних мереж, які необхідно використовувати в професійних цілях задля ефективного розвитку музейної спільноти:

- можливість в найкоротші строки розповсюдити інформацію про події музею;
- неформальне спілкування із учасниками спільноти;
- використання різних форм для презентації музейної діяльності (текст, фото і відеоматеріали, аудіофайли) та ін. [1, с. 90].

Згідно рейтингу аналітичного ресурсу, в Україні найбільш популярними для спілкування є Facebook, Twitter, Вконтакті та Однокласники, а їх споживацька аудиторія охоплює більше 30 млн акаунтів [9].

Існують також і інші соціальні мережі і сервіси, менш популярні серед Інтернет-аудиторії, такі як Мій Світ, Google+, LiveJournal, WordPress і т.д. Вони можуть відрізнятися один від одного цілями, ідеологією взаємодії користувачів, способами представлення контенту, але, тим не менш, в цілому всі сучасні системи забезпечення роботи соціальних спільнот володіють наступними спільними рисами:

- Реєстрація користувачів (на кожного учасника заводиться обліковий запис);
- Авторизація користувачів (вхід в систему із зазначенням логіна і пароля);
- Налаштування оточення користувачів (внесення в систему додаткових даних про себе, свої інтереси, визначення кола

спілкування, приєднання до груп, підписки на цікаві оновлення);

- Активна діяльність по залученню користувачів до різних мережевих ресурсів, причому не тільки з метою збільшення відвідуваності, а й для забезпечення зворотного зв'язку і навіть формування контенту ресурса [4].

Аудиторію, яка активно користується Інтернетом для спілкування з музеєм, характеризують як «люди від 18 до 40 років», хоча зараз така стратифікація здається, з одного боку, занадто вузькою – Інтернет входить в життя людей різних поколінь, від школярів до самого старшого віку. В цьому відношенні для залучення нових аудиторій потрібно розширити пропозиції для відвідувачів різного віку, з різними, в тому числі особливими, потребами [3].

Україна має досить значну кількість визначних історико-культурних пам'яток. Наша держава є однією із провідних країн Європи за кількістю об'єктів історико-культурної спадщини. Значна кількість пам'яток історії зберігається у фондах українських музеїв. Саме музеї на сьогодні є одним із головних соціальних інститутів, які виконують функцію формування історичної пам'яті народу, донесення до всього суспільства, а особливо до молоді, знань про минуле. За даними громадських експертів нині в Україні діє близько 5 тисяч музеїв [8, с. 2]. В епоху новітніх технологій приходить час, коли музеям необхідно використовувати можливості, які надає їм мережа Інтернет. З впевненістю можна сказати про те, що відсутність музею в Інтернеті практично рівноцінна відсутності музею в інформаційному просторі взагалі. Сторінки в соціальних мережах використовуються музеями як локальний інформаційний ресурс, більш наближений до користувача, ніж сайт музею.

Сучасний сайт музейного закладу має бути інтегрованим у різні соціальні мережі та об'єднання. За допомогою соціальних мереж простіше і зручніше отримувати відгуки та мати зворотний зв'язок із іншими закладами культури та суспільними організаціями і залучати їх до різних проектів (виставок, наукових зборів, обговорення виставлених музейних колекцій та залучення приватних фондів до цієї діяльності, рекламування, поширення та друк збірників і книжкових видань, пропагування власне науково-дослідної роботи) [2, с. 55]. По своїй специфіці соціальні мережі насамперед є засобами для міжособистісного спілкування. Але музейні заклади та інші установи культури, прагнучи скористатися ними в рекламних цілях, дуже часто не розуміють цієї особливості соціальних мереж, оскільки найчастіше прирівнюють

новітні засоби масової інформації до їхніх попередників – преси, радіо, телебачення. Люди у соціальних мережах діляться своїми емоціями про все, що їх оточує і саме такий спосіб обміну інформацією найбільше впливає на те, які товари купуються і якому дозволу віддається найбільша перевага. Ненав'язливі враження від відвідування музейних виставок, від проведених семінарів, конференцій, тренінгів розповсюджених за допомогою соціальних мереж не потребує фінансування і набагато впливовіше діє на репутацію музею, чим звичайне розповсюдження інформації про музейну діяльність у вигляді поширення серед населення друкованої рекламної продукції [5].

На сьогодні свої сторінки у популярних соціальних мережах мають найбільші музеї України : Національний музей історії України, Національний музей історії України у Другій світовій війні, Національний художній музей України, Національний музей літератури України, Національний музей Тараса Шевченка і т. д. Тим не менше, більшість створених представництв датуються лише 2011–2013 рр., тобто можна говорити про те, що це початковий етап входження більшості музеїв в сферу соціальних мереж, але до цих пір ще триває створення музейних спільнот в соціальних мережах, що вказує на розмитість вказаної періодизації. Музеї України розпочинають другий етап інтеграції в соціальні мережі із 2014 р., який характеризується постійною роботою на ресурсі.

Музеї в соціальних мережах використовують різну тактику: реєструються як «люди» і підключають «друзів», створюють сторінки чи групи. Все частіше музейні фахівці звертаються за допомогою до спеціалістів із інформаційних технологій, організовуються курси підвищення кваліфікації музейних працівників у сфері новітніх технологій, організовується постійна методична робота в соціальних мережах, пропонуються цікаві форми подачі нової інформації, вибудовується складна взаємодоповнююча платформа для зв'язків між своїми Інтернет-майданчиками та представництвами інших науково-культурних організацій [6].

На відмінну від інших новітніх медіа соціальна мережа має унікальну можливість в довгостроковому спілкуванні із своїми потенційними відвідувачами. На головних сторінках в більшості Інтернет-ресурсів музеїв виділені майданчики для основних популярних соціальних мереж: Вконтакті, Однокласники, Facebook і мікроблог Twitter, де музей має свої власні групи, сторінки або акаунти. Завдяки цим посиланням на головних сторінках сайтів збільшується кількість відвідування відповідних ресурсів. Таким чином все більше людей інтегрується у інформаційний простір

створений музеєм. На сьогодні музеї в більшості випадків використовують можливості соціальних мереж лише на початковому рівні – це створення своїх представництв на базі даних ресурсів і налаштування експорту новин із сайту музею. Закономірним елементом подальшого розвитку являється створення на базі соціальної мережі середовища для ефективної роботи із читачами на рівні проведення наукових семінарів, конкурсів, залучення їх безпосередньо до планування діяльності музеїв [4].

Користувачі проводять свій час в соцмережах спілкуючись, розвиваючи дискусії, шукаючи цікаві теми та новини. Беручи до уваги цей факт музейне співтовариство повинне розуміти, що це надзвичайно велика потенційна аудиторія, яку можна залучити до діяльності музею. Треба чітко усвідомлювати, що перш ніж приступати до просування музею в соціальних мережах, необхідно скласти стратегічно обґрунтований план, в якому будуть прописані завдання, мета та причини вибору тієї чи іншої соціальної мережі. Якщо недостатньо серйозно поставитися до розробки стратегії розвитку музею в соціальній мережі, то в результаті можна отримати неприємні наслідки у вигляді втрати відвідувачів Інтернет-ресурсу, а також репутації у віртуальній мережі Інтернет. Найважливіший етап при складанні стратегії діяльності музею в соціальній мережі – це чітка постановка мети.

- Має бути чітке розуміння того, що необхідно досягти в соціальній мережі. Наприклад, набрати передплатників до групи, мотивувати користувачів перейти на музейний сайт та ін.
- Потрібно розуміти за рахунок чого планується досягнення мети і чи вистачить ресурсів (часу, грошей, досвіду) для її досягнення.
- Визначення істинності мети. Чи справді виконання даної задачі дозволить досягти бажаної мети? Необхідно впевнитися, що просування в соціальній мережі є дійсно актуальним та необхідним, а не викликано модою спробувати щось нове.
- Визначення часового проміжку з настанням або закінченням якого повинна бути досягнута мета (виконана поставлена задача) [5].

На початковому етапі головним завданням для музеїв, звичайно, є саме створення подібних представництв в соціальних мережах, налаштування облікового запису в соціальній мережі, формування бази підписників. Наступний етап розвитку закономірно повинен припускати організацію постійної роботи музею в соціальних мережах.

Часто в музейних працівників виникає питання, яку мережу вибрати для створення музейного представництва в соціальній мережі. Соціальні мережі відрізняються один від одного складом аудиторії і можливостями просування. Найчастіше користувачі зареєстровані в декількох, а перевагу віддають якійсь одній. Потрібно перш за все порівняти всі плюси і мінуси кожної соціальної мережі, наприклад Facebook – відмінні технології та відсутність нелегального контенту, велику популярність має у великих містах; Вконтакті – популярні у молоді, багато спаму і нелегального контенту; Однокласники та мікроблог Twitter – користується пріоритетом серед людей середнього та старшого віку, що мають відносно слабкі технічні можливості.

Завдяки інструментальним можливостям соціальних ресурсів можна вирішувати ряд питань. Наприклад:

- Формувати знання про діяльність музею. Підвищувати популярність установи, адже сторінки в соціальних мережах відвідуються користувачами значно частіше, ніж офіційні сайти;
- Знаходити і ділитися посиланнями на цікаві джерела інформації;
- Забезпечувати одночасне спілкування із великою кількістю людей;
- Обмінюватися файлами (текстами, малюнками, фотографіями, відео);
- Проводити опитування та голосування (найкращий працівник музею, яка виставка музею найбільше зацікавила і т. д.);
- Підтримувати постійне коло читачів завдяки обговоренню та дискусії щодо важливих питань, отримувати зворотній зв'язок (скарги, подяку, пропозиції);
- Інформувати про зміни, відповідати на питання, які цікавлять відвідувачів;
- Розміщувати корисну інформацію для відпочинку і розваг (наприклад різні професійні анекдоти);
- Виставляти «цікавинки» з тематики музею, що давало б можливість читачам дізнаватися про щось нове;
- Просувати бренд музею. Збільшення популярності музейної установи є важливим в сучасних умовах, коли від кількості відвідування закладу залежить фінансування організації;
- Формувати всередині об'єднання в соціальних мережах групи однодумців по різних темах і проводити із ними відповідну роботу (конкурси, збір матеріалу для різних виста-

вок, залучення нових людей, подорожі по різних місцях) і головне – це заохочувати найкращих слухачів певними призами;

- Збирати статистичні дані для аналізу аудиторії і майбутньої проектної діяльності;
- Вдосконалювати перспективи міжмузейного співробітництва в соціальних мережах;
- Залучати волонтерів до роботи над музейними проектами, але їх потрібно готувати і контролювати;
- Реалізовувати та апробувати експериментальні проекти [7].

Таким чином, проблема використання Інтернет-спільнот для організації музейного маркетингу ще тільки розпочинає досліджуватися та є інноваційною тенденцією у розвитку вітчизняної музейної сфери. Перші кроки у цьому напрямі дають підстави стверджувати, що активне застосування соціальних мереж у діяльності музеїв дозволяє отримати нові ефективні інструменти для поширення інформації про музеї та дає змогу розширювати і вдосконалювати взаємодію з потенційними відвідувачами установи.

Джерела та література

1. Загоскин Д. Перспективы музейного ресурса [Текст] / Д. Загоскин // Справочник руководителя Учреждения Культуры. – 2004. – № 11. – С. 89–100.
2. Западенко І. Музеї зарубіжжя і України в мережі Twitter – досвід #MuseumWeek2015 [Текст] / І. Западенко // Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність : зб. наук. пр. за підсумками всеукр. наук.-практ. конф., 15 травня 2015 р. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, 2015. – С. 54–57.
3. Іванченко Н. Музейна політика держави [Електронний ресурс] / Н. Іванченко // Сайт Буковинський край. – Режим доступу: <http://bukovin-krai.do.am/publ/1-1-0-2>
4. Лекух Р. Социальные сети на службе у музеев [Електронний ресурс] / Р. Лекух // Портал «Музейний простір». – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/31600>
5. Листопадовий С. Музеї та соціальні мережі. Закордонний досвід [Електронний ресурс] / С. Листопадовий // Інтернет-видання Благодійної громадської неприбуткової Фондації Героя України, Академіка Петра Тронька. – Режим доступу: http://petro-tronko.blogspot.com/2013/10/blog-post_17.html
6. Лорд Б. Менеджмент в музейном деле [Текст] : учебное пособие / Б. Лорд, Г. Лорд; пер. с англ. Э. Гусинского и Ю. Турчаниновой ; под ред. А. Голубовского. – М. : Логос, 2002. – 256 с.

7. Червоний Є. Музеї та соціальні мережі: нові можливості [Електронний ресурс] / Є. Червоний // Блог «Museum point». – Режим доступу: <http://museumpoint.blogspot.com/2013/08/blog-post.html>
8. Чупрій Л. Стан та проблеми музейної справи в Україні [Текст] / Л. Чупрій // Музеї України. – 2010. – № 2. – С. 2–4.
9. Яндекс дослідив кількість українців «Вконтакте», Facebook, «Однокласниках» та Twitter [Електронний ресурс] // Інтернет-видання Українська правда. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/society/2014/08/21/178367/>

РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ МЕРЕЖІ ТА МЕТОДИЧНА РОБОТА ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ У 1970–1990 рр.

А. В. Панченко,
зав. відділу науково-методичної
роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова

Дана стаття є продовженням дослідження історії розвитку методичної роботи Харківського історичного музею. Хронологічні рамки охоплюють 70–80-ті роки ХХ сторіччя – період, який в українській історії характеризуються небувалим підйомом культурного споживання. Музейне життя і діяльність у цей період дуже часто в спеціальній літературі і публіцистиці визначають як «музейний бум» або «музейний вибух». Він виразився, по-перше, у надзвичайному зростанні музейних відвідувачів. Так, якщо у 1960 році музеї України відвідали 7 890 000 осіб, то у 1970 р. – 16 265 000, а у 1975 р. – вже 23 416 000 осіб [31, с. 389]. Та ж сама тенденція простежується і в роботі Харківського історичного музею. Так, у 1970 році музей прийняв 214 478 відвідувачів [1, с. 27], у 1975 р. – 328 924 [3, с. 17], у 1986 р. – 354 000 [14, с. 7]. Іншою ознакою цього явища було значне збільшення кількості музеїв. Але це тільки незначною мірою стосувалося державних музеїв. За даними статистики у 1960 році в Україні працювали 132 державних музеїв, в 1970-му р. – 147, у 1975 р. – 154 [31, с. 388]. Перш за все, це стосується розвитку мережі громадських музеїв. Якщо наприкінці 50-х років ХХ ст. в Україні щорічно створювалось 5–6 громадських музеїв, то з середини 60-х ХХ ст. ця цифра досягла 100–120. В 1970 році музейна мережа налічувалася 2278 музеїв, а на початку 80-х рр. ХХ ст. – близько 7 тисяч [30, с. 9]. На початок 1986 року в Україні налічувалася

7924 громадські музеї... 3 470 райцентрів 387 мали краєзнавчі громадські музеї [29, с. 60].

До кінця 70-х років ХХ ст. громадські музеї стають певним феноменом культурного життя радянського суспільства та займають досить помітне місце в музейному житті країни.

Термін «громадські музеї» вводиться в науковий обіг на зміну терміну «народні музеї» новим «Типовим положенням про музей на громадських засадах», затвердженим наказом Міністерства культури СРСР від 12 квітня 1978 р. [33, с. 145]. В Україні «Типове положення про музей на громадських засадах» був затверджений наказом Міністерства культури УРСР від 25 вересня 1978 р. [32].

Згідно з цим документом, «Громадські музеї є культурно-просвітніми установами, які цілеспрямовано збирають, зберігають, експонують предмети матеріальної та духовної культури, що представляють історичну, наукову, художню та іншу цінність» [32, с. 3]. Згідно з Положенням, громадські музеї поділялися на наступні групи:

- музеї, що працюють під безпосереднім керівництвом органів культури (районні, міські, сільські), і звітують перед ними;
- музеї колективів підприємств, установ, закладів, радгоспів, колгоспів, вищих і середніх спеціальних учбових закладів, професійно-технічних училищ, які працюють під керівництвом їх громадських організацій і адміністрації (правління);
- шкільні музеї, що працюють під керівництвом органів народної освіти [32, с. 4].

Новим положенням закріплювалася ціла низка організаційних принципів, розроблених на підставі багаторічного досвіду роботи народних музеїв та вимог, існуючих на той час музейних нормативних документів. Обов'язковими умовами для створення такого музею були «наявність:

- зібраних і зареєстрованих в інвентарній книзі музейних колекцій, на основі яких може бути побудована експозиція;
- активу, здатного вести роботу музею на громадських засадах;
- приміщення і оснащення, яке забезпечує збереження музейних колекцій і умови для їх показу» [32, с. 4–5].

До активу музеїв на громадських засадах входили представники різних верств населення: учні і пенсіонери, робітники і колгоспники, інтелігенція та чиновники, партійні та комсомольські працівники. Безумовно, особиста зацікавленість та ентузіазм активу громадських музеїв відіграли важливу роль у їх створенні.

Але, у той же час, непрофесіоналізм, відсутність у цих активістів спеціальних знань з основ музейного будівництва, обліку та збереження колекцій потребували постійного нагляду та методичної допомоги від професійних музейників.

Відповідно до Положення, науково-методичне керівництво громадськими музеями здійснювали державні музеї відповідного профілю згідно з вказівкою обласного управління культури [32, с. 5].

В Харківській області таким методичним центром був Харківський історичний музей. Безпосередньо організацією та координацією роботи з громадськими музеями опікувався відділ народних музеїв, який був створений наказом № 105 від 25.09.1972. [17]. Його завідувачем була призначена Заславська Ельза Володимирівна. Разом з тим, робота з музеями на місцях проводилася співробітниками всіх відділів ХІМ. Так, наказом № 44 від 22.05.1975 «з метою поліпшення роботи з розширення мережі музейних закладів в області, а також подальшої активізації роботи вже існуючих музеїв та музейних кімнат... для надання методичної та практичної допомоги громадськості» за кожним громадським музеєм, що створювався, закріплювався музейний співробітник. За музеєм історії Барвінківського району було закріплено – Заславську Е. В. та Шполянську Т. О., музеєм історії Валківського району – Заславську Е. В. та Рондіну М. Г., музеєм історії Новодолазького району – Мільську А.Д. та Засипкіну І. П., музеєм історії Ізюмського оптико-механічного заводу – Внукову Л. В., музеєм історії Харківського трамвайно-тролейбусного управління – Галішнікову К. О. та Бельченко Л. М. [20]. Тим же наказом «для надання методичної та практичної допомоги у проведенні ...перебудови існуючих музейних експозицій» були закріплені: Борисова Т. М. за музеєм історії Куп'янського району, Шполянська Т. О. – за музеєм історії с. Старий Мерчик, Бородулін В. Г. – за музеєм історії с. Верхній Бишкін, музеєм історії комсомолу Харківщини – Шрамко Л. І. [20].

У листопаді 1977 р. Рада Міністрів України поставила перед організаторами громадського музейного будівництва завдання: до кінця десятиї п'ятирічки створити громадські музеї в усіх райцентрах та територіях сільських Рад [27, с. 32]. У зв'язку з цим, у березні 1978 року наказом № 27 по Харківському історичному музею за кожним з районів області «з метою надання методичної допомоги районним відділам культури в організації роботи по створенню громадських музеїв» [23] був закріплений науковий співробітник. Протягом року співробітники здійснили 70 виїздів у села та райони області [6, с. 24].

Динаміка створення нових громадських музеїв в цілому відповідала загальноукраїнській тенденції, про яку йшлося вище. Так, у 1970 році було відкрито 4 музеї:

- Історії Харківського тракторного заводу;
- Історії заводу «Кондиціонер»;
- Історії харківського тролейбусу;
- Історії села Куп'єваха Богодухівського району [1, с. 37].

У 1975 році завершена робота із створення кімнати бойової слави с. Пересічне Дергачівського району. Відкриті музеї:

- Історії професійно-технічної освіти;
- Історії комсомолу Орджонікідзевського району м. Харкова;
- Музей бойової і трудової слави колгоспу імені Димитрова Вовчанського району.

Відкриті кімнати бойової і трудової слави радгоспу імені Щорса Дергачівського району та бойової слави в Липковатівському радгоспі-технікумі Нововодолазького району [3, с. 30].

У 1978 році було створено 16 музеїв на громадських засадах [6, с. 24].

У 1983 році відкрито 22 громадських музеї (12 – в районах області, 10 – в м. Харкові) [11, с. 20], у 1984-му – 40 (36 – в районах області та 4 – в м. Харкові) [12, с. 16], у 1985-му – 22 [13, с. 13]

Слід відзначити, що допомога громадським музеям надавалася з усіх напрямків музейної діяльності. Інформацію про це містять накази по музею про відрядження. Наприклад, у січні 1973 року ст. науковий співробітник Введенська В. Д. була направлена у відрядження для «проведення роботи з виявлення матеріалів ширинців для народного музею, що створюється у с. Таранівка» [18]. У вересні 1976 року науковий співробітник Оглоблін В. А. був направлений у Балаклійський район «для проведення роботи з перевірки обліку та збереженості експонатів, що знаходяться в музейних закладах на громадських засадах» [22]. У січні 1980 р. ст. науковий співробітник Осковська В. О. виїздила до с. Високопілля Валківського району для монтажу експозиції музею історії села [24]. У липні 1980 року наукові співробітники Шполянська Т. О. та Крутько Ю. І. виїжджали до Балаклійського та Печенізького району з метою надання допомоги у питаннях фондової роботи громадських музеїв [25]. У квітні 1981 року завідувач сектором Євтушенко Л. П. відряджалася «для розкладання матеріалів та монтажу експозиції музею історії Лозівського ковальсько-механічного заводу» [26]. Також ці свідчення містять річні звіти про роботу музею: у 1971 році «проведена робота з складання картотеки унікальних експонатів, що зберігаються в музеях іс-

торії ХТЗ, ХЕМЗ, заводів «Серп і молот», «Кондиціонер», ХТДЗ [2, с. 49], у 1976 році – «у відповідності до постанови колегії Міністерства культури УРСР були перевірені всі музеї (94), що працюють на громадських засадах. Оригінальні експонати, що знаходяться в музеях ... взяті на облік у спеціальних інвентарних книгах в історичному музеї. Проведена робота із передачі зброї та експонатів з дорогоцінних металів з музейних закладів, що працюють на громадських засадах, в історичний музей... передачі 18 одиниць зброї та 738 експонатів з дорогоцінних металів» [4, с. 21], у 1978 році – відповідно до наказу Міністерства культури УРСР була проведена паспортизація музеїв області [6, с. 25]. «Під час виїздів співробітники музею надавали допомогу в зборі експонатів для громадських музеїв, розробці тематичних структур та тематико-експозиційних планів, монтажі експозицій» – зазначено у звіті за 1981 р. [9, с. 24].

Про значення, яке надавалося роботі з громадськими музеями, та про об'єми необхідної допомоги можна зрозуміти, проаналізувавши кількість виїздів співробітників до районів та сіл області. Так, у 1980 році було здійснено 65 виїздів [8, с. 19], у 1981-му – 56 [9, с. 24], у 1982-му – 61 [10, с. 22], у 1983-му – 100 [11, с. 21] тощо.

Іншим важливим напрямком методичної допомоги музеям на громадських засадах було проведення навчальних семінарів для їх активу. Згідно із звітами про роботу, починаючи з 1971 року, семінари проводилися кожен рік. У деякі роки готувалося і проводилося декілька семінарів за різними напрямками. Наприклад, у 1971 році: «Разом з Обласним управлінням культури були організовані та проведені для працівників народних музеїв та музейних кімнат 3 семінари у тому числі куштовий семінар на базі Красноградського краєзнавчого музею для працівників Красноградського, Зачепилівського, Сахновщинського, Кегичівського, Нововодолазького та Валківського районів з методики побудови експозицій народних музеїв і формам науково-освітньої роботи» [2, с. 48–49], у 1979 році: «Разом з інститутом удосконалення вчителів, Дитячою туристичною станцією та Палацом піонерів імені П. П. Постишева були підготовлені і проведені 3 семінари для керівників та активістів шкільних музеїв з питань методики створення шкільного музею, збирання, обліку та збереження експонатів [7, с. 20]. Для сільських активістів-краєзнавців на базі музею був проведений семінар «Методика створення сільського музею». Для громадських активістів Куп'янського, Чутувівського, Шевченківського, Великобурлуцького, Близнюківського, Сахновщинського, Золочівського, Вовчанського, Краснокутського, Бала-

клійського та Барвінківського районів на місцях були проведені семінари з методики створення музеїв по історії села на територіях сільських рад. Проведений семінар для активістів заводських музеїв» [7, с. 28]. У цьому ж році на базі музею працювали курси підвищення кваліфікації для активістів громадських музеїв за темами «Збирання, облік та збереження експонатів» (для міських музеїв, 28 чоловік), «Експозиційна, збиральницька та науково-освітня діяльність в громадських музеях» (для сільських музеїв, 24 чоловіка)» [7, с. 28]. У 1982 р. «з метою надання методичної допомоги в організації експозиційної, збиральницької, науково-освітньої роботи, а також в створенні музеїв на громадських засадах було проведено 4 обласних та один куштовий семінар на базі музею історії Первомайського району [10, с. 23].

Великою допомогою для музеїв на громадських засадах були методичні рекомендації, що розроблялися співробітниками ХІМ. З 1978 до 1985 року були підготовлені наступні рекомендації:

- Як побудувати музей з історії села;
- Тематична структура музею історії району;
- Частковий перелік експонатів, необхідних для створення музею історії району [3, с. 27];
- Музей в складі культурного комплексу;
- Про підготовку музеїв до проведення Міжнародного дня музеїв 18 травня 1982 р. [10, с. 21];
- Організація сільського музею на громадських засадах;
- Науково-фондова робота в громадських музеях [11, с. 22];
- Облік та зберігання музейних предметів на громадських засадах;
- Приблизна тематична структура музею бойової і трудової слави колгоспу;
- Пропаганда в експозиції музею досягнень суспільства розвиненого соціалізму [12, с. 4].
- Організація науково-освітньої роботи в музеях на громадських засадах у зв'язку з участю у Всесоюзному конкурсі науково-освітньої роботи музеїв, присвяченому 40-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні;
- Експонування матеріалів по радянським святкам і обрядам в експозиціях музеїв на громадських засадах [12, с. 18];
- Музей в складі культурно-спортивного комплексу;
- З досвіду роботи Ізюмського краєзнавчого музею по військово-патріотичному вихованню;
- Пропаганда науково-технічного прогресу – важливе завдання діяльності музейних закладів [13, с. 13].

Також, велика увага приділялася роботі зі шкільними музеями. Постійною практикою було проведення семінарів для вчителів – керівників шкільних музеїв: 1975 р. – разом з інститутом удосконалення вчителів був проведений дводенний семінар для вчителів – керівників шкільних музеїв, на якому співробітники музею розповіли про методику створення шкільних музеїв та музейних куточків [3, с. 24]; у 1976р. – був підготовлений і проведений для вчителів – керівників шкільних музеїв семінар за темою: організація обліку та збереженості експонатів у шкільних музеях [4, с. 16]; у 1980 р. – разом з інститутом удосконалення вчителів були підготовлені та проведені семінари з методики створення шкільного музею та з вивчення історії рідного краю [8, с. 15] тощо. Згідно з постановою колегії Міністерства культури УРСР у 1976 р. при музеї був створений народний університет культури з вивчення історії рідного краю, слухачами якого були вчителі харківських шкіл [4, с. 16].

Окремим напрямком роботи було надання методичної допомоги державним музеям. З метою координації діяльності музеїв, поліпшення науково-методичного керівництва профільними музеями та безпосередньої передачі накопиченого досвіду ще у 1964 році наказом міністра культури СРСР були визначені «головные» музеї. В Україні серед 8 «головных» музеїв було 3 історичних: Київський, Львівський та Харківський [28, с. 30]. На ці музеї було покладено завдання здійснення науково-методичного керівництва, проведення музеєзнавчих досліджень, узагальнення досвіду роботи музеїв, розроблення методичних рекомендацій для профільних музеїв «куста», сприяння підвищенню кваліфікації музейних співробітників. Про науково-методичну роботу головні музеї звітували безпосередньо перед республіканськими міністерствами культури.

У 1974 році були створені зональні координаційні музейні центри. В Україні було визначено 14 головних координаційних центрів [28, с. 37], у тому числі, й Харківський історичний. Головні зональні музеї стали координаційними науковими та науково-методичними центрами музейної роботи, що здійснювали методичне керівництво науково-дослідною, фондовою, експозиційною та науково-освітньою роботою музеїв зони [28, с. 37–38]. До зони, координаційним центром якої був Харківський історичний музей, входили музейні заклади Харківської, Дніпропетровської, Полтавської, Ворошиловградської, Донецької, Сумської та Запорізької областей. Питаннями науково-методичної роботи з державними музеями опікувався відділ науково-методичної роботи. Відділ був створений у 1966 році. У 1970 році його очолила Олій-

ник Леніна Петрівна [15], Шрамко Леонтина Ісаківна керувала цим відділом з 1971 до 1973 р. [16] та з 1978 до 1986 року [23]. З 1973 до 1976 року завідувачем науково-методичного відділу працювала Мільська Алла Дмитрівна [19]. У 1976 році на цю посаду була знов призначена Олійник Л. П. [21].

З 1986 року після виходу Л. І. Шрамко на пенсію відділ науково-методичної роботи очолила Вярвільська Р. М. [14, с. 2].

У 1970–80 рр. Харківським історичним музеєм щорічно розроблялися плани координації науково-дослідної роботи та зведені плани основних наукових робіт музеїв Харківської зони. Провідні співробітники музею неодноразово виїжджали до інших музеїв зони з метою надання безпосередньої допомоги з різних напрямків музейної роботи. Так, тільки у 1970 році директор музею Воеводін М. А., заступник директора з наукової частини Дьяченко М. Т., ст. науковий співробітник Олійник Л. П., ст. науковий співробітник Шрамко Л. І. та художник Клепіков В. І. виїжджали до Ворошиловграду «з метою надання допомоги в поверховому плануванні тем» [1, с. 14], у Донецьк з питання надання допомоги у побудові експозиції музею в новому приміщенні та у розробці експозиційних графіків [1, с. 14], до Краснодару з метою надання допомоги у створенні та художнього оформлення нової експозиції [1, с. 14]. Постійно надавалися рецензії на тематичні структури та тематико-експозиційні плани, розроблені державними музеями Харківської зони: у 1975 р. прорецензовані тематичні структури та тематико-експозиційні плани Сумського краєзнавчого музею (відділ історії радянського суспільства (1941–1958 рр.), історії феодалізму та капіталізму та Бердянського краєзнавчого музею (по відділу дорадянської історії) [3, с. 32]; у 1977 р. – прорецензовані тематичні структури та тематико-експозиційні плани Запорізького і Мелітопольського краєзнавчих музеїв та Дніпродзержинського музею історії міста [5, с. 17]; у 1979 р. – прорецензовані тематичні структури та тематико-експозиційні плани з усіх періодів історії радянського відділу Жданівського краєзнавчого музею [7, с. 27]; у 1983 р. – написані рецензії на тематичні структури періоду розвинутого соціалістичного суспільства Державного історичного музею України та Дніпропетровського історичного музею [11, с. 20] тощо.

Крім цього, на базі Харківського історичного музею, починаючи з 1975 року щорічно проводилися стажування для співробітників інших музеїв України. Стажування тривали від 7 до 10 днів. В різні роки в стажуванні брали участь від 8 (1978 р.) [6, с. 31]; до 22-х (1981 р.) [9, с. 23] наукових співробітників.

Таким чином, ми бачимо, що Харківський історичний музей у 70–80-ті роки ХХ сторіччя перетворюється на значний науково-методичний центр як для державних так і для громадських музейних закладів історичного та краєзнавчого профілю не тільки своєї області, а й для всієї східної України.

Джерела та література

1. *Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1970 р. [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – 39 арк.*
2. *Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1971 р. [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Оп. 1. – Спр. 359. – 55 арк.*
3. *Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1975 р. [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Оп. 1. – Спр. 460. – 38 арк.*
4. *Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1976 р. [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Оп. 1. – Спр. 505. – 26 арк.*
5. *Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1977 р. [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Оп. 1. – Спр. 536. – 21 арк.*
6. *Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1978 р. [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Оп. 1. – Спр. 568. – 30 арк.*
7. *Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1979 р. [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Оп. 1. – Спр. 596. – 32 арк.*
8. *Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1980 р. [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Оп. 1. – Спр. 626. – 22 арк.*
9. *Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1981 р. [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Оп. 1. – Спр. 655. – 31 арк.*
10. *Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1982 р. [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Оп. 1. – Спр. 679. – 29 арк.*
11. *Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1983 р. [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Спр. 706. – 28 арк.*
12. *Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1984 р. [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Спр. 728. – 22 арк.*

13. *Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1985 р.* [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Спр. 756. – 18 арк.
14. *Звіт про роботу Харківського історичного музею за 1986 р.* [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Спр. 786. – 21 арк.
15. *Наказ по Харківському історичному музею №48 від 24.06.1970 р.* [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Оп.1-Л. – Спр. 89. – Арк. 44.
16. *Наказ по Харківському історичному музею №70 від 09.07.1971 р.* [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Оп.1. – Спр. 353. – Арк. 30.
17. *Наказ по Харківському історичному музею № 105 від 25.09.1972 р.* [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Оп. 1. – Спр. 370. – Арк. 55–56.
18. *Наказ по Харківському історичному музею № 2 від 08.01.1973 р.* [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 2.
19. *Наказ по Харківському історичному музею № 105 від 05.09.1973 р.* [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 52.
20. *Наказ по Харківському історичному музею № 44 від 22.05.1975 р.* [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Арк. 24–26.
21. *Наказ по Харківському історичному музею № 21 від 22.03.1976* [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Арк. 13.
22. *Наказ по Харківському історичному музею № 83 від 13.09.1976* [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Арк. 64–65.
23. *Наказ по Харківському історичному музею № 27 від 26.03.1978* [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Оп. 1-Л. – Спр. 121. – Арк. 15–16.
24. *Наказ по Харківському історичному музею № 8 від 24.01.1980* [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Оп. 1-Л. – Спр. 126. – Арк. 6–8.
25. *Наказ по Харківському історичному музею № 52 від 07.07.1980* [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Оп. 1-Л. – Спр. 126. – Арк. 43.
26. *Наказ по Харківському історичному музею №29 від 23.04.1981 р.* [Текст] // Архів КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». – Ф. Р 5942. – Оп. 1-Л. – Спр. 137. – Арк. 19.
27. Буланый И. Т. *Музей на общественных началах* [Текст] / И. Т. Буланый, И. Г. Явтушенко. – Москва : Профиздат, 1985. – 208 с.
28. Егоров Ю. С. *Развитие музейной сети в условиях зрелого социализма (60–70-е гг.)* [Текст] // Музейное дело в СССР – Москва, 1985. – С. 22–38.

29. *Історичне краєзнавство в Українській РСР [Текст] / [П. Т. Тронько, В. О. Горбик, О. І. Лугова та ін.] ; Акад. наук УРСР, Ін-т історії. – К. : Наук. думка, 1989. – 240 с.*
30. *Музейное строительство на Украине в годы советской власти [Текст]: научно-вспомогательный библиографический указатель / [Л. Ю. Ступак, Т. А. Прилипко, Н. В. Гончаренко] ; Акад. наук УССР, Ин-т истории. – К., 1987. – 264 с.*
31. *Народное образование, наука и культура в СССР [Текст] : статистический сборник. – Москва : Статистика, 1977. – 448 с.*
32. *Типове положення про музей на громадських засадах [Текст] / Міністерство культури УРСР. – К., 1979. – 8 с.*
33. *Туманов В. Е. Общественные музеи [Текст] / В. Е. Туманов // Музейное дело в СССР. – Москва, 1985. – С. 143–152.*

МУЗЕЙ ВРЯТОВАНИХ ХУДОЖНІХ ЦІННОСТЕЙ

С. М. Дейнеко,

*к. і. н., ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Серед музеїв світу є чимало установ які вирізняються своєю специфікою та оригінальністю. Можна, наприклад, згадати Музей метеликів у Санкт-Петербурзі (Російська Федерація), Музей сніжинок (Хоккайдо, Японія) або Музей карет (Лісабон, Португалія). До цього списку треба віднести Музей врятованих художніх цінностей, який знаходиться у Бресті (Білорусь). У ньому зберігаються і експонуються предмети антикваріату, вилучені та конфісковані співробітниками Брестської митниці. Даний музей є єдиним подібним державним закладом у Східній та Центральній Європі. Його кардинальна відмінність від відомчих музеїв при різноманітних митницях та управліннях полягає в тому, що це не музей історії митної служби, в який пересічному громадянину потрапити досить важко, і де значна частина експозиції присвячена етапам становлення митної справи. Від класичних музеїв дану організацію вирізняє перш за все принцип комплектування фондів – всі експонати є конфіскатом вилученим співробітниками окремо взятої митної установи.

Історіографія питання налічує низку оглядових публікацій у засобах масової інформації Республіки Білорусь. Перші публікації присвячені Музею врятованих художніх цінностей з'явилися наприкінці 1980-х років. Так, у 1987 р., в Сельской газете (вида-

ється Радою міністрів Білорусі), була надрукована стаття І. Тарими – Музей спасенных ценностей. Згодом, у 1989 р., низку робіт на дану тему надрукували на шпальтах видань Советская Белоруссия, Советский музей та тієї ж таки Сельской газеты [16; 7; 19; 4; 15]. У пострадянський період тенденція з популяризації новоствореної установи у друкованих, а згодом і електронних засобах масової інформації продовжилася [18; 20; 2; 3]. Однак, на нашу думку всі ці публікації об'єднує один знаменник – вони всі оглядові або розглядають лише окремі сторони роботи Музею врятованих художніх цінностей. Тому ми вважаємо, що відсутність публікацій, які охоплюють всі сторони буття вищезгаданої установи, надає даній роботі актуальності.

Мета роботи – дослідити етапи становлення і комплектування колекції музею.

Вона почала формуватися на базі Брестського обласного краєзнавчого музею ще в 1953 р. з антикваріату, вилученого брестськими митникам [8]. В її основу лягли 30 ікон та дрібна пластика з міді. У 70–80-х рр. ХХ ст. збірка активно поповнювалася вилученими предметами. І вже у 1976 р. організована перша виставка антикваріату. Тому, керівники краєзнавчого музею і Брестської митниці прийняли рішення про створення окремої експозиції. 4 лютого 1989 р. за ініціативи співробітника Брестської митниці О. Г. Круковича створили Музей врятованих художніх цінностей. Він отримав статус філіалу Брестського краєзнавчого музею, а місцева митниця ввійшла до його Наглядової ради [12; 14].

Новостворена установа отримала власний будинок в одному з центральних районів Бреста. Він створений у 1925–1927 рр. за проектом польського архітектора Юліана Лисецького у так званому «садибному» стилі [11]. Експозиція розміщена у 10 залах. Перший зал присвячений історії становлення та функціонування митної та прикордонної служб Республіки Білорусь. У наступних двох залах експонуються ікони та дрібна пластика. Так, другий зал презентує роботи іконописців XVI–XX ст., третій – ікони у коштовних окладах. Зал № 4 (ювелірний) знайомить відвідувачів з роботами фірми К. Г. Фаберже, холодною зброєю, інкрустованою коштовними каменями, золотом та сріблом, зокрема з виробами кавказьких майстрів. Далі всі бажаючі мають можливість ознайомитися зі східним мистецтвом – японський та китайський фаянс, мистецтво живопису на шовковій тканині (Японія), буддійська скульптура XIX–XX століть. Декоративно-прикладне мистецтво європейських майстрів можна побачити у залі № 6. Це, у переважній більшості, – меблі, різноманітні годинники та інші предмети

побуту XIX століття. Перлиною музею є зала № 7, в якій експонується пейзажний живопис. Зокрема, можна побачити роботи І. Айвазовського, Р. Судковського, Ю. Клевера, «Портрет дівчини» пензля П. Рауда. Серед робіт із зали графіки виокремлюється ескіз М. Врубеля до картини «Демон повержений». Останні дві зали використовуються для тимчасових виставок та творчих вечорів, концертів, майстер-класів та ін. [1].

На даний час у експозиційних залах «Спасьонкі», саме так іноді називають цей заклад мешканці Бреста, виставлено для широкого загалу більше 300 раритетів. Хоча слід зазначити, що це лише приблизно 10 % від обсягу колекції, яка сягає більше ніж 4000 предметів [9].

Музей врятованих художніх цінностей є спільним дітищем митників та музейників Бреста. Як вже було сказано вище, формування колекції розпочалося ще на початку 50-х рр. XX ст. Однак пік вилучень та передач антикваріату до закладів культури припав на кінець 80-х – 90-ті рр. минулого століття. Іноді, протягом року, брестські митники затримували до двох тисяч предметів старовини, які намагалися незаконно вивезти з території СРСР, а згодом Білорусі [13]. Найчастіше незадекларовані предмети намагалися і намагаються вивезти у валізі. Так, наприклад, іноземний дипломат віз ікону великого розміру із зображенням Святого Власія Севастійського, розпилявши її на шість частин. Найбільш дивовижним для митників став 1993 р., коли у фурі, яка везла з Риги (Латвія) до Німеччини вантаж сухого молока, виявили меблевий гарнітур XIX ст. Взагалі, у тому році музей отримав вісім предметів антикварних меблів та двадцять одиниць декоративно-прикладного мистецтва [5; 6].

Серед різних груп антикваріату, які передаються до Брестського краєзнавчого музею, найчастіше зустрічаються ікони XVI–XX ст. Треба зазначити, що колекція ікон «Спасьонкі» є однією з найбільших у Білорусі [6]. Враховуючи це, частина з них передається релігійним організаціям. Так, у період з 1989 до 2012 р. різним церковним громадам передали понад 6000 ікон. Єдина умова музею – надійна охорона. В одному випадку не обійшлося без кур'йозу. На прохання однієї з білоруських парафій музей передав їй старовинну ікону, а через деякий час її знову вилучили у контрабандистів і вдруге передали до Музею врятованих цінностей [3].

Зі слів директора музею Ірини Тарими, в останній час більшість переданих предметів конфіскували під час ввезення на територію Білорусі, а не вивезення, як раніше. Це можна пояснити тим, що в Росії склався значний ринок антикваріату, на якому є запит на

речі, пов'язані з Першою та Другою світовими війнами, наприклад: документи, нагороди, книжки, фотографії. Це пов'язано, перш за все, зі збільшенням інтересу до власної історії серед громадян Російської Федерації [5].

Так, зокрема, у 2007 р. до фондів музею митники передали близько 1000 предметів. Але відвідувачі музею побачать їх в експозиції у найкращому випадку тільки через два роки. Весь цей час вони знаходяться на карантині. Також траплялися випадки, коли за конфіскатом зверталися законні господарі. Так, приватний колекціонер з Ярославля (Російська Федерація) повернув собі 90 ікон, вилучених брестськими митниками і переданих до Музею врятованих художніх цінностей. Одну ікону повернули до Владіміро-Суздальського музею-заповідника [3].

Музей врятованих художніх цінностей перший і єдиний подібний заклад в Білорусі, але у нього вже є послідовники. В рамках історико-археологічного музею у Гродно (Білорусь) та краєзнавчого у Бялій Підлясці (Польща) створили окремі експозиції «конфіскації», тобто предметів антикваріату, які були вилучені співробітниками місцевих митниць [17].

У Гродно вона займає дві зали і має назву «Врятовані цінності». Напевно, гродненські музейники позичили назву та концепцію у своїх колег з Бреста. Але побудували не окремий музей, а лише одну експозицію. Попри наявну схожість, є і відмінності. Якщо основним і єдиним наповнювачем фондів музею у Бресті є митниця, то у Гродно цим окрім митників займається Управління Комітету державної безпеки Республіки Білорусь у Гродненській області. У залах експозиції відвідувачі можуть побачити: мейсенський фарфор, зокрема вази першої половини XIX ст. – «Дівчина, яка грає на лірі» та «Мисливці на привалі»; декоративне срібне блюдо фірми К. Г. Фаберже, виготовлене у 90-х рр. XIX ст. майстром Ю. Рапопортом; колекцію медалей епохи Олександра II, присвячених різноманітним сільськогосподарським виставкам. Живопис презентовано картинами всесвітньо відомих митців – «Морський прибій», яка ймовірно належить пензлю І. Левітана; «Налагодження вітрильника» Л. Лагоріо; «Маслениця» Б. Кустодієва; «Натюрморт» Н. Гончарової. Перлиною колекції зброї є мисливська рушниця, виготовлена у XIX ст. на фабриці Йоганна Петерлонге в Австро-Угорщині. В майбутньому планується створити філіал «Королівське полювання», в якому повністю буде представлено зібрання зброї з фондів музею.

У кожного з експонатів, презентованих в рамках вищезгаданої експозиції, своя історія. Так, блюдо вироблене фірмою К. Г. Фабер-

же намагалася у 1992 р. незаконно вивезти до Німеччини провідни-ця потягу Санкт-Петербург – Варшава – Берлін. Окрім блюда, вона нелегально везла 13 картин, 4 ікони, золоті годинники, інкрустовані діамантами, золоті та срібні портсигари, старовинні книги. Всі ці предмети вилучили службовці пункту митного огляду «Гродно» спільно зі співробітниками білоруських спецслужб. Для оцінки вилученого створили спеціальну комісію, а згодом – відправили у музеї Білорусі. Однак тільки срібне блюдо вагою 2,3 кг залишили у місцевому музеї. Таким чином, можна сказати, що даний предмет ліг в основу майбутньої експозиції «Врятовані цінності». Найвагомішою операцією білоруського КДБ, у царині боротьби з контрабандою культурних цінностей, стало затримання громадянина Білорусі, який хотів вивезти з країни вкрадену у 2004 р. з Гродненського державного історико-археологічного музею шахову фігурку тури часів Київської Русі (XII ст.). У 2008 р. даний раритет, фактично один з символів музею, повернули законним господарям [10].

Завершуючи роботу можна сказати, що на наш погляд історію Музею врятованих художніх цінностей можна розділити на два етапи: 1. 1953 – 1988 рр. Розпочалося формування колекції, проведено декілька тимчасових виставок. Фактично закладено підвалини майбутнього музею; 2. 1989 – початок 10-х рр. ХХІ століття. Епоха становлення і розвитку, як автономної одиниці у рамках Брестського краєзнавчого музею, та суттєвого поповнення колекції. Також безсумнівним успіхом є поширення серед музейників Білорусі тренду на створення спеціалізованих експозицій спільно з представниками митної служби.

Джерела та література

1. Брестский музей «Спасенные художественные ценности» – филиал Брестского областного краеведческого музея [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://values.brest.museum.by/>
2. Гойтан У. Уратаваныя каштоўнасці павінны служыць людзям і грамадству [Текст] / У. Гойтан // Звезда. – 1997. – 3 снежня.
3. Завадская И. Спасли. Теперь надо сохранить [Электронный ресурс] / И. Завадская. – Режим доступа: <http://www.sb.by/kultura/article/spasli-teper-nado-sokhranit.html>
4. Заев А. Мы все-таки мудреем год от года [Текст] / А. Заев // Советский музей. – 1989. – № 4. – С. 30–35.
5. Кирпа С. Музей «Спасенные художественные ценности» в Бресте [Электронный ресурс] / С. Кирпа. – Режим доступа: <http://news.tut.by/culture/197962.html>

6. Коршунов С. Музей антиквариата, контрабанды и спасенных ценностей за год посещает около 30 тыс. человек [Электронный ресурс] / С. Коршунов. – Режим доступа: <http://news.tut.by/culture/333334.html>
7. Леоновец А. Остров сокровищ [Текст] / А. Леоновец // Советская Белоруссия. – 1989. – 26 марта.
8. Музей «Спасенные художественные ценности» в Бресте [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://by.holiday.by/skarb/849>
9. Музей спасенных ценностей, г. Брест [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.sonikstur.ru/belarus/muzei-spasennykh-tsennostey-brest.html>
10. Музею от чекистов [Электронный ресурс] // Советская Белоруссия. – Режим доступа: <http://respublika.sb.by/kultura-12/article/muzeyu-ot-chekistov.html>
11. Описание – Музей «Спасенные художественные ценности» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ekskursii.by/?museum=2008_Brestskij_oblastnoj_kraevedcheskij_muzej
12. Прикоснись к обновлению музея! [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://brest.customs.gov.by/>
13. Спасти и сохранить. Экспозиции из спасенных художественных ценностей, созданные в пограничных городах Брест и Гродно, лишь малая толика мировых шедевров, которые белорусские стражи границы вернули миру [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ng.sb.by/stati/article/spastic-isokhranit-ekspozitsii-iz-spasennykh-khudozhestvennykh-tsennostey...html>
14. Старейшему таможеннику Республики Беларусь исполняется 90 лет [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://brest.customs.gov.by/>
15. Сутько Ю. Сокровища, возвращенные народу: В Бресте открылся музей спасенных ценностей [Текст] / Ю. Сутько // Сельская газета. – 1989. – 29 ноября.
16. Тарима И. Музей спасенных ценностей [Текст] / И. Тарима // Сельская газета. – 1989. – 29 ноября.
17. Тарима И. Вне музея я себя не представляю [Электронный ресурс] / И. Тарима // Брестский курьер. – Режим доступа: <http://www.bk-brest.by/2014/05/8556/>
18. Тарима И. Музей спасенных ценностей: единственный в мире и своем роде! [Текст] / И. Тарима // Брестский курьер. – 1994. – 26 мая.
19. Ценности, возвращенные народу: В Бресте открыт первый в стране музей таможни [Текст] // Советская Белоруссия. – 1989. – 14 февраля.
20. Шинов О. Музей спасенных ценностей: единственный в мире и своём роде [Текст] / О. Шинов // Республика. – 1994. – 1 верасня.

МАНДРІВНИКИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. ПРО РУХОМІ ПАМ'ЯТКИ ТА МУЗЕЇ КРИМУ

*В. С. Романовський,
к. і. н., доцент кафедри
культурології та медіа-
комунікацій Харківської
державної академії культури*

Перші музеї Криму виникли через декілька десятиріч після приєднання півострова Російською імперією (1783 р.). У цей час вплив ідеалів європейського Просвітництва на громадське життя відбувався в умовах жорстко централізованої монархічної держави, що викликало суперечні наслідки для культурної спадщини багатьох народів. Доля пам'яток півострова залежала від невігластва багатьох російських військових та примх прийшлих вельмож.

Свідчення мандрівників цього часу часто мають описовий характер, завдяки чому є важливими історичними джерелами. Необхідно узагальнити якнайбільшу кількість таких творів, розуміючи причини уваги авторів до об'єктів культурної спадщини.

Можна простежити цілий напрям у сучасних кримознавчих дослідженнях з вивчення творів мандрівників. Значну увагу таким споминам і записам як джерелам приділив професор Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського А. А. Непомнящий. Зокрема, в науково-довідковій праці «Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть ХVІІІ – начало ХХ века)» (Київ, 1999) цей автор зауважує, що після 1783 р. розпочалася європеїзація суспільного життя на півострові, що здався таємничою й романтичною територією для мандрівників із різних країн. Публікація мандрівних споминів і вражень відповідала старій європейській традиції [6, с. 38]. Непомнящий продовжує працю, започатковану, зокрема, Арсенієм Маркевичем – укладачем бібліографічного довідника «TAURICA» (1894–1902 pp.) [6, с. 42]. У цьому ж річищі працюють С. М. Авсеньова, Г. С. Каушлієв, Т. А. Прохорова, аналізуючи виявлені джерела [1; 4; 8].

У даній розвідці приділимо увагу відомостям про рухомі пам'ятки в творах мандрівників особистого походження.

Уже наприкінці ХVІІІ ст. першість у написанні й оприлюдненні подорожніх нотаток і щоденників з відомостями про стан

пам'яток історії та культури Криму належала освіченим вихідцям із країн Західної Європи. Початковий етап російського панування в їхніх творах показаний як катастрофічний для культурної спадщини загалом.

У 80-х роках XVIII ст. французький мінералог і педагог Ш.-Ж. Ромм став свідком занепаду традиційних культур Криму внаслідок загарбання краю та ствердження російської влади. Його щоденник став основою твору «Подорож до Криму в 1786 р.». Ромм перелічив старожитності, вивезені з Таманського півострова до Керчі та Єнікале для побутових і будівельних потреб [9, с. 51, 53]. Він засвідчив, що небіжчик контр-адмірал Ф. К. Маккензе розкопував руїни Херсонеса в пошуках античних монет, а також кам'яних плит як будівельного матеріалу для споруд Севастополя. Найбільшу кількість мідних і срібних монет різних народів було виявлено у двох стародавніх баштах, зруйнованих тоді цілком російськими солдатами [9, с. 34, 66].

У 1795 р. Крим відвідала Марія Гатрі – директор у відставці Імператорської ради Інституту шляхетних панн у Петербурзі. Здійснити дослідницьку подорож їй вмовив чоловік – Метью Гатрі, доктор медицини, шотландець, який перебував на імператорській службі в Петербурзі [11, р. VI]. Мандрівниця надсилала чоловікові листи з описом, зокрема, античних пам'яток. Після смерти дружини Метью Гатрі використав ці листи як основу книги «Подорож, здійснена у 1795–1796 рр. Тавридою або Кримом...» (Лондон, 1802) [11]. М. Гатрі повідомила про занепад античних пам'яток. Так, на Керченському півострові давньогрецькі старожитності слугували господарським потребам [11, р. 172]. Розповідь про напівзруйноване татарське місто Керч із руїнами Пантікапея М. Гатрі ілюструвала малюнками античних монет і мистецьких творів.

Професор мінералогії Кембриджського університету Едвард Даніель Клерк збирав для англійського уряду важливу щодо воєнних завдань інформацію й критично ставився до Російської імперії часів Олександра I. Це спричинило замовчування його твору «Travels in Russia, Tartary and Turkey» (Лондон, 1816). У 1800 р. англійський учений відвідав Кримський півострів і побачив міста, які зазнали втрат культурної спадщини внаслідок російського панування. Особливо вразило Клерка нищення пам'яток Херсонеса. Клерк доповнив твір малюнками, зокрема – античних ваз. Він вивіз із Криму колекцію монет і рукописів, які описав у своєму творі [6, с. 51].

Знаний громадський та державний діяч І. М. Муравйов-Апостол висловив особисті враження про стан античних і середньо-

вічних пам'яток Криму в книзі з 25 листів «Путешествие по Тавриде в 1820 г.» (Петербург, 1823) [5]. У XX листі автор повідомив про щойно заснований (1811 р.) музей у Феодосії: «Я сподівався знайти щось дорогоцінне з уцілілих старожитностей Херсонеса та Пантикапея; тут нічого немає: навколо стін надгробні камені пізніх часів, що не мають нічого цікавого; посеред зали стіл великий і на ньому дуже мало; кілька медалей і то здебільшого римських; деякі уламки металеві й інші предмети, знайдені в гробницях Керченських» [5, с. 252]. На той час музей розташовувався в мечеті, не пристосований для таких потреб.

Етнографічні нариси та мандрівні записи письменника й колекціонера П. П. Свіньїна вийшли по його смерті під назвою «Картины России и быт разноплеменных ея народов» (СПб., 1839). До книжки ввійшли замальовки автора. Зокрема, в Керчі мандрівника привабили пам'ятки стародавнього Пантикапея. Тут уже існував музей старожитностей (офіційно – з 1826 р., як приватна колекція – з 1817–1818 рр.). За словами Свіньїна, начебто ідея його створення належала канцлерові, графу Миколі Рум'янцеву (1754–1826 рр.), за дорученням якого П. дю-Брюкс декілька років розкопував місцеві кургани. І. П. Бларамберг був призначений блюстителем боспорських старожитностей. У цей самий час капітан Патаніоті відкрив склеп на Золотому кургані біля Керчі з бурштиновими, срібними, бронзовими, керамічними, золотими речами. Як засвідчив мандрівник, дослідження Золотого кургану були дуже сумнівними, хоч і не вважав це грабунком. Генерал Розенберг задля проникнення всередину кургану підірвав порохом зовнішні стіни, проте самі склепіння витримали вибух. Імовірно, тут ідеться про генерала Андрія Григоровича Розенберга (1730–1813 рр.) – на початку XIX ст. губернатора в Кам'янці-Подільському та Херсоні. У кургані виявили золоті царські вінці та прикраси. Коштовні речі Понтійського царства звозили в Петербург, до Імператорського Ермітажу [10, с. 361–365, 369–370]. Навівши ці факти, Свіньїн не спромігся дати їм належну оцінку, не ставив собі за мету здійснювати якісь дослідження. Очікувати цього навіть від освіченого мандрівника було б марним, враховуючи загальний рівень розвитку археології в першій половині XIX ст. та сваволю російських можновладців. Принаймні, Свіньїн визнавав потребу охорони археологічних пам'яток Криму.

Колишній тверський губернатор і відомий бібліофіл М. С. Всеволожський здійснив мандрівку країнами Причорномор'я та Середземномор'я в 1836–1837 рр. Очевидно, він склав мемуари на основі мандрівних записів [2, с. 77]. Другу та третю глави книги

мандрівник присвятив Криму (Тавриді). У цілому, Всеволожський уважав, що Крим має передумови для досягнення «внутрішнього благополуччя», але віддаленість півострова від російських столиць стала причиною відсутності капіталовкладень, повільного розвитку господарства, культури й, зокрема, мистецтв [2, с. 81]. Мандрівник відзначив діяльність графа М. С. Воронцова, тодішнього «начальника Новороссийского», як засновника нових палаців і будинків, але вважав, що розвиток Тавриди не може завжди залежати лише від діяльності однієї людини.

Про музейні цінності Криму Всеволожський зробив записи у зв'язку з перебуванням в Одесі (1836 р.), де користувався опікою генерал-губернатора, графа Воронцова. Серед іншого, мандрівник відвідав у Одесі бібліотеку та «музеум». Директор музею Г. Спада подарував Всеволожському медаль стародавньої Ольвії у відмінному стані, яку він передав до Паризького Кабінету як першу пам'ятку з цієї грецької колонії в дельті Буга та Дніпра в столичній колекції Франції [2, с. 98]. Мандрівник без будь-якого осуду засвідчив, наскільки безглуздо тодішні вельможі розпоряджались унікальними культурними цінностями. Так, графиня Воронцова просто подарувала Всеволожському на пам'ять декілька стародавніх медалей і скляну лакриматорію, що були знайдені в Керченській гробниці [2, с. 101]. Очевидно, що йдеться про пам'ятки IV ст. до н. е. [7, т. 2, с. 279].

Член Санктпетербурзької Академії наук і мистецтв, Паризької, Мюнхенської та Стокгольмської академій Анатолій Демидов здійснив мандрівку до Північного Причорномор'я та Криму 1837 р. Його чотиритомний опис подорожі був виданий французькою 1840 р. У російському перекладі (1853 р.) були опубліковані лише дослідження та спостереження етнографічні, історичні та статистичні (1 том), а також географічні (4 том). Головною метою експедиції були мінералогічні та топографічні дослідження [3, с. 3–4]. Члени експедиції приділяли також увагу історії, етнографії, флорі та фауні відвіданих країв [3, с. 257, 274]. Праця Демидова «Путешествіе въ Южную Россію и Крымъ...1837 г.» написана певною мірою за взірцем статистичних описів з історичними відомостями. Певну увагу приділено культурним закладам, колекціям, загалом старожитностям. Але структуру книги визначило не адміністративне районування територій, а маршрут подорожі. Праця Демидова не була суто науковою, бо передає особисті враження автора про подорож, побутові деталі тощо.

У Феодосії мандрівник став очевидцем формування музею, в якому зберігали пам'ятки старовини та природи краю [3, с. 464].

Біля Керчі члени експедиції бачили значну кількість переважно розритих курганів. Демидов визнав доцільність створення наукових колекцій курганних знахідок та їхньої популяризації. Він висловив також ідею «обшукавши курган, знову закопати його й навіть поставити на ньому бодай якусь дошку з написом, в якому б перерахувати речі, в котромусь із курганів знайдені» [3, с. 471]. На думку автора, це послугувало б орієнтиром для істориків й антикварів, посприяло б збереженню самих курганів. У Керчі на Мітридатовій горі було влаштовано велику будівлю для показу численних коштовностей із курганів. Від цього музею до міста великі сходи [3, с. 474]. Демидов визнав Керченський музей одним із найбагатших з відомих йому. У ньому зберігали знайдені в Керчі етруські вази, підняті з підземель античні мармурові кенотафи. У шафах за склом лежали коштовності, медалі, кришталеві вази тощо. Експонати були розташовані в хронологічному порядку, з пояснювальними написами російською та французькою мовами [3, с. 475–476]. Пантикапейська колекція перебувала під наглядом губернатора, князя З. С. Херхеулідзева, який демонстрував коштовності під час приїзду імператора Миколи I саме 1837 р. Коштовності зі стародавнього жіночого поховання відразу вивезли до С.-Петербурга [3, с. 479].

У 1839–1840 рр. перші кримські музеї відвідав англієць, капітан Уільям Джесс. Пішовши у відставку, він вирушив в оздоровчу мандрівку, зокрема, й до Криму. Свій поїздці присвятив твір «Notes of a half-pay in search of health: or, Russia, Circassia and the Crimea in 1839–1840» («Нотатки про пошуки здоров'я на пів платні; або ж Росія, Черкесія та Крим у 1839–1840 рр.». – Лондон, 1841) [8]. У Керчі Джесс відвідав музей старожитностей, якому дісталися знахідки, що не потрапили до приватних колекцій чи Імператорського Ермітажу: вази, кедровий саркофаг, прикраси, геми, монети, архітектурні деталі стародавніх споруд, а також комплекс речей із Золотого кургану. Грецькі предмети, за свідченням мандрівника, переважали, бо римське панування не було тривалим. Спеціальну увагу Джесс приділив черепу макроцефала, привезеному з Подоння. Джесс оглянув також приватну колекцію в будинкові керченського міського голови князя Захарія Херхеулідзева, якого помилково вважав «губернатором». До колекції входило два предмети: рибальська сітка та кошик, знайдені в похованні. Гора Мітридат із руїнами акрополя Пантикапея приваблювала мандрівників уламками стародавньої кераміки та кам'яниць.

Таким чином, уже спомини мандрівників межі XVIII–XIX ст. свідчать про увагу освічених осіб до античних пам'яток Криму.

Просвітницькі впливи посприяли виникненню музеїв на півострові у першій третині XIX ст. Проте пам'ятки не завжди потрапляли до них, навіть уникнувши безглузлого нищення. Сваюля можливо-владців і вивезення історичних цінностей далеко за межі півострова, насамперед до Петербурга, супроводжували перші заходи зі збереження культурної спадщини Криму. Результати навіть аматорського вивчення пам'яток у 30–40-х роках XIX ст. заслуговують на особливу увагу. Адже Кримська війна (1853–1856 рр.) призвела до чергових утрат культурної спадщини, спустошення Керченського музею. Загалом, твори мандрівників, попри епізодичність наведених у них даних, слід визнати важливими для досліджуваного історичного періоду джерелами та заслуговують на порівняння з іншими матеріалами кінця XVIII – першої половини XIX ст., що свідчать про стан культурної спадщини краю (статистичними описами, путівниками, публіцистичними статтями тощо).

Джерела та література

1. Авсенёва С. Н. Керч конца XVIII – первой четверти XIX века в записках иностранных путешественников [Текст] / С. Н. Авсенёва // Ученые записки Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Ист. науки». – 2013. – Т. 26 (65). – № 1. – С. 3–15.
2. Всеволожский Н. С. Путешествие чрез Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах [Текст] / Н. С. Всеволожский. – Т. 1. – М., 1839. – 495, IV с.
3. Демидов А. Н. Путешествие в Южную Россию и Крым, через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году [Текст] / А. Н. Демидов. – М., 1853. – 4, 546 с.
4. Каушлієв Г. С. До історії пам'яткознавчих розвідок мандрівників у Криму наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. [Текст] / Г. С. Каушлієв // Ученые записки Таврич. нац. ун-та им. В.И. Вернадского. Серия «Ист. науки». – Т. 24 (63). – № 2: спецвып. «История Украины». – 2011. – С. 66–74.
5. Муравьев-Апостол И. М. Путешествие по Тавриде в 1820 г. [Текст] / И. М. Муравьев-Апостол. – СПб., 1823. – XI, 337 с.
6. Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века) [Текст] / А. А. Непомнящий ; авт. предисл. В. Е. Омельчук ; Ин-т укр. археогр. и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 212 с. – (Серия «Научно-справочные изд. по истории Украины»; вып. 46).
7. Пам'ятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: ил. справочник-каталог в четырех томах [Текст] / гл. редкол.: Н. Л. Жа-

риков (гл. ред.) и др. – Т. 2 / редкол.: И. А. Игнаткин (отв. ред.) и др. – К. : Будівельник, 1985. – 336 с.

8. Прохорова Т. А. К вопросу об изучении крымских древностей путешественниками первой половины XIX века: экспедиция капитана У. Джесса (1839–1840 гг.) [Текст] / Т. А. Прохорова // Причерноморье. История, политика, культура. – Вып. XI (IV). Серия А. Античность и средневековье. – Севастополь, 2013. – С. 14–22.
9. Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. [Текст] / Ж. Ромм; пер., вступ. ст. и прим. К.И. Раткевич. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1941. – 79 с.
10. Свинын П. П. Картины России и быт разноплеменных ее народов, из путешествий П.П. Свинына [Текст] / предисл. издателя И. Делакроа. – Ч. 1. – СПб. : В тип. Н. Греча, 1839. – XVIII, 397 с.
11. Guthrie M. A tour, performed in the years 1795–1796 through the Taurida, or Crimea, the ancient kingdom of Bosphorus, the once powerful republic of Tauric Cherson, and all the other countries on the north shore of the Euxin, ceded to Russia by the peace of Kainardgi and Jassy [Text] / M. Guthrie. – London: T. Cadell, Jun. & W. Davies; Elibron Classics edition, 1802. – 446 p.

АДАПТАЦІЯ РОБОТИ МУЗЕЇВ ДЛЯ ВІДВІДАННЯ НЕЗРЯЧИМИ

О. М. Устименко,
к. і. н., ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова

Дослідження процесу адаптації роботи музеїв для відвідування незрячими є досить актуальною проблемою, оскільки спеціальних наукових досліджень з цієї теми нема, існує лише декілька фрагментарних напрацювань науково-публіцистичного характеру. Статті про адаптацію музейних експозицій час від часу з'являються, але вони розповідають про окремо взятий музей і не містять узагальнюючого змісту. Дане дослідження є спробою саме узагальнення європейського, російського і, зрештою, українського досвіду в цьому питанні.

Ще в 1984 р. в Афінах був відкритий унікальний музей дотику. З того ж року він працює з невеликими перервами, він давно знайомий грецьким і закордонним незрячим громадянам.

«Історична спадщина Греції, зібрана в музеях країни, протягом багатьох років була недоступна незрячим і слабкозорим: адже доторкатися до експонатів-оригіналів було заборонено. Однак музеї із точними копіями античних скульптур і рельєфів дав мож-

ливність незрячим людям у буквальному значенні слова доторкнутися до своєї історії» [6].

Головний наголос музей робив на створення копій скульптур класичної давнини, до яких без проблем могли б доторкатися незрячі відвідувачі. У колекції близько 300 точних копій античних добутоків. Але експозиція не обмежувалася Стародавньою Грецією – також були копії виробів неоліту й Бронзової доби, і навіть цілий візантійський різьблений іконостас із дерева.

«Дотики незрячого відвідувача – довгі й більш м'які ніж у зрячого, він спочатку «оглядав» дотиками долонь загальний контур статуї, а потім кінчиками пальців намагався вивчити деталі» [6].

Афінський музей дотику був свого часу одним із усього п'яти подібних музеїв у світі. Порівняно недавно аналогічні проекти стали з'являтися в Росії (наприклад, проект Державного історичного музею «Як жили люди у давнину» 2008 р. для сліпих і слабкозорих дітей) [6].

Трохи згодом, у 1999 р. було створено Польський регіональний музей в Стальовій Волі. З 2002 р. розташований в замку Любомирських у Розвадові (неокласична будівля другої половини XVIII ст.).

Музей збирає та зберігає різноманітні експонати, серед яких археологічні, етнографічні та історичні пам'ятки, колекції творів мистецтва. Нині там чотири постійні експозиції. Цікаво, що дві з них – «Галерея через дотик» та «Відчуй мистецтво» формувались спеціально для осіб із зоровими дисфункціями [4].

З 2007 р. музей реалізовує першу у Польщі інтегровану програму для людей-інвалідів «Доступний музей». Це навчально-освітня програма, яка шляхом ліквідації архітектурних і ментальних бар'єрів забезпечувала можливість активної участі у пізнанні мистецтва незрячим людям.

Програма супроводжувалася навчальними, мистецькими, педагогічними, видавничими та мультимедійними ініціативами. Результатом таких реалізованих заходів стала «Галерея через дотик» – спеціальна виставка 24-х скульптур, призначених для дотикової презентації.

У 2013 р. Стальововольський Музей почав реалізацію транскордонного проекту «Музеї без бар'єрів» – коаліція польських і українських музеїв для професійного обслуговування відвідувачів із інвалідностями», в рамках якого навіть була створена Академія «Культура без бар'єрів» [4].

У незрячих петербуржців і гостей міста на початку 2000-х років теж з'явилася можливість «побачити» все те ж, що й інші тури-

сти. Не обмежувати себе в докладному вивченні експонатів тепер можна завдяки новому проекту, що реалізується в музеях міста. Основними розробниками брошур і маршрутів для інвалідів по зору стали фахівці Петербурзької бібліотеки для незрячих.

Наприклад, у музеї Олександра Суворова до деяких оригінальних предметів дозволили доторкатися. А ті предмети котрі були за склом і, відповідно, доступні лише для розгляду, продублювали копіями, до яких можна було доторкнутися. Спеціальні копії були зроблені для людей зі слабким зором. Для них же одразу на вході був розміщений макет унікального будинку, торкаючись якого можна зрозуміти, де камінь, де скло, а де мозаїка. Музейний маршрут незрячі проходили зі спеціальною брайлевською брошурою в руках.

Екскурсія розроблялася фахівцями музею й працівниками бібліотеки для незрячих. Зараз можна сказати, що екскурсія доведена до досконалості. У музеї залишилися доробити аудіогідди. Вони мають підказувати, скільки кроків і в якому напрямку потрібно зробити до того, або іншого експоната [3].

Складності були з орієнтацією відвідувачів. Експозиція проста, але там стояли ламкі скляні вітрини, котрі легко було пошкодити та й зорієнтувати незрячу людину, котра вперше з'явилася у цьому музеї, було складно.

Також за непросту справу взялися і в Ісаакіївському соборі. Нещодавно там було розроблено макет будівлі з колонами й дрібними деталями. Хоча можливо, що у цьому творці копії трохи перестаралися. Макет має багато тих деталей, котрі незряча людина не може зрозуміти. Вони відтиснуті, але недостатньо випуклі. Хоча зрозуміти, що там зверху є ще й скульптурні спорудження – цілком можливо. Також всі інформаційні таблички в соборі вже набрали шрифтом Брайля, але тут виникає інша складність – незрячому самостійно практично неможливо без сторонньої допомоги знайти ці таблички. Якщо ж запитувати у зрячого відвідувача, де та або інша табличка, то простіше одразу запитати, куди потрібно йти. Або ж попросити провести до необхідного місця.

Все ж таки у сучасній Росії Санкт-Петербург можна по праву назвати лідером у роботі із слабкозорими й незрячими людьми. Правда, поки що адаптованих музейних комплексів одиниці: музей Суворова, Ісаакіївський собор, Гатчинський музей-заповідник, частково – Ермітаж і музей іграшки [3].

Перший в Україні не адаптований, а спеціально створений музей для незрячих виникає на базі Харківської школи-інтернат № 71 імені В. Г. Короленка для сліпих дітей. Ще у 1984 р. у закла-

ді виникла ідея створити музей історії школи, хоча спочатку учні створювали музей В. Г. Короленка.

Вихованці налагодили зв'язки з музеями та бібліотеками країни, вченими і літературознавцями. А коли одержували експонати, виявилось, що можна написати цілу історію школи. Лише тоді до пошуку долучилися дорослі. Матеріал збирався за двома напрямками: історія школи-інтернату та життєвий шлях В. Г. Короленка. Почалося листування із колишніми учнями школи-інтернату різних років, з підприємствами НВП міст України, із музеями та іншими організаціями, пов'язаними з іменем В. Г. Короленка. Із багатьох міст і сіл країни надходили листи, фотографії, спогади і різноманітні посилки від колишніх вихованців. Так було зібрано значний матеріал [10, с. 202–203].

24 жовтня 1987 р. спеціальний шкільний музей для незрячих було відкрито. Окремі полиці музею було виділено для наукових праць і книг колишніх вихованців школи-інтернату. На стендах розміщувалися зразки продукції, виготовленої руками учнів. Широко представлені матеріали про вчителів, які працювали у школі-інтернаті в різний час. Уже в 1987 р. історія закладу ледь вмістилася на тридцяти двох стендах і в п'яти шафах [10, с. 203].

Хоча при порівнянні з музеями інших спеціалізованих навчальних закладів для незрячих можна помітити копіювання. Так, ще у 1984 р. було створено спеціальний Музей історії московської школи-інтернату № 1 для сліпих дітей. Відкриття музею сприяло створенню літопису школи-інтернату, у якому було записано імена справжніх ентузіастів у справі навчання незрячих, видатних тифлопедагогів, які створювали навчально-методичні й навчально-наочні посібники, віддавали знання, життєвий досвід, талант незрячим дітям. Цим педагогам присвячена фотовиставка на третьому поверсі Московської школи. Відкриття музею, як і його харківського аналога, допомогло зібрати багатий матеріал про життя й трудову діяльність випускників за всі роки роботи зазначеного закладу. Цікаво, що в музеї Московської школи створили картотеку на всіх випускників, що має велике наукове значення [9, с. 18–19; 10, с. 203–204].

Московський музей демонструє понад 3000 експонатів. Це навчально-методичні й навчально-наочні посібники, унікальні тифлоприлади з міжнародної виставки 1872 р., архівні матеріали історії школи-інтернату, альбоми про видатних тифлопедагогів і випускників, альбоми про діяльність усіх НВП ВОС і про роботу спецшкіл різних міст Росії, лекції з історії школи-інтернату про видатних діячів науки, культури, літератури й мистецтва серед незрячих, подарунки закладу та багато інших експонатів.

Так само, як і в досліджуваній Харківській школі-інтернаті, учні, що навчалися у старших класах, входили до ради музею, яка проводила лекторську й екскурсійну роботу по закладу. Все ж таки подібні музеї були дуже вузькоспеціалізованими і створювалися і відвідувалися вони майже виключно незрячими, тому і мова про адаптацію звичайного музею для відвідання незрячими ще не йдеться [9, с. 19; 10, с. 204].

Лише відносно недавно в Україні почали адаптувати звичайні експозиції музеїв для відвідання їх незрячими. Так, 16 грудня 2009 р. Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію ООН про права інвалідів; це означає, що Україна взяла на себе зобов'язання виконувати всі її вимоги. У статті 30 Конвенції говориться про необхідність створення умов для доступності інвалідам об'єктів культури: театрів, розважальних центрів, кінотеатрів, музеїв.

Одними з перших в Україні адаптацією звичайних музейних експозицій зайнялися співробітники Донецького обласного краєзнавчого музею. Так, станом на лютий 2013 р. вони вже кілька років працювали з інвалідами по зору.

На початку 2013 р. працівники музею провели незвичайний захід: вони запросили в гості незрячих і слабкозорих людей. Майже вся інформація про експонати сприймається зором, а він у таких людей або дуже слабкий, або відсутній зовсім. По залах музею незрячі могли пересуватися досить вільно, досить лише було попередити їх про сходи або ж поріг, однак було незрозуміло, як бути з експонатами, що містять найбагатшу інформацію, але мовчазно зберігають її за склом [5].

Тодішні голови Донецької обласної й Донецької міської первинної територіальної організацій УТОС (Українське товариство сліпих) Л. Бондар і Г. Гуслев відгукнулися на запрошення музею й запропонували інвалідам по зору відвідати Донецький краєзнавчий музей. Тоді зібралася група з 19-ти чол. «До роботи з незвичайним контингентом відвідувачів співробітники готувалися заздалегідь. Вони показали експонати, з якими можна було ознайомитися на дотик: зразки корисних копалин, предмети стародавнього начиння людських осель – веретено, довблене дерев'яне корито, праска, у якій для прасування необхідно було розпалювати вугілля, і багато чого іншого. Екскурсанти також послушали аудіозапис плескоту води Кальміуса, голоси найпоширеніших співучих птахів, що співали навесні й улітку в парках і скверах Донеччини» [5].

Екскурсанти, що були одночасно й своєрідними експертами в рішенні проблеми адаптацій експозицій, висловили побажання співробітникам музею, щоб подібні заходи були ще цікавішими й до-

ступнішими для інвалідів по зору. Дуже хотілося, щоб опис експонатів екскурсоводом під час проведення екскурсії, які можна тільки бачити, був більш докладним, із вказуванням на розмір і колір.

Розповідь про Азовське море можна було доповнити звуковим супроводом – шумом морського прибою під час штилю й шторму. Розповідь про донецькі степи можна було б супроводити скрекотом коників, ласкавим голосом перепелиці й дивовижним співом жайворонка. Технічно це здійснити досить просто, та й витрат великих не потребуватиме, а ефект вийшов би яскравим і вражаючим. Додаткове звукове оформлення явно сподобалося б й всім іншим відвідувачам [5].

Непогано було б зробити невеликий виняток із прийнятих правил: дозволити інвалідам по зору торкатися деяких експонатів. Співробітники Донецького музею цілком вірно вважали, що хутро опудал ведмеда, єнотовидної собаки або сарни анітрошки не постраждає, якщо його всього кілька разів на рік торкнеться рука незрячої людини.

О. Глибока, завідувач відділу науково-просвітньої роботи, говорила, що Донецький музей в 2013 р. почав виготовлення спеціального стенда для незрячих відвідувачів. На ньому повинні були бути опуклі зображення тварин, їх назви планувалося написати шрифтом Брайля, поруч мала бути кнопка, при натисканні на яку відвідувач чув би відтворений природний лемент даної тварини, який вона видавала в природі.

Тоді зустріч із незрячими вийшла цікава й взаємно корисна. У музеї залишалося ще багато експозицій і виставок, всі їх можна було зробити доступними для незрячих. Інваліди по зору хотіли цього, і працівники музею теж намагалися їм допомогти. Того дня невелика екскурсія перетворилася в справжнє свято для людей з обмеженими зоровими можливостями. Майже всі інваліди по зору були корінні дончани, але в краєзнавчому музеї побували вперше й залишилися вдячні за це колективу музею. Перша проба вдалася на славу, і після неї всі повірили, що вона не остання, але на жаль... [5]

У кінці наступного року, 8 грудня 2014 р., в Національному музеї Тараса Шевченка у Києві відбулася презентація комплексної програми для людей з інвалідністю «Музей без бар'єрів: від теорії до практики». Це масштабна програма музею Тараса Шевченка, спрямована на інтеграцію людей з інвалідністю в соціальний та культурний простір країни. Для цього колектив Музею розробив низку напрямків по роботі з відвідувачами з інвалідністю, зокрема по зору, які діють з жовтня 2014 р.

В результаті музей регулярно відвідують діти з різними порушеннями зору. Варто зазначити, що Київський Національний музей Тараса Шевченка – один з небагатьох музеїв не лише Києва, але й України, що обладнаний спеціальними пандусами та ліфтами, внаслідок чого відвідання музею може відбуватися людьми з різноманітними інвалідностями [8].

Трохи згодом, 18 грудня 2014 р., колектив музею продемонстрував, як, подолавши психологічні бар'єри, можна цікаво та корисно проводити час у музеї дітям та дорослим з інвалідністю по зору на майстер-класах та екскурсіях. Музейні працівники розповіли про головні засади роботи з відвідувачами з інвалідністю, про шляхи адаптації музейної справи та про заходи в рамках програми «Музей без бар'єрів: від теорії до практики» на 2015 р.

Того дня на презентації проводився майстер-клас із виготовлення янголів, котрі потім передали для воїнів АТО – цікаво, що проводила зайняття У. Смирнова, чемпіонка світу з карате на інвалідних візках. Також було проведено екскурсію по музею для людей з порушенням зору і навіть дано незвичайний майстер-клас для незрячих та слабкозорих від художника С. Поноченюка, автора тактильних картин для незрячих [8].

Першою спробою роботи з незрячими відвідувачами Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова став захід, проведений 22 вересня 2015 р. для учнів Харківського спеціалізованого НВК імені В. Г. Короленка для сліпих дітей. Того дня старшим науковим співробітником відділу археології, кандидатом історичних наук Пеляшенком Костянтином Юрійовичем було проведено спеціально розроблений ним унікальний інтерактивний захід для дітей з вадами зору, метою якого було за допомогою археологічних артефактів розповісти про основні віхи стародавньої історії України. Відвідувачі мали змогу вивчити на дотик матеріальні рештки давньої людини (предмети зброї, прикраси, господарські знаряддя, посуд), здобути під час археологічних досліджень, і висловити свої думки з приводу призначення, віку і технології виготовлення артефактів [2].

Через два місяці, 18 листопада 2015 р., музей знову відвідали незрячі та слабкозорі учні 8-х класів НВК імені В. Г. Короленка. Того дня учні ознайомилися з історичними подіями часів німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Для них науковим співробітником відділу науково-освітньої роботи О. М. Устименком було проведено зайняття на тему «Харків'янки – Герої Радянського Союзу». В основі зустрічі лежала розповідь про подвиги 5-ти харків'янок: В. С. Гризодубової, М. Т. Кисляк, Н. Т. Волкової, М. С. Шкарлето-

вої та М. З. Щербаченко. Та головне те, що в процесі зустрічі дітям було показано масштабні макети-копії літаків часів Другої Світової війни, бойові нагороди, різноманітні артефакти часів війни. Незрячі учні мали змогу на дотик оглянути всі ці речі. По закінченні зустрічі учні відвідали експозицію «Велич подвигу народно-го» де вони, у порядку виключення, мали змогу на дотик «розглянути» ті предмети, котрі не були під склом [7].

Вже перед самим новим роком, 22 грудня 2015 р., в актовій залі музею було проведено наступний захід – «Традиції та звичаї святкування зимових свят на Слобожанщині». Незрячі та слабкозорі діти молодших класів з захопленням слухали розповідь про зимові Святки, колядки, щедрівки [1].

З 2016 р. на базі ХІМ імені М. Ф. Сумцова стартувала принципово нова програма щомісячних занять для учнів НВК імені В. Г. Короленка «Історія на дотик». Так в рамках цієї програми 5 лютого 2016 р. до музею завітали незрячі та слабкозорі учні 8-го та 12-го класів. Для них О. М. Устименком було проведено заняття на тему «Участь харків'ян у бойових діях на території Демократичної Республіки Афганістан (1979–1989 рр.)». В основі зустрічі лежала розповідь про подвиги трьох харків'ян: І. П. Васильєва, В. І. Денисенка та Г. В. Сабельникова. Та головне, що дітям було показано радянську військову форму, котра використовувалася в Афганістані, радянські та афганські бойові нагороди, різноманітні артефакти часів афганської війни. Незрячі учні знову мали змогу на дотик оглянути всі ці речі. По закінченні зустрічі учні відвідали експозицію «Харківщина. Від відбудови до перебудови». Де знову ж таки їм було дозволено руками «оглянути» ті експонати, котрі були не під склом [11].

Таким чином, у західній Європі для незрячих спеціально створювали спеціалізовані музеї. А от у Росії у м. Санкт-Петербург починають адаптувати звичайні музеї для відвідання незрячими. Саме таким шляхом пішли і українські музеї. Спочатку Донецький краєзнавчий, потім – музей Тараса Шевченка і, зрештою, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова. Відвідання останнього учнями з особливими потребами стали непоодинокими, як у інших українських музеях. Подібні зустрічі завжди доводили, що заняття з незрячими учнями на теренах вітчизняних музеїв є цілком реальними та дуже корисними для останніх.

Джерела та література

1. Відбувся захід «Традиції та звичаї святкування зимових свят на Слобожанщині» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/news/news.html?title=Vidbuvsia-zakhid-Tradytzii-ta-zvychai-sviatkuvannia-zymovykh-sviat-na-Slobozhanshchyni1450795268>
2. Мова артефакту – музейний захід для неповносправних [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/news/news.html?title=Mova-artefaktu--muzeinyi-zakhid-dlia-nerovnospravykh>
3. Музеи Петербурга адаптируют для слепых [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://petersburglike.ru/2013-08-03/muzei-peterburga-adaptiruyut-dlya-slepyx/>
4. Музеї без бар'єрів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.muzeabezbarrier.pl/uk/>
5. Музей для незрячих. Первая проба [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lifedon.com.ua/society/society_miscellaneous/8395-muзей-dlya-nezryachih-pervaya-proba.html
6. Музей осязания в Афинах: прикоснуться к древнему искусству [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ria.ru/ocherki/20110421/366857432.html#14551086070473&message=reize&relto=register&action=addClass&value=registration>
7. Незрячі учні НВК імені В. Г. Короленка у Харківському історичному музеї [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/news/news.html?title=Nezriachi-uchni-NVK-im-VHKorolenka-u-Kharkivskomu-istorychnomu-muzei>
8. Презентація комплексної програми для людей з інвалідністю «Музей без бар'єрів: від теорії до практики» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.museumshvchenko.org.ua/post.php?id=654>
9. Сизова А. И. Московская школа-интернат № 1 для слепых детей и её выпускники. К 75-летию ВОС [Текст] / А. И. Сизова – М., 2000. – 146 с.
10. Устименко О. М. Харківський спеціальний загальноосвітній навчально-виховний комплекс для дітей з вадами зору імені В. Г. Короленка (1887–2013 рр.) [Текст] / О. М. Устименко. – Харків : Факт, 2014. – 352 с.
11. Учні НВК імені В. Г. Короленка у Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/news/news.html?title=Uchni-NVK-im-VHKorolenka-u-Kharkivskomu-istorychnomu-muzei-imeni-MFSumtsova>

ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ НА БАЗІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЛІТЕРАТУРНО- МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ Г. С. СКОВОРОДИ У с. СКОВОРОДИНІВКА ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

*Д. М. Вітченко,
ст. викладач кафедри
містобудування Харківського
національного університету
міського господарства
імені О. М. Бекетова*

За висновками науковців, глобальні процеси урбанізації призвели до відчутних деформацій навколишнього середовища та загрожують втратою не лише природних, а й культурних джерел існування людства. Протидіяти цим процесам повинна екологічно-культурна свідомість людства, домінантою якої є збереження природного та культурного середовища [3, с. 3].

Однією з форм збереження й популяризації пам'яток традиційної культури, яка ототожнюється з культурою національною, є музеї просто неба.

Створення музею просто неба у Києві стало стимулом для організації подібних закладів й у регіонах України. Музеї були створені у Переяславі-Хмельницькому, Львові, Ужгороді, Чернівцях. Розглядалося питання щодо організації такого музею й у Харківській обл. Роботи з виявлення й дослідження майбутніх експонатів, вибору й аналізу території, проектування майбутнього музею велися з перервами протягом 1976–2001 рр. В силу об'єктивних причин економічного характеру ідея створення музею просто неба не була реалізована та чекає на втілення у життя.

Стаття висвітлює проблеми створення та діяльності сільського музею народної архітектури просто неба на території Національно літературно-меморіального музею Григорія Сковороди у с. Сковородинівка Золочівського району Харківської області – місця, затвердженого для проектування музею народної архітектури та побуту Слобідської України ще в 1976 р.

Теоретичні засади дослідження пам'яток традиційної культури Слобідської України заклали ще на початку ХХ ст. професори Харківського університету Микола Сумцов та Федір Шміт. Під час XII археологічного з'їзду, що проходив в 1902 р. у Харкові, демонструвався повномасштабний макет хати слобожанського

типу, виготовлений за проектом Василя Кричевського [13, с. 305]. Питаннями дослідження та охорони пам'яток традиційної культури впродовж 1912–1918 рр. опікувався Український художньо-архітектурний відділ Харківського літературно-художнього гуртка [12, с. 3–14]. Цю роботу у 1920–1933 рр. продовжив республіканський музей українського мистецтва у Харкові під керівництвом Стефана Таранушенка. Окрім виявлення, обмірів та дослідження пам'яток народного зодчества співробітниками музею опрацьовувалися питання можливої музеєфікації об'єктів дослідження.

Під час розгляду питання створення музею народної архітектури та побуту Слобожанщини у 1980 р. та 2001 р. проектувальники послуговувалися наявним практичним досвідом подібних музеїв на теренах України, насамперед музеїв у Києві та Переяславі-Хмельницькому та принципами формування музеїв, викладеним у працях вітчизняних науковців серед яких Зоя Гудченко [4], Віктор Шмельов [16], Леонід Прибега [9]. Актуалізація питання створення музею просто неба на теренах Слобожанщини в сучасних умовах потребує застосування наукових праць дослідників з даної проблематики Архипа Данилюка [5], Віктора Вечерського [2], Назара Божинського [1].

26 жовтня 1976 р. у с. Сквородинівка Золочівського району Харківської обл. була проведена виїзна технічна нарада з питань розміщення музею народної архітектури та побуту просто неба. Попередньо розглядалися три майданчики. Два з них у Сквородинівці: один – біля Верхнього ставу, другий – на території літературно-меморіального музею Г. С. Сквороди. Як альтернативний варіант розглядався майданчик у 10 км на північний захід від Салтівського житлового масиву м. Харкова. За рекомендаціями Республіканського товариства з охорони пам'яток культури був обраний майданчик на території літературно-меморіального музею Григорія Сквороди. Сприятливими факторами створення музею стали: загальнонаціональне історико-меморіальне значення села, наявність на його території комплексу культурної спадщини з об'єктів різних видів та цінного ландшафту, характерного для Слобожанщини. Управлінням культури облвиконкому була доручена підготовка завдання на проектування музею просто неба інституту «Харківпроект». Площа ділянки об'єкту проектування мала бути розрахована на 100–120 споруд-експонатів. Було створено попередній перелік об'єктів народної архітектури Харківської області, який налічував 70 одиниць. На жаль, ідея створення скансену в с. Сквородинівка не набула подальшої реалізації.

Народне зодчество Слобожанщини презентував музей народної архітектури побуту та дитячої творчості, створений 1983 р. у с. Прелесне Слов'янського р-ну Донецької обл. Також невеликий скансен, нині занедбаний, було створено на громадських засадах у с. Писарівка Золочівського р-ну Харківської обл.

До ідеї створення музею просто неба у с. Сквородинівка повернулися 2001 р. під час реставраційно-ремонтних робіт на спорудах музею.

Село Сквородинівка (первісна назва Пан-Іванівка) відомо з документальних джерел із 1732 р. З селом пов'язане ім'я видатного українського філософа та поета Григорія Сквороди. Тут великий мислитель закінчив свій земний шлях 29 жовтня (9 листопада за новим стилем) 1794 р. та був похований.

У 1923 р. навколо поховання Григорія Сквороди організували меморіальний парк-заповідник. У 1960 р. в селі при садибі було створено громадський музей, а в 1972 р. – державний літературно-меморіальний музей Григорія Сквороди, який 2008 р. отримав статус національного. Територія музею – 18,2 га, він займає центральне положення в південній частині села.

Збережена культурна спадщина на території літературно-меморіального музею Григорія Сквороди представлена комплексом об'єктів таких видів:

- Садово-паркового мистецтва: регулярний парк кінця XVIII ст. із ставом, рештками 700-літнього дубу та криницею, що пов'язані з ім'ям мислителя;
- Ландшафтні: прилеглий природний ландшафт, типовий для Слобожанщини.
- Архітектури: будівля музею, частина якої є парковим будинком 2-ї половини XVIII ст.; садибний будинок XVIII ст. (згодом контора управляючого, зараз – будівля адміністрації музею); дерев'яна комора XIX ст.;
- Історичні: могила Григорія Сквороди із надгробним каменем, місце першого поховання Григорія Сквороди; монумент Григорію Сквороді; братська могила радянських воїнів 1941–1945 рр. із монументом; місця старих поховань біля зруйнованої церкви.

Не збереглися церква й «кампліця» з родинним склепом. Будівлі колишньої панської садиби формували великий господарський двір садиби, що зараз має вигляд великої галявини, що межує з парком XVIII ст.

Для музею, як комплексної пам'ятки, у 2005 р. розроблено зони охорони [11].

На території музею проводяться фестивалі: пісенного фольклору – «Сьогодні Купала, а завтра Івана», літературно-мистецький – «De Libertate».

2001 р. колективом харківської філії інституту «Укрпроект-реставрація» було розроблено проект реконструкції території літературно-меморіального музею Григорія Сковороди. Проектом були визначені функціонально-тематичні комплекси: «Старий парк», «Шлях Сковороди», «Куток Слобожанщини», «Святокове поле». Невеликий скансен «Куток Слобожанщини» мав стати важливим доповненням існуючої структури території музею. Потенційними експонатами музею просто неба мали стати окремі об'єкти народного зодчества, обстежені в ході попередніх робіт по дерев'яній архітектурі Харківської області, виконаних ХФІ «Укрпроектреставрація» у 1992 р. [10].

Проект архітектурно-ландшафтного комплексу тематично пов'язаний з головним екскурсійним маршрутом, як його продовження та завершення. Він являв фрагмент традиційного сільського середовища, сучасного Григорію Сковороді. На майданчиках скансену пропонувалося розташувати кілька типових взірців народного житла та господарських споруд Слобожанщини, й окрім того, повномасштабну копію дерев'яної церкви так званої Лиманської школи, видатного взірця слобожанської народної архітектури XVIII ст. – храму Святої Трійці з села Черкаський Бишкін Зміївського району Харківської обл.

Існуюча дерев'яна комора XIX ст. пристосовувалася проектом під багатofункціональний видовищно-виставковий об'єкт, як складова частина святкового поля, що межує зі скансеном. Головний фасад комори перетворювався в авансцену універсального майданчику для глядачів [6].

Навколишній ландшафт території музею є типовим для Слобожанщини, горбисту рівнину перерізають неглибокі балки, в яких влаштовані штучні водойми, відкриті ділянки розораного степу перемежаються дібровами та гаями. Сектор народної архітектури та побуту підсилив би український традиційний контекст літературно-меморіального музею та дозволив би поєднати регулярну частину парку, існуючі споруди та домінуючий природний ландшафт із загальною ідеєю літературно-меморіального музею.

На основі аналізу існуючої ситуації, проектних рішень та потенційних експонатів музею, визначені проблеми формування скансену:

- *Відсутність швидкісної транспортної магістралі при незначній відстані від обласного центру (48 км), наявність на-*

вколо інших пам'яток та визначних місць, які можуть бути включені у кількадевні туристичні маршрути, обумовлює розвиток рекреаційної інфраструктури, що вимагає ресурсів.

- *Обмеженість ресурсів: земельних, фінансових, кваліфікованих трудових.* Адаптація до існуючих соціально-економічних ресурсів обмежує масштаби комплексу. Водночас, протиріччя між потребою збереження пам'яток традиційної культури й обмеженістю ресурсів, необхідних для їх збереження, стимулює пошук нових форм використання цих пам'яток.
- *Введення підходів скансенології у рекреаційну бізнес-індустрію,* заохочує до ознайомлення з національною культурою верстви населення, які зазвичай не відвідують музеї. Водночас зменшує науково-просвітницьку складову музеїв.
- *Соціально-психологічна атмосфера, в якій існує об'єкт, ставлення до комплексу місцевого населення.* Процеси індустріалізації та урбанізації протягом майже століття призвели до втрати сільським населенням традиційних культурних стереотипів та байдужого ставлення до культури власного народу та її популяризації. Внаслідок цього музей сприймається місцевими мешканцями як господарюючий суб'єкт, який зазіхає на відкритий громадський простір (сільський парк). Розв'язання проблеми можливе при застосуванні принципів екомuzeїв, що передбачають широку участь громади у пам'яткоохоронних заходах при патронажі музею-заповіднику.
- *Проблема пам'яткоохоронних обмежень,* що обумовлена статусом території музею, як комплексної пам'ятки історії та культури. Можливе розміщення експонатів скансену у зоні охорон пам'ятки вимагає попередньої розробки історикомістобудівного обґрунтування. У разі можливого реставраційного відтворення втраченої сільської церкви XIX ст., проектне рішення скансену, розроблене в 2001 р., має бути скориговане.
- *Проблема достовірності архітектурних експонатів.* Якщо перелік потенційних експонатів у 1980 р., налічував 70 одиниць, то у 1992 р. – лише 38 одиниць. Враховуючи такий темп втрат, можна припустити, що на даний момент в Харківській області збереглося близько 10–15 раніше досліджених об'єктів народної архітектури, створених до 1917 р. Втрата найяскравіших взірців монументальної дерев'яної архітек-

тури Слобожанщини протягом ХХ ст. ставить питання їх реставраційного відтворення згідно положень Порядку відтворення визначних пам'яток архітектурно-містобудівної спадщини [8].

Розв'язання вищезазначених проблем залежить від ряду факторів, до яких можуть бути віднесені:

- рівень екологічно-культурної свідомості суспільства;
- ефективна діяльність обласних органів охорони культурної спадщини;
- залучення до фінансування недержавних організацій та фондів;
- наявність профільної науково-проектної й виробничої реставраційної бази;
- сучасний стан пам'яток народної архітектури, можливість їх транспортування та подальшого використання в якості експонатів.

Без дослідження ступеню і характеру кожного з цих факторів, спрямованого впливу на них з боку всіх зацікавлених даним питанням сторін, розв'язання проблем створення музею народної архітектури й побуту Слобожанщини просто неба будуть завжди проблематичні і не вийдуть за рамки проектів.

Джерела та література:

1. Божинський Н. І. Національні традиції у формотворенні предметно-просторового середовища народного житла (на прикладі Східної України) [Текст] : автореф. дис. канд. архіт.: 18.00.01 Теор. архіт., реставрац. пам. архіт. / Н. І. Божинський. – Харків, 2010. – 20 с.
2. Вечерський В. В. Спадщина містобудування України [Текст] / В. В. Вечерський. – К. : НДІТІАМ, 2003. – 560 с.
3. Владимиров В. В. Предисловие [Текст] / В. В. Владимиров // Градостроительные проблемы охраны и использования историко-культурного наследия : Сборник научных трудов. – М. : ЦНИИП Градостроительства, 1989. – 109 с.
4. Гудченко З. С. Музеї народної архітектури України [Текст] / З. С. Гудченко. – К. : Будівельник, 1981. – 120 с., іл.
5. Данилюк А. Г. Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку [Текст] / А. Г. Данилюк. – Тернопіль : Навчальна книга ; Богдан, 2006. – 104 с.
6. Комплекс літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди в с. Скородиновка Золочевского р-на Харьковской обл. [Текст] : в 3 т. Т. 3. Эскизные проекты: 1. Благоустройство территории. 2. Беседка, навес, часовня, въездные ворота. / [Новгородов В. Е., Лопатко В. М.,

Витченко Д. Н. и др.]. – Харьков : УГСНРПИ «Укрпроектреставрация» Харьковський філал, 2001. – 13 с., 8 л.

7. Паин Э. А. Специфика социально-экономической ситуации и проблемы сохранения историко-культурного наследия в региональном масштабе [Текст] / Э. А. Паин, А. С. Мейснер, Л. А. Кранц // Градостроительные проблемы охраны и использования историко-культурного наследия. Сборник научных трудов. – М. : ЦНИИП Градостроительства, 1989. – 109 с.
8. Порядок відтворення визначних об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини (від 05. 11. 2007 р. № 69/299) [Текст] / Міністерство культури і туризму України ; Міністерство регіонального розвитку та будівництва України. – К., 2007. – 3 с.
9. Прибега Л. В. Народное зодчество Украины: Охрана и реставрация [Текст] / Л. В. Прибега – К. : Будівельник, 1987. – 103 с.: ил.
10. Предварительные работы по деревянной архитектуре Харьковской области. [Текст] : в 3 т. Т. 1: Предварительные работы. / [Новгородов В. Е., Скрипка В. А., Маслова И. Е., Чернолихова А. А.]. – Харків : УГСНРПИ «Укрпроектреставрация», 1992. – 125 с.
11. Проект зон охорони пам'ятки історії та культури літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди в с. Сковородинівка Золочівського р-ну Харківської обл. [Текст] : у 3 т. Т. 3: Зони охорони пам'ятки. / [Новгородов В. Є., Прилуцький В. О., Бойкова Г. П., Карпунов В. В.]. – Харків : УДНДПІ «УкрНДПроектреставрация» Харківська філія, 2005. – 11 с., 10 арк. іл.
12. Романовський В. С. Пам'яткознавча діяльність українського архітектурно-мистецького відділу Харківського літературно-художнього гуртка (1912–1918 рр.) [Текст] / В. С. Романовський // Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво : збірка науково-популярних статей. – Харьков : Курсор, 2004. – 96 с.
13. Таранушенко С. А. Василь Кричевський [Текст] / Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали / упоряд. О. О. Савчук, С. І. Білокінь ; підготовка тексту О. О. Савчук, М. М. Красиков ; наук. ред. М. М. Красиков ; передм. С. І. Білокіня ; прим. О. О. Савчука. – Харків : АТОС, 2009. – 432 с. – (Серія «Студії з фольклору та етнографії Слобожанщини»; вип. 4).

ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ ПЕРЕСУВНОЇ ВИСТАВКИ «ХАРКІВ ОСВІТНІЙ. НАРИСИ ДО РОЗВИТКУ ОСВІТИ ТА НАУКИ НА ХАРКІВЩИНІ У XVII–XIX ст.»

О. А. Желтобородова,

*зав. відділу науково-експозиційної
роботи І ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

На сучасному етапі розвитку музейної справи у сфері створення модерного музейного продукту музеї все більше звертаються до практики створення пересувних виставок.

«Музейні пересувні виставки – вагоме джерело ґрунтовної інформації з історії, археології, природи, культурно-мистецьких надбань» [7]. Вони розраховані на широкий загал відвідувачів, можуть бути виставлені і в навчальних закладах, і на виробництві та інших громадських місцях. Основною категорією відвідувачів музеїв є школярі та студенти. У процесі співпраці та обслуговування потенційної аудиторії музеї шукають та застосовують різні види роботи, в тому числі використовують досвід створення пересувних виставок. «Для педагогів – це зручний і неординарний спосіб провести цікавий та емоційно насичений урок. Для учнів та студентів – свіжий погляд на історію і важливий досвід» [7].

Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова долучається до популяризації регіональної історії, відображаючи її у своїх експозиціях, виставках, проведенням тематичних заходів, та, зокрема, створенням тематичних пересувних виставок.

Одним з перспективних напрямків для експозиційного висвітлення є тематика історії освіти та науки на території Слобідської України у XVII – поч. XX ст. Хронологічні рамки обумовлені появою освітніх закладів на Слобожанщині, впровадженням та реформуванням системи початкової, середньої та вищої освіти у регіоні.

Становлення та розвиток освіти – цікава і яскрава сторінка нашої історії, виділяється своєю самобутністю та новаторством. Історія розвитку освіти на Харківщині – це історія шкільної освіти з її експериментами, новаціями, історія вищої школи, що дала світові перший у Східній Україні університет, вищі технічні, медичні, фармацевтичні, творчі напрямки. Слід зауважити, що завдяки складним соціально-економічним, політичним та історичним процесам освіта на Харківщині увібрала в себе традиції й досягнення багатьох європейських освітніх інституцій. Розвиток освіти на Харківщині пов'язаний з величезною кількістю яскравих

імен громадських діячів, просвітителів, меценатів, організаторів освіти, педагогів, вчених, діяльність яких створила ті унікальні освітні традиції і інститути, які є гордістю не тільки Харкова, України, а й усієї світової спільноти. Достатньо згадати такі імена як В. Н. Каразін, Х. Д. Алчевська, М. Ф. Сумцов, Д. І. Багалій, Л. Д. Ландау, С. Кузнец, І. І. Мечніков та ін. [1].

Питання про розвиток науки та освіти у експозиційній роботі ХІМ імені М. Ф. Сумцова неодноразово піднімалося у рамках повнопрофільних виставок у загальному контексті історії України. У 2007 році була відкрита тимчасова виставка «Сіячі освітянської ниви», метою якої став показ освітніх та наукових досягнень харківських вчених та педагогів у ХІХ ст. На разі у експозиціях та на виставках ХІМ імені М. Ф. Сумцова «Наш край у ІХ–ХVІІІ ст.» та «Харків. Історичні етюди ХІХ ст.» історія розвитку освіти та науки представлена фрагментарно. Ці причини і стали основними чинниками у створенні пересувної виставки «Харків освітній. Нариси з історії розвитку освіти та науки на Слобожанщині».

Згідно опитування відвідувачів, зокрема вчителів та викладачів, тематика освіти користується популярністю. Звертаючись до розвитку освітніх традицій Харківщини, не можна оминати той факт, що наше місто, як і весь регіон, було і є одним з найбільших освітніх осередків України, науковий потенціал є одним з найвищих серед державних наукових центрів [4, с. 220]. Тому звичайно, маючи такий багатий досвід, ми повинні вивчати та популяризувати ці знання.

Головною метою пересувної виставки є науково обґрунтоване висвітлення, презентація матеріалів про витоки та розвиток освітніх традицій і науки на Слобожанщині з моменту заселення і до початку ХХ ст., популяризація діяльності видатних громадських діячів, просвітителів, керівників системи освіти, викладачів вищої та вчителів загальноосвітньої школи Харківщини протягом ХVІІ – початку ХХ ст.

У основу створення виставки покладено хронологічний та комплексно-тематичний принципи. Відповідно, основними напрямками у роботі на етапі наукового обґрунтування та дослідження є:

1. Вивчити загальний історичний контекст розвитку освіти та науки в Україні.
2. Проаналізувати віхи розвитку початкової та середньої освіти на Слобожанщині у ХVІІ–ХVІІІ ст.
3. Вивчити особливості навчального процесу в освітніх закладах Слобідської України.

4. Розкрити основні тенденції розвитку жіночої та професійної освіти у Харкові.

5. Проаналізувати розвиток вищої освіти та науки.

Зважаючи на вищезазначене, автором пропонується наступна тематична структура пересувної виставки.

Тематична структура пересувної виставки: «Харків освітній. Нариси з історії розвитку освіти та науки на Слобожанщині.»

Розділ I. Освіта – необхідний крок у становленні особистості. Історичний досвід

Тема 1. Зародження освітніх традицій на теренах Київської Русі

Підтема 1. Поява слов'янської писемності

Підтема 2. Перші школи у Київській Русі

Тема 2. Книга – зберігач народного досвіду

Підтема 1. Перша навчальна література у слов'ян

Тема 3. Зародки української освітянської традиції у добу козащини

Підтема 1. Українська народна освіта. Церковні школи

Підтема 2. Братські школи

Підтема 3. Києво-Могилянська академія – перший вищий навчальний заклад у Східній Європі

Розділ II. Освітянський початок Слобожанщини

Тема 1. Витоки освіти на Харківщині у XVII ст.

Тема 2. Початкова освіта у XVII – перший пол. XVIII ст.

Підтема 1. Полкові та церковнопарафіяльні школи як перші навчальні заклади

Підтема 2. Поява мандрівних вчителів

Тема 1. Меценатство як один із факторів швидкого розвитку освітянської сфери

Підтема 1. Меценатська діяльність у Харкові у XVII–XVIII ст.

Тема 3. Впровадження системи середньої освіти на Слобідській Україні у XVIII ст.

Тема 4. Харківський колегіум як осередок освіти та науки

Підтема 1. Філософські погляди та педагогічна діяльність Г. С. Сковороди

Підтема 2. Видатні вчителі та випускники колегіуму

Підтема 3. Відкриття бурси та казенного училища

Розділ III. Харківський університет і його роль у системі освіти та науки на Слобожанщині

Тема 1. Відкриття університету – доленосна подія в історії Харківщини

Підтема 1. Діяльність В. Н. Каразіна та інтелігенції у освітній галузі

Підтема 2. Статут університету та правила поведінки студентів

Тема 2. Викладачі та випускники університету

Підтема 1. Видатні вчені університету

Підтема 2. Перші досягнення та перспективи

Розділ IV. Становлення загальнодержавної системи освіти та її впровадження на Слобожанщині в I пол. XIX ст.

Тема 1. Створення Харківського учбового округу. Основні напрямки роботи

Тема 2. Початкова освіта у I пол. XIX ст.

Підтема 1. Парафіяльні училища

Підтема 2. Повітові училища

Тема 3. Середня освіта у I пол. XIX ст.

Підтема 1. Головне народне училище та його шлях до гімназії

Підтема 2. Жіноча освіта. Інститут шляхетних дівчат

Підтема 3. Приватні школи

Тема 4. Формування педагогічних кадрів

Тема 5. Вищі курси як етап профільної вищої освіти

Підтема 1. Вищі жіночі курси

Підтема 2. Вищі комерційні курси

Тема 5. Харків – науково-освітній центр Східної Європи

Підтема 1. Відкриття Ветеринарного інституту

Підтема 2. Харківський технологічний інститут

Розділ V. Освітні та наукові тенденції у післяреформний період (II пол. XIX ст.)

Тема 1. Впровадження шкільної реформи 1864 року у системі губернської освіти

Підтема 1. Початкові школи з професійною підготовкою

Тема 2. Х. Д. Алчевська та її педагогічний досвід

Підтема 1. Недільна школа

Тема 3. Розвиток середньої освіти у II пол. XIX ст.

Підтема 1. Чоловічі гімназії

Підтема 2. Реальні училища

Підтема 3. Жіночі гімназії

Підтема 4. Приватні гімназії та пансіони

Тема 4. Запровадження нововведень в середніх навчальних закладах

Підтема 1. Харківське парафіяльне училище імені О. С. Пушкіна

Тема 5. Розвиток художньої та музичної освіти у Харкові

Підтема 1. Художня школа М. Д. Раєвської-Іванової

Підтема 2. Музичне училище. І. І. Слатін – організатор музичної справи на Харківщині

Розділ VI. Діяльність місцевої влади та прогресивної інтелігенції на освітянській ниві Слобожанщини

Тема 2. Сприяння місцевої влади розвитку освіти в Харкові та губернії

Підтема 1. Земські школи

Підтема 2. Створення учбової комісії при Харківській міській думі та її діяльність

Тема 3. Харківське товариство розповсюдження в народі грамотності

Підтема 1. Відкриття початкових шкіл та Народних будинків

Тема 4. Музеї та бібліотеки як ознаки розвинутого та освіченого суспільства

Підтема 1. Громадські музеї Харкова

Підтема 2. Відкриття бібліотеки В. Г. Короленко

Розділ VII. Досягнення та здобутки освітян та науковців Харківщини

Тема 1. Нобелівські лауреати та видатні вчені

Підтема 1. І. І. Мечников та досягнення у мікробіології

Підтема 2. Науковці університету в галузі точних наук

Підтема 3. Діяльність харківських вчених у сфері гуманітарних наук

Тема 2. Видатні харківські педагоги. Світові відомі імена

Виставку пропонується розмістити на 10 банерах, тематично насичених та ілюстрованих фотозображеннями найцікавіших експонатів з музейної збірки ХІМ імені М. Ф. Сумцова. Слід зауважити, що кожен з наведених тематичних розділів в повній мірі розкриває важливі питання історичного розвитку системи освіти на території Слобідської України та в місті Харкові зокрема, а також особливості цих процесів.

Посилаючись на велику історіографічну спадщину, можна констатувати, що Харківщина з давніх часів мала широкі освітні традиції, високий науковий потенціал. Цьому сприяли успадкований українськими переселенцями багатовіковий досвід ще з часів Київської Русі, освітній бум доби козаччини, а також прагнення бути частиною цивілізованої світової спільноти.

З моменту заселення у середині XVII ст. на теренах Слобожанщини виникали перші навчальні заклади – церковні, церковнопарафіяльні, полкові та братські школи, організовані на кошти церкви та за ініціативою місцевого населення [4, с. 188–189]. Презентуючи здобутки минувшини, на виставці будуть представлені літописні,

архівні матеріали, записи з метричних книг XVIII ст. про заснування церковних шкіл, цікаві фото з історичних та літературних видань про будні та свята у слобідських школах, про працю мандрівних дяків-вчителів, приклади навчальної літератури.

Важливою складовою пересувної виставки стануть матеріали про Харківський колегіум, який протягом XVIII ст. представляв вищу освіту та був осередком розвитку науки в регіоні. Слід додати, що за матеріальним статком це був один з найбільш матеріально забезпечених навчальних закладів у державі, більшу частину коштів на його утримання надавали небайдужі харків'яни [9, С. 120]. Колегіум був всестановим навчальним закладом. З Харківського колегіуму вийшли багато діячів вітчизняної освіти, науки та культури: медики Р. В. Базілевич, Е. О. Мухін, фізик В. О. Петров, організатор гірничої справи Е. В. Корнеєв, письменник М. І. Гнедич та інші. Саме в колегіумі свого часу викладав відомий український мислитель, філософ, вчитель Г. С. Сковорода (1772–1794 рр.) [3, с. 32–33]. В колекції нашого музею є цікаві експонати про діяльність колегіуму: навчальна література, фотодокументи, письмове приладдя, меморіальні речі, що стануть матеріалами виставки.

Багата і яскрава на події історія XIX ст. – час перетворень і змін. Саме цей період займатиме центральне місце в пересувній виставці як найбільш інформативний та забезпечений великою кількістю музейних предметів. При висвітленні освітньої тематики виставки чільне місце посяде презентація історії Харківського університету. Його відкриття у січні 1805 року стало епохальною подією, що скоригувала подальший прогресивний розвиток нашого міста та всієї Слобідсько-Української губернії. Як осередок освіти, науки і культури Харківський університет став центром національно-культурного відродження в регіоні [2, с. 56–60]. Вже на першому етапі свого існування університет ініціював створення установ та організацій, які зробили істотний внесок у розвиток науки і освіти на Слобожанщині та в Україні в цілому: в 1807 р. було відкрито музей «природної історії», в 1811 р. – філотехнічне товариство, головним завданням якого була пропаганда досягнень науки і техніки. На науковому підґрунті університету у Харкові з'явилися заклади вищої професійної освіти – Харківський ветеринарний інститут, Харківський технологічний інститут, Комерційне училище, Вищі медичні, педагогічні курси та ін. [6, с. 6–8].

Університет очолював навчальний округ (до нього входили Слобідсько-Українська, Орловська, Воронежська, Курська, Черні-

гівська, Катеринославська, Полтавська, Миколаївська, Таврійська, Київська та Херсонська губернії), що керував організацією і розвитком освітньої справи та науки у зазначених територіальних межах [1]. Саме завдяки ініціативі університетської професури було відкрито широку мережу початкових навчальних закладів – головних і малих народних училищ у Харкові та повітових містах, що збільшило освітній рівень населення Слобожанщини [5, с. 654].

Слід зауважити, що у XIX ст. велася активна державна політика у галузі освіти – було проведено ряд реформ з реорганізації системи початкової та середньої освіти. Була запроваджена загально-освітня програма навчання. У Харкові та губернії створювалися гімназії, професійні училища, вищі курси, швидкими темпами розвивалися жіноча середня та вища освіта. Одним із важливих чинників цього була діяльність прогресивної інтелігенції, небайдужість та підтримка з боку місцевої влади, земських установ та окремих меценатів – благодійників, що опікувалися культурним розвитком населення. Серед матеріалів виставки пропонується демонстрація меморіальних речей, що належали видатним просвітителям свого часу – родинам Алчевських, Бекетових, Каразіних, Раєвських, Данилевських та багатьом іншим, які мали активну громадську позицію, ініціативу у створенні навчальних закладів, Народних домів, бібліотек, музеїв та просвітительських установ як у Харкові, так і всьому регіоні [8, с. 150]. У колекційній збірці ХІМ імені М. Ф. Сумцова є також особисті речі звичайних харківських педагогів, звичайних учнів та гімназистів: предмети шкільного приладдя, підручники, похвальні листи та навіть шкільна форма, які заслуговують не меншої уваги та зацікавленості. На думку автора, презентація історії освіти та науки у такий спосіб стане вагомим джерелом з вивчення історичної минувшини нашого краю, можливо одного з найбільш цікавих її напрямків.

Отже, пересувна виставка «Харків освітній. Нариси з історії освіти та науки на Слобожанщині» має на меті популяризацію наукових знань про освіту та науку, стане на допомозі у пізнанні самобутніх освітніх традицій Харківщини. Сподіваємось, що це дасть змогу поліпшити ставлення громадськості до освіти, сприятиме піднесенню її ролі в суспільстві. Ознайомлення із шляхами розвитку освітніх традицій та науки в різні історичні періоди стане кроком до оволодіння кращими здобутками, умінням творчо їх застосовувати у практичній і науковій діяльності, розкривати творчий потенціал.

Джерела та література

1. Астахова К. В. Історія освіти Харківщини в обличчях [Електронний ресурс] / К. В. Астахова. – Режим доступу: http://www.nua.kharkov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=951:2011-08-01-08-30-10
2. Багалій Д. І. Вибрані праці [Текст] : у 6 т. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам), ч. 1: (1802–1815 гг.) / Д. І. Багалій. – Х. : Вид-во НУА, 2004. – 1151 с.
3. Багалій Д. І. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) [Текст]. Ч. 1 (1802–1815 гг.) / Д. І. Багалій. – Х., 1893–1898. – 1204 с.
4. Багалій Д. І. Історія Слобідської України [Текст] / Д. І. Багалій. – Х., 1990. – 408 с.
5. Багалій Д. І. История города Харькова за 250 лет его существования с 1655-го по 1905-й [Текст]. Т. 2 / Д.І. Багалей. – Харьков, 1912. – 974 с.
6. Выдающиеся педагоги высшей школы г. Харькова [Текст] : биограф. слов. / Харьк. гуманит. ин-т «Нар. укр. акад.» ; [авт. кол.: Астахова В. И. (рук.), Астахова Е. В., Гайков А. А. (отв. ред.) и др.]. – Х. : Глобус, 1998. – 736 с.
7. Пересувні виставки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vinnytsia-museum.in.ua/mobile-showroomhttp>.
8. Лейбфрейд А. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе [Текст] / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Харьков : Фолио, 2001. – 335 с.
9. Олійник Н. Н. До історії становлення і розвитку системи освіти і науки на Слобожанщині і в Білгородському краї (XVIII – поч. ХХІ ст.) [Текст] / Н. Н. Олійник // Вісник НТУ «ХП». – 2013. – № 48 (1021). – С. 113–122.

ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ ПЕРЕСУВНОЇ ВИСТАВКИ «НАРОДНИЙ КОСТЮМ СЛОБОЖАНЩИНИ: ІСТОРІЯ, ТРАДИЦІЇ, СУЧАСНІСТЬ»: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЕКСПОЗИЦІЙНОГО ТВОРУ

О. М. Пантєлєй,
зав. відділу етнографії
ХІМ імені М. Ф. Сумцова

Слобідська Україна – історико-етнографічний регіон на північному сході України, який був заснований у сер. ХVІІ ст. і охоплював Харківську, Луганську, південь Сумської, північ Донецької, схід Полтавської областей, а також південно-східну частину Воронезької, південь Курської та Белгородської областей (сучасної

Російської Федерації) [2, с. 15]. Основна маса переселенців на землі нашого краю були українці, що йшли з Лівобережної, Правобережної та Західної України, а також вихідці з Московської держави. Тож, регіон характеризувався різноманітним етнічним складом населення, яке носило різні комплекси народного вбрання, що були ніби «паспортом» людини і свідчили, звідки вона походила. Довгий час люди, які заснували наш край, зберігали мову, культуру, традиції, звичаї, види господарювання та народне вбрання тих етнічних регіонів, де жили раніше. З часом, живучи поряд, вони вбирали в себе впливи один одного (і у тому числі це стосується елементів народного костюму) та переінакшували на свій лад. Тож, тут сформувалися своєрідні та самобутні варіанти народного вбрання, що значною мірою були типовими до кін. XIX – поч. XX ст.

У Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова зберігається чимала колекція елементів різних варіантів народного костюму Слобожанщини, які на сьогодні є важливим джерелом вивчення традиційного слобожанського одягу XIX – початку XX ст. Серед них літні, демісезонні, зимові, святкові та буденні складові дівочого, жіночого, парубочого та чоловічого вбрання. У цьому розмаїтті можна побачити сорочки, плахти, керсетки, пояси, фартухи, запаски, дерги, юпки, спідниці, очіпки, хустки, штани, чинарки, свити, кожухи, сіряки, паньови, сарафани, холодайки, шкіряне та плетене взуття, а також доповнення костюму: кармани, прикраси тощо. Дана колекція унікальна, оскільки являється взірцем народної творчості, таланту, носієм історичної пам'яті, і є цікавою для всебічного вивчення.

Останні роки значна частина колекції народного костюма була представлена на постійно діючій експозиції «Наш край у IX–XVIII ст.» та стаціонарній етнографічній експозиції «Слобожанські мотиви», матеріали яких охоплюють широке коло етнографічних питань, одним із яких є вивчення традиційного народного одягу. Проте вони не давали можливості для всебічного вивчення цієї теми. Тож, важливим доповненням цих експозицій стало створення у 2015 році пересувної виставки «Народний костюм Слобожанщини: історія, традиції, сучасність».

Переконанням у доцільності створення такої виставки стала і музейна практика, бо діючі пересувні виставки музею завжди користувалися великим попитом серед учнівської та студентської аудиторії Харкова та області, адже вивчення історії та етнографії краю входить до обов'язкової навчальної шкільної та вузівської програми. До того ж, на сучасному етапі, в складних політичних

умовах, дана аудиторія була і є досить обмежена у відвідуванні музейних установ, щоб отримати важливу інформацію. Тож, нагальною потребою стало створення саме такої пересувної виставки, бо це єдина можливість школярам чи студентам відвідати музей, не приїжджаючи до нього. Зазвичай пересувні виставки розміщуються у навчальному закладі і співробітники музею їдуть туди та проводять екскурсію.

Мета, що ставилась при створенні виставки – показати красу та розмаїття **традиційного народного костюму нашого краю, дати цілісне уявлення про різноманітність комплексів народного вбрання, які побутували на Слобожанщині протягом XVII–XIX ст., а також, дослідити його історію та сучасне існування.**

Виставка містить значний ілюстративний матеріал – фотографії предметів етнографічної колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, фотознімки співробітників музею у різноманітних комплексах традиційного вбрання нашого краю, фотокопії поштових листівок із серії «Типи і види Малоросії» тощо. Доповненням слугують пояснювальні тексти, анотації, за допомогою яких у її відвідувачів складається зрозуміла цілісна картина про одяг Слобожанщини у минулому.

Пересувна виставка «Народний костюм Слобожанщини» представлена у вигляді якісної печатної продукції на 10 пластикових планшетах, які зручно перевозити та розташовувати. Вона складається із 9 розділів, кожному із яких присвячено окремий планшет.

Один із розділів виставки розповідає про зародження найдавніших елементів народного костюму в IX ст. у слов'янських народів, які населяли землі нашого краю. У цьому розділі важливе місце надано пам'яткам давньоруської літератури («Іпатьевская летопись», «Слово о походе Игоревом»), пам'яткам монументального мистецтва (фрески Софійського собору у Києві), матеріалам археологічних розкопок, пам'яткам літератури XVII–XVIII ст. про народне вбрання (книги Г. Л. де Боплана «Опис України», «Опис Харківського намісництва кін. XVIII ст.»). Належне місце надано і працям першого директора Музею Слобідської України (нині Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова), невтомному збирачу етнографічних матеріалів, автору численних наукових робіт М. Ф. Сумцову. Серед ілюстративних матеріалів цього розділу представлені фоторепродукції картин видатних українських художників кін. XIX – поч. XX ст., які є важливим джерелом у вивченні історії традиційного народного костюма. Серед них – фотокопії картин місцевих художників: С. І. Васильківського, І. Ю. Репіна та П. Д. Мартиновича, чий життя та творчість були

тісно пов'язані з Україною, зокрема з нашим краєм. Не оминули уваги і роботи відомих київських художників К. О. Трутовського та М. К. Пимоненка, які багато подорожували Україною і з великою реалістичністю зображали українських селян та селянок у народних костюмах. Саме ці матеріали дають уявлення глядачам виставки про образність українців, історію їх традиційного костюма, манеру і способи його носіння, загальний силует, форму і пропорції, колорит та орнаментику.

Виставка знайомить з технологією виготовлення домотканого полотна із якого шили одяг та ілюструє знаряддя цього жіночого ремесла. Матеріали виставки розповідають про технологічний процес, який охоплював вирощування сировини, її обробку (вмочування, висушування, позбавлення від терміття за допомогою терниці), розчісування та сортування за якістю прядива (за допомогою гребня і чесальної щітки), виготовлення і перемотування пряжі (ниток, мітку за допомогою веретена, прядки, мотовила), її відзолування (відбілювання золою у жлукті), за необхідності фарбування ниток природними фарбниками, виготовлення полотна (тканини на ткацькому верстаті) і пошиття різноманітних елементів одягу.

Матеріали виставки ілюструють святкове українське дівоче вбрання Слобожанщини XIX ст. і яскраво свідчать про те, як вони красиво виглядали у мальовничих, насичених кольорами сорочках, плахах, керсетках та доповненнях до костюму – характерних для того часу прикрасах із справжніх червоних коралів та нагрудних оздобах – дукатах і дукачах, які виготовляли із великих срібних або золотих монет.

Виставка розповідає і про регіональну специфіку святкового та буденного, літнього та демісезонного традиційного українського жіночого костюма XIX століття у нашому краї і свідчить про різноманітність складових комплексів жіночого вбрання, які різнилися за характером матеріалу, крою та вишивки, градацією за віком, бо згідно традиційної моралі костюм літньої жінки мав бути стриманим, і у ньому майже повністю мали бути відсутні прикраси, оздоби, яскравість.

Виставка ілюструє парубоче та чоловіче українське вбрання Слобожанського краю XIX ст., його основні елементи та складові, якими він доповнювався. Цікавим є матеріал стосовно зимового та демісезонного вбрання.

Пізнавальними є матеріали виставки, присвячені дитячому вбранню нашого краю у XIX ст., елементи якого зберігаються у колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.

Вони є унікальними, бо дуже слабо представлені у музейних колекціях інших музеїв, оскільки перешивалися із одягу дорослих і переходили від старших дітей до менших. Серед матеріалів з цієї теми цікавою є хлопчача «стрілкова» сорочечка, перед та спинка якої з'єднані між собою кольоровими вставками з тканини іншого гатунку – «стрілками». Поміж елементів костюму дівчинки слід зазначити плисову керсетку, яка як і традиційна дівоча та жіноча оздоблювалася зубчатою аплікацією із тасьми.

До складу виставки увійшли матеріали стосовно святкових російських жіночих (з паньовою та сарафаном) та чоловічих комплексів вбрання кінця XIX ст., які були характерними для белгородських, курських та воронезьких сіл нашого краю, що входили до складу Слобожанщини. Яскраві складові елементи вбрання, взуття, головні убори та аксесуари наглядно свідчать, чим вони відрізнялися від українських.

Виставка також знайомить із побутуванням традиційного народного одягу наших предків на сучасному етапі, розповідає про діяльність різноманітних установ, організацій та фольклорних колективів міста Харкова, які популяризують традиційне слобожанське вбрання. Серед матеріалів з цієї теми увага приділена дослідницько-виконавчому фольклорному гурту «Муравський шлях», виконавці якого під час своїх виступів демонструють автентичні елементи традиційного народного костюму Слобожанщини кін. XIX ст, а також їх точні аналогії. Не минули уваги і надзвичайно поширені фестивальні рухи, що з 1990-х років, охопили наше місто і область, які є справжнім святом відродження слобожанського традиційного народного костюму: «Кроковее коло», «Зелен світ», «Слобожанський Великдень», «Покуть», «Печенізьке поле», «Весілля в Малинівці», «Сьогодні Купала, а завтра Івана», де можна побачити чимало людей у оригінальних зразках автентичного вбрання: вишиванках, юпках, керсетках, плахтах, поясах, хустках, прикрасах, а також у сучасних інтерпретаціях народного костюму. Матеріали виставки розкривають і важливе значення сорочки «вишиванки» в сучасному культурному просторі України, яка **перетворилася на важливий елемент самоідентифікації та символ єднання української нації.**

Пересувна виставка «Народний костюм Слобожанщини» **розрахована на широке коло глядачів і є цікавою та пізнавальною не лише учням та студентам, а і педагогам, історикам, етнологам, народознавцям, фольклористам та усім тим, кому дорогі духовні скарби нашого народу, хто цікавиться слобожанською минувшиною. Але, щоб виставка надалі користувалася ще**

більшою популярністю, одним із першочергових завдань для співробітників відділу етнографії Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова є необхідність якісної реклами серед різноманітних організацій та установ нашого міста. І тоді, в світлі останнього історичного періоду в Україні, який знаменується закономірним процесом відтворення національної пам'яті [1], у якому дедалі більшу увагу приковують речі, що визначають національну ідентичність, **дана виставка буде** дуже актуальною і являтиметься візитною карткою саме нашого самобутнього Слобожанського регіону.

Джерела та література

1. Мовою барв, орнаментів і крою. Український народний костюм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ridna.ua/2015/08/movoyu-barv-ornamentiv-i-kroyu-ukrajinskyj-narodnyj-kostyum/>
2. Сушко В. А. До питання про визначення територіальних меж Слобідської України [Текст] / В. А. Сушко // Десяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції «Музей і сучасність». – Харків, 2004. – С. 15–16.

МУЗЕЙНА КЕРАМОЛОГІЧНА ЕКСПОЗИЦІЯ: ДОСВІД І НОВІ МОЖЛИВОСТІ

О. Г. Ликова,
науковий співробітник
Національного музею-заповіднику
українського гончарства
в Опішному

Однією з основних форм комунікації будь-якого музею з відвідувачами є виставка, оскільки першочергове завдання музею як соціальної установи – ознайомлення відвідувачів зі скарбами, що зберігаються у фондах. Виставка – це публічний показ спеціально підібраних предметів і місце цього показу. Оскільки виставка – головний комунікаційний канал, що пов'язує музей і відвідувачів, то формуванню її експозиції має приділятися серйозна увага. Саме в експозиції вироби є найбільш доступними, відкритими для ознайомлення. Те, як музей виконує свої суспільні завдання, залежить не від кількості предметів, якими він володіє, а від

того, яким чином він ці предмети уміє подати кожному реальному й можливому відвідувачу. Експозиція (лат. *exposition* – виставлення на огляд, виклад) – це науковий системний показ пам'яток матеріальної і духовної культури народу, що зберігаються в музеї [5, с. 128]. Тобто – це систематизоване розміщення експонатів, що дає більш-менш закінчене уявлення про певне коло предметів чи проблем. Одночасно експозиція, за твердженням кандидата історичних наук Сергія Кота, – це «особливий, суто музейний вид наукового дослідження» [6, с. 120], оскільки за допомогою представлених предметів відтворюються різні історичні епохи й висвітлюються культурні надбання народу. Проте, правильніше сказати, що експозиція – це, швидше, результат проведеної роботи, а не вид дослідження, це способи оформлення виставки й представлення на ній експонатів.

Одним із напрямків експозиційної діяльності музеїв є формування керамологічних експозицій, у яких розкривається тема гончарства різними способами й за допомогою різних предметів (кераміка, гончарні інструменти й пристрої, фотографії, аудіо-, відеоматеріали тощо). Вивчення історії формування керамологічних експозицій у музеях, їх комплексний аналіз є актуальним завдання української культурної керамології, основне завдання якої – всебічне вивчення гончарства як явища матеріальної й духовної культури. У результаті такого дослідження простежуються пріоритетні зацікавлення музейних збирачів у формуванні колекцій кераміки, окреслюються масштаби їх пошукової й експедиційної діяльності, визначаються принципи розміщення експонатів в експозиційному просторі тощо.

Донині питання формування керамологічних експозицій у музеях не цікавили науковців. Лише керамолог Олесь Пошивайло у одному з тематичних номерів «Українського керамологічного журналу» (№2–4, 2003) у статті «Музейний ландшафт гончарської України» [8] окреслив їх історію, виводячи праджерела формування керамологічних музейних експозицій в Україні кінця XIX – початку XX століття з доісторичних часів. Його стаття стала ключовою у визначенні основних етапів формування музейної керамологічної експозиції в Україні.

Коротко окреслю історію формування музейної керамологічної експозиції. Перші музейні експозиції були безсистемними, різномірними, переважно являли собою показ раритетів, мали хаотичний характер і більше відповідали принципу «що маю, те й виставляю, і де є місце, там і покажу». Наприклад, на початковому етапі існування музею Наукового товариства імені Шевчен-

ка для огляду були виставлені всі наявні експонати без будь-якої системи. Згодом, за браком виставкової площі, частину їх почали зберігати у запасниках. Перша виставка на базі музею, яка планувалася й будувалася за певною схемою, була організована 1906 року, завдяки діяльності директора Київського музею старовини і мистецтва Миколи Біляшівського, на базі цього ж музею. Нею стала I Південноросійська кустарна виставка, на якій було представлено більшість із побутуючих народних промислів і ремесел. Третина експонованих творів – глиняні (2079 предметів [10, с. 61], що становило близько 35% експонатів). Для того, щоб підкреслити особливості виробів різних історико-етнографічних районів України, експозицію було побудовано за етнолокальними ознаками. Експозиція доповнювалась інтер'єром української хати, фотоілюстраціями виробничих процесів, побутових сцен. Разом з тим, було запрошено гончаря, який демонстрував процес виготовлення гончарних виробів. Отже, завдяки широкому залученню різнопланових керамологічних пам'яток, на I Південноросійській кустарній виставці вперше в Україні було створено керамологічну експозицію, яка об'єднувала в собі і глиняні вироби, розташовані за регіональним принципом, і документальні матеріали, і демонстрацію процесу гончарювання.

Загалом до 1920 року питанням експозиції увага не приділялась. Експонати розміщалися в порядку їх надходження. Головну роль у вирішенні питання експонування того чи іншого твору відігравали його декоративні якості. Окремі музеї в цей час, шукаючи нові форми показу, почали розташовувати експонати за певною системою. Так, на початку XX століття в етнографічних музеях популярним стало розташування експонатів за географічним принципом. Зокрема, кераміка музею Наукового товариства імені Шевченка у 1900–1920 роках в експозиційних залах була розміщена за тематично-територіальним принципом. В одній кімнаті містилися експонати з Лівобережної України (Київщини, Полтавщини, Чернігівщини), у другій – збірки з Галичини (Гуцульщина, Бойківщина, Буковина) і Правобережної України (Східного Поділля) [3, с. 422, 425].

У створенні експозиції 1920-х – 1930-х років вирішальним фактором була боротьба з проявами націоналістичних нахилів, що вбачалося у представленні традиційних народних орнаментів. Кожній виставці передувала спеціально розроблена програма, збір експонатів за заявленою темою. Також слідкували, щоб у кожній експозиції представлялися різні форми й види народного мистецтва [1, с. 46]. Це робило експозиції універсальними.

Після проведення I Музейного з'їзду (Москва, 1930), на якому були висунуті вимоги боротьби за ідейність, широкого розповсюдження набули комплексно-тематичні виставки, основною ланкою яких був комплекс предметів, що розкривав конкретну тему. Більшість експозицій цього часу будувалися з метою уславлення нової влади. За твердженням керамолога Ігоря Пошивайла, у цей період «народне мистецтво щезло з музейних експозицій як «антирадянське» явище» [7, с. 9]. Хоча насправді щезло не саме народне мистецтво. В експозиціях були представлені гончарні вироби, які відповідали вимогам часу – вироби, які уславлювали більшовиків і їх владу. Прикметно, що в цей час набули популярності всеукраїнські виставки народного мистецтва, на яких кераміка займала окрему нішу. В експозиціях показували вироби найвідоміших гончарних осередків і, переважно, одних і тих же майстрів, які своїми творами уславлювали радянську владу, не прагнучи показати усе розмаїття ремесла.

У повоєнні роки, з відновленням роботи музеїв, починають розроблятися й нові експозиції кераміки. Наприкінці 1950-х років від Міністерства культури навіть надходили пропозиції «про розширення показу фондів музеїв через відкрите збереження фондів» [2, с. 8]. Тобто, пропонувалося водити екскурсії прямо у фондосховища. У 1990-х роках подібні акції організовували й співробітники Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Проте, практика довела, що така діяльність лише шкодить збереженню експонатів, оскільки фондові приміщення – це, переважно, тісні й непристосовані для відвідування кімнати. У таких умовах важко слідкувати за збереженням музейних колекцій.

У 1960-х роках в Україні поширюються музеї просто неба. Перший музей-скансен заснований 1964 року в Переяславі-Хмельницькому. Загалом на території України їх чотири – у Переяславі-Хмельницькому (1964), Києві (1969), Ужгороді (1970) і Львові (1971). Особливістю експозицій таких музеїв постає комплексний показ виробів різних типологічних груп: «Важливим доповненням до збереження архітектурних споруд стало використання предметів народного побуту, ... відтворення традиційних народних промыслів» [4, с. 52]. Відповідно, глиняні предмети стали невід'ємною частиною експозицій, які формувалися в етнографічних садибах на території музеїв-скансенів. Саме в цей період на огляд відвідувачів починають виставляти простий посуд, групуючи його за певними регіональними ознаками. До цього часу такі речі майже не були представлені в експозиціях музеїв. Завдяки цим же му-

зеям у музейних експозиціях кераміки для демонстрації посуду починають використовувати мисник, який популярний і нині. Проте, якщо в музеях-скансенах мисники заповнювали, дотримуючись традицій його оформлення в селянській хаті, то в інших музеях мисник виконує роль полички, на якій хаотично розміщено красиві мальовані зразки глиняних виробів. В окремих музеях під відкритим небом з'являються садиби гончарів, де комплексно показано побут майстра: умови життя й праці, основні гончарні інструменти й пристрої, асортимент виробів тощо. Такі експозиції стали першими комплексними показами керамологічних колекцій.

На думку етнографа Ганни Скрипник, «музеї-скансени – найбільш раціональна, дохідлива і дієва форма комплексного показу творів народної архітектури, предметів побуту і знарядь праці в природному для них оточенні» [9, с. 91]. До того ж, саме такий спосіб експонування керамологічних колекцій є найбільш прийнятним для відвідувачів, оскільки тут у простій формі можна відтворити весь процес гончаротворення, демонструючи як інструменти й пристрої, якими користуються гончарі різних регіонів України, так і кінцевий результат їх праці – глиняні вироби. Такі експозиції є найбільш ефективними у плані показу регіональних відмінностей українського гончарного виробництва. Проте, на жаль, нині ці експозиції залишилися незмінними від часу їх створення у 1960-х роках.

Відголоском етнографічних садиб на території музеїв-скансенів стали меморіальні музеї-садиби українських гончарів і колекціонерів кераміки в Україні, які з'явилися у 1980-х роках. В експозиції таких музеїв нині представлені не лише гончарні вироби, а й інші речі, сукупність яких розкриває поняття керамологічної колекції – гончарні інструменти й пристрої, фотографії, архівні матеріали тощо. Проте, меморіальний характер музеїв вносить певні корективи у створення їх експозицій. Вони формуються переважно навколо однієї особи або родини й відтворюють їх побут. Нині в Україні є кілька подібних музеїв з керамологічними колекціями: Меморіальний музей-садиба гончарівни Олександри Селюченко (Полтавщина, 1988), Музей гончарного мистецтва (Музей-садиба братів Герасименків) (Вінниччина, 1988), Меморіальний музей-садиба гончарської родини Пошивайлів (Полтавщина, 1999), Меморіальний музей-садиба філософа й колекціонера опішненської кераміки Леоніда Смержа (Полтавщина, 2010). В оформленні експозиційного простору цих музеїв на першому плані представлено кераміку. А зразки інших видів мистецтва виконують роль додат-

ку – вони виступають сполучним елементом у створення керамологічної експозиції.

Остання чверть XX століття прикметна поживаленням інтересу до проведення виставок кераміки. Для прикладу звернемося до виставкової діяльності Державного музею українського народного декоративного мистецтва, який на той час володів найбільшою колекцією кераміки в Україні. За період 1979–2000 років у залах музею було створено 134 тимчасові виставки. З них 23 – виставки кераміки, що становить 17 % від загальної кількості. А це вагомий показник для музею, який спеціалізується на збереженні усієї української народної декоративної творчості. Проте, згадані виставки – тимчасові. Монтувалися вони майже однотипно – на подіумах виставлялися відібрані глиняні твори без ніяких додаткових експозиційних елементів. Що ж стосується постійної експозиції музею – вона залишається майже незмінною протягом кількох десятиліть. Співробітники нарікають на відсутність грошей для оновлення експозиційного обладнання. Однак замінити один подіум на інший не означає змінити експозицію. Щоб створити цільну керамологічну експозицію потрібно готувати її наукову концепцію, удосконалити систему відбору виробів для експонування, готувати грамотний і повний етикетаж і пояснюючі тексти, застосовувати сучасні мультимедійні технології тощо.

На кінець XX – початок XXI століття нові тенденції у створенні керамологічних експозицій в Україні поширилися в Опішному, в Національному музеї-заповіднику українського гончарства. На базі установи періодично проводяться симпозіуми гончарства, гончарські фестивалі, конференції, семінари, тощо. Усі заходи супроводжуються створенням керамологічних виставок або з робіт, створених протягом заходу, або з музейних експонатів, або з творів керамістів з усієї України. Автори створюваних виставок намагаються підходити креативно до оформлення експозицій – впроваджують різні форми світлового оформлення простору (виділення або затемнення конкретних експонатів, застосування кольорових плям); тематично оформлюють експозиційний простір за допомогою підручних матеріалів (різьблені калкові штори на вікнах, осінні листя або літні трави на підлозі, стрічки на стінах тощо); різне розташування виробів у сталому виставковому просторі тощо. Постійно продовжуються пошуки нових способів подачі матеріалу в експозиції.

На території музею-заповідника створена унікальна єдина в Україні керамологічна експозиція просто неба – Національна галерея монументальної кераміки. Вироби, представлені в ній, ви-

готовлено протягом 1997–2014 років провідними художниками-керамістами, народними майстрами й студентами художніх навчальних закладів під час всеукраїнських, національних і міжнародних симпозіумів, що проходили на базі музею-заповідника (понад 200 скульптур). Окремі вироби розташовувалися, прив'язуючись до конкретної місцевості, окремі – на вільній території. Нині ця експозиція є постійною, стаціонарною і періодично поповнюється поодинокими експонатами, і без неї подвір'я музею-заповідника не є цільним. У приміщенні закладу створено цільну постійну керамологічну експозицію, у якій органічно поєднано і кераміку різних регіонів, і гончарні інструменти й пристрої, і фотографії, що ілюструють весь процес гончарного виробництва з моменту видобування глини традиційними способами й до потрапляння виробів на виставки чи ярмарок тощо. Невід'ємною частиною екскурсій є перегляд фільмів про гончарів осередку чи історію містечка. Проте, найбільше задоволення відвідувачі отримують в процесі гончарювання, майстер-класи якого дають місцеві майстри. Музей постійно шукає нові шляхи ознайомлення з гончарством усіх бажаючих, залучаючи при цьому як старі, перевірені часом, методи, так і використовуючи новітні технології.

Отже, музейні керамологічні експозиції почали створюватися з часу заснування музеїв. В історії їх розвитку виділяється кілька ключових моментів, досвід яких варто переосмислювати й новітньо застосовувати на сучасному етапі розвитку музейної керамологічної експозиції. Нині, коли працюють спеціалізовані керамологічні установи, активно проводяться пошуки нових способів створення керамологічних експозицій.

Джерела та література

1. Бутник-Сіверський Б. С. *Українське радянське народне мистецтво [Текст]* / Б. С. Бутник-Сіверський. – К. : Наукова думка, 1966. – 225 с.
2. Гайда Л. О. *Історичні аспекти науково-просвітницької діяльності Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького [Текст]* / Л. О. Гайда, Н. І. Капустіна // *Музей і відвідувач : методичні розробки, сценарії, концепції.* – Дніпропетровськ : видання Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького, 2005. – С. 4–26.
3. Гонтар Т. З історії Наукового товариства імені Шевченка [Текст] / Таїсія Гонтар // *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССХХІІІ: Праці секції етнографії та фольклористики* / ред. Р. Кирчів, О. Купчинський. – Львів, 1992. – С. 415–427.
4. Маньковська Р. *Внесок академіка НАН України П. Т. Тронька в теорію і практику музейної справи України [Електронний ресурс]* /

Руслана Маньковська. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/12438>.

5. Маньковська Р. З історії музейної справи України: принципи експозиційного показу музейних збірок в 20-ті рр. XX ст. [Текст] / Руслана Маньковська // Краєзнавство. – 1999. – № 1–4. – С. 128–133.
6. Матеріали про історико-культурну спадщину в музеях України [Текст] // Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження / В. О. Горбик, О. П. Дорошко, С. І. Кот. – К. : Інститут історії України, 1998. – С. 120–135.
7. Пошивайло І. Різдво національних традицій [Текст] / Ігор Пошивайло // Народне мистецтво. – 2006. – № 1–2. – С. 8–9.
8. Пошивайло О. Музейний ландшафт гончарської України [Текст] / Олесь Пошивайло // Український керамологічний журнал. – 2003. – № 2–4. – С. 5–24.
9. Скрипник Г. А. З історії етнографічних експозицій музеїв України [Текст] / Г. А. Скрипник // Народна творчість та етнографія. – 1979. – № 4. – С. 87–92.
10. Федорова Л. Д. До історії національних форм музейництва в Україні: Київський художньо-промисловий і науковий музей [Текст] / Лариса Федорова // Сумська старовина. – 2011. – № XXXIII–XXXIV. – С. 53–70.

ВІДОБРАЖЕННЯ ТЕМИ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ В УКРАЇНІ МУЗЕЙНИМИ ЗАСОБАМИ: ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ

Л. Ю. Глазкова,
зав. сектора відділу науково-
експозиційної роботи II ХІМ
імені М. Ф. Сумцова

Першою виставкою, створеною на тему антитерористичної операції в Україні, стала відкрита у київському музеї-заповіднику «Битва за Київ» 8 серпня 2014 року виставка «Фото-Україна – більше за життя!» з виставленими військово-патріотичними плакатами, фотографіями, а також речами з передової: гільзами, касками, бронежилетами [11]. З метою створення правової підстави для відкриття в кожному профільному музеї населеного пункту України виставок на тему АТО був підготовлений Комітетом з питань культури і духовності на чолі з Княжицьким Миколою Леонідовичем законопроект № 2394 від 17.03.2015 «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» «з обов'язковим представленням ін-

формації про героїв АТО, волонтерів, громадян, які зробили значний внесок у зміцнення обороноздатності України» [8] і поданий у Верховну Раду. За проектом передбачено також «організувати системне збирання, облік та зберігання доказів російської агресії (зразків військової техніки, зброї, боєприпасів, обладнання, амуніції, документів, фото- та відеоматеріалів тощо) для представлення в музейних експозиціях, пересувних та стаціонарних виставках» тощо [8]. Цей проект став логічним продовженням визнання 27 січня 2015 р. Верховною Радою України Російської Федерації державою-агресором, яка «підтримує тероризм і блокує діяльність Ради безпеки ООН, чим ставить під загрозу міжнародний мир і безпеку» [1]. У заяві цього проекту Постанови йдеться про те, що «Верховна Рада закликає міжнародних партнерів України не допустити безкарності злочинів проти людства, скоєних з початку російської агресії проти України» [1], а також «визнати «ДНР» і «ЛНР» терористичними» [1].

Перша виставка про АТО в Харківському історичному музеї відкрилась 24 березня 2015 р. і складалась з однієї вітрини. В ній розмістилися: манекен з військовою курткою «Флектарн», бронежилетом «Рамор-5500» військовослужбовця Національної Гвардії та каскою зразку 1940 р. з підписом солдата Лазаренко Т. А., індивідуальна аптечка бійця за зразком НАТО з 22-ма предметами, гільзи від патронів АК, ПКМ, КПВТ, БТР-4Е, ЗУ-23, САУ 2С1 Д-30 «Гвоздика», гранатометів АГС-17, уламок від 122-мм ракети РСЗВ «Град» з підписами бійців-прикордонників (лише кілька залишилося в живих), пробитий уламками снаряду САУ казанок бійця зі 128-ї ГПБ під м. Дебальцеве, Державний прапор з підписами бійців-розвідників, прикордонників, БТР-щиків, РЛС-ників (зв'язківців) батальйону «Айдар», 92-ї ОМБР, миколаївського штурмового загону «Сколопендра», а також вервиця з хрестиком від УГКЦ, УАПЦ та УКЦ, які зустрічалися ще на Майдані. І, звичайно, світліни з ротації харківських батальйонів спецпризначення МВС «Слобожанщина» і «Харків-1» з одноіменною наруканною нашивкою. Ця виставка викликала певний резонанс в ЗМІ: сюжети про виставлені експонати були висвітлені в новинах культури на АТН, Simon, і навіть Першому національному телеканалі. Оскільки одна вітрина не задовольняла попит на розкриття теми ані у відвідувачів музею, ані у співробітників музею, наприкінці червня 2015 р. на тому ж місці, на майданчику третього поверху музею було облаштовано вже весь його простір під майбутню виставку. Друга виставка складалась з двох невисоких вітрин і двох столиків-вітрин. На той час набули чинності Постанова Харків-

ської обласної ради від 9 квітня 2015 р. про підтвердження Постанови Верховної Ради про визнання РФ країною-агресором, а також прийнято 12.05.2015 № 373-VIII проект Постанови Верховної Ради України від 17.03.2015 «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді», в якій стоїть вимога «оновити експозиції історичних, історико-краєзнавчих музеїв та державних заповідників відповідних профілів, з обов'язковим представленням інформації про героїв АТО, волонтерів, громадян, які зробили значний внесок у зміцнення обороноздатності України» [7].

Це дало змогу офіційно на законних підставах прийняти рішення Департаментом культури і туризму ХОДА та ХІМ про побудову розширеної виставки про АТО.

Матеріали другої виставки ХІМ на тему АТО, яка урочисто відкрилася 16 червня 2015 року, торкалися вже не тільки зброї, обмундирування і спорядження військовослужбовців ЗСУ та Нацгвардії, але й конкретних персоналій – бійців АТО. Перш за все, це командири тих військових підрозділів, які формувалися на території Харкова і області, отримували освіту у військових вищах Харкова, або увиходили у склад різних підрозділів ЗСУ, але самі – вихідці з цієї території. Це, зокрема, командир 92-ї ОМБР ЗСУ полковник Віктор Дмитрович Ніколюк (Чугуївський район, с. Клугино-Башкирівка), командир батальйону патрульної міліції особливого спецпризначення МВС «Слобожанщина» Андрій Олександрович Янголенко, командир і засновник батальйону тероборони (з 20.11.14 – полку особливого призначення МВС) «Азов» Андрій Євгенійович Білецький та його заступники Олег Анатолійович Однороженко та Вадим Анатолійович Троян. Серед вихованців ХУПС імені І. Кожедуба були представлені Герої України Надія Васиївна Савченко, ст. лейтенант ЗСУ (штурман-оператор гвинтокрила МІ-24, доброволець батальйону «Айдар», народний депутат України), полковник Костянтин Вікторович Могилко (посмертно), підполковник Дмитро Вікторович Майборода (посмертно). Як приклад українця-патріота, яких немало і в АР Крим, і на Донбасі – комплекс особистих речей Павла Петровича Пилипчука, вихідця з Криму, Сакського району, який був на Майдані – стояв на Львівській брамі, а потім пішов добровольцем в АТО. Представлені його кашкет, ремінь, проскура – благословення священника, нашивка бійця Нацгвардії, хустка, якою він вперше витер обміте обличчя після того, як бійці на горі Кара-чун місяць не бачили води. Додатком стала грамота за патріотизм і віддане служіння Батьківщині від командування Нацгвардії.

Комплекс був переданий харківським волонтером Іриною Рассадіною. Також у виставці вперше торкнулися теми волонтерства, яке охопило всю країну на підтримку бійців АТО. Були представлені фото харківського фотохудожника Олега В'ячеславовича Врагова, який допомагав волонтерам вивозити з-під обстрілів мешканців села Миронівське поблизу м. Дебальцеве Донецької області, а також з допомогою бійцям був у багатьох укріпрайонах підрозділів ЗСУ, які розташовані у с. Половинкіно Луганської області, селах Покровське і Кутузівське під м. Слов'янськ, в «Орлиному» під м. Горлівка, у м. Артемівську тощо. Унікальні фото з цих місць зафіксували зруйновані щент будинки мирного населення, важкі побутові умови в укріпрайонах і, одночасно, піднесені і зосереджені на виконанні бойових завдань обличчя бійців ЗСУ.

Один із кутів майданчику був завішений Державним прапором України розміром 4,5х5 м, який пошив на замовлення волонтера Ірини Рассадіної київський патріот з «Правого сектору» для Харківської громади і назвав його «Крихітка». На ньому більше 800 підписів патріотів – бійців АТО і харків'ян – учасників громадських акцій з підтримки бійців, які поверталися на ротацію з АТО на майдані Свободи у Харкові. Перші підписи – зі Всеукраїнської акції «Україна – це я!» 8 листопада 2014 р. Потім «Крихітка» помандрувала з волонтерами в місця бойових дій і навіть була під обстрілами у смт Станиця Луганська і у м. Щастя Луганської області. Востаннє 7 грудня 2014 р. її урочисто пронесли до місця відкриття на площі Свободи пам'ятного знака всім, хто віддав життя за Незалежність України, і передали на вічне зберігання в Історичний музей.

Перша і друга виставки по АТО не давала відповіді на болісні питання втрат земляків Харківщини. Лише звіт Обласного військкомату приводив цифру на момент відкриття виставки (червень 2015 р.) – 53 підтверджених фактів загибелі військовослужбовців, які стояли на обліку у штабах і військкоматах Харківщини. Про це серед багатьох інших запрошених військових і волонтерів повідомив на урочистому відкритті виставки заступник начальника Харківського облвійськкомату Джигіт Тимур Володимирович. Дані Прикордонної служби давали 5 імен загиблих земляків, дані по Нацгвардії були відсутні. Всім було зрозуміло, що даних до осені 2014 р. по добровольчим батальйонам, де облік або був відсутній, або документація було втрачена – немає. Визначення повної кількості кількості загиблих вимагає тривалих пошукових заходів.

Стало нагальною потребою не лише повернути імена і представити світлини загиблих земляків, але й відтворити більш-

менш цілісну картину причин і хроніки подій АТО. Це вимагало саме життя, бо в Москві вже відбулася протягом двох тижнів з 7 до 21 квітня 2015 р. виставка на ВДНГ у павільйоні «Україна» площею більше тисячі квадратних метрів під назвою «Речові докази. Донбас. 365 днів АТО» [2]. На ній було виставлено перевезену стелу з літерами назви міста «Дебальцеве», відтворено вулиці, квартали, кімнати квартир, розгромлених від обстрілів, знищена цивільна і військова техніка, зображення і манекени поранених мешканців міст і сіл Донбасу і, навіть, хірургічна операція в польових умовах. Світлини і відеокадри у розмір стіни з відповідним освітлюванням підкреслювали жахіття війни. Натуралізм, масштабність і справжність експонатів мали антивоєнний характер, спрямовані були викликати справедливий гнів проти тих, хто розв'язав війну на Донбасі. Акценти ж зроблені таким чином, що ця війна – громадянська, українська влада – фашистська, українські війська – карательні. Між тим, без відповіді залишалась проста логічна прив'язка: як пояснити вивезені спецтехнікою з української території стели, сходи у під'їздах, квартири, маршрутки в РФ, у Москву? Виставка була повезена в західноєвропейські країни для подальшого експонування і створення відповідного інформаційного впливу. Враховуючи цей метод і принцип експонування московської виставки, а особливо цинізм (виставка безкоштовна, запускали дітей, хоча висіла табличка «18+» і було багато зображення крові і смерті, обшукували людей металошукачем, в кожній кімнаті були похмурі люди в штатському і не відповідали на питання, без книги вражень) [2], наступна виставка про АТО у Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова мала дати відповіді на багато нагальних питань. Зокрема, чому саме Донбас запалав у вогні війни? Чи була би війна на Донбасі, якби не Майдан? Чому не виконується Будапештський меморандум? Чому в Генеральному штабі, Штабі АТО були допущені Ізваринський, Гловайський, Дебальцевський котли, зданий Донецький аеропорт і які втрати мешканців Харківщини – бійців АТО? Яка роль волонтерів Харківщини в підтримці обороноздатності країни й переселенців з Донбасу? Яке місце посідає Харківський оборонпром у модернізації Української армії та багато інших.

Урочисте відкриття третьої виставки на тему «АТО і Харківщина» в ХІМ імені М. Ф. Сумцова відбулося 2 вересня 2015 р. Виставка розмістилася вже в залі площею 50 кв. метрів. Вона складається з 10 тематичних планшетів, на яких розміщено 157 світлин, що, переважно більшістю, передавалися учасниками подій. Об'ємні предмети розмістилися в трьох високих вітринах та чотирьох столиках-

вітринах, на столі-подіумі. Стеля оформлена довгим символічним прапором в національних кольорах, під яким слова (кожне окремо на картоні) з Конституції про те, що Україна є «незалежною», «суверенною», «демократичною», а також унітарною державою [4]. Біля стіни в кінці залу на банерах розмістилась у повному розвороті «Крихітка», що дає можливість відвідувачам читати майже всі підписи. Поряд на кафедрі викладено книгу-реквієм «Небесна сотня» львівського видавництва Центру соціальних проєктів «Хочу жити», яка користується великим попитом, її гортають відвідувачі, всі аркуші відокремилися, і тому взяті у нову обкладинку – папку з файлами. Вона вводить у тему Майдану, яка охоплює частину виставки – планшет, вітрину-столік і манекен з особистими речами трьох Героїв України-харків'ян, Героїв Небесної Сотні, і висвітлює в експозиційній логіці хроніку подій, причин і привід війни на Донбасі. «Метал війни» з попередніх виставок поповнився залишком від 300-мм російського реактивного снаряду РСЗВ 9К58 «Смерч» довжиною 2,5 м та діаметром майже 0,5 м, піддоном танкового пострілу, хвостовими частинами 82-мм міни, гранат СПГ-9, РПГ-7, гільзи від 152-мм снаряду САУ, залишками ракет РСЗВ «Град» та ін. Вперше представлені власні вироби дергачівських майстрів-волонтерів, які виготовляють для бійців АТО бронезилети класу «5+» «Деркач-5», гак-кішки для розмінування, глушники для СВД. Майже весь простір однієї з вітрин-столиків відведений під унікальну колекцію з 30-ти шевронів як добровольчих батальйонів, які згодом увійшли у склад ЗСУ або Нацгвардії, так і безпосередньо давно сформованих бригад ЗСУ, в складі яких брали участь уроженці Харківщини. Більш широко представлені волонтери Харкова і області – їх коло діяльності, проєкти, і навіть продукцію.

Залишається перспективним завдання висвітлити не лише Героїв АТО, які нагороджені орденами «Богдана Хмельницького» та «За мужність», але й скоригувати якомога повні дані втрат уроженців Харкова і Харківщини по всім військовим підрозділам, які брали участь в АТО і, представивши їх світлини на виставці, таким чином вшанувати їх пам'ять. З моменту відкриття за півроку виставку «АТО і Харківщина» відвідало більше 6 тисяч людей, проведено 145 екскурсій, що свідчить про великий попит відвідувачів на об'єктивну інформацію і справжні артефакти війни на Донбасі.

Враховуючи досвід експозицій закордонних та українських музеїв на тему АТО, можна підсумувати, що найбільш вдалим експресивними прийомами експонування є великі за розміром світлини (виставки на ВДНГ, «Проекція» – в Адміністрації Президента французького фотографа Юрія Білака [9] та багато інших),

патріотичні плакати [10], використання дитячих малюнків [11], фото воїнів АТО з їх дітьми [5]. Ансамблеві методи, інсталяції [6], діорами зі спецефектами, що поєднують світло і звукове тло певного середовища, але без перебільшення [3], допоможуть занури-ти і відчуті певну подію. Мета – дати інформаційну об'єктивну протипагу проросійській інформаційній війні, підвищити самоповагу, віддати справедливу шану і започаткувати вічну пам'ять полеглим воїнам в АТО.

Джерела та література

1. Верховна Рада визнала Росію державою-агресором [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/verhovna-rada-viznala-rosiyu-derzhavoyu-agresorom-162493_.html
2. Власти РФ устроили в Москве выставку своих преступлений в Украине: украденная стела из Дебальцево и пропаганда для детей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/photo_news/332609/vlasti_rf_ustroili_v_moskve_vystavku_svoih_prestupleniyi_v_ukraine_ukradennaya_stela_iz_debaltsevo_i
3. «Кіндрат» і «Давид» або арт-терапія на мінному полі [Текст] // Українська культура і життя. – 2015. – № 33–36, 4–10 грудня. – С. 3.
4. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.
5. Овчаренко Е. Краса і мужність української родини [Текст] / Едуард Овчаренко // Українська культура і життя. – 2015. – № 33–36, 4–10 грудня. – С. 2.
6. Овчаренко Е. Невигадані історії про війну [Текст] / Едуард Овчаренко // Слово Просвіти. – 2016. – №4 (848), 28 січня–3 лютого. – С. 9.
7. Постанова Верховної Ради України «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T150373.html
8. Проект Постанови Верховної Ради України «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/DH1UI00A.html
9. «Проекція» АТО в Адміністрації Президента [Текст] // Українська культура і життя. – 2015. – №37–40, 11–17 грудня. – С. 16.
10. Тригуб В. Музей плаката–дітям Маріуполя [Текст] / Віктор Тригуб // Українська культура і життя. – 2015. – №37–40, 11–17 грудня. – С. 3.
11. У Києві відкрилася перша виставка про АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1523568>

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПІДХІД У СТРУКТУРІ МУЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТОДИКУ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В МУЗЕЇ: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ Й СУЧАСНИЙ ВЕКТОР РОЗВИТКУ

Л. М. Воронова,

*к. і. н., доцент кафедри історії
України і всесвітньої історії
Харківської державної академії
культури*

Н. С. Мартем'янова,

*к. і. н., доцент кафедри
музєзнавства та
пам'яткознавства Харківської
державної академії культури*

Сучасний рівень науково-технічного розвитку, потужні інформаційні потоки роблять необхідним пошук альтернативних, «паралельних» освітніх форм і технологій. Значний потенціал у їхній реалізації має музей, який сьогодні в усьому світі визнаний досить потужним не тільки культурним, але й освітнім центром, здатним успішно конкурувати на ринку освітніх послуг.

Разом з тим, серед вітчизняних теоретиків і практиків музейної справи досить часто зустрічається думка, що в завдання музею зовсім не входить навчання як таке, тобто передача систематичних знань і, тим більше, формування вмінь і навичок у якійсь сфері. Реалізація ж освітніх функцій музею ототожнюється із проведенням різних, у більшій або меншій мірі планомірних, інтерактивних комунікаційних заходів. Почасти подібний підхід є наслідком того, що сама культурно-освітня діяльність музею у вітчизняній музеології розглядається як один з напрямків музейної комунікації. Така позиція помітно звужує уявлення про вектор, завдання, методи й форми організації освітньої роботи в просторі музею.

Безперечним є те, що вже в процесі активної взаємодії основних ланок комунікаційної системи «відвідувач – екскурсовод – музейний експонат – відвідувач» закладена освітньо-виховна складова.

Проте для організації повноцінної освітньої діяльності в музеї цього недостатньо. Необхідними є зустрічний рух з боку системи освіти, активна співучасть різних освітніх установ і педагогів, що дозволить добитися, в остаточному підсумку, міцної й ефективної інтеграції освітніх і музейних структур, формування на цій основі єдиної системи освітнього простору. Це досить кропітка робота, що вимагає не тільки певних витрат часу, але й перебудови свідомості, подолання інертності мислення як з боку музейних працівників, так і з боку педагогів навчальних закладів різних рівнів. До того ж, потрібна база знань, яка допоможе в організації освітнього процесу в музеї. Таку базу дає музейна педагогіка, яка, узагальнюючи та інтегруючи теоретичний і практичний досвід комунікативної діяльності музеїв, моделюючи новітні педагогічні технології в музейному середовищі, розробляє музейно-педагогічну методику організації процесу освіти в музейному просторі.

На жаль, сьогодні музейна педагогіка залишається багато в чому «невідкритим континентом» [7, с. 13] у практичній діяльності музейних працівників і, особливо, педагогів навчальних закладів різного рангу. Сам термін «музейна педагогіка» використовується досить часто в теорії й практиці музейної справи, однак його дефініція розуміється по-різному [3; 5; 8]. Справедливості заради, слід зазначити, що, почасти, це є наслідком існування в науковій літературі різних точок зору на стратегію розвитку музейної педагогіки, її предмет і об'єкт [4; 5].

Різні підходи у визначенні дефініції «музейної педагогіки» – це закономірне явище, яке пояснюється «молодістю» галузі знань, що ще формується. Проте на сьогоднішній день вона розробила принципи та музейно-педагогічну методику, які дозволяють вишиковувати освітню діяльність музею як безперервний процес у тісному співробітництві із системою освіти. Основа цього співробітництва – дотримання цілого ряду музейно-педагогічних принципів [1, с.15; 2, с.19]:

- принципу інтеграції освітнього й музейного контекстів;
- принципу взаємодоповнюваності в змісті роботи навчальних установ і музею;
- принципу інформаційної міри;
- принципу діалоговості – основи педагогічного співробітництва суб'єкта освітнього процесу й музейного співробітника;
- принципу відповідності форм і методів освітньої роботи профілю конкретного музею;
- принципу індивідуально-особистісної орієнтації змісту музейно-педагогічної роботи;

- принципу розумної та обґрунтованої комбінації рекреативних і освітніх форм;
- принципу інтерактивності;
- принципу комплексності: «включення» усіх типів сприйняття;
- принципу програмності – забезпечення засвоєння інформації та придбання вмінь і навичок на основі спеціально розроблених культурно-освітніх програм.

Спираючись на ці принципи, музейно-педагогічна методика розробила механізм «запуску» освітнього процесу в музейному середовищі. Він будується на основі «включення» таких найважливіших компонентів, як: мета й зміст навчання; інтелектуальні й вікові особливості; методи, методичні прийоми та форми організації навчання; результати навчання. Їхній взаємозв'язок і взаємодія забезпечують досягнення достатньо високого навчального ефекту за умови інтеграції новітніх педагогічних технологій в освітній простір музею.

Відповідно до музейно-педагогічної методики, підготовка будь-якого освітнього заходу припускає обґрунтування й здійснення конкретних його *цілей* (освітньої, розвиваючої, виховної). Сьогодні це уявляється особливо важливим, оскільки більшість музейних працівників, проводячи екскурсії, лекції та інші форми роботи з аудиторією, розглядають у якості основної мети освітню, тобто трансляцію великого обсягу найрізноманітнішої інформації при досить пасивному або частково активізованій поведінці відвідувачів. Разом з тим, освіта аудиторії повинна здійснюватися в тісному взаємозв'язку з її розвитком і вихованням. Це дозволить забезпечити не тільки засвоєння нової інформації учнями, але й формування у них цілого ряду вмінь відповідно до поставлених завдань навчання. Важливою умовою при цьому є використання різних ефективних розвиваючих методик, що має забезпечити максимальну активність аудиторії та одержання бажаних результатів. Фактично, в ході проведення, приміром, освітньої екскурсії або лекції музейний працівник повинен управляти процесом придбання нових знань, формування у учнів умінь витягати інформацію з першоджерел, представлених різноманітними музейними предметами; прищеплювати навички самостійного навчання; активізувати пізнавальні й творчі здатності та, в остаточному підсумку, формувати незалежну особистість, що критично мислить.

Не менш важливою складовою музейного освітнього процесу є *зміст* тієї інформації, яка транслюється працівником музею на певну аудиторію. При цьому виникає досить серйозне, часом важ-

ко переборне, протиріччя: між можливістю надати об'ємну, багатofактажну інформацію, яку містять багатющі колекції музею, та здатністю її засвоєння в пропонованій формі, змісті та обсязі. Наслідком цього, як правило, є різке послаблення уваги аудиторії, трансльована інформація стає незрозумілою, нецікавою, що неминуче викличе її відторгнення.

Ефективний спосіб розв'язання цього протиріччя лежить у площині реалізації принципу інформаційної міри, одиницею виміру якого є синхронізація обсягу, ступеню складності, фактажності освітньої екскурсії, лекції, уроку та ін. з навчальною програмою відповідних установ. Це, в свою чергу, стимулює моделювання й адаптацію в музейному просторі ефективних освітніх технологій, переконує в необхідності інтеграції рекреативних і освітніх форм роботи з урахуванням вітчизняного й закордонного досвіду.

Сучасний музей досить активно практикує різноманітні базові форми культурно-освітньої діяльності: екскурсія, лекція, консультація, наукові читання (конференції, сесії, засідання), клуб (гурток, студія), конкурс (олімпіада, вікторина), зустріч із цікавою людиною, концерт (літературний вечір, театралізована вистава, кіносеанс), свято, історична гра [7, с. 16]. Музейно-педагогічна методика моделює способи їх інтеграції в музейний простір як форм організації навчального процесу. Приміром, ефективним уявляється проведення освітніх занять на експозиції у формі екскурсії-уроку, екскурсії-подорожі, екскурсії-диспуту, лекції-екскурсії, проблемної лекції на матеріалах експозиції та ін. При цьому освітня, розвиваюча й виховна складові повинні в них превалювати.

Необхідною умовою активізації пізнавально-розвиваючих форм роботи з навчальною аудиторією в музеї є впровадження продуктивних, інноваційних методів і методичних прийомів. Особливий інтерес становить проблемний метод, який припускає постановку перед аудиторією проблем, що викликають інтелектуальне утруднення й потребують повного або часткового самостійного пошуку інформації для їхньої розв'язки. У системі методів проблемного навчання для адаптації в музейному середовищі найцікавішими є евристична бесіда, дискусія й дослідницький метод.

Незалежно від форм і методів організації освітнього процесу в музеї, важливо, щоб освітні заняття координувалися з конкретними планами навчальних курсів. Це можливо реалізувати тільки в розробці відповідних музейно-педагогічних програм. Сьогодні в міжнародній практиці існує кілька моделей таких програм для музеїв різного профілю [6, с. 88]. Незважаючи на деякі відмінності,

музейно-педагогічні програми, як правило, містять у собі досить самостійні, але, разом з тим, взаємозалежні блоки. Перший блок забезпечує теоретичне обґрунтування й методику організації освітнього процесу по лінії «навчальний заклад у просторі музею». Цей блок програми чітко визначає: тематику, мету та завдання занять із урахуванням загальноосвітніх програм, вікових і інтелектуальних особливостей аудиторії, на яку вона розрахована; позначає обсяг і зміст кожної запланованої теми; пропонує обґрунтовані форми, засоби, методи й методичні прийоми її реалізації; фіксує строки здійснення програми відповідно до робочих планів навчальних закладів; формулює очікувані результати й дає оцінку ефективності реалізації програми. Важливою умовою досягнення високої результативності реалізації першого блоку є науково-педагогічний підхід у використанні музейного простору, впровадження новітніх освітньо-рекреативних форм і методик.

Другий блок – «музейна педагогіка в навчальному закладі», містить концепцію, алгоритм дій, форми й методи впровадження музейної педагогіки в навчальні заклади. Приміром, він може містити в собі лекції та курси з музейної педагогіки, стажування в музеї для викладачів, методичні розробки музейних занять, інформаційні матеріали про експозиції й фонди музею для викладачів і учнів.

Реалізація музейно-педагогічної програми має бути забезпечена навчально-методичним комплексом (програми навчальних дисциплін і методичні рекомендації до них, слайд-посібники, відео-програми) і системою методичного аналізу ходу освітнього процесу. У зв'язку з цим, цікавим уявляється закордонний досвід організації щорічних конференцій з обміну досвідом впровадження музейно-педагогічних програм. У рамках програми має сформуватися така послідовність спадкоємних ланок діалогу, як музей – установа освіти – музей. Успішна реалізація програми безпосередньо пов'язана із застосуванням найсучасніших інформаційних і аудіовізуальних технологій.

Таким чином, організація освітнього процесу в музеї – це закономірне явище, оскільки музейний простір несе в собі потужний освітній потенціал, затребуваний сьогодні як ніколи раніше, у контексті сучасних освітніх стратегій. Однак організація процесу навчання в музейному середовищі вимагає системного, наукового підходу. Такий підхід можливий тільки на основі музейно-педагогічної методики, яка є інструментарієм створення єдиного освітнього простору музею й системи навчальних закладів різного рівня й профілю.

Джерела та література

1. Колесникова И. А. О феномене музейной педагогики [Текст] / И. А. Колесникова // *Художественный музей в образовательном процессе.* – СПб. : Специальная литература, 1998. – С. 6–15.
2. Краснова Е. М. Методические аспекты музейной педагогики. Методическое пособие [Текст] / Е. М. Краснова. – Тамбов : Изд-во ТОГОАУ ДПО. Институт повышения квалификации работников образования, 2011. – 38 с.
3. Медведева Е. Б., Юхневич М. Ю. Музейная педагогика как новая научная дисциплина [Текст] / Е. Б. Медведева, М. Ю. Юхневич // *Культурно-образовательная деятельность музеев.* – М., 1997. – С.17–25.
4. Медведева Е. Б. О значении термина «музейная педагогика» в теории и практике деятельности российских музеев [Текст] / Е. Б. Медведева // *Музей. Образование. Культура: процессы интеграции.* – М., 1999. – С. 14–21.
5. Столяров Б. А. К вопросу об истории развития и определениях в музейной педагогике [Текст] / Б. А. Столяров // *Художественный музей в образовательном процессе.* – СПб., 1998. – С. 15–38.
6. Столяров Б. А. Музейная педагогика. История, теория, практика: учеб. пособие [Текст] / Б. А. Столяров. – М. : Высш. шк., 2004. – 216 с.
7. Юхневич М. Ю. Ребёнок в музее: новые векторы детского музейного движения [Текст] / М. Ю. Юхневич. – М. : Академич. проект ; РИК, 2006. – 176 с.
8. Юхневич М. Ю. Разработка понятия музейная педагогика в зарубежном музееведении [Текст] / М. Ю. Юхневич // *Музееведение: вопросы теории и методики.* – М., 1987. – С. 147–164.

МАСОВІ ЗАХОДИ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА У СИСТЕМІ МУЗЕЙНОГО СЕРВІСУ

О. П. Снівак,
зав. відділу науково-освітньої
роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова

Наразі музей являється центром культурного дозвілля, покликаний надавати нові і якісні послуги населенню та задовольняти широкий спектр культурно-побутових і інтелектуальних запитів суспільства. Розробляються цілі програми, які тривають від 1,5 до 2 годин і включають в собі музейні свята, театралізовані екскурсії, інтелектуальні ігри, інтерактивні програми, майстер-класи, святкові фотосесії, квеструми. На цьому фоні інформація, що по-

відомляється екскурсоводом, має абсолютно інший сенс засвоєння матеріалу і трансформується в цікаве та захоплююче дозвілля. В результаті чого музей реалізує свої соціокультурні функції: обслуговувати туристичні і екскурсійні групи, служити місцем спілкування та забезпечувати вакансії для нових професій: музейного педагога, маркетолога, фахівця з музейного сервісу.

Так, до основних видів музейного сервісу відносяться екскурсії. Зараз музеї впроваджують нові методи проведення екскурсій, так звані театралізовані. У Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова для ознайомлення відвідувачів з матеріалами етнографічної виставки було створено театралізоване дійство на базі стаціонарної експозиції «Слобожанські мотиви». Екскурсовод у традиційному слобожанському одязі від першої особи знайомить гостей виставки з ключовими аспектами життя слобожан XVII–XVIII ст. Особлива увага приділяється заселенню і заснуванню Слобідського краю, національному вбранню населення, місцевим традиціям житлобудування, різноманітним забобонам і релігійним віруванням, святам, побуту, народній кухні, весільній обрядовості, розвитку численних промислів і ремесел. Спочатку перед гостями з'являється пасічник «дід Панас», який розповідає про своє заняття і пригощає відвідувачів солодощами. У частині розповіді про традиційні слобожанські страви, у хатньому інтер'єрі за столом відвідувачі бачать парубка «Гриця», який намагається скуштувати вареники без ложки. Наступна і остання театральна сценка імітує весільний обряд слобожан, а саме сватання. Тут гості експозиції дізнаються про старовинні традиції проведення цього дійства. А саме, які слова вимовляють «старости» у таких випадках і як поводять себе батьки майбутньої нареченої [1].

Отже, протягом усієї екскурсії гості беруть участь у театральному дійстві, тобто поринають у стародавні часи історії нашого краю. Особливий емоціональний вплив надає наявність костюмів, реквізиту. Мова екскурсовода пронизана цитатами з відомих українських літературних творів, народних пісень, прислів'їв, приповідок.

Статистика показує, що серед відвідувачів музею «найвибагливішою» і «непосидючою» аудиторією являються діти молодшого та середнього шкільного віку. І для того, щоб виконати функцію задоволення пізнавального інтересу дітей і бажання багатьох відвідувачів подивитись все і одразу, що є в експозиції, співробітниками науково-освітнього відділу була розроблена екскурсія-портфоліо. Це сучасний, інтерактивний різновид екскурсії, під час якого екскурсанти виконують завдання для складання так

званого «портфоліо» музейних експонатів. Перед початком проведення екскурсії по обраній керівником групи експозиції, екскурсовод поділяє екскурсійну групу на декілька підгруп по 4–5 осіб у кожній. Підгрупа обирає капітана, який витягає картку з завданням для своєї групи. Завдання: сфотографувати протягом 5 хвилин певні предмети в експозиції, а потім показати екскурсоводу «портфоліо» цих музейних предметів. Наприклад, завдання по створенню «портфоліо» експонатів по експозиції музею «Наш край у IX–XVIII ст.» : 1) сфотографувати всі керамічні вироби, представлені в експозиції; 2) сфотографувати всю зброю, представлену в експозиції; 3) сфотографувати всі прикраси, представлені в експозиції; 4) сфотографувати всі книги, представлені в експозиції; 5) сфотографувати всі монети, представлені в експозиції. Після виконання цих завдань проводиться екскурсія і особливий наголос екскурсовод робить на «портфоліо» музейних експонатів, які склали учасники команд [2].

Отже, музей як велика чарівна скринька, що зберігає незвичайну цінність – час у вигляді музейних предметів, що колись були створені людиною. Такі екскурсії сприяють розвитку пізнавального інтересу у дітей та вихованню поваги до історії та культури рідного краю, до всього, що створено руками наших предків.

Крім цього, останнім часом набирають популярності так звані Quest-rooms (квест-кімнати). Це такі ігри на спритність, які організовуються у реальності за аналогією комп'ютерних ігор за власним сценарієм. Основа такого квеста – зачинена кімната, із якої учасникам гри потрібно протягом 1 години знайти вихід, використовуючи різні підказки, які власне вони самі і повинні знайти в цій кімнаті. Для того, щоб урізноманітнити відвідування експозицій підлітками та студентською молоддю співробітниками науково-освітнього відділу вперше на базі музею створена така квест-кімната у експозиції «Наш край у IX–XVIII ст.» На початку гри група учасників знаходить лист від людини, які винайшла машину часу. Але машина зламалася і вони потрапили у пастку. Для того, щоб вибратися з пастки, учасникам потрібно за одну годину зібрати чотири цифри таємного коду, який відкриє замок пастки. На їх шляху зустрінуться козаки з гетьманом і писарем, і потрібно їх переконати що вони не бусурмани, а браття козацького роду, потім знайти скарбничку Роксолани і розгадати її таємницю. Також ознайомитися з гербами Харківського намісництва і розшифрувати їх геральдичні символи. У ході виконання таких цікавих завдань учасники одну за одною отримують кодову цифру від замка пастки [3].

Отже, такі незвичні логічні ігри стрімко набирають популярності серед молоді, і саме в музеї можна здійснити таку собі подорож у часі, чому сприяють музейні експонати, історичні інтер'єри тощо.

Таким чином, музей може запропонувати своєму відвідувачеві безліч різноманітних заходів. І що ж у результаті музей отримує натомість? З точки зору соціально-культурного сервісу – позитивну реакцію відвідувачів, які згодом стають його вірними друзями. Також сучасні інновації в музейній справі можуть істотно розширити і підвищити якість музейного сервісу. Сформувати у населення нові соціокультурні потреби в музейних послугах. А це вимагає, у свою чергу, підготовки висококласних фахівців саме по соціально-культурному сервісу, які могли б по-новому організувати роботу з відвідувачами музеїв. Це потрібно для того, щоб розв'язати у частини населення різного роду упередження, пов'язані із стійкими уявленнями про те, що музей – «застаріла», «нудна» і «несучасна» культурна установа.

Джерела та література

1. Люлько Ю. О. Екскурсія «Слобожанські мотиви», як приклад масового музейного заходу з елементами театралізації [Текст] / Ю. О. Люлько // Двадцять перші Сумцовські читання : матеріали наукової конференції на тему «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», Харків, 17 квітня 2015 р. – Х. : Майдан, 2015. – С. 139–142.
2. Івченко Б. А. Сценарій музейного заходу «Завдання для екскурсій-портфоліо по експозиціям Харківського історичного музею» [Текст] / Б. А. Івченко. – Науковий архів ХІМ імені М. Ф. Сумцова. – 2013. – 6 с.
3. Люлько Ю. О. «Сценарій музейного заходу «Музейний-квеструм по експозиції «Наш край з 9 по 19 ст.»» [Текст] / Ю. О. Люлько. – Науковий архів ХІМ імені М. Ф. Сумцова. – 2016. – 7 с.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ІГРИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ У МУЗЕЙНИХ ЗАХОДАХ

Ю. О. Люлько,
*ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Сьогодні, в умовах надзвичайного розмаїття способів провести дозвілля, музеї потребують все нових, більш привабливих і різноманітних форм масових заходів, які вони могли б запропонувати своїм відвідувачам. Однією з таких форм, яка гармонійно поєднує культурно-освітню функцію з інтерактивними елементами, можуть стати різні інтелектуальні ігри, що ґрунтуються на застосуванні учасниками свого інтелекту й/або ерудиції.

Завдяки успішному телевізійному існуванню на теренах країн СНД протягом останніх десятиліть інтелектуальні ігри («Що? Де? Коли?», «Брейн-ринг» тощо) на разі користуються великою популярністю в Україні.

Широкий спектр існуючих інтелектуальних розваг, легкість їх варіювання в залежності від аудиторії, мінімальна потреба у технічних засобах і додаткових матеріалах, доступність організації, можливість створювати тематичні турніри або просто урізноманітнювати такими конкурсами більш традиційні музейні заходи – це далеко не повний список переваг інтелектуальних ігор. І хоча подібні форми можна вдало застосувати по відношенню до аудиторії будь-якого віку, але у випадку з чи не найбільш вибагливою категорією відвідувачів – дітьми та підлітками – вони є справжньою знахідкою, оскільки основна увага акцентується саме на розвитку пізнавальної активності.

За спостереженнями дослідників, систематичне заняття інтелектуальними іграми стимулює розвиток ерудиції, логічного та абстрактного мислення, вміння систематизувати та аналізувати дані, виявляти причинно-наслідкові зв'язки, аргументувати та відстоювати свою точку зору. Водночас з тим розвиваються уміння критикувати, концентруватися, приймати рішення в критичних ситуаціях, формуються цілеспрямованість і вміння нестандартно мислити, стимулюються фантазія та творча ініціатива [2, с. 4].

Звісно, що музейна діяльність, головним чином, спрямована на інші аспекти, але навіть окремі елементи застосування інтелектуальних ігор можуть внести приємне різноманіття в арсенал масових музейних заходів і привабити відвідувачів.

Слід зазначити, що, окрім найбільш відомих широкому загалу «Що? Де? Коли?» та «Брейн-рингу», існує безліч різноманітних малих ігрових форм (кубраєчки, перевертиші, шаради, шароїди, ерудит-лото, травесті, бескрилки, пентагон та інші) [1]. Останні найбільш зручні для застосування у музейній діяльності, оскільки вони лаконічні за змістом і не потребують від організаторів ані ігрового та редакторського досвіду, ані додаткових матеріалів.

Упродовж 2015 року у Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова було розроблено два масових музейних заходи, де в якості інтерактивної складової використовуються різні форми інтелектуальних ігор.

Так, у ході проведення факультативного заходу «Жіноча мода XIX століття у дзеркалі історії» учасникам пропонується типова салонна гра тієї доби у шаради.

Шарада (фр. *charade* – «бесіда») – різновид версифікаційної гри, котрий полягає у відгадуванні закодованих слів чи виразів. Зазвичай за формою шарада являє собою римовану загадку, побудовану на визначенні якогось слова за його частинами або складами, поданими описово, що можуть становити й окремі слова. Цей жанр здавна використовувався з дидактичною метою, викликав інтерес у літературі бароко, авангардизму тощо [4, с. 573].

Оскільки даний захід присвячений жіночій моді, то і шаради були підібрані у різних інформаційних джерелах або написані авторкою факультативу на відповідну тематику. В якості прикладу наведемо дві шаради (мовою оригіналу, тому що від самого початку захід був розроблений для російськомовної аудиторії).

1. Мой первый слог – уста, второй – местоименье,
А третий – с предложеньем соглашенье.
А вместе я – изящное строенье
Или накидка-плащ для утепленья. (Ответ: ротонда) [5, с. 19].

2. Слог первый у меня то место означает,
Куда приходят корабли;
Второй – спасителя животных на земли;
А целое – того, кто всех нас одевает. (Ответ: портной) [7, с. 20].

Гра у шаради традиційно викликає жвавий інтерес у слухачів факультативу, заохочує їх до діалогу, а також занурює в захоплюючу атмосферу розваг дворянства позаминулого сторіччя.

Другий музейний захід був розроблений за класичними правилами гри «Що? Де? Коли?» і отримав назву «Таємниці старовин-

них речей». Від звичайного інтелектуального турніру він вигідно відрізняється урахуванням музейної специфіки і, завдяки цьому, підвищенням атрактивних і пізнавальних властивостей заходу.

На меті було не лише провести незвичне за формою інтелектуальне змагання, але й надати унікальну можливість водночас ознайомитись з деякими експонатами колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова, які зазвичай зберігаються у фондосховищі і не представлені широкому загалу. Хоча турнір і не створювався як тематичний, проте для цілісності сприйняття його було вирішено зробити з використанням артефактів переважно дореволюційної доби. Це рішення додатково дозволило відтворити особливий колорит епохи.

Співробітниками відділу науково-освітньої роботи було складено добірку старовинних експонатів, які представляють інтерес для широкої аудиторії і виглядають незвичайно для людей сучасності. Серед них: щипці для завивки волосся (М–3975), дзвіночок для виклику слуг (М–880), флакони для парфумів (ДР–711, ДР–1176), чубук (ДР–863), ручна кавоварка (Р–2133), флюгер з годинником (М–2359), чорнильниця у вигляді голови мавра (М–809) та інші.

Крім того, важливим критерієм відбору була можливість повідомити учасникам заходу цікаві факти з «життя речей», історії їх винайдення і побутування, а також написати на основі даної інформації пакет з 12 питань у стилі гри «Що? Де? Коли?». Наведемо для прикладу деякі з них:

1. В первой половине XIX века состояние дорог в Харькове было ужасным: весной и осенью харьковчане тонули в грязи, а летом задыхались от пыли. Город, как острили местные жители, превращался из песочницы в предмет, который вы видите перед собой. К этому предмету очень трепетно относился Пушкин, посвящая ему стихи и называя «подругой думы праздной». Что же это за предмет? (Ответ: чернильница) [6, с. 4].
2. Благодаря людям этой профессии в Российской империи было открыто несколько нефтяных ключей, в Европе создан знаменитый мейсенский фарфор, а в Америке появилась «Coca-Cola», кетчуп и зубная паста в тюбиках. Идею последней этим ремесленникам невольно подсказали художники, покупавшие у них краски. Вы видите перед собой символы этой профессии, которую вам и нужно назвать через минуточку. (Ответ: аптекарь) [6, с. 7].

Перед початком ігрової частини учасників заходу було розподілено на команди з кількістю осіб до шести чоловік. Кожна команда мала обрати собі капітана та отримати картки для відповідей. Ведучий інформував гравців про основні правила гри «Що? Де? Коли?»:

1. Завдання команд – дати правильну відповідь на питання, поставлене ведучим.
2. За кожну правильну відповідь команда отримує одне ігрове очко.
3. Відповіді надаються в письмовому вигляді.
4. Ведучий оголошує номер питання, зачитує текст питання і промовляє слово «Час», після чого починається відлік хвилини обговорення. Через 50 секунд ведучий повідомляє: «Залишилось 10 секунд». Після закінчення хвилини ведучий повторно промовляє: «Час» і починає зворотній відлік 10 секунд, упродовж яких команди повинні здати картки з відповідями.
5. Вважається, що команда здала відповідь своєчасно, якщо її капітан (гравець) підняв догори руку з картою відповіді до закінчення зворотного відліку часу.
6. Якщо у команди немає відповіді, то вона ставить прочерк і картку все одно здає.
7. Неправильною відповідь вважається якщо: містить неправильну інформацію; містить неповну інформацію (рівень повноти оцінює ведучий); містить дві і більше відповідей, навіть якщо серед них є правильна.
8. Переможцем турніру вважається команда, яка дала найбільшу кількість правильних відповідей. Якщо дві чи більше команд дали максимальну кількість відповідей, то вони визнаються такими, що розділили перше місце. [3, с. 36].

Сама процедура турніру проводилася згідно вищезазначених правил, причому під час зачитування ведучим питання та хвилини обговорення відповідний експонат демонструвався учасникам на спеціальному столику, а його фото – на слайдах. Таким чином, захід дозволив учасникам не лише дізнатися багато нової інформації, ознайомитись з музейними цінностями, попрацювати з історичними джерелами, але й спробувати себе у ролі справжніх знавців, відчути командний дух, проявити лідерські якості та власні інтелектуальні здібності в атмосфері дружнього змагання.

Отже, інтелектуальні ігри як форма організації дозволяють потребують широкої ерудиції, нестандартного мислення, вміння зна-

ходити спільну мову у колективі особистостей, працювати з обмеженим об'ємом інформації та швидко приймати рішення, що обумовлює універсальність їхнього застосування. З оглядом на це застосування різновидів інтелектуальних ігор у музейних заходах виглядає перспективним, оскільки приваблює відвідувачів нестандартністю подачі матеріалу, а також сприяє розширенню інтелектуальних навичок, кругозору та накопиченню пізнавального матеріалу, зокрема у сфері історії та культури.

Джерела та література

1. Бурда Б. О. «Что? Где? Когда?» вне телеэкрана [Электронный ресурс] / Б. О. Бурда. – Режим доступа: <http://chggk-library.narod.ru/burda.html>
2. Данилевич О. Р., Кулінич О. В. Интеллектуальные игры в школе или «Что? Где? Когда?» для продолжающих [Текст] / О. Р. Данилевич, О. В. Кулінич – Х., 2003. – 59 с.
3. Левін Б. Ю. «Что? Где? Когда?» для «чайников» [Текст] / Б. Ю. Левін. – Д.: Сталкер, 1999. – 416 с.
4. Літературознавчий словник-довідник [Текст] / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : Академія, 1997. – 726 с.
5. Люлько Ю. О. Сценарій музейного заходу «Жіноча мода ХІХ століття у дзеркалі історії» [Текст] / Ю. О. Люлько // Науковий архів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова. – 2015. – 20 с.
6. Люлько Ю. О. Сценарій музейного заходу у стилі інтелектуальної гри «Що? Де? Коли?» «Таємниці старовинних речей» [Текст] / Ю. О. Люлько // Науковий архів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова. – 2015. – 8 с.
7. Энциклопедия лучших игр со словами и цифрами [Текст] / ред. Д. В. Нестерова. – М. : РИПОЛ классик, 2007. – 256 с.

ІНТЕРАКТИВНА ФОРМА РОБОТИ У МУЗЕЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: КВЕСТ

О. І. Мінська,

*екскурсовод відділу «Суботівський
історичний музей» Національного
історико-культурного
заповідника «Чигирин»*

Анотація.

Розглядається квест як одна із сучасних інтерактивних форм роботи в музейному середовищі, що сприяє більшому залученню відвідувачів до музеїв.

Ключові слова: квест, інтерактивна форма роботи, музейне середовище, залучення відвідувачів

Annotation.

Quest is considered as one of the modern interactive forms of work in the museum environment that helps attract more visitors to museums.

Key words: Quest, an interactive form of work, the museum environment, attract visitors

Споконвічним покликанням музею було, є і буде допомогти відвідувачам поринути у світ цікавого та прекрасного, надати знання своїм відвідувачам, задовольнити їх допитливість, а в наші дні до цього ще додалося зняття нервової напруги, можливість приємно відпочити. Ганс Швіер, один з німецьких фахівців музейної справи, висловив свою думку, що музей уявляється йому як «місце дозвілля» [5]. Адже музейне середовище сприймається сьогодні не як «споглядальний простір», де людина – простий спостерігач минулих епох, а як «живий» простір, що розвивається, має значний інформаційний та емоційний вплив [3].

Сьогодні ж культурно-просвітня діяльність музеїв зазнала суттєвих змін: освітня та виховна функції реалізуються в освітніх програмах, культурно-мистецьких акціях, співпраці з навчальними закладами. Спеціальні освітні програми розробляються з урахуванням віку і розвитку дітей та підлітків і реалізуються в таких формах роботи, як екскурсії, семінари, диспути, дослідження, спостереження, рольові ігри, театралізовані вистави, тренінги тощо [4].

Останнім часом у музеях досить популярною формою роботи з відвідувачами є квест (від англ. «quest» – пошук) – інтелектуальна гра, яка дає можливість її учасникам розвивати активне

пізнання, сприяє удосконаленню логічного та творчого мислення, відкрити у собі приховані можливості свого інтелектуального та фізичного розвитку, використати свої уміння, знання та навички у нестандартній ситуації, а також весело провести час з друзями, рідними чи просто незнайомими до цього людьми. Головна мета квесту – пошук і розв’язання заздалегідь підготовлених пізнавально-інтелектуальних завдань, що можуть бути представлені кросвордами, загадками, замороками, ребусами, пазлами, частини якого, наприклад, необхідно знайти та скласти. Досить цікавим етапом квесту є пошук об’єкта за фото, подолання перешкоди, шифрування, різноманітні творчі завдання: заспівати, скласти розповідь, намалювати, виготовити щось власноруч (майстер-класи).

За тематикою квести поділяються на: історичний, історико-патріотичний, народознавчий, етнографічний, природничий, науково-фантастичний, пригодницький тощо. За віковою категорією: для дітей, дорослих, змішані групи. Досить цікавим є проведення квестів для родин, адже саме «сім’я» покликана створити сприятливі умови для розвитку емоційного життя дитини, становлення в неї почуття самоцінності, впевненості у собі, компетентності у різних сферах життєдіяльності, зокрема й у дозвілльєй» [6, с. 32]. Під час спільного дозвілля діти і батьки перебувають у постійному тісному спілкуванні, між членами родини відбувається емоційне зближення, таке дозвілля дає можливість невідомо впроваджувати батькам в життєдіяльність дитини низки вивихних цілей.

Проведення квесту потребує попередньої підготовки. Насамперед необхідно визначитись з тематикою гри та особливостями її проведення, визначити кількість учасників, які можуть одночасно брати у ній участь, продумати можливі етапи квесту та зміст завдань для кожного з них, а також підготувати реквізит, необхідний для проведення заходу. Рівень складності завдань, які розв’язуватимуть під час гри учасники команд, добирають відповідно до їхнього віку. Однак зміст гри повинен обов’язково виходити зі специфіки музею та опиратися на краєзнавчий матеріал, а не бути випадковим.

Відділ «Суботівський історичний музей» НІКЗ «Чигирин» у цьому напрямку має певні напрацювання. Для відвідувачів було підготовлено різні за тематикою квести. Відрадно, що діти спільно з батьками охоче брали в них участь і були надзвичайно активними, адже завдання квестів були непередбачуваними, складність їх виконання чергувалась, тобто переходили від складного до про-

стого і навпаки, що дозволяло постійно утримувати зацікавленість і бажання гратись як у дітей, так і в дорослих; між командами постійно відчувалося змагання. У квесті «Пошуки скарбів» брали участь дві команди, де було об'єднано по чотири родини. Завдання команд – пошук торбинок, у яких знаходилися «скарби». Знайти ці торбинки команди мали змогу, розв'язавши загадки та ребуси, які їм траплялися на маршруті. Відповідь виконаного завдання певного етапу було вказівником їхнього подальшого пересування до наступного пункту. Кожна команда мала свій маршрут, по проходженні якого учасники відкривали свої торбинки і аналізували їх вміст. Логічним завершенням квесту були майстер-класи з виготовлення віночка з природних матеріалів та виготовлення ляльки-мотанки, адже саме елементи цих предметів знаходилися у знайдених учасниками торбинках. Найбільш інтригуючим етапом у даному квесті був момент, де команди проявляли спритність та моторність, граючись у місцеві народні ігри та забави середини XIX ст., зібрані в результаті польових досліджень нашими науковцям. Особливістю запропонованих розваг є те, що значна частина з них взята з творчого доробку першого дитячого етнографа Марка Грушевського [2, с.75–80; 1, с. 51–105].

Практика показала, що використання такої форми відпочинку має дуже позитивний вплив на емоційний стан відвідувачів, які отримали радість і задоволення та поповнили свої знання про наш край новими історичними та краєзнавчими відомостями.

Отже, використання новітніх технологій та різноманітних інтерактивних методів поряд з традиційними є надзвичайно важливим в діяльності музею як культурно-освітньому закладі. Використання таких методів та форм роботи дає можливість формувати особистість, її духовно-інтелектуальний потенціал, підвищити власний авторитет та залучати якомога більшу кількість різнобічної аудиторії до діяльності установи.

Джерела та література

1. Грушевський М. Дитячі забавки та гри усяки [Текст] / Марко Грушевський // *Кієвская старина*. – 1904. – Т. 86, липень-серпень. – С. 51–105.
2. Кукса Н. В. Творча спадщина українського етнографа і фольклориста Марка Грушевського [Текст] / Н. В. Кукса // *Матеріали до української етнології: Збірник наукових праць* – К., 2013. – Випуск 12 (15). – С. 75–80.
3. Мартем'янова Н. С. Музейна педагогіка в організації культурно-освітньої діяльності музею. [Електронний ресурс] / Н. С. Мартем'янова. – Режим доступу: <http://www.ic.ac.kharkov.ua/RIO/v39/34.pdf>

4. Музей як дозвіллевий центр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/11781025/turizm/muzej_dozvillyeviy_tsentr
5. Сучасні форми роботи з відвідувачами музеїв Німеччини і Росії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reff.net.ua>
6. Яременко Н. В. Дозвіллезнавство [Текст] : уавчальний посібник / Н. В. Яременко. – Фастів : Поліфаст, 2007. – 460 с.

«МОВА АРТЕФАКТУ»: МУЗЕЙНИЙ ЗАХІД З АРХЕОЛОГІЇ ДЛЯ ДІТЕЙ З ВАДАМИ ЗОРУ

К. Ю. Пеляшенко,

*к. і. н., ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Сучасні музеї України все активніше розвивають напрямок просвітницької діяльності, ставлячи за мету завоювати прихильність відвідувача, викликати в нього інтерес до національного культурного надбання. Одним з головних завдань музейних установ є збереження і популяризація культурної спадщини, в тому числі і популяризація наукових знань. Саме просвітницькі заходи (зустрічі, екскурсії, лекції) і популярні видання дозволяють донести у доступній формі те, що більшість пересічних громадян не зрозуміє читаючи спеціальну наукову літературу. Інакше кажучи, розповісти простими словами про складне. Як правило, ці заходи розраховані на широкий контингент дитячої і дорослої аудиторії. Втім, існує спеціальна категорія відвідувачів з обмеженими можливостями, або неповносправні. До такої аудиторії можуть бути віднесені люди з вадами зору, слуху, опорно-рухового апарату, інтелектуального розвитку. Зважаючи на те, що сучасні музеї повинні враховувати інтереси і потреби всіх громадян, необхідно створювати умови для відвідування і сприйняття інформації людям з обмеженими можливостями.

Вивчаючи видання з музейної справи можна констатувати, що сьогодні створюються програми і проекти адаптації, проводяться спеціальні тренінги. Питання залучення неповносправних відвідувачів у музейний простір обговорюється на форумах і тематичних конференціях. Важливо враховувати і досвід сусідніх країн. Проекти, завданням яких є зробити музеї доступними для інвалідів, створювалися ще в 90-ті роки ХХ ст. у країнах Європи. Серйозні кроки на шляху до цього були зроблені у Великобританії

завдяки проведенню відповідної політики, прийняття необхідних законодавчих актів, навчання співробітників [2]. В музеях були введені посади консультантів, створені робочі групи для вивчення питань роботи з інвалідами та підготовлено практичне керівництво по роботі з цим контингентом [2; 8].

Активні дії, направлені на адаптацію людей з обмеженими можливостями були зроблені в Польщі у 80-ті роки ХХ ст. Був створений фонд «Культура без бар'єрів», в ході діяльності якого польські музеї спільно з науковими інституціями напрацювали і впровадили відповідні методики. Багато питань було вирішено завдяки законодавству і створенню будівельних нормативних актів, де були чітко прописані норми забезпечення фізичного доступу неповносправних [3, с. 155].

Виставки та різноманітні музейні заходи для неадаптованих до звичайного музейного середовища людей організовуються на сучасному пострадянському просторі [5; 6].

В 2013–2014 рр. було створено спільний польсько-український проект «Музей без бар'єрів» – коаліція польський і українських музеїв, що співпрацюють з метою професійного обслуговування неповносправних відвідувачів [3, с. 156]. Спеціально була створена інтернет-платформа на двох мовах [1]. Втім, далеко не всі музеї на сьогоднішній день мають змогу приймати відвідувачів з обмеженими можливостями.

Одна з найбільш важких категорій неповносправних, в розумінні їх обслуговування у музейних закладах, це незрячі та люди з вадами зору. Для вирішення питань доступу і взаємодії цього контингенту з музейним середовищем необхідний цілий комплекс заходів. До цих заходів відноситься створення спеціальних засобів доступу (пандуси, ліфти, пірила, звукові маяки, тактильні мапи), адаптовані експозиції (аудіогіди, підписи під експонатами і вітринами шрифтом Брайля), спеціально розроблені музейні заходи, виставки, майстер-класи для людей з вадами зору. Багато з переліченого потребує окремого фінансування, розробки окремих програм адаптації і затвердження законодавчих нормативних актів.

Згідно даних УТОС (Українське товариство сліпих) на сьогоднішній день в м. Харкові та Харківській області зареєстровано понад 1,5 тисячі людей-інвалідів: сліпих та з вадами зору. Отже, для того щоб ці люди почували себе повноцінними членами суспільства, необхідно створювати умови для їх «безбар'єрного» пересування, доступу до різних громадських закладів і установ, в тому числі і музейних.

Про один з перших кроків на шляху створення умов відвідування Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова людьми з обмеженими можливостями піде мова у статті. Захід «Мова артефакту» в музеї був першим досвідом роботи з дітьми з вадами зору [4]. Для участі спеціально були запрошені учні Харківського навчально-виховного комплексу імені В. Г. Короленка для сліпих дітей. Перед розробленням заходу співробітники музею брали участь у тренінгу по роботі з людьми з вадами зору в музейних закладах, що відбувся в Харківському літературному музеї. На зустрічі музейних співробітників ознайомили з тематичними виданнями і сучасними методиками, правилами забезпечення доступного середовища для незрячих та поділилися досвідом роботи в музейних установах.

На відміну від історичної науки, що спирається переважно на письмову традицію, археологічна наука побудована передусім на вивченні речових залишків – викопних артефактів. Для людей, що не мають можливості бачити археологічне джерело, важливо надати змогу доторкнутися до нього. Тож, музейний захід побудований на тактильному контакті з давніми артефактами і направлений передусім на соціальну адаптацію дітей з вадами зору. Основним завданням заходу є ознайомлення учнів 4–6 класів з давньою історією і археологією з метою формування чітких і стійких зорових образів, збагачення словникового запасу і розвитку фразового мовлення. Окрім надання можливості тактильного контакту з музейними експонатами, в сценарій заходу були включені інтерактивні прийоми.

Весь захід проходить у актовій залі музею, по центру якої розміщується великий стіл, за яким на стільцях сідають учасники. Дія відбувається у кілька етапів. Спочатку діти запрошуються до зали, сідають за стіл, на якому вже розміщено артефакти. Вся зустріч відбувається під фоновий музичний супровід етнічних інструментів. Ведучий заходу вітає учасників і за допомогою діалогу поступово знайомить з основними поняттями та специфікою археологічної науки. Куратор питає: що діти знають про науку археологію, які давні артефакти їм відомі, як археологи здобувають артефакти і потім використовують їх для реконструкції давнього побуту.

Після короткої розмови учням пропонується самим перетворитися на дослідників старовини: кожен має можливість вибрати один з артефактів, потримати в руках, ретельно вивчити і висловити свої думки стосовно того, з якого матеріалу та як він зроблений, для чого він застосовувався і навіть спробувати визначити

його вік. Учасники протягом п'яти хвилин знайомляться з предметами і далі відбувається діалог-спілкування з коментарями ведучого, який розповідає, як інтерпретували б їх археологи. Під час обговорення артефакту кожен може потримати його в руках, щоб зрозуміти про що йде мова.

На наступному етапі ведучий, керуючись щойно оглянутими експонатами, коротко освітлює основні віхи давньої історії. Дітям демонструються знаряддя праці давньої кам'яної доби (палеоліту), рештки мамонта і освітлюється побут і триб життя давніх мисливців та збиральників. Характеризуючи нову кам'яну добу (неоліт) використовуються знаряддя землеробів. Окремі експонати розповідають про розвинену спільноту землеробів – трипільську культуру. Орнаментований посуд культур доби бронзи демонструє зміну населення і традицій виготовлення керамічного посуду. Зброя скіфського часу і грецька амфора ілюструють особливості міжетнічних контактів на території сучасної України в ранню залізну добу.

Наостанок дітям пропонується ще раз потримати в руках археологічний артефакт, що сподобався найбільше і потім створити з гончарної глини модель цього археологічного артефакту. Виконані з глини моделі відвідувачі можуть залишити в музеї на згадку про себе або забрати з собою.

Описаний вище захід був лише першим досвідом роботи з дитячою аудиторією з вадами зору. Останнім часом в Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова запроваджено спеціальний цикл зустрічей «Історія на дотик» (куратор заходів – науковий співробітник Олександр Устименко), що розраховані на різні вікові категорії учнів та побудовані передусім на тактильному контакті відвідувача з експонатом [7]. Необхідним і важливим також є створення умов для доступу і взаємодії, для чого потрібне фінансування. Подібна діяльність, як от проведення заходів для людей з інвалідністю, в музеї є інноваційною, тому на початкових етапах необхідно враховувати всі помилки, консультуючись з педагогами-спеціалістами по роботі з неповносправними дітьми. В подальшому для проведення заходів можна додати інформаційні тексти, виконані технікою крапкового друку (техніка Брайля) та ілюстративні матеріали, виконані методикою рельєфного друку. Важливий також рівень підготовки співробітників до прийняття таких відвідувачів, тому є необхідність у тренінгах та додаткових навчаннях.

Джерела та література

1. Музеї без бар'єрів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.muzeabezbarier.pl/uk/>
2. Ньюберри К. Руководство по работе с инвалидами в Великобритании [Текст] / Крис Ньюберри // *Museum*. – 1994. – № 2 (180). – С. 56–60.
3. Панахид Г. Музейна едукація для неповносправних відвідувачів: досвід Польщі [Текст] / Галина Панахид // Жовківські читання 2015 : збірник наукових статей третьої наукової конференції «Музей в сучасному світі». – Львів : Растр-7, 2015. – С. 155–158.
4. Пеляшенко К. Ю. Сценарій музейного заходу «Мова артефакту» [Текст] / К. Ю. Пеляшенко. – Науковий архів ХІМ імені М. Ф. Сумцова. – 2015. – 5 с.
5. Платонова О. В. Арттерапия в художественном музее [Текст] / О. В. Платонова, Н. Ю. Жвитаишвили. – СПб. : СпецЛит, 2000. – 143 с.
6. Тимашева И. Руками трогать – обязательно! Выставка для незрячих и слабовидящих посетителей [Текст] / И. Тимашева // *Мир музея*. – 2002. – № 5 (189). – С. 2–5.
7. Учні НВК імені В.Г. Короленка у Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/news/news.html?title=Uchni-NVK-im-VHKorolenka-u-Kharkivskomu-istorychnomu-muzei-imeni-MFSumtsova>
8. Финли Д. Забота об общине [Текст] / Даяна Финли // *Museum*. – 1994. – № 2 (180). – С. 8–12.

НОВИЙ ПІДХІД ДО ПРОВЕДЕННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ ЗАХОДІВ СПІВРОБІТНИКАМИ ВІДДІЛУ ЕТНОГРАФІЇ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

Л. Г. Овчіннікова,
ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова

Музеї в сучасному глобалізованому суспільстві – це багатофункціональні заклади соціальної інформації, які призначені для збереження культурно-історичних цінностей, накопичення та поширення знань через вивчення і демонстрацію унікальних пам'яток матеріальної культури [1]. Останнім часом серед функцій музеїв важливими є освітні, оскільки вони сприяють формуванню національної свідомості та культури людей. Оскільки нинішні відвідувачі музеїв є активними учасниками комунікатив-

ного процесу [2, С. 22], головним завданням співробітників цих закладів є налагодження контакту з ними. Важливо їх зацікавити, щоб у них з'явилося бажання прийти до музею і познайомитися з народними традиціями предків, їх історією та культурою. Тож, співробітниками відділу етнографії Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова було розроблено та проводиться низка цікавих інтерактивних освітніх заходів для дітей та різновікової аудиторії, які користуються популярністю серед харків'ян та гостей міста. Наразі розробка заходів включає пошук цікавих матеріалів, аудіо- та відеоресурсів, вивчення навчальних програм з курсів «Харківщинознавства» та «Народознавства», де ураховані потреби молоді та підростаючого покоління, які на сьогодні є основними відвідувачами музею. Важливою умовою успішного проведення заходів є впровадження інноваційних розвиваючих технологій, головне місце серед яких займає інтерактивність. Дуже важливо під час проведення заходів долучати аудиторію до діалогу, тільки тоді захід буде цікавий, пізнавальний і запам'ятовується надовго. Не менш значущою є і роль реклами заходів на сайті музею та у соціальних мережах. Таким чином, пріоритетними завданнями у освітній роботі відділу етнографії є поєднання всіх цих складових для успішного донесення інформації до потенційних і постійних відвідувачів інтерактивних заходів.

Як показує практика, сучасне суспільство бажає дізнатися більше про своїх пращурів, їх історію, традиції, звичаї, свята та обряди. Тож, співробітники відділу етнографії велику увагу зосередили на підготовці цілого ряду інтерактивних освітніх заходів, присвячених саме народним святам.

Великою популярністю серед відвідувачів користується захід «Традиції та звичаї святкування зимових свят на Слобожанщині», який проводиться в актовій залі музею та на уроках народознавства в школах. Захід докладно висвітлює цілий комплекс свят зимового циклу, які розпочиналися з грудня і тривали до свята Масляної. Розповідь супроводжується цікавою слайд-презентацією, яка наочно розкриває суть кожного свята. До уваги відвідувачів пропонуються відеозаписи колядок та щедрівок, які гармонійно доповнюють розповідь співробітника, додають йому яскравості і святковості та перед їх очима оживає свято. На екрані можна побачити Свят-вечір з багатою кутею напередодні Різдва, з якою пов'язані численні звичаї та обряди. Відвідувачі дізнаються і про те, що підготовка до святкової вечері носить урочистий характер і розгортається як справжній ритуал з дідухом на покуті, з чіткою визначеністю обрядових страв, з прогнозами та ворожіннями.

Великий інтерес у відвідувачів викликає і давній звичай колядування з зіркою, театралізованими сценками з масками, з вірою у те, що всі побажання колядників мають стати реальністю. Не можна не згадати у цьому сенсі і свято Водохреща, яке увібрало багато обрядів, серед яких центральне місце займають обряди, пов'язані з водою, яка має чудодійну силу. На заході не оминули уваги і масляні розваги: катання на конях, кулачні бої, смачні гостини з млинами та варениками, обряди з колодкою, які були широко розповсюджені у нашому краї у сиву давнину. Гарним доповненням заходу є майстер-клас з виготовлення різдвяного янгола, якого відвідувачі виготовляють своїми руками і залишають собі на пам'ять. Під час проведення майстер-класу народна майстриня Акімова Н. Л. з великим задоволенням ділиться своїм умінням і знаннями стосовно виготовлення цього найдавнішого народного оберега. Майстер-клас готується завчасно: тканина, кольорові нитки, тасьма, вата, ножиці чекають на відвідувачів у актовій залі музею або на партах школярів. Як показала практика, даний захід користується великою популярністю серед відвідувачів, до того ж він виховує інтерес до культурної спадщини слобожан, сприяє формуванню світогляду підростаючого покоління.

Захід «Великдень всіх на гостини просить» характеризує найвизначніше християнське свято Воскресіння Ісуса Христа. Учасники заходу дізнаються про обов'язкові атрибути святкування: випікання пасок, обрядового печива, виготовлення писанок і крашанок. Відвідувачі заходу із захопленням знайомляться з іграми, розвагами на це величне свято, які були розповсюдженими серед молоді нашого краю тощо. Загадки, прислів'я, скоромовки, музичний аудіо- та відеосупровід активують учасників, які із задоволенням беруть участь у заході. Крім того, відвідувачі охоче відповідають на запитання вікторин та конкурсів і за вірні відповіді отримують скромні призи. Під час даного заходу проходить майстер-клас, для якого запрошуються народні майстрині з писанкарства, які навчають розписувати писанки, виготовляти крапанки – неодмінні обрядові атрибути свята, символи життя, важливі обереги людини. Велику увагу майстрині акцентують на орнаментальних мотивах слобожанської писанки, її колористичності, адже в сучасних умовах вони є взірцем традиційної обрядової творчості.

Варто зазначити, що співробітниками відділу етнографії кілька років тому було розроблено сценарій інтерактивного освітнього заходу «Масляна» для учнів молодших та середніх класів загальноосвітніх шкіл, який неодноразово було успішно проведено.

Цього року удосконалений і доповнений інтерактивний захід пропонується для різновікової аудиторії. Він присвячений традиціям та звичаям святкування улюбленого давньослов'янського свята. З великим інтересом відвідувачі переглядають презентацію, яка переносить їх у XVII–XIX ст. і знайомить з обрядодіяннями, які проводились кожного дня Масляничного тижня: випіканням млинців, виготовленням вареників, смачними гостинами, катанням на санчатах та конях, захопленням снігових фортець тощо. Із задоволенням відвідувачі дізнаються про цікавий обряд пов'язування колодки неодруженим хлопцям, незаміжнім дівчатам та їх батькам. Цікавим доповненням до цього заходу є відеозаписи обрядодій з колодкою, народні вислови, прислів'я, загадки, конкурси, вікторини та інші розваги.

На вищезазначених заходах співробітники відділу етнографії навчають аудиторію, примушують її думати, порівнювати, робити висновки, адже їх відвідують ті, хто прийшли не лише подивитися, але й дізнатися щось цікаве. Треба зазначити і той факт, що серед відвідувачів освітніх заходів є постійні, які із задоволенням беруть активну участь у їх проведенні.

Підбиваючи підсумки, хотілося б зауважити, – для того, щоб у майбутньому освітні заходи були цікавими та популярними, під час їх підготовки необхідно до текстів сценаріїв додавати різноманітні відеозаписи, інтерактивні елементи, які удосконалюють їх якість, збільшують кількість відвідувачів та сприяють подальшому розвитку їх взаємовідносин з музеєм. Доцільною буде і подальша співпраця з народними майстрами, оскільки майстер-класи, які вони проводять, викликають неабиякий інтерес у відвідувачів. Безперечно, запровадження інтерактивних елементів та співробітництво з народними майстрами сприятимуть зростанню зацікавленості відвідувачів заходами, які проводяться співробітниками відділу етнографії музею, примноженню їх кількості та збільшенню популяризації музею.

Джерела та література

1. Роль музеїв у соціокультурному та економічному житті країни: зарубіжний досвід. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/January2010/04.htm>
2. Чувилова І. Публіка – зритель – посетитель: знать и понимать [Текст] // Музей. – 2014. – №12. – С. 22.

ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ ТРАДИЦІЙ: ФОЛЬКЛОРНІ СВЯТА В МУЗЕЇ СКОВОРОДИ

О. П. Рибка,

*заст. директора з наукової
роботи Національного
літературно-меморіального
музею Г. С. Сковороди*

У сьогоднішніх реаліях надзвичайно продуктивною є думка, що музей – це спроба перевірити історію на істинність. Особливо це стосується музеїв історичних і в потенції має стосуватися музеїв апріорі. Однак сьогодні музейні заклади мають не тільки виконувати свою основну функцію – збереження і охорону культурної спадщини, а й долати шлях від музейного просвітництва до музейної педагогіки, надавати цілий спектр послуг і запроваджувати інноваційні методики у практику спілкування з відвідувачами. І «перевірка історії», особливо в районних краєзнавчих музеях, інколи починає набувати рис шкільних відкритих уроків з обрядового фольклору. Зрештою, це своєрідне ходіння по лезу бритви, адже таким чином цінність власне музейного продукту нівелюється. Водночас саме музеї можуть наповнити традицію особливим змістом, спробувати відродити автентичні обряди автохтонного населення, показати багатство краю і не зірватися у прірву «масовиків-затійників».

Відвідувачі мають усвідомлювати, що музейний захід, навіть найвеселіший і з найбільш інтригуючою назвою, все ж таки має давати зразок оригінального, історично перевіреного, а не пропонувати сурогат або мішанку із культур.

На сьогодні у Національному літературно-меморіальному музеї Г. С. Сковороди маємо кілька заходів, що базуються на народних традиціях і тією чи іншою мірою прив'язуються до фольклорного кореня. У межах даної статті розглянемо кілька варіантів «перезавантаження традицій».

Музейна територія є надзвичайно привабливою для втілення тут ідеї фестивального туризму, хоча й на сьогодні відчувається певний брак інфраструктурних об'єктів. Понад десять років на території музею у липні відбувався Регіональний фестиваль пісенно-обрядового фольклору «Сьогодні Купала, а завтра Івана». Традиційно гості можуть побачити не тільки яскраву фольклорну програму на кількох майданчиках («Співоча діброва», «Співи під дубом», «Музейні сходи»), а й «Алею майстрів» із майстер-

класами із гончарства, ліплення, плетення вінків, взяти участь у роботі «Танцювального майданчику», «Купальських хоровах», «Іграх під клунею», катаннях на човнах та конях, подивитися байкер-шоу. У 2012 році під впливом Євро-2012 тут навіть відбувся футбольний матч між Літературною збірною України та ФК «Філософ» Великогородзянської сільської ради.

З 2014 року свято набуло нового забарвлення й назви «Містерії Купала». Тоді ж був розроблений квест-містерія, в якому були представлені образи не тільки містичних персонажів купальської ночі, а й самого Григорія Сковороди, який напучував головного героя й давав поради «Слухати своє серце» – цілком у дусі філософії кордоцентризму, притаманної філософу.

Прикметно, що у 2012 році, коли у Сковородинівці відновив роботу Спасо-Преображенський храм, місцевий священник Олександр Хворост виступив із ініціативою і у вирі фестивалю встановив свій просвітницький куточок, в якому розповідав про глибинні традиції і про другу частину свята – свято Іоанна Предтечі, спробу надати християнського духу давнім традиціям українського народу.

Основною ж метою цього заходу визначено збереження традицій та представлення літнього обрядового циклу різних районів Харківської області. Народні колективи, представляючи пісні та обряди свого регіону, таким чином подовжують їм життя.

Ще одне фольклорне свято, «Андріївські вечорниці у садибі Андрія Ковалівського», відбуваються у грудні. Вечорниці на Андрія (13 грудня відзначають День апостола Андрія Первозванного) – одне з улюблених молодіжних свят в українському календарі. Цього дня традиційно дівчата разом випікали «калиту» (круглий корж із медом і маком, прикрашений горіхами, вишнями або калиною), щоб потім ввечері хлопці могли прийти «калиту кусати» та витанцювати на коцюбі, додаючи веселощів. А ще дівчата ворожили на долю – сіяли коноплі по снігу, кидали кобіт через хату, слухали попід вікнами. Фольклорний гурт «Воріття» зазвичай для цієї події готує свою інтерактивну програму, а також автентичні пісні Слобожанщини, записані під час етнографічних експедицій. Спроби поєднання роботи гурту «Воріття» із відвідувачами та міні-виставою від місцевих школярів показали, що такий варіант не завжди виправдовує себе. Звісно, для школярів таке дозволення бажаним, вони охоче беруть участь у подібних заходах, але для творення справжнього музейного продукту їм ще не вистачає досвіду. Відтак, формат «Андріївських вечорниць» у музеї Григорія Сковороди буде ще змінюватись. Але те, що вони триватимуть, – це

безсумнівно. Адже це ще й нагода нагадати слобожанам про господаря маєтку – Андрія Ковалівського, а також рід Ковалівських, в якому було чимало науковців, непересічних особистостей.

Із 2016 року запроваджено ще одне фольклорне свято зимово-весняного циклу – «Вся надія на Колодія» (Масляна у Сквородинівці). В Україні останній тиждень м'ясиць носив кілька назв – «Масниця», «Сиропуст», «Пущення», «Загальниця», «Ніжкові заговини», «Колодій». У понеділок – у перший день – влаштовувалися загальні ігрища, накривали столи із солодкими стравами. На території Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сквороди було запропоновано як концертну програму із обов'язковими веснянками, так і цілий інтерактивний цикл від «Воріття» – конкурси «рядження колодки», «частування тещі», «закопування каші» тощо. Останнім часом у більшості регіонів спалюють опудала Масляної. Але ж є автентичний обряд, що побутував саме на Слобідській Україні, і він передбачав не спалення, а втоплення двох опудал – жіночої та чоловічої статі, які перед тим виготовляли два гурти – жіночий та чоловічий. Саме такий сценарій і було відтворено у Сквородинівці.

І осібно стоїть «ApPleInAir» – яблучний пленер, що точкою відліку має свято Спаса, яке відзначається 19 серпня. З одного боку, це наслідування традиції, але фактично – цілком оригінальний захід. Коли Григорій Савич бував у Пан-Іванівці, тут якраз будувалась церква. Помер він у 1794 році, а перша служба у Спасо-Преображенському храмі відбулась у 1795-му. Храм у XX ст. зруйнували (відновлено богослужіння у 2012 році), але Сквородинівка й до цього часу відзначає Храмове свято на Спаса, 19 серпня. Яблука ж із музейного саду завжди із задоволенням куштують відвідувачі, а студенти, які приїжджають у вересні на своєрідну «сквородинівську посвяту», набирають повні пакети фруктів. У 2013 році в музеї було вирішено вперше провести яблучний пленер (apple-in-air/(ap)plein-air) – мультимистецький захід, що поєднував би творчі ідеї й музейний контекст.

Власне, концепція заходу базується на тому, що образ яблуні «зринає у творах Сквороди дуже часто. Це можна пояснити, з одного боку, тим, що філософ любив це дерево, а з другого, – мабуть, не варто забувати й тієї обставини, що згідно з так званім «Вергілієвим колесом» яблуня – це дерево, що репрезентує середній стиль, тобто символізує мирне життя вільних хліборобів. Недарма із цим образом у Сквороди пов'язані мотиви спокою, рустикального раю тощо, – як зазначає Леонід Ушкалов, один із кращих сквородознавців.

Сама ж ідея «яблучного заходу» виникла після фестивалю «De Libertate», який проводився у музеї з нагоди 290-річчя від дня народження Г. С. Сковороди у 2012 році. Дар'я Кольцова і Роман Михайлов, тоді ще студенти, а тепер – відомі своїм кураторством візуальної програми «Гогольfest», культурних проєктів в Україні та Франції, лауреати вагомих мистецьких премій, створили в рамках ленд-арт проєкту своє «Околбя» – яблуко з яблук. «Всі ми – різні яблука, хоча й з однієї яблуні» – таке собі переакцентування сквородинівської ідеї нерівної рівності, що, зрештою, стало поштовхом для створення цілого мистецького проєкту. До речі, візуальну частину (афіші, сертифікати учасників) другого яблучного пленеру також розробляли Дар'я та Роман.

Від цього першого яблука й стартував цікавий проєкт: створення на території парку Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди арт-об'єктів із яблук. За ці роки були створені «Тінь яблуні» (її повторюємо щороку, адже залишається цей об'єкт до пізньої осені – відвідувачі під час екскурсії можуть доповнювати «інсталяцію», замінювати яблука свіжими), «Яблучний годинник», «Яблучна симфонія». І якщо першого року ідеї в основному пропонували музейники, то вже надалі свої концепції втілювали самі відвідувачі, використовуючи яблука з музейного садку. У 2013 році яблучно-сонячний годинник створювала Юлія Коваленко із Літературно-меморіального музею-квартири Павла Тичини, а у 2014 група «Оберег-тур» підготувала цілу програму на основі композиції з яблук «Пізнай себе, свій рід, свій нарід». До речі, 2014 рік став своєрідним маркером – кілька різних груп створили із яблук герб України.

Освітня програма «Яблуко пізнання» передбачає поєднання інформації про Григорія Сковороду та його творчість із інформацією про образ яблука та яблуні у світовій та українській літературі, символіку яблука у світовій культурі загалом. Аспектами для розгляду та обговорення є також образ саду в українській поезії епохи бароко та неobaroko («Сад поетичний» Митрофана Довгалевського, «Сад божественних пісень» Григорія Сковороди, «Сад божественних комах» Назара Федорака як хронологічні акценти); міф про яблуко пізнання; міф про яблуко розбрату; яблуко як символ української фольклорної та книжної поезії.

Безперечно, освітня програма передбачає не тільки вивантаження всієї цієї інформації на голову відвідувачам. Для того, щоб залучити їхні сенсорні відчуття, наповнити розмову «предметністю», приміром, біля стенду «Дві натури», де зазвичай розповідають про те, що Сковорода в усьому вчить «бачити двоє» – видиме

і невидиме, – їм пропонується побачити у видимому (насінні та кісточках фруктів, назви яких зустрічаються у листах і творах філософа) невидиме:

«Є такий афоризм «Кожен може порахувати, скільки зерняток у яблуці, але тільки Бог може порахувати, скільки яблук у зернятці». Сковорода ж вчить нас бачити «двоє»: видиме й невидиме, зовнішнє й внутрішнє. Візьміть до рук мішечки, наповнені зернятками. Які дерева можуть вирости із цих насінин?»

Поетична складова – також традиційна на фестивалі. У читаннях «яблучної поезії» брали участь поети із Харкова, Києва, Запоріжжя, Миколаєва. І якщо перший захід був достатньо камерним, спокійним і елегійно-поетичним, то вже наступні наповнювалися ще й музичною складовою – виступами фольклорних колективів, а також окремим блоком – виступами гурту «Друге життя», барбанного клубу «ДрамГромада» та Пітера О Райана (Ірландія).

Яблука є також і атрибутами у рухливих конкурсах для дітей (програма «Котилося ябко»), об'єктами для яблучного театру, штампами для розпису сковородинівської торби. Фактично творення дитячого простору, цікавих пропозицій для наймолодших – ще один акцент «яблучного пленеру».

Власне, під час «ApPleInAir» в музеї намагаються не просто актуалізувати творчість Григорія Сковороди, а й стимулювати творчі проекти, йому присвячені, втілювати просвітницьку місію музею через освітні програми, а також творити простір взаємодії, діалогу, спілкування. З одного боку, ApPleInAir – це мультимистецький простір, де взаємодіють візуальні мистецтва, література, музика, а з іншого – це можливість кожному відвідувачу стати творцем і втілити свій проект у музейному просторі. Окрім того, цей захід ще й сприяє розвитку фестивального та зеленого туризму.

Розглянувши кілька варіантів «перезавантаження традицій» у практиці Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди, можемо зробити висновки, що музейні програми фольклорного циклу можуть: 1) пропонувати якомога точніше відтворення автентичних традицій, що побутували на прилеглий території – просвітницький варіант; 2) поєднувати автентичне із сучасним – розважальний варіант; 3) створювати цілком оригінальний контент, започатковуючи нову традицію.

КОЗАЦЬКА ТЕМАТИКА В НАУКОВО-ОСВІТНІЙ РОБОТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»

*О. І. Трощинська,
мол. науковий співробітник
Національного історико-
культурного заповідника
«Чигирин»*

В музейній діяльності тісно пов'язані науково-дослідна і науково-освітня функції. Науково-освітня робота Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» опирається на дослідження, якими займаються науковці заповідника. Їхня тематика різноманітна і охоплює різні періоди історії. Але, враховуючи те, що історія Чигиринщини пов'язана з постаттю Богдана Хмельницького та з Українською козацькою державою, однією з основних тем, які досліджуються, є козаччина.

Саметомувелика кількість освітніх, пізнавально-розважальних заходів, які пропонуються відвідувачам, пов'язана з темою козацтва. Це і історія Чигиринщини в XVI–XVII ст., і визначні постаті того періоду, побут, звичаї, традиції козаків, їх символи, зброя та ін.

Метою пропонованої статті є висвітлення різноманітних форм науково-освітньої роботи НІКЗ «Чигирин», що популяризують козацьку тематику.

Для того, щоб ці заходи були успішними та цікавими, використовуються різноманітні форми роботи з відвідувачами. Крім традиційних форм, таких як екскурсії, виставки, лекції, заняття, використовуються і нові форми, які передбачають більш відкрите, взаємне спілкування з відвідувачами. Ці заходи спрямовані на те, щоб бути ближчими і зрозумілішими для дітей.

Поряд з традиційними екскурсіями, які знайомлять відвідувачів з історією козацької Чигиринщини, пропонуються театралізовані. Наприклад, під час театралізованої екскурсії «Чи знайшла в Чигирині своє щастя молдавська князівна?» можна дізнатися про складне, трагічне і дивовижне життя Розанди Хмельницької через її власну розповідь та свідчення Очевидця й Історика.

Музейники вже давно зрозуміли, що на екскурсіях діти повинні не лише слухати, а й активно залучатися до екскурсії, ставити питання, виконувати завдання. Тому науковцями заповідника розроблено екскурсію-гру по музею Б. Хмельницького «Читаємо,

шукаємо, пізнаємо» (Scavenger hunt) [2]. Її умова – уважно читати завдання та виконувати його, шукаючи предмет та вписуючи його назву, місце знахідки та ін. до тестового бланку. «Це працює на те, щоб діти не ковзали увагою, підмічали деталі певного експоната, складали собі повнішу його картину, що не завжди вдається у звичних музейних форматах» [5]. Відповідаючи на запитання з аркуша, діти знайомляться з символами гетьманської влади, козацькою зброєю, одягом, побутовими предметами, музичними інструментами, мистецькими творами, присвяченими цій темі. Для дітей пропонуються інтерактивні екскурсії, де вони не лише слухають розповідь, а й стають активними учасниками цікавої гри-пошуку.

Науковцями заповідника розроблена освітня програма для дітей «Чигиринщина. Історія рідного краю», окремий цикл якої має назву «Козацькому роду нема переводу» і включає заняття «козацької» тематики: «Козацькі клейноди», «Чим козаки воювали, слави собі здобували», «Українська жінка в часи козаччини», «Холодна і вогнепальна зброя із фондів НІКЗ «Чигирин», «Культура харчування українців в часи козацькі» та ін. Їх проводять за активного залучення дітей, використовуються елементи гри, надається можливість одягнути козацький одяг, розглянути зразки зброї.

Одним із головних завдань науково-освітньої роботи є популяризація музейних колекцій. Для знайомства з ними обираються конкретні прийоми музейних заходів, що враховують вікові особливості дітей. Щоб познайомити з музейними експонатами дітей дошкільного та молодшого шкільного віку було створено книгу-розмальовку «Речі з музею» [4]. Особливість розмальовки в тому, що участь у її створенні брали учні чигиринських шкіл, які створили ескізи до книги. Розмальовуючи предмети, вміщені в книзі, діти знайомляться з музейними експонатами (адже кожен предмет у книзі підписаний), історією своєї землі, у них формується інтерес до історичного минулого свого народу.

Взагалі, розуміння ролі експоната, необхідності його збереження – це перший крок у справі формування історичної свідомості дитини. «Експонати надають можливість своєрідного «транслявання» інформації, яка зосереджена в них» [1, с. 158]. В 2015 році на офіційних сторінках заповідника в соціальних мережах «Фейсбук» та «Однокласники» було започатковано рубрику «Тематичний день», де розповідали про пам'ятки нашого краю та найцікавіші музейні експонати.

Щоб познайомити наймолодших школярів з козацькими звичаями та забавами, розроблено ігрову програму «Традиційні

українські ігри та забави». Виконуючи завдання конкурсів, діти мають змогу відчувати себе справжніми козачатами (ігри на влучність, спритність).

Методи, що включають елементи гри, дозволяють найбільш ефективно ввести дітей в сферу історичного минулого. Тож бажаючи залучити найменших відвідувачів (5–8 років) і розуміючи, що екскурсія у традиційному викладі для них не буде особливо цікавою, для них обрали гру-ходилку «В пошуках гетьманського скарбу». Гра відбувається на карті Чигиринщини розміром 3х4 метри, надрукованій на банерному полотні. Під час гри діти мають можливість здійснити віртуальну подорож по всій Чигиринщині, дізнатися про найцікавіші історичні місця, чим займалися наші предки, як вони воювали, виконуючи при цьому цікаві завдання: ребуси, загадки, анаграми та ін. В якості генератора випадкових чисел використовується великий м'який куб. Гра-ходилка стала частиною програми НІКЗ «Чигирин» в рамках дитячого інтерактивного фестивалю «Арсенал ідей» в м. Києві (травень 2015 р.), де познайомитися з історією Чигиринщини могли діти зі всієї України.

Для дітей середнього шкільного віку розроблений цілий ряд різноманітних заходів. У 2014 р. заповідником був проведений конкурс дитячої творчості «Чигиринський край очима дітей», одним із завдань якого було привернення уваги дітей до історико-культурної спадщини Чигиринщини. Багато дитячих малюнків, виробів декоративно-прикладного мистецтва були присвячені козацькій тематиці, пам'яткам козацької доби Чигиринщини. Саме тому дитячі малюнки стали ілюстраціями до путівника по Чигиринщині для дітей «Оповідки козака Тараса Чигринця» [3]. В путівнику дохідливою для дітей мовою розповідається про історію Чигиринщини, її пам'ятки. Розповідь ведеться від імені вигаданого героя козака Тараса Чигринця, рід якого з давніх-давен проживав на цій землі. Розповідь супроводжується цікавими завданнями, виконуючи які діти глибше знайомляться з історією свого краю, її визначними постатями.

В сучасній науково-освітній роботі використовуються такі форми, як конкурси та вікторини для дітей, історико-краєзнавчі квести, під час яких команди проходять вказаний маршрут за умови виконання спеціальних завдань. Пропонуються квести «Таємниці гетьманського скарбу», «Чигирин – гетьманська столиця», «Таємниці Золотої гори». Як зрозуміло з назв, завдання стосуються, переважно, історії Чигирини, гетьманів, що обирали Чигирин своєю резиденцією, пам'яток на честь подій козаччини. Така фор-

ма науково-освітньої роботи як квест цікава для сучасної молоді, тому що в ній поєднано інтерактивність, нестандартні завдання, рухливість, командний дух. Такий формат дозволяє задіяти різні можливості отримання знань. Результатом є чудовий настрій та зростання поінформованості про історію та культуру рідного краю та України.

Використовуючи різноманітні форми науково-освітньої роботи, прагнемо сформувати інтерес до історичного минулого свого народу, дати уявлення про звичаї і традиції в епоху козаччини, побут, закони лицарської честі, козацькі символи, зброю, познайомити з історією України та рідного міста. Використовуючи в роботі з дітьми козацькі звичаї, обряди, культуру, ставимо за мету виховати соціально-активну творчу особистість, здатну дбайливо ставитися до історичного минулого, віднаходити зв'язки між сучасністю і історією та відчувати відповідальність за майбутнє України.

Джерела та література

1. Завада Л. Волинський краєзнавчий музей і навчально-освітні заклади. Проекти музейно-педагогічного напрямку [Текст] / Л. Завада // Волинський музейний вісник : науковий збірник. – Луцьк, 2015. – Вип. 7. – 552 с.
2. Музей Богдана Хмельницького. «Читаємо-шукаємо-пізнаємо». Екскурсія-гра [Текст]. – Чигирин, 2014.
3. Оповідки козака Тараса Чигиринця [Текст] : путівник по Чигиринщині з творчими завданнями для дітей та батьків / укл. Трощинська О. І., Чепурний О. І. – Черкаси : Вертикаль ; вид. Кандич С. Г., 2014. – 36 с.
4. Речі з музею [Текст] : книга-розмальовка. – Черкаси : Вертикаль ; вид. Кандич С. Г., 2014. – 28 с., іл.
5. Трегуб Г. Не для галочки. Музеї як складова шкільної освіти [Текст] / Г. Трегуб // Український тиждень. – 2015. – №23 (395), 11 червня.

**ФОРМИ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ:
ГУРТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА
(З ДОСВІДУ РОБОТИ ВІДДІЛУ «СУБОТІВСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ» НАЦІОНАЛЬНОГО
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»)**

Н. В. Кукса,

*зав. відділу «Суботівський
історичний музей» Національного
історико-культурного
заповідника «Чигирин»*

Провідним центром історико-краєзнавчих досліджень на Черкащині став Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» – заклад, що об'єднує людей, небайдужих до збереження славної історичної минувшини краю, що мала суттєвий вплив на подальший розвиток історичної події українського народу.

Одним з пріоритетних напрямків діяльності закладу є науково-просвітницька діяльність, різноманітні форми і методи якої сприяють популяризації численних історичних пам'яток краю, всебічному дослідженню та збереженню культурної спадщини. Про підвищення інтересу до старожитностей краю свідчить невпинне зростання кількості відвідувачів та розширення їх географії. У травні 2014 р. заклад зустрів свого мільйонного відвідувача.

Особлива увага приділяється роботі з учнівською та студентською молоддю – з історичними пам'ятками краю минулого року ознайомилося 45 939 представників цієї категорії відвідувачів. Окрім екскурсійного обслуговування, співробітники п'ятьох музейних установ, що входять до складу заповідника, практикують різноманітні форми залучення школярів до краєзнавчих пошуків. Адже саме в шкільному віці закладаються основи світогляду людини, формуються її моральні цінності, громадянська позиція. У даному напрямку роботи широко використовується потужний потенціал музейних установ закладу.

Серед найбільш дієвих форм роботи слід назвати тематичні екскурсії, тимчасові виставки, практикуються музейні дні для учнів найбільш віддалених від Чигиринського району. З цією метою науковцями заповідника розроблено цикли занять історико-краєзнавчого спрямування для учнів різних вікових груп. Жваве зацікавлення серед населення краю викликають історичні читання, батьківські та учнівські конференції; на базі музею Богдана Хмельницького та археологічного музею працюють кінолекторії [3, с. 28].

Серед нововведених форм роботи особливої уваги заслуговують інтерактивні методи, а саме театралізовані екскурсії-ігри для учнів початкової шкільної ланки, майстер-класи, в яких охоче беруть участь не лише школярі, а й їх батьки.

Результативна історико-краєзнавча діяльність НІКЗ «Чигирин» стала затребуваною і за межами Чигиринщини. Більше десяти років у відділах заповідника проходять етнографічну та краєзнавчу практику юні краєзнавці з сусідньої Кіровоградщини – учні Олександрівської гімназії №1.

Проте найбільш системною, а тому і найбільш результативною можна вважати краєзнавчу роботу з учнівською молоддю середньої та старшої шкільної ланки Чигиринського регіону.

Мета історичного краєзнавства тісно переплітається із загальними цілями історичної освіти школярів. Одним з головних напрямів, визначених Державною національною програмою «Освіта» («Україна ХХІ століття») та Національною стратегією розвитку освіти в Україні на період до 2021 р., концепцією шкільної історичної освіти є оновлення її змісту – досягнення якісно нового рівня у вивченні історії України.

Науковцями відділу «Суботівський історичний музей» розроблено дієву систему історико-краєзнавчої роботи з учнями місцевої школи, яка включає в себе низку шкільних і позашкільних заходів. Складено програми факультативного курсу «Історія Чигиринщини» для учнів V-XI кл., гуртка історичного краєзнавства, який носить ім'я фундатора історичного краєзнавства Михайла Максимовича.

Попри те, що останнім часом все більшої популярності набувають інноваційні форми співпраці музею з учнівською молоддю, одним з найбільш результативних методів залишається гурток історичного краєзнавства. «Саме гурток дозволяє поєднувати і використовувати різноманітні форми позакласної роботи. Шкільний гурток базується на знаннях, отриманих що вивчаються на уроках. Він дає можливість організувати систематичні заняття за спеціально розробленою програмою і з постійним складом гуртківців»[1]. Керівник гуртка, що працює на базі Суботівської школи впродовж 15 років – співробітник заповідника, забезпечує наукове і методичне керівництво гуртком: консультує учнів, рекомендує необхідну літературу, допомагає складати плани, пам'ятки вивчення теми, систематизувати, оцінювати і узагальнювати зібраний матеріал. «Основним методом роботи гуртка є самостійна діяльність вихованців. Кожний член гуртка, виходячи з його вікових та індивідуальних інтересів, вибирає тему і самостійно

працює над нею. У результаті роботи гуртка кожний з його членів набуває певних умінь і навичок дослідницької діяльності: складати бібліографію, анотацію, працювати з каталогом, краєзнавчою науковою літературою, з документальними матеріалами, збирати та систематизувати польові матеріали, відслідковувати краєзнавчі матеріали, застосовуючи при цьому логічні прийоми. Одним з найважливіших завдань гуртка є збір місцевих краєзнавчих матеріалів для подальшого використання їх в навчально-виховній роботі у школі. Члени гуртка із захопленням займаються збором матеріалу, пошуками історичних документів, фактів і відомостей. В процесі збору матеріалів з місцевої історії організовуються зустрічі і бесіди з учасниками історичних подій. Освітнє і виховне значення цих зустрічей і бесід важко переоцінити. Відомості, отримані з розповідей учасників історичних подій, є цінними історичними джерелами. Збір краєзнавчих матеріалів є важливим, але тільки початковим етапом дослідницької роботи краєзнавців. Накопичення необхідних для висновків і узагальнень відомостей і фактів є підготовкою до власного дослідження. Всі записи розповідей і очевидців історичних подій, відомості, отримані з листування, а також архівні і музейні документи, спостереження, зібрані в походах, вивчаються, групуються за темами, систематизуються, обробляються і використовуються для підготовки учнівських доповідей і повідомлень, нарисів і збірок, альбомів і виставок» [1].

Показово, що окремі види гурткової роботи стали традиційними. Особливої уваги заслуговують щорічні походи Пам'яті на місце трагедії 19 жовтня 1943 р. на Вдовичиному хуторі, мешканці якого розділили долю українських сіл Корюківки, Пісок, французького Орадур, чеського Лідіце, білоруської Хатині. Обов'язковою умовою даного походу є участь у мітингу-Реквіємі та поминальній панахиді. Із спілкуванням з місцевими жителями не можуть зрівнятися ніякі виховні заходи, що проводяться цього дня чи не в кожній школі Чигиринського району. Учасники походу записали спогади вдовичан, вірші, написані хуторянами, де показано жахливу розправу нацистських карателів над мирним населенням.

Слід зазначити, що даний похід, який став традиційним, набув позитивного резонансу серед громадськості краю. Якщо в перші роки його проведення місцеві мешканці дещо здивовано сприймали появу групи учнів на мітингу, то тепер чекають нашого приходу. Відрадно, що цю естафету перейняли і учні інших шкіл Чигиринського району, які знаходяться на відстані, доступній для проведення одноденного походу.

Досить об'ємні матеріали, зібрані під час походів, всебічно застосовуються як у навчальному процесі, так і в ході підготовки виховних заходів, зокрема, на уроках історії України під час вивчення теми «Україна у Другій світовій війні» в V класі та «Україна під час Другої світової війни (1939–1945 рр.)» в XI класі, під час проведення Тижнів історії в школі та заходах з нагоди роковин визволення Чигиринщини, Черкащини та України від німецько-фашистських загарбників, Дня Перемоги тощо. Гуртківці використовують накопичені матеріали в проведенні занять з учнями початкових класів. Відомості про трагедію на хуторі вміщені в окремому розділі експозиції кімнати Пам'яті Суботівської школи.

Вважаємо, що сама ідея організації і проведення даного походу може бути рекомендована для використання станціями юних туристів області. Не виключена можливість виходу даної акції і за межі Черкащини, адже дана місцевість межує з Кіровоградською областю. Варто зазначити, що паспорт туристичного походу Пам'яті відзначено серед переможців обласного конкурсу «На кращий паспорт туристичного походу» в номінації «Похід вихідного дня» в 2006 р.

Не менш популярними є одноденні походи вихідного дня «Шляхами Тараса Шевченка», «Шляхами Івана Гончара», «Суботів – Медведівка – джерело «Живун», похід на Камінну гору (околиця Суботова) тощо. Показово, що в походах беруть активну участь батьки багатьох учнів, нерідко приєднуються сім'ями у повному складі.

У зв'язку з трагічними подіями на Сході України у даний час особлива увага приділяється збору свідчень учасників антитерористичної операції та членів їх сімей. Влаштовуються зустрічі з учасниками бойових дій, спілкуючись з якими, гуртківці мимоволі почуваються безпосередніми творцями вітчизняної історії. Інформація, зібрана гуртківцями, постійно доповнюється і оновлюється.

Про результативність роботи гуртка історичного краєзнавства, який носить ім'я Михайла Максимовича, свідчать перемоги в різноманітних конкурсах обласного рівня.

Підсумковим етапом цілеспрямованої дослідницько-пошукової роботи стало запровадження щорічних учнівських історико-краєзнавчих конференцій з циклу «Чигиринщина в історії України» [2, с. 52–55].

У даному напрямку роботи відчутних результатів дозволила досягти співпраця учнівського і педагогічного колективів Суботівської школи, науковців заповідника та викладачів кафедри іс-

торії України Черкаського державного технологічного університету. На сьогодні проведено п'ять таких конференцій, за матеріалами яких видано збірники [4; 5; 6; 7; 8].

2016 р. особливий як для юних краєзнавців, так і для їх наставників-науковців відділу, адже виповнюється 400 років від часу першої писемної згадки про Суботів, що відмічено у Постанові Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2016 році» [9], відповідно на гуртківців чекають нові історико-краєзнавчі студії.

Джерела та література

1. Історико-краєзнавчий гурток [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.terenstep.narod.ru/metod_gurtok.htm
2. Кукса Н. Учнівські історико-краєзнавчі конференції як засіб формування науково-дослідницьких навичок у шкільної молоді та студентства (з досвіду роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин») [Текст] / Н. В. Кукса // Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи: матеріали Другої науково-практичної конференції (25–26 вересня 2014 року). – К., 2014. – С. 52–55.
3. Мартинова Г. Деякі аспекти діяльності Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» [Текст] / Г. П. Мартинова // Чигиринщина: історія і сьогодення : матеріали науково-практичної конференції 17–18 травня 2006 р. – Черкаси, 2006. – С. 28.
4. Чигиринщина в історії України. Суботів: минуле і сучасність [Текст]. – Черкаси, 2007. – 123 с.
5. Чигиринщина в історії України. Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. [Текст]. – Черкаси, 2008. – 191 с.
6. Чигиринщина в історії України. Голодомор 1932–1933 рр., репресії 30-х – 40-х рр. XX ст. та голод 1946–1947 рр. на Чигиринщині [Текст]. – Черкаси, 2009. – 254 с.
7. Чигиринщина в історії України. Шкільна освіта Чигиринщини: погляд крізь століття : матеріали Четвертої історико-краєзнавчої учнівської конференції Суботівської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області [Текст]. – Черкаси, 2011. – 323 с.
8. Чигиринщина в історії України. Збірник 5. Літопис Чигиринського краю : матеріали П'ятої історико-краєзнавчої конференції «Чигиринщина в історії України» [Текст]. – Черкаси, 2016. – 436 с.
9. Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2016 році [Електронний ресурс] : постанова від 02.02.2016 971-VIII / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/971-19>

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ В ДІКЗ «МЕЖИБІЖ»

В. С. Вєтров,

науковий співробітник

*Державного історико-культурного
заповідника «Межибіж»*

І. В. Западенко,

заст. директора з наукової

*роботи Державного історико-
культурного заповідника*

«Межибіж»

Поняття «музейна педагогіка» було сформоване і введене в науковий обіг на початку ХХ ст. в Німеччині. Її розробка пов'язана з іменами А. Ліхтварка, А. Рейхвена, Г. Фройденталя. Спочатку вона трактувалася як напрямок музейної діяльності, орієнтований переважно на роботу з учнями. На конференції «Музей як освітній і виховний заклад», яка відбулася в Мангеймі в 1913 році, А. Ліхтварк першим сформулював ідеї про освітнє призначення музею і запропонував новий підхід до відвідувача як учаснику діалогу.

Реалізуючи на практиці метод «музейних діалогів», А. Ліхтварк вперше обґрунтував роль посередника, який допомагає відвідувачеві в спілкуванні з мистецтвом, розвиваючи здатність бачити і насолоджуватися художніми творами (згодом такий посередник і отримав ім'я музейного педагога). Це загальна, відома багатьом теорія, однак Н. С. Мартем'янова відзначає, що в наш час у вітчизняних музеях «між теорією та практикою вирішення проблем, пов'язаних з організацією освітнього процесу в музейному середовищі, існують помітні суперечності, насамперед між:

1. активним розвитком музейної педагогіки як науки й недостатньо ефективним упровадженням її ідей у практику освітньої діяльності музею;
2. визнанням музейно-педагогічною наукою необхідності введення музею до системи освіти й фрагментарним характером здійснення цього процесу;
3. теоретично обґрунтованим новим підходом до культурно-освітньої діяльності музеїв і переважаючою на практиці реалізацією старого змісту й алгоритму освітньої функції музею;
4. нагальною необхідністю глибокої професійної музейно-педагогічної підготовки працівників музеїв і реаліями її фраг-

ментарного характеру в системі ВНЗ і повної відсутності такої підготовки в умовах післядипломної освіти в Україні» [2, с. 258.].

Але чому такі суперечності існують і якими шляхами можливо їх подолати?

На наш погляд, одна з першопричин повільного впровадження методів педагогіки в музейну практику є, як це часто буває, законодавча невизначеність цього напрямку музейної діяльності. В Законі України «Про музеї та музейну справу» статтю 1 визначено, що «музейна справа – спеціальний вид наукової та культурно-освітньої діяльності, що включає комплектування, зберігання, охорону та використання музеями культурних цінностей та об'єктів культурної спадщини України, в тому числі їх консервацію, реставрацію, музеєфікацію, наукове вивчення, експонування та популяризацію» [3]. Нескладно помітити, що популяризація культурних цінностей знаходиться на останньому місці. Згідно переліку посадових обов'язків працівників музею, наявність педагогічної освіти чи педагогічного досвіду також не вимагається у жодній категорії співробітників. Саме тому, на наш погляд, широке впровадження та використання методів музейної педагогіки відбувається дуже повільно (чи не відбувається взагалі) у багатьох вітчизняних музеях. Адже ті заходи, які практикуються, розробляються не фаховими спеціалістами-педагогами.

А може, ці педагогічні моделі взагалі не потрібні в загальній музейній практиці? Є певна кількість музеїв в закладах освіти (етнографічних, археологічних, історично-краєзнавчих), які інтегровані в навчальний процес, в цілому дають можливість дітям ознайомитись з історією та культурою і мають можливість займатися педагогічними інноваціями. Чи є сенс займатися цим професійним державним музеєм?

На наш погляд, сенс є – і не тільки в тому, що, застосовуючи в повному обсязі методи музейної педагогіки, ми робимо свій внесок в формування розвинутої особистості майбутнього громадянина нашої держави. Окрім того, ми заохочуємо нашого маленького відвідувача, його батьків і вчителів неодноразово повертатися до того ж музею, а це не тільки позитивно впливає на його розвиток, але й позначається на рентабельності музейної установи. В цей фінансово складний час для роботи музеїв, на наш погляд, необхідно повертатися обличчям до широкої категорії наших маленьких візитерів, які складають не менше 30 % від загальної кількості відвідувачів. Від того, наскільки ми їх зацікавимо, певною мірою залежать і фінансові перспективи розвитку музею. Наведемо де-

кілька прикладів, як за допомогою методів музейної педагогіки ці питання вирішуються у щоденній роботі ДІКЗ «Межибіж».

З магістральних напрямків музейної педагогіки, які тут застосовуються, можна виокремити лекційний, інтерактивний та ігровий методи, які використовуються окремо або ж поєднуються в тому чи іншому заході. Лекційна форма найбільш проста і має найширше застосування. Її очевидні переваги полягають в мобільності та можливості висвітлити ті цікаві факти, пов'язані з Межибізьською фортецею, які не потрапляють до загальних екскурсійних оглядів, донести їх до широкого кола потенційних відвідувачів за межами Меджибожа та мотивувати їх до наступних відвідань заповідника. Така лекція під назвою «Цеглинка Межибізьської фортеці», наприклад, проводилася науковим співробітником заповідника І. В. Западєнком в Хмельницькій обласній дитячій бібліотеці. Виставка зразків цегли різних часів, різноманітних форм, з клеймами та слідами людей, тварин і птахів, які зафіксувала поверхня цеглин, супроводжувалася цікавою розповіддю про історію будівництва та етапи реставрації фортеці, проводилася демонстрація фото і відеоматеріалів. Таки заходи, як показала практика, дуже зручно проводити в освітніх закладах, на виїзді, не використовуючи для цього основні експозиційні приміщення заповідника. Тематика і схема їх проведення постійно змінюється, що дає можливість багаторазової зустрічі з тією ж дитячою аудиторією.

Як приклад інтерактивного методу можна навести майстер-класи з археологічних розкопок, які періодично проводяться В. С. Ветровим як на території заповідника, так і за його межами. В ході майстер-класу дітям подається загальна інформація про роботу археолога, методи польової роботи та типи знахідок, які зустрічаються археологам на Поділлі. Далі, якщо захід відбувається в приміщенні (зокрема у бібліотеці), то приклад розкопок культурного шару демонструється лектором на обладнаному робочому місці. Якщо ж майстер-клас проводиться не в приміщенні, то діти самі проводять маленькі «розкопки» на завчасно підготовленій ділянці. Так було під час «Ночі музеїв у Межибізьській фортеці» (17.05.2015). У цьому випадку майстер-клас проводився не як окремий захід, а був інтегрований в загальну програму закладу, у тій її частині, яка була зорієнтована на дітей і підлітків.

З ігрових форм роботи, які найбільшою мірою ґрунтуються на методах музейної педагогіки, можна звернути увагу на розроблений науковим співробітником заповідника І. В. Западєнком квест «Шляхами стародавнього Меджибожа» (квест від англ. quest – пошук чогось, когось). Захід відбувається протягом двох годин. На

початку здійснюється оглядова екскурсія, в ході якої дітям розповідають про історію Меджибожа та роль, яку відігравала фортеця в житті міста, про етапи будівництва всього архітектурного ансамблю. Діти на деякий час самі стають проектувальниками та захисниками фортеці. Потім відбувається сама гра. Приховані коди та схеми діти розшифровують за допомогою пристосувань, виготовлених працівниками, та смартфонів з додатками для читання QR-кодів.

Це – окремі приклади реалізації в ДІКЗ «Межибіж» програм, які побудовані на загальних засадах музейної педагогіки. Є й більш спеціалізовані програми інтегрування дітей в пошукову і музейну справу через археологічні дослідження (така програма, зокрема, впроваджується спільно з Київською Малою академією наук учнівської молоді [1]). Проводяться фестивалі «Чумацький шлях», присвячені пам'яті Олександра Авагіана, а серед дітей старшого віку, молоді та старших відвідувачів здобув популярність всеукраїнський фестиваль середньовічної культури «Стародавній Меджибіж», під час якого змагаються клуби історичної реконструкції та бойових мистецтв, відбуваються майстер-класи з ремесел, уроки давніх та етнічних танців тощо.

Таким чином, на наш погляд, практика реалізації методів музейної педагогіки в широкому спектрі напрямків роботи сучасного музею є корисною і своєчасною. Вірогідно, статична схема спілкування з відвідувачами, а особисто з дітьми, вже не зовсім відповідає вимогам сучасності. Безумовно, досягнення музейної педагогіки стосуються не тільки дітей, а й інших груп відвідувачів: дорослих, осіб похилого віку, людей з обмеженими можливостями. Розробка цікавих і корисних музейних програм для них – це завдання не майбутнього, а нинішнього часу. Тільки так ми зможемо зробити вітчизняні музеї частиною сучасного європейського музейного простору.

Джерела та література

1. Кухарська О. М. *Наука, озброєна лопатою. Записки про археологічні практики Київської МАН. 2011–2014 рр. [Текст] / О. М. Кухарська. – К. : Київська Мала академія наук учнівської молоді, 2014. – 80 с.*
2. Мартем'янова Н. С. *Музейна педагогіка в організації культурно-освітньої діяльності музею [Текст] / Н. С. Мартем'янова // Вісник Харківської державної академії культури. – 2013. – Вип. 39. – С. 257–263.*
3. *Про музеї та музейну справу [Електронний ресурс] : закон України // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр>*

Ілюстрації

Рис. 1. Обладнання навчального робочого місця для проведення майстер-класу з археологічних розкопок. Цифрами позначено: 1 – контейнер з імітацією культурного шару (кілька предметів, які знаходяться під шаром піску); 2 – кельма для розчистки; 3 – масштабна лінійка з вказівником напрямку на північ; 4 – шпатель; 5 – ножі розкопочні; 6 – совок; 7 – щіточка; 8 – креслення (міліметровий папір); 9 – олівець механічний; 10 – метр складаний.

Рис. 2. Проведення майстер-класу з археології в Хмельницькій обласній дитячій бібліотеці імені Т. Г. Шевченка

Рис. 3. Демонстрація предметів середньовічного побуту під час екскурсії-квесту «Шляхами стародавнього Меджибожа»

ВІД МУЗЕЮ В ШКОЛІ – ДО ШКОЛИ-МУЗЕЮ (З ДОСВІДУ РОБОТИ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ НВК ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА)

А. С. Петрикiна,
*зав. музею iсторiї Харкiвського
спецiального навчально-виховного
комплексу iменi В. Г. Короленка*

А. В. Орлов,
*к.пед.н, заст. директора
з виховної роботи Харкiвського
спецiального навчально-виховного
комплексу iменi В. Г. Короленка*

О. М. Соколенко,
*вихователь Харкiвського
спецiального навчально-виховного
комплексу iменi В. Г. Короленка*

У рамках реалізації сучасної концепції національно-патріотичного виховання виникла потреба в перегляді ролі шкільного музею в контексті проблем виховання учнів спеціальних навчальних закладів. В спеціальній школі музей є однією з форм позаурочної роботи, яка спрямована на розвиток пізнавальних інтересів учнів та формування естетичних потреб особистості. Саме музейна робота дає змогу формувати особистість учня та становити загальнолюдські цінності на прикладі певних історичних особистостей або подій.

Музей історії Комунального закладу «Харківський спеціальний навчально-виховний комплекс імені В. Г. Короленка» Харківської обласної ради існує з 1987 року. За ці роки музей став центром виховної роботи закладу. В музеї сформована методика підготовки екскурсодів із числа учнів закладу. Вихованці музею беруть участь у всеукраїнських науково-практичних конференціях, акціях. В музеї була створена Рада музею, до якої входять учні закладу різного віку. Саме учні, які входять до Ради музею, і допомагають, а деколи навіть і створюють нові напрямки роботи та експозиції музею. Щорічно в музеї закладу впроваджуються нові форми роботи та виховання учнів з особливими потребами.

Цього року під час відбору пріоритетних напрямів та форм роботи музею (окрім традиційних) було враховано наступні фактори:

- Сучасні державні концепції та стратегії виховання дітей та шкільної молоді в Україні (Наказ Президента України від

13.10.2015 № 580/2015 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки», Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, МОН України, Міністерства оборони України, Міністерства культури і туризму України від 27.10.2009 № 754/981/538/49 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді», Лист Міністерства освіти і науки України від 08.05.2015 № 1/9–235 «Щодо відвідування музеїв та навчально-тематичних екскурсій»);

- Сучасні тенденції ведення музейної справи в світі на матеріалах Міжнародної науково-практичної конференції («Культ чи культура? Ціннісні зміни у суспільній свідомості і соціокультурна місія музеїв»);
- Інтеграція роботи екскурсиводів з допомогою мультимедійного обладнання;
- Організація неформальних зустрічей-бесід з учасниками різних історичних подій (учасники Другої світової війни, Афганської війни та інших міжнародних конфліктів, волонтерами та бійцями із зони АТО). Мета таких бесід саме неформальне спілкування учнів та гостей;
- Організація зустрічей з випускниками закладу: юристами, масажистами, журналістами, проведення майстер-класів з основ професії;
- Співробітництво з музеєм тифлографіки в селищі Овінська (Познанське воєводство, Польща);
- Створення тимчасових тематичних виставок з історії навчання та виховання незрячих людей та розвитку тифлографіки.

В роботі музею історії НВК імені В. Г. Короленка на даний час поєднуються традиційне бачення музейної справи в рамках навчального закладу: постійні та тематичні експозиції, зустрічі та екскурсії, накопичення матеріалу та сучасні форми ведення музейної справи.

Сучасні світові тенденції розвитку музейної справи спрямовані на зміну основного концепту існування музеїв як таких. Нині музей – не місце проведення екскурсій для передачі однієї думки, а осередок різних думок та поглядів на факти чи події. Ця концепція розвитку музейної справи відкриває можливість для створення істотно нових форм викладу інформації, що сприятиме свідомій та активній участі суспільства у збереженні та розповсюдженні культурної спадщини. Такий підхід до музейної справи є досить актуальним для формування особистості з особливими

потребами, зокрема незрячої. Незряча людина може саме в такій формі поділитися своїм світосприйняттям та власним життєвим досвідом.

Задача сучасного музею – не лише вивчати минуле, а й бути дискусійною платформою сучасного та майбутнього з огляду на минуле.

Матеріали музею з одного боку використовується як дидактичні, а з іншого – як засіб систематизації та узагальнення педагогічного досвіду та живий приклад виховання особистості.

Цього року до Міжнародного дня людей, що втратили зір, Радою музею було розроблено та підготовлено захід, який складався з двох частин: інформаційної біржі школи професіоналів «Вертикаль поколінь», яка пройшла у формі круглого столу та святкової вітальні.

Неупереджена, оптимістична атмосфера сприяла створенню ситуації успіху, мотивації нинішніх вихованців до комунікації з представниками попередніх поколінь, які змогли досягти своєї мети. І якщо спочатку відчувалися хвилювання та сумніви щодо форми проведення та можливості розширення такого роду взаємодії, то зараз спостерігається активний прояв обопільного інтересу вихованців та випускників до можливих форм цієї взаємодії, підтримки.

У процесі підготовки до зустрічі з ветеранами Другої світової війни та ветеранами праці Рада музею запропонувала створити тематичну шкільну пошту «Лист ветерану», яка б дала змогу кожному вихованцю особисто звернутися до свідків історичних подій. Серед текстів вихованців були подяки, звернення, побажання, вірші, які потім були згорнуті типовими для часів Другої світової війни трикутниками польової пошти. Про цю зустріч опубліковано статтю у обласній газеті «Ветеран», примірник якої є одним з нових експонатів нашого музею.

Дедалі більшу популярність здобувають інтегровані та тематичні експозиції, які відтворюють певну історичну епоху або події, наприклад створення експозиції та театралізованого супроводу «Різдво Христове». Основними експонатами цієї експозиції стали тактильні роботи учнів. Наші екскурсоводи стають не тільки ораторами, але і акторами.

Історія не повинна бути замкненою у обмеженому просторі, історія повинна бути досяжною для кожного. Яскравим прикладом реалізації даної концепції є музеїстика Франції, слоганом якої обрано слова «Нічого не залишимо без уваги». Музеї цієї країни представлені не лише в ошатних будівлях, історичні дані та куль-

турні надбання ви можете знайти будь-де: вмонтованими в бруківку, стіну будівлі.

Таким чином, стосовно реалізації зазначених концептуальних змін музею як форми несення та репрезентації інформації, можна зробити висновок, що сучасний музей історії закладу – це не лише окрема кімната, це – будівля в цілому. Школа – носій інформації, традицій, знань, надбань. І сучасне завдання нашого музею – зберегти дух, цінності, сформовані в закладі, та сприяти вихованню учнів.

Концепція сучасного музею полягає у сприянні розвитку суспільної самосвідомості, формуванні почуття відповідальності шляхом стимулювання роздумів над питаннями на кшталт: де я народився, чим я можу бути корисний для своєї Батьківщини, що залишу по собі?

З 19 жовтня до 27 листопада 2015 р. на базі Чорнобильської історичної майстерні проводився міжнародний конкурс дослідницьких проектів «Чорнобиль та Східна Україна: портрети і долі 1986–2015 рр.». У рамках проекту:

- розроблено, проведено та описано соціологічне опитування «Моя домівка: визначення та причини руйнування»;
- підготовлено та проведено інтерв'ю з учнями-свідками подій на Сході України та Криму;
- проведено конкурс тактильних малюнків «Мій дім»;
- виготовлено тактильну карту України;
- проведено конкурс есе на тему «Мій дім»;
- організовано краєзнавчу експедицію до Харківського музею Голокосту, Меморіалу жертв голодомору, Меморіалу жертв тоталітарного режиму та до Пам'ятника жертвам Чорнобильської катастрофи.

Після кожної екскурсії до будь-якого музею Харківщини або відвідання тематичних виставок ми пропонуємо учням записати свої враження, спогади та думки. Така форма роботи розвиває мислення та культуру мовлення, формує активну громадську позицію у наших вихованців.

Проект «Чорнобиль та Східна Україна: портрети та долі 1986–2015 рр.» НВК імені В. Г. Короленка визнано найкращим в номінації «Художність та креативність», а всі представлені матеріали увійдуть до міжнародної збірки.

Отже, на сучасному етапі розвитку суспільства, історичної науки та музейної справи необхідно і переосмислення роботи музеїв як центрів формування особистості людей з обмеженими фізичними можливостями. На наш погляд сучасний шкільний музей повинен працювати за такими напрямками:

- проектна діяльність, яка є активною формою для ведення пошукової роботи в шкільному музеї та ефективним засобом обміну досвідом між учасниками навчально-виховного процесу;
- слід переглянути роль екскурсовода та методи проведення екскурсій. Кожна екскурсія – це моновистава, а кожна вистава потребує афіш та презентації. Для учнів нашого закладу це означає – знайомство з термінологією, історією та можливістю взяти активну участь і навчитись чомусь принципово новому.
- історія, яка «захована в шафах», не виховує, тому ми вважаємо що учні мають власноручно створювати тематичні виставки та екскурсії;
- музей історії закладу має стати не тільки центром збереження пам'яті, але і центром її практичного застосування, центром передачі досвіду різних поколінь.

Джерела та література

1. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді [Електронний ресурс] : наказ від 16.06.2015 № 641-мон / Міністерство освіти і науки України. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/
2. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання молоді [Електронний ресурс] : наказ від 27.10.2009 №754/981/538/49 / Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту; Міністерство оборони; Міністерство культури і туризму; Міністерство освіти і науки. – Режим доступу: <http://www.kyiv-oblosvita.gov.ua/normativno-pravova-baza/mon/102-patriotichne-vikhovannya-yunogo-pokolinnya>
3. Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки [Електронний ресурс] : наказ від 13.10.2015 № 580/2015-ПУ/ Президент України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>
4. Щодо відвідування музеїв та навчально-тематичних екскурсій [Електронний ресурс] : лист від 08.05.2015 № 1/9-235-мон / Міністерство освіти і науки України. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/normativno-pravova-baza1.html>

ФОНДОВІ ЗІБРАННЯ У НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ СУСПІЛЬСТВА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СУВЕНІРНИХ ПОДАРУНКІВ У КОЛЕКЦІЇ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

*А. В. Муратова,
науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Історична пам'ять суспільства переважно відображається через предмети матеріальної культури, що дійшли до нащадків від того чи іншого періоду, котрому були притаманні певні закономірності та властивості розвитку державних, правових, економічних, культурних і духовних процесів.

Для дослідження феномену історичної пам'яті автором було обрано лише чітко окреслене коло предметів, а саме сувенірні подарунки з колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова.

Слово «сувенір» походить від французького «souvenir», що перекладається як «подарунок на пам'ять». Сувенірний подарунок – це, перш за все, пам'ятна річ, пов'язана з перебуванням у якомусь конкретному місці або з певною подією, котра має значення для його учасників [1, с. 271].

Сувенір повинен виступати своєрідним посередником у комунікативному зв'язку між людиною та місцем, подією, об'єктом, створювати високий рівень суб'єктивного сприйняття певного образу [2, с. 184].

Більша частина сувенірних подарунків колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова представлена у інвентарній групі «Різне». Предмети, які стали об'єктами даного дослідження, умовно можна поділити на кілька численних груп: сувенірні подарунки, пов'язані з певними подіями в історії, пам'ятними датами, ювілеями, перебуванням іноземних делегацій у м. Харкові та Харківській області або наших співвітчизників за кордоном, а також речі, отримані

конкретними людьми як пам'ятні на згадку з того чи іншого приводу.

Сувенірні подарунки даної групи зберігання нараховують понад 250 одиниць. Майже усі ці предмети являють собою речі, виготовлені на промислових підприємствах, та характеризують один із напрямків масового виробництва.

Більша частина колекції сувенірних подарунків ХІМ імені М. Ф. Сумцова формувалася з кінця 40-х рр. ХХ століття та охоплює період до остаточного розпаду СРСР. Слід зауважити, що до часів існування незалежної України відноситься незначна кількість сувенірів.

Звернемося безпосередньо до окремих сувенірних подарунків, що зберігаються у ХІМ імені М. Ф. Сумцова та пов'язані з пам'ятними датами, важливими для м. Харкова. Ціла низка подарунків була отримана харків'янами у 1968 році, коли відзначалося 25-річчя визволення міста від німецько-фашистських загарбників. Наприклад, від трудівників м. Белгорода мешканці Харкова отримали макет пам'ятника радянським танкістам у Курській битві (Р-542), карту-схему просування радянських військ, які визволяли наше рідне місто (Р-544), від м. Суми – макет електронного мікроскопу (Р-549), від м. Харцизька Донецької області – барельєф з зображенням гірника (Р-546). Також серед речей, пов'язаних з цією датою, у фондах зберігається подарований представниками м. Суми артилерійський набій з землею з кургану бойової слави біля м. Охтирка, де проходили запеклі бої на завершальному етапі Курської битви (Р-541).

Сувенірні подарунки, які отримували їх одержувачі, були присвячені різним подіям, у тому числі і 60-річчю Радянської України. Такий дарунок був піднесений Харківському обкому КПУ, на сувенірі міститься зображення продукції, що випускалася у нашому місті: трактори, турбіни (Р-982).

Деякі сувеніри, що зберігаються у фондах, пов'язані з ювілеями промислових підприємств м. Харкова. Так, у 1965 році Харківський електромеханічний завод (ХЕМЗ) відзначав своє 50-річчя, у зв'язку з чим студенти-практиканти з Народної Республіки Болгарії подарували платівку з записами національної музики (Р-457). А на честь 50-річчя Харківського тракторного заводу його колективу був піднесений сувенірний подарунок від колективу 8-го Державного підшипникового заводу (Р-1202).

За радянських часів до Харкова та Харківської області приїздило чимало делегацій та туристів з інших країн, наприклад Китайської Народної Республіки, Польської Народної Республіки,

Чехословацької Соціалістичної Республіки, які дарували різноманітні сувенірні подарунки, що відтворювали їх національні особливості. Серед подібних предметів, що містяться у фондах, слід виділити ляльок у національному вбранні тієї чи іншої країни. Наприклад, ляльки у польському національному костюмі (Р-789), угорському (Р-791, Р-792), вірменському (Р-710/1-2), латиському (Р-713), чеському (Р-477) та інші.

У колекції музею зберігаються сувенірні подарунки, що були привезені нашими співвітчизниками з-за кордону та відображають погляди іноземців на те, яким, на їх думку, є справжній дарунок. Наприклад, у фондах міститься пляшка з пароплавом та краєвидом на порт Дюнкерк (Р-283), що була подарована французькими докерами одному з членів профспілкової делегації. Інший сувенірний подарунок являє собою ложку із зображенням голови цариці Нефертіті, що була піднесена радянським спеціалістам Водоканалпроекту у м. Каїр (Р-511). Прикладом сувенірного подарунка є плетений піднос з підсклянниками (Р-777), піднесений піонерами м. Познань комсомольській організації заводу «Електроважмаш» під час перебування у Польщі у 1972 році.

У колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова зберігаються сувенірні подарунки, що були отримані на пам'ять різними людьми. Цікавим прикладом дарунка може слугувати писанка (Р-320), зроблена черницями Хорошівського жіночого монастиря у 1890 році та піднесена Бурді В. А. її тіткою, настоятелькою монастиря. У фондах міститься сувенірний подарунок у вигляді кошика з кокосового горіха (Р-1951), що був отриманий Івановським О. А., професором Харківського університету, мандрівником, під час подорожі Африкою. Також у колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова зберігаються подарунки, отримані такими видатними людьми, як лікар Новаченко М. П., маршал бронетанкових військ Федоренко Я. М., хімік Атрощенко В. І., театральний діяч Барсегян О. С., академік Мала Л. Т., маршал Батицький П. Ф.

У зібранні музею є декілька сувенірних подарунків, які випускалися харківськими підприємствами. Серед них сувенір «Шахтарська лампочка» (Р-518), виготовлений на заводі «Світло шахтаря» до 50-річчя Жовтневої революції у 1967 році, сувенір «Дзеркальний струмінь» (Р-723), який є продукцією Харківського заводу торгового машинобудування, сувенір на честь 50-річчя Радянської влади з зображенням космонавтів (Р-638), випущений Ізюмським оптико-механічним заводом.

Підводячи підсумок, ми бачимо, що сувенірні подарунки, представлені у колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова, можуть стати

своєрідним джерелом для вивчення проявів життя суспільства, зв'язків між різними підприємствами та установами у межах міста, держави та зарубіжних країн. Але при цьому слід відмітити типовість та незначну варіативність символів, використаних при створенні сувенірних подарунків, характер їх масового виробництва та втрату певного значення через відсутність художньої або декоративної цінності. Сувенірні подарунки можуть бути використані у експозиційній та масовій роботі музею.

Джерела та література

1. Бардина Р. А. Изделия народных художественных промыслов и сувениры (товароведение и организация торговли) [Текст] : учеб. для ПТУ / Р. А. Бардина. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Высшая школа, 1990. – 302 с.
2. Быстрова Т. Ю. Образ сувенира: разработка и восприятие [Текст] / Т. Ю. Быстрова // Известия Уральского федерального университета. Серия 1: Проблемы образования, науки и культуры. – 2015. – №1(135) – С. 177–185.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У ЛИСТІВКАХ ТА ФОТОГРАФІЯХ З КОЛЕКЦІЇ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

Т. А. Горлова,
*ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Перша світова війна було подією величезного значення, яка за своїми масштабами та наслідками не мала собі рівних у всій попередній історії людства.

Перша світова офіційно розпочалася 1 серпня 1914 року, а закінчилася через чотири роки – 11 листопада 1918 р., охопивши 38 держав з населенням понад 1,5 млрд. чоловік, тобто три чверті населення земної кулі [4, с 5]. Учасниками цієї війни стали: з одного боку Троїстий союз, який невдовзі перетворився на Четверний (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина (Османська імперія)); з другого – Антанта (Росія, Франція, Англія та союзні держави). Формальним приводом до початку Першої світової війни стало вбивство в Сараєво спадкоємця австрійського престо-

лу ерцгерцога Франца-Фердинанта та його дружини сербським терористом Гаврилой Принципом, членом таємного товариства «Млада Босна».

У військових діях брали участь багатомільйонні армії, оснащені найсучаснішими технічними засобами боротьби. Загальна кількість мобілізованих – більше 73 мільйонів чоловік (Антанта мобілізувала у свої збройні сили 47057 тис. чоловік, Четверний союз – 26300 тис), з яких 10 мільйонів загинули, 20 мільйонів були поранені та покалічені [5, с. 10].

Для України Перша світова стала найважливіший фрагментом історії XX століття. Музей зберігає багато фотодокументів, пов'язаних з історією Великої війни. Ця музейна збірка налічує 377 примірників, які надходили до фондів ХІМ імені М. Ф. Сумцова протягом багатьох років від приватних осіб та різних організацій і установ. Є серед здавальників і фронтовики, які безпосередньо приймали участь у цій війні (Чопенко Ф. Д., Мясниченко Д. І.).

За допомогою фотопам'яток Першої світової війни з музейного зібрання висвітлюються деякі аспекти військових дій російської армії, участь наших земляків у військових компаніях, створення та облаштування військових шпиталів краю, діяльність різних громадських інституцій, що займалися доброчинністю – допомагали родинам призваних на військову службу, воїнам-інвалідам, біженцям тощо.

Фотодокументи цього періоду представлені різними жанрами. Серед них є як копійні, так і оригінальні фото. Саме останні мають особливу цінність і потребують більш детільнішого аналізу.

Слід зазначити, що з перших днів війни українці активно залучалися Росією до участі в ній. Про це красномовно свідчать результати мобілізації. Лише в селах українських губерній з 1914 р. до 1917 р. було призвано майже 2,8 млн. осіб, а у Харківській губернії – 49,1 % працездатного чоловічого населення [1, с. 38].

У музейній колекції зберігається чимало особистих фотографій учасників Першої світової війни, як офіцерів, так і рядових, – урожденців Харкова та Харківської губернії, зафіксованих у портретній та груповій зйомці з рідними і товаришами по службі. Серед них – офіцери Іваницький Олександр Олексійович (ОФ–32241, ОФ–32244), Іваницький Вадим Олексійович (ОФ–32210), Павлов Михайло Михайлович (ОФ–32249), Ракшевський Андрій Васильович (ОФ–32909, ОФ–32916), Неклюдов Олександр Валентинович (ОФ–32165), рядові: харків'яни Чоленко Федір Дмитрович (ОФ–16791), Свириденко Іван Степанович (ОФ–16797), Величко

Іван Григорович (ОФ–16802); мешканці Краснокутського повіту Мясниченко Денис Іванович (ОФ–16793), Чановатий Ф. І. (ОФ–21074), Раїна С. П., Раїна І. П., Раїна Л. Г. (ОФ–16800) тощо. Майже усі вони зроблені у фотоательє. На зворотньому боці деяких фото є написи і послання, адресовані авторами членам їх родин та родичам.

Є також фотопортрети військових, прізвища яких, на жаль, невідомі (ОФ– ОФ–31760, ОФ–31761, ОФ–31762, ОФ–16792, ОФ–33038, ОФ–33039).

В окрему групу можна виділити фото учасників громадянської війни, які воювали на фронтах Першої світової.

Окрім культурно-історичного значення, такі фотопортрети мають ще й інформаційну цінність, яка полягає в їх джерельному потенціалі з вивчення історії військової форми та нагород того періоду.

Брали участь у Великій війні і харківські полки, а саме: Харківський, Чугуївський, Ізюмський. У довгому переліку драгунських полків Харківський отримав номер 11, Чугуївський – 32, Ізюмський –33 [6]. Вони хоробро билися на фронтах останньої війни Російської імперії, демонструючи чудеса хоробрості та героїзму, про що свідчать військові звання того часу і отримані полками геть усі види колективних нагород, що існували у цісарській армії. В музейній збірці є дуже цікаве фото офіцерського складу Ізюмського полку, сформованого у Харкові у серпні 1914 р. (ОФ–22242). Автор цього знімку – відомий харківський фотограф Іваницький О.М.

Інші групові знімки військових (Оф–16819, ОФ–33039, ОФ–32912, НДФ–9430, НДФ–9435) здебільшого анонімні.

Заслужують на увагу і оригінальні репортажні фото, що відображають фронтові будні, сцени похідного життя та військового побуту. Саме вони розкривають драматичні події військової пори через історію повсякденності. На жаль, таких знімків небагато в музейній колекції. Більшість з них надійшли до музею у складі двох комплексів: перший у 1981 р. передав Волик Андрій Данилович, другий – Надія Полянська у 2008 р. На цих фотознімках зображені буденні епізоди війни: замаскована церква на передовій (ОФ–27574), окопи (ОФ–27586, ОФ–27589), гармати (ОФ–27577), підірваний міст (ОФ–27579, ОФ–27584), поранені російської армії біля шпиталю (ОФ–32914), солдати, офіцери та хлопчик-«козачок» (ОФ–32913), загиблий російський військовий льотчик (ОФ–32915), землянка та штаб полковника Снігіревського І. О. (ОФ–27582) та інші. Деякі фото, враховуючи той факт, що написи

на їх зворотньому боці, а саме прізвище офіцера та назва населеного пункту, відповідають дійсності, можна ідентифікувати. Так, наприклад, на декількох фотознімках, переданих Воликом А. Д., можливо, зображені бійці 46 Сибірського стрілецького полку, який входив до складу 12-ї стрілецької дивізії, що у жовтні була включена до 8-ї армії Північно-Західного фронту, передислокованої у Бескіді, північну смугу Карпат. Саме цей полк став єдиним сибірським з'єднанням на цій ділянці фронту.

Війна викликала значне зростання громадської активності, надзвичайну згуртованість суспільства без огляду на соціальну чи національну приналежність та навіть політичні погляди. На хвилі патріотизму за досить короткий час постала мережа земських, етнічних та інших благодійних структур.

«Найвпливовішими на теренах Російської імперії серед громадських організацій, безумовно, були Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам та Всеросійський союз міст. Єдність за часом появи, принципами формування центральних структур, місцевих відділень, а згодом і їх об'єднання для реалізації окремих аспектів своєї діяльності призвело до того, що у сучасників вони часто асоціювалися як єдиний «земсько-міський союз».

Ініціаторами створення нових громадських організацій виступили діячі місцевого самоврядування – Московське губернське земство і Московська міська управа» [3, с. 113]. Започаткування Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам було проголошено на з'їзді уповноважених земств 30 липня 1914 р. А через декілька днів, 8–9 серпня того ж року, Всеросійський з'їзд міст, у роботі якого взяла участь і делегація з Харкова, ухвалив створення Всеросійського союзу міст [3, с. 113].

«У стислий час було сформовано і місцеву вертикаль союзів – губернські і повітові комітети. Впродовж першого місяця війни вони були створені в усіх дев'яти українській губерніях Російської імперії, у тому числі і в Харківській» [2, с. 27]. Ці комітети займалися вирішенням питань воєнного часу, а саме: організацією допомоги хворим і пораненим військовослужбовцям, яка передбачала евакуацію їх до розподільних пунктів і подальше лікування у тилових медичних закладах, забезпеченням армії ліками, перев'язочними матеріалами, провізією, опікуванням різних категорій цивільного населення: родин мобілізованих і загиблих воїнів, сиріт, біженців, евакуйованих тощо [2, с. 26]. В музейній колекції є фото 1-го розподільного пункту Харківського губернського земства Всеросійського земського союзу допомоги поране-

ним і хворим воїнам, датоване 1916 р. (ОФ–22242). Автор цього знімку – Іваницький О. М.

З самого початку війни Харків, що знаходився у глибокому тилу, став госпітальною базою, куди везли уражених на фронті солдат, у тому числі і з ворожого боку. Тому однією з головних задач місцевих комітетів союзів стало облаштування та утримання шпиталів і лазаретів для поранених. Найбільше навантаження з прийому пацієнтів несли штатні лікувальні заклади – лікарні та військові шпиталі. Але їх не вистачало, тому під лазарети звільнялися будівлі шкіл, училищ, нічліжних будинків, різних організацій. Лазарети були створені при медичних клініках Харківського Імператорського університету, Харківському медичному товаристві, очній лікарні, яку очолював Гіршман Л. Л., хірургічній лікарні Тринклера М. П. тощо. Суттєву допомогу у цій справі надавали харківські промисловці, купці, різні громадські організації та духовенство. Свої будинки під лікувальні заклади віддавали також відомі харків'яни (Раєвський С. О., князь Голіцин С. Д. та ін.).

У багатьох госпіталях були «іменні» ліжка, що утримувалися коштом окремих заможних осіб.

Після початку війни у Харкові були відкриті курси медичних сестер. Їх засновниками і керівниками стали харківські професори медицини Бокаріус М. С., Тутишкін П. П., Мельников-Разведенков М. Ф. Працювали курси сестер милосердя при Харківському медичному товаристві та Общині Червоного Хреста, яка теж займалася підготовкою жіночого санітарного персоналу.

Цій темі присвячено декілька музейних фото: автомобільно-санітарний загін Червоного Хреста у Києві (ОФ–16793); перший випуск курсів сестер милосердя, організованих професором Харківського медичного товариства Мельниковим-Разведенковим М. Ф., курси медсестер, 1915 р. (на жаль, знімок анонімний). Не менш цікавим є також і фотопортрет Галини Степанової у формі медичної сестри (ОФ–16819).

Період Першої світової війни ознаменувався збільшенням масштабів добровичності та патріотичним піднесенням населення країни. У місті постійно проводився збір коштів на потреби армії, давалися концерти, улаштовувалися літературні вечори, демонстрації кінокартин, гроші від яких йшли на утримання поранених і хворих воїнів, дітей і дружин мобілізованих, біженців тощо. Помітну роль в організації допомоги постраждалим від військових дій відігравали і різні благодійні спілки, ініціаторами створення яких нерідко виступали жінки. Вони збирали пожертви для армії,

шили білизну та одяг для відправлення на фронт, скубли корпію для поранених.

До різдвяних та пасхальних свят мешканці Харкова збирали подарунки, які спеціально створені організації відвозили на фронт. Музей має в своїй колекції саме такі унікальні фото: роздача подарунків на фронті, організована Всеросійським союзом міст (ОФ–27580), роздача подарунків від харків'ян на передовій в Галіції (ОФ–27588), збір подарунків для воїнів у Будинку дворянського зібрання (ОФ–16802–16805).

Необхідно також зупинитися на копійних фото військової тематики, які раніше належали Музею Революції УРСР та Харківському Обласному Відділу Українського Центрального музею Революції. Це фотокопії картин і малюнків відомих художників того часу на тему Першої світової війни – Рєпіна І. Ю., Верещагіна В. В., Соколова-Скалі П. П., Серова В. О. та ін., у тому числі карикатур на ворожих солдат, правителів та урядовців воюючих держав, статей і різних документів цього періоду. Серед них є також багато копій знімків 1914–1918 рр., на яких зображені батальні сцени, військові операції на територіях європейських країн та їх колоній, морські битви, жертви газових атак, військовополонені тощо. Більшість цих фото були зроблені з оригінальних фотодокументів 1914–1918 рр., деякі – з радянських періодичних видань – газет і журналів, альбомів та книг («Летопись войны» і «Великая война в образах и картинах»), що друкувалися великими тиражами. На жаль, саме ці копії становлять більшу частину даної колекції.

Тема Першої світової війни знайшла відображення і в колекції поштових листівок (42 одиниці зберігання). Сюжети їх різноманітні: військовий побут, бойові дії, надання медичної допомоги пораненим, роздача подарунків на фронті тощо. Фронтним будням присвячена і ціла підбірка листівок видавництва Грузинцева В. Г. (м. Луга): О–2692, О–2691, О–2690, О–2333/2, О–1936, О–1739, О–1740, О–1676–1679, О–1742, інв. 10947.

Особливу увагу привертають листівки, виконані у жанрі військової сатири: малюнок у гумористичному стилі у супроводі сатиричного віршика карикатурно зображує супротивника. В музеї зберігається 5 таких примірників (О–2762–2766) з карикатурою на Вільгельма II.

Є листівки, що мають добродійний характер (О–1805, О–1985, О–1566, О–2876). Їх появу викликали потреби війни і видавалися вони Всеросійським земським союзом допомоги хворим і пораненим воїнам та його місцевими відділеннями. Прибуток від їх продажу направляли на допомогу пораненим, інвалідам, біженцям,

вдовам, сиротам, родинам мобілізованих, на закупівлю ліків та медичного обладнання для лазаретів, на виготовлення респіраторів для захисту воїнів на передовій від отруйних газів тощо. Найбільш цікавою є листівка «Харьковские автомобилисты на войне» 1915 р., оскільки вона була видана Харківським відділом допомоги постраждалим на війні, про що свідчить надрукований на ній напис.

Таким чином, проаналізувавши дані матеріали, можна зробити висновок, що музейні колекції фотодокументів та поштових листівок періоду Першої світової війни відрізняються різноманітністю і змістовністю. Але варто відзначити, що в них дуже мало місцевого матеріалу, пов'язаного безпосередньо з містом та територією Харківської губернії. Майже відсутні матеріали про полки, які були сформовані на Харківщині і брали участь у бойових діях, військові училища, що готували військові кадри для імператорської російської армії, хоча й відомо, що тільки Чугуївське училище за три роки підготувало близько восьми тисяч офіцерів – більше, ніж будь-який військовий заклад у Російській імперії. Надто скупо представлені харківці – учасники війни, серед яких чимало було георгіївських кавалерів. Не знайшли гідного відображення у цих музейних збірках теми благодійності і біженців.

Але незважаючи на ці недоліки, можна сказати, що музейні колекції фотодокументів та поштових листівок становлять певний інтерес для дослідників і дозволяють створювати повноцінні виставкові проекти на основі справжніх музейних предметів для популяризації даної тематики.

Джерела та література

1. Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни [Текст] / В. М. Волковинський // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 38–56.
2. Донік О. М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності [Текст] / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 22–37.
3. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) [Текст] : монографія / Жванко Л. М. – Х. : Віровець А. П. ; Апостроф, 2012. – 568 с.
4. История Первой мировой войны 1914–1918 [Текст]. В 2-х томах. Т. 1. – М. : Наука, 1975. – 446 с.
5. Литвин В. М. Історія України [Текст]. У 3-х томах. Том III. Новітній час (1914–2004). Книга перша / Литвин В. М. – К. : Альтернативи, 2005. – 832 с.

6. Потрашков С. В. Харьковские полки: три века истории [Електронний ресурс] / С. В. Потрашков. – Режим доступу: www.warstar.info/kharkovskie-polki/index.html.

РУМУНСЬКА ВІЙСЬКОВА МЕДАЛЬ ІЗ ФОНДІВ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

С. О. Данченко,
співробітник ХІМ
імені М. Ф. Сумцова

У фондах Харківського історичного музею зберігається велика кількість рідкісних і цікавих одиниць зберігання. Особливу увагу до себе привертає секція ОМЗ (ордени, медалі, знаки). Серед предметів, що перебувають на обліку в цій секції і зберігаються у фондах музею, є медаль, яка заслуговує на докладний опис у цій статті.

Нагорода виготовлена з темної бронзи. Її діаметр становить 32 мм. На аверсі – жіночий профіль, повернений ліворуч. Під портретом напис: **P. Grant**. По краях – круговий напис: «**Romania recunoscatoare**». На реверсі – рука, що стискає піднятий меч на тлі хреста. По периметру нанесений круговий напис: «**Cruciada impotriva Comunismului**». Стан медалі задовільний. На поверхні нагороди є численні подряпини й потертості. Вушко відсутнє. Цей екземпляр, згідно із записом у книзі надходжень, є подарунком відвідувача.

«Нагорода була заснована 1 квітня 1942 року указом румунського короля Міхая I № 1014 для нагородження військовослужбовців усіх родів військ румунської армії та цивільних осіб, які брали участь у бойових діях на Східному фронті. Медаллю також нагороджувалися союзники Румунії: німці, італійці, угорці та словаки.

При врученні медалі німецьким військовослужбовцям її назва в німецьких документах – солдатських книжках і довідках – указувалася як *Kriegserrinerungsmedaille «Kreuzzug gegen den Kommunismus»*. На аверсі медалі зображений жіночий профіль, що символізує свободу, а в нижній частині півколом зроблений напис: «*Romania rescuoscatoare*» (Вдячна Румунія). Безпосередньо під бюстом на викарбуваних у Румунії медалях зазначено ім'я автора ескізу «P.Grant», (умовно тип 1), а на медалях умовного 2-го типу напис відсутній. На реверсі медалі на тлі хреста зображена рука, що стискає руків'я меча, і вказаний рік вступу Румунії до війни проти СРСР – «1941».

По колу розташований напис: «*Cruciada impotriva Comunismului*» (Хрестовий похід проти комунізму). Німці частіше за все носили нагороду реверсом назовні, вважаючи, що зображення меча найбільше відповідає статусу військовослужбовця. Медаль виготовляли з темної та світлої бронзи та карбували в Румунії (Національний монетний двір, Бухарест), Німеччині (переважно берлінською фірмою «Юнкер») та Австрії» [1].

Стрічка медалі завширшки 38 мм – темно-червоного кольору, у центрі смуга завширшки 8 мм із коротких горизонтальних жовто-синіх смужок, які в сукупності з червоними прогалинами утворювали кольори румунського прапора. По обох боках стрічки – білі смуги завширшки 2 мм. Стрічка медалі німецького виробництва випускалася відповідно до німецьких стандартів і була завширшки вужчою на 10–12 мм. Медаль (або її планка) призначалася для носіння на лівому боці грудей [3, с. 277–278; 4, р. 86–87].

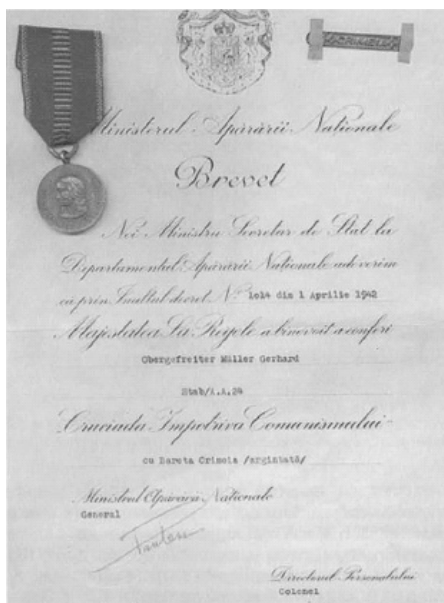
Нагороджені цією медаллю отримували додатково бронзові або посріблені планки з назвами областей, де вони брали участь у бойових діях. Планки кріпилися на стрічку. Загалом було випущено 13 видів планок: «*BUCOVINA*» («Буковина»), «*BESARABIA*» («Бессарабія»), «*DOBROGEA*» («Добруджа»), «*NISTRU*» («Дністер»), «*ODESSA*» («Одеса»), «*BUG*» («Буг»), «*NIPRU*» («Дніпро»), «*AZOV*» («Азов»), «*CRIMEA*» («Крим»), «*DONETZ*» («Донець»), «*MAREA NEAGARA*» («Причорномор'я»), «*CAUCAZ*» («Кавказ»), «*STALINGRAD*» («Сталінград»). Остання з них є найбільш рідкісною [2, с. 72–74].

Ця нагорода має значну цінність і може експонуватися на виставці, присвяченій Другій світовій війні як нагорода союзника нацистської Німеччини, особливо враховуючи те, що на території Харківської області під час війни вели бойові дії регулярні частини румунської армії.

Німецькі нагороди періоду III Рейху відомі й представлені досить широко, чого не можна сказати про нагороди німецьких союзників. Таким чином, виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що ця медаль не є раритетом, але становить певний інтерес щодо доповнення та розширення музейної експозиції періоду Другої світової війни.

На фотографії зображений нагородний аркуш медалі «Хрестовий похід проти комунізму» із «кримською» планкою, якою був нагороджений німецький військовослужбовець.

Джерела та література

1. Медаль «Хрестовий похід проти комунізму» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://antique-photos.com/ru/awardsdatabase/kingdom-romania/60-crusade-against-communism-medal.html>
2. Тарас Д. А. Боевые награды союзников Германии во II мировой войне [Текст] / Д. А. Тарас. – Минск : Харвест, 2004. – 208 с.
3. Царёва Т. Б. Все награды Второй мировой войны. Ордена, медали и нагрудные знаки [Текст] / Т. Б. Царёва. – Ростов н/Д : Владис, 2010. – 457 с.
4. Lumsden Robin. Medals and Decorations of Hitler's Germany [Text] / Robin Lumsden. – Shrewsbury : Airlife Publishing, 2001. – 192 p.

КОЛЕКЦІЯ ВОТИВНИХ ПЛАСТИН У ЗБІРЦІ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

В. В. Буличова,
зав. відділу науково-фондової
роботи ХІМ імені М. Ф. Сумцова

Серед предметів культової металевої пластики вотивні пластини представляють доволі значний інтерес для науковців.

Насамперед треба зазначити, що традиція піднесення вотивів існує протягом усієї історії людства, продовжує існувати дотепер і пов'язана із сакральними віруваннями людини. У широкому розумінні вотивними предметами або вотумами (від лат. *votivus* – присвячений богам) ставали різноманітні речі природного походження або вироблені людиною, які приносилися у дар божеству у зв'язку з прийняттям зобов'язань (обітниця), заради здійснення конкретного побажання, а також заради зіцелення або як подяку за звільнення від хвороби. Такі предмети існували не самі по собі, а обов'язково приносилися до священного місця і там повинні були виконувати свої сакральні функції. Таким чином, вотивні предмети можна вважати своєрідним містком між язичницькими віруваннями людини в божество та християнською вірою. За часів Петра I православна церква довгий час боролася з існуванням такого явища як вотивні підношення до святих образів, але повністю викоренити цей звичай народу не спромоглася і у подальшому змушена була змиритися з існуванням таких предметів у церквах [3]. У науковій літературі вотум розглядається у двох аспектах: по-перше як «пожертвування, принесення символічного дару, поєднане з конкретним проханням до божеств», а по-друге – у якості невеликих табличок або пластин, які розвішували у церквах на стінах або на іконах, і які містили зображення хворих органів, людей та, навіть, будівель, що були у небезпеці [2, с. 133]. Таблички, які містили зображення хворих органів і підносилися самими хворими або їх родичами, отримали назву так званих зіцлюючих дарів.

Перша згадка про вотивні пластини у збірці сучасного Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова була зафіксована в акті, датованому 15 грудня 1944 р. Тоді у Харків з Києва надійшли евакуйовані у 1941 р. в м. Уфу (Башкирія) музейні цінності, які раніше належали Харківському Історичному музею імені Г. С. Сковороди, Українському Центральному Музею Революції та Харківському Краєзнавчому музею імені Артема. Серед більш ніж 8 000 «експонатів» у акті були зазначені 24 вотивні пласти-

ни. Пізніше, у відповідності до наказу № 43 Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР від 27 січня 1950 р., 11 срібних пластин були передані Державному Союзному заводу вторинних дорогоцінних металів як експонати, що втратили музейну цінність. У результаті, на обліку у музеї залишилося 13 вотивних пластин.

Протягом багатьох років вони зберігались у музеї, але жодного разу не експонувалися та не ставали об'єктом наукового дослідження. Зважаючи на те, що інформація про вотивні предмети зі збірок музеїв України неодноразово відображалася у наукових виданнях [4, с. 14–15; 5], вважаємо актуальним для нашого музею також анонсувати цю колекцію.

Автор має на меті надати загальну характеристику дослідженої колекції та висвітлити її особливості. Дана робота є чи не найпершою спробою проведення такого аналізу. На сьогодні серед наукових видань відома лише одна стаття з інформацією про те, що до складу окремої колекції предметів релігійного характеру, що зберігаються у Харківському історичному музеї, входять вотивні пластинки [1, с. 191]

На жаль, на даний час музей має досить обмежену інформацію щодо цієї колекції. З облікових документів відомо, що ці предмети були виготовлені у XVIII ст. та до евакуації в Уфу у 1941 р. належали Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди, який працював у Харкові.

У результаті проведеного дослідження було виявлено, що колекція вотивних пластин Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова складається з предметів, що відносяться до «зцілюючих» дарів, які підвішували до ікони шанованого святого за допомогою легкої петельки, вставленої в спеціально зроблений проріз. На таких дарах за замовленням розміщували стилізовані зображення хворих органів, що потребували зцілення. Фактично, у колекції налічується вісім вотивних пластин із зображенням очей, дві – з зображенням ноги та по одній пластині – із зображенням голови, руки та тулуба жінки. Ці зображення складали основу сюжету пластин, переважна більшість з них супроводжувалася інформацією про особу, задля зцілення якої виготовлялася та чи інша пластина, наприклад «Сия привѣска на имя болящаго Парфентія» або «О здравии Ерины». Деякі пластини додатково оздоблювались рослинними візерунками барокового характеру. Більша частина цих пластин були виготовлені зі сплавів міді та бронзи, але у колекції зберігається також і срібна пластина. Використання різних сплавів металів відображало різні фінансові

можливості замовників та майновий стан хворих. Пластини замовляли, вірогідніше за все, народним майстрам-сріблярам, які використовували при створенні своїх мініатюр на металі техніку лиття, гравіювання та варіанти плаского та високого карбування. Часто завдяки роботі майстрів пластина набувала високого художнього рівня. Розміри підвісок варіюються за довжиною (від 3,7 см до 15 см) та шириною (від 4 см до 9,5 см). Частина таких дарів має вигляд чотирикутних пласких пластин з рельєфним хвиленеподібним краєм, інші – видовжені з об'ємними зображеннями, виготовленими у техніці басми. Окремо можна зазначити привіску у вигляді стилізованої ноги людини.

Підводячи підсумок, зазначимо, що вотивні пластини, знаходячись на межі язичницьких вірувань та християнства, можуть становити значний інтерес для науковців, які досліджують сакральні предмети. До того ж, оскільки пластини з колекції ХІМ вироблені народними майстрами, вони будуть не менш цікавими і для дослідників традиційного українського декоративно-ужиткового мистецтва. А деяка «неувага» науковців до вотивних предметів за радянських часів узагальнено пояснюється багаторічною атеїстичною традицією державної ідеології, коли релігійне мистецтво висвітлювалося досить поверхово, а предмети сакрального змісту взагалі оминали увагою.

Джерела та література

1. Бадаєв Д. В. Аналіз колекцій та експозиційний потенціал груп зберігання «Метал», «Дерево», «Різне» та «Макети» у збірці ХІМ [Текст] / Д. В. Бадаєв // Сімнадцять Сумцовських читань : збірник матеріалів наукової конференції на тему: «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму» (проводиться в рамках XVII Сумцовських читань), 18 квітня 2011 р. – Х. : Майдан, 2011. – С. 190–195.
2. Бевзенко Т. Обычай вотивных приношений в истории религии и истории медицины [Электронный ресурс] / Т. Бевзенко, Е. Станишевский, Д. Хаджинов. – Режим доступа: http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/6/articles/sec2/s2a16.html
3. Декоративно-ужиткове мистецтво [Текст] : словник. Т. 1. – Л. : Афіша, 2000. – 316 с.
4. Міщук Г. Вотиви [Текст] / Г. Міщук // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального фондосховища. – Житомир, 1993. – С. 14–15.
5. Степаненко Н. О. Вотуми у зібранні Дніпропетровського історичного музею імені Д. І. Яворницького [Текст] : каталог / Н. О. Степаненко. – Д. : Арт-Прес, 2012. – 40 с.

ДОКУМЕНТИ НОРМОВАНОГО РОЗПОДІЛУ У ЗБІРЦІ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

*Н. В. Звержовська,
зав. відділу науково-облікового
документування фондів
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Карткова система як один із засобів нормованого розподілу продовольчих і промислових товарів серед населення виходить з давніх часів. Картки на отримання продовольства використовувалися ще у Давньому Римі. У Франції наприкінці XVIII ст., у період яacobinської диктатури, з'явилися картки на хліб.

Як правило, карткова система постачання населення стає наслідком стихійного лиха або надзвичайних подій (недорід, війна тощо).

Будь-яка війна призводить до погіршення економічного становища країн, втягнутих до неї.

Під час Першої світової війни нормований розподіл продуктів був введений майже в усіх європейських країнах та США.

У 1915 р. у Російській імперії різко погіршилося забезпечення населення, особливо міського, продовольством (армія потребувала постійного постачання, а більша частина працездатного населення була мобілізована, сільськогосподарське виробництво різко зменшилося, критичний стан залізничного транспорту ще більше загострював проблему забезпечення міського населення). Наприкінці 1915 – на початку 1916 р. у ряді міст Російської імперії за ініціативи міської влади почали використовувати продовольчі картки, які дозволяли купити певну кількість продуктів за твердою ціною. У 1916 р. у Росії були введені картки на цукор, бо більша частина цукропереробних заводів залишилася у Польщі, що була окупована. У 1917 р. Тимчасовий уряд запровадив хлібну монополію та картки на хліб і основні продукти харчування (круп, м'ясо, вершкове масло, яйця, олію). У збірці ХІМ імені М. Ф. Сумцова зберігається продовольча картка № 180820 1917 р. на отримання продуктів на ім'я Сапельник Ганни Андріївни (НДФ–2288). Бланк картки містить графи для зазначення особистих даних (прізвище, ім'я, по-батькові, вік, рід занять, місце служби або роботи), місця проживання (місто, селище, село, хутір, вулиця, провулок, майдан, набережна, в'їзд, узвіз, будинок, квартира №), термінів видачі і дії картки, розподільників товарів (хліба, борошна, цукру, керосину, палива), правила користування карткою та талонами. На першій

сторінці – печатка «Участковый Продовольственный Комитет». Окрім титульного, у наявності ще 2 аркуші: з талонами на чай на жовтень, листопад та грудень та з талонами на текстильні товари (простирадло, 2 рушники, 6 носових хустинок, 18 аршинів бавовняної тканини). Вони мають штампи «Лысяя Гора/ Гор. Продов./ Ком.» («Лиса Гора/ Міський Продовольчий/ Комітет»).

Карткову систему використовували для забезпечення своїх робітників і промислові підприємства Харкова, про що свідчить продовольча картка № 2017 на відпуск продуктів з продовольчого складу заводу т-ва барона Е. Е. Бергенгейма на ім'я Євсеева М. В., у якій зазначені норми відпуску на вересень 1917 р. та кількість взятих продуктів (Д-14419).

Нормоване постачання населення продуктами і промисловими товарами було продовжено радянським урядом протягом наступних 1918–1920 рр., за умов громадянської війни і подальшого погіршення економічного становища в країні. Але загальногромадянське розподілення було замінено пайковим забезпеченням на основі соціальної диференціації. У червні 1918 р. введений класовий пайок (населення поділялося на 4 категорії за соціально-класовими, статевими та віковими ознаками); у квітні 1919 р. – єдиний трудовий пайок, який урівнював у правах радянських службовців з робітниками. У січні 1920 р. населення Радянської Росії знову було поділено на 4 групи:

1 – робітники, зайняті у шкідливому виробництві і у гарячих цехах (2 фунти хліба на день),

2 – робітники «ударних» підприємств (1,5 фунти),

3 – інші робітники і службовці (1 фунт),

4 – «група Б», до якої входили громадяни, які не займалися фізичною працею (0,5 фунти) [2, с. 119–120].

У колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова – 7 карток 1-го випуску 1920 р. Вони мають зазначення категорії, місце для довідки про власника картки (особисті дані, адреса), повідомлення про те, що картка не поновлюється у разі її втрати. У верхньому лівому куті – талон приписки до місця проживання (він відрізався за місцем продажу та подавався до столу приписки). Більшу частину аркуша складають пронумеровані разові талони. Цю групу документів складають:

- державні дитячі хлібо-продуктові картки Наркомпроду УСРР для дітей 1–5 років Київського вузлового залізничного споживчого товариства (скорочене російське УЖПО), кожна має 51 пронумерований разовий талон на хліб та 24 пролітеровані талони на харчові продукти (ДБЗ–2271–2274);

- загальнодержавна картка на хліб № 2632 Харківського міського продовольчого відділу Наркомпроду, містить 58 пронумерованих разових талонів (Д-12118);
- трудова (група Б) картка на хліб № 53367 Харківського міського продовольчого відділу Наркомпроду, містить 58 пронумерованих разових талонів (Д-24783);
- державна хлібна трудова картка Пермського губпродкому (на один тиждень), що мала 76 пронумерованих разових талонів, поділених на 19 тижнів (для кожного тижня – 3 талони на 2 дні та 1 талон на 1 день) (НДФ-9073).

У 1921 р. у зв'язку з переходом до політики НЕПу карткова система періоду воєнного комунізму була скасована.

Карткова система 1929–1935 рр. стала наслідком «індустріального ривка». Різке падіння сільськогосподарського виробництва та ліквідація приватної торгівлі спричинили кризу продовольчого постачання. Емісія для підтримки високих зарплат у промисловості загострила товарний дефіцит і викликала розвиток інфляції [3, с. 47–57]. У 1928 р. у багатьох містах країни стихійно з'являлися хлібні картки або їх різновиди, і місцеві влади вимушено, під тиском соціального невдоволення і загрозою зриву виробництва, приймали рішення про їх введення. 14 лютого 1929 р. карткова система на хліб стала всесоюжною. Її метою було пріоритетне і стабільне постачання міст і населення, зайнятих у промисловому виробництві. На кінець 1930 р. були складені 4 списки міст і категорій населення у залежності від індустріальної важливості підприємств, на яких вони працювали, і політичного значення міст, у яких вони мешкали. У межах кожного списку усе населення ділилося на 3 групи. Найкраще забезпечувалися індустріальні робітники, найгірше – діти [4]. Переваги у постачанні мали особливий і перший списки: їх споживачі отримували 70–80% усіх фондів державного постачання, хоча складали лише 40% від загальної кількості. Споживачі з другого та третього списків постачалися із центральних фондів лише хлібом, цукром, крупою і чаєм, до того ж за значно нижчими нормами. Селяни та позбавлені політичних прав (позбавленці) були виключені з державної системи постачання. Почавшись з хліба, нормований розподіл поширився на основні продукти харчування (крупу, м'ясо, рибу, масло, цукор, чай, яйця) та більшість промислових товарів першої необхідності. Замість торгівлі використовувалося отоварювання по забірних книжках та ордерах через закриті розподільники, закриті робітничі кооперативи, відділи робітничого постачання. Цей період у збірці ХІМ імені М. Ф. Сумцова представлений документами саме такого внутрішньозаводського розподілу:

- талоном на чоловічий костюм із забірної книжки члена Харківського Центрального робітничого кооперативу Бондаря І. В., з печатками «Зачинений робітничий кооператив» та «Загально-Заводський Комітет Х.П.З./ імені /Комінтерна/ Всесоюзна Спілка Робітників Транспортного Машинобудівництва» (Д-24771);
- направленням Черкашнікова А. М., робітника харківського велозаводу імені Петровського, для прикріплення до магазину для отримання продуктів по талонах та додаткового пайка цукру, 1932 р. (НДФ-2097).

Картки на хліб були відмінені з 1 січня 1935 р., на інші продукти – з 1 жовтня того ж року.

Наступне поновлення системи нормованого розподілу пов'язане з початком Великої Вітчизняної війни. З 18 липня 1941 р. постановою РНК СРСР № 1882 були введені картки на хліб та інші продовольчі товари у Москві, Ленінграді та їх передмістях; до 10 листопада карткова система на основні продукти харчування була поширена у всіх містах і робітничих селищах країни. У сільській місцевості постачання здійснювалося за талонами і списками. За нормами постачання усе населення поділялося на 4 групи: робітники промисловості, транспорту і зв'язку; службовці; утриманці; діти. В середині груп постачання також було диференційованим, особливо для робітників (8 категорій). «Основними нормованими продовольчими товарами, окрім хлібу і цукру, були м'ясо і м'ясопродукти, риба і риботовари, рослинні і тваринні жири, крупа і макаронні вироби. Окрім того, населення забезпечувалося картоплею, овочами, сіллю і чаєм за нормами, що встановлювалися у регіонах виконкомом місцевих рад. Пайкові роздрібні ціни основних предметів споживання зберігалися на довоєнному рівні» [1]. Норми постачання продовольчими товарами встановлював уряд СРСР, їх розмір визначався по групах за важливістю роду виробництва.

Для ліквідації черг усі, хто забезпечувався продуктами по картках, були прикріплені до певних магазинів. Хліб відпускався за окремими картками, інші продукти харчування – за загальними. Хлібні картки видавалися щомісяця, а продаж хлібу відбувався кожного дня за відповідними талонами. Дозволялося продавати хліб на один день уперед, але за простроченими талонами хліб не продавали. Картки містили прізвище власника картки і назву місцевості, позначення категорій і груп постачання, зазначення року і місяця, на які видані картки на хліб і продовольчі товари, вид продукту і номінал його видачі (хлібу – на день, інших – на місяць), по-

передження щодо непоповнення картки у випадку втрати. На кожному разовому талоні також позначалися рік, місяць і день місяця, вид продукту і номінал його видачі. У продуктових картках були дробові талони (це передбачалося для тих, хто харчувався у їдальнях і використовував там частину свого продовольчого пайка).

У збірці ХІМ імені М. Ф. Сумцова карткова система СРСР на продукти харчування періоду 1941–1947 рр. представлена лише зразками її завершальної стадії, але вони досить цікаві. Робітничка (основного списку) продуктова картка Сердюкової К. П. на крупу, макаронні вироби, м'ясо-рибу і жири на грудень 1947 р. (Д–27780) має на звороті штампи про прикріплення до ОРСу (відділ робітничого постачання) ХПРЗ і управління Донецького округу та до їдальні № 1 ОРСу станції Харків-Пасажирський. Талони робітничої хлібної картки Сердюкової К. П. на грудень 1947 р. (Д–27779) використані за 1–15 грудня, бо з 16 грудня карткова система була скасована. З цієї ж причини залишилися невикористаними бланки дитячої продуктової (ДБЗ–2292) та службової продуктової (ДБЗ–2339) карток на січень 1948 р. Аркуші хлібних карток містили стандартні довідки з контрольними талонами на отримання картки наступного місяця. Тут вказувалися особисті та паспортні дані (на дитячій картці – рік народження), адреса, місце роботи, кількість утриманців (для дитячої картки – відомості про батьків), ці довідки завірялися у домоуправлінні.

Нормоване постачання промисловими товарами у цей період ілюструє робоча картка 1947 р. Міністерства торгівлі УРСР з літерою «Р» та числом «125». «Для робітників і інженерно-технічних робітників виділялося 125 купонів, для службовців – 100, а для утриманців і учнів – 80. Для порівняння пара взуття для дорослого обходилася у 50 купонів, пальта у 80, жіночої вовняної або шовкової сукні – 60, бавовняної – 40, пара дитячих панчох – 3, а кусок господарського мила – 2 купони» [1].

Карткова система 1941–1947 рр. була скасована постановою Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 14.12.1947 одночасно з проведенням грошової реформи конфіскаційного типу («Про проведення грошової реформи та про відміну карток на продовольчі та промислові товари»).

Також у музейній збірці представлені деякі документи спецпостачання 1945–1946 рр. Це лімітна картка Головоенторгу з літерою «Б» на 1-е півріччя 1945 р. на ім'я Плєскача М. Л. (Д–16452). Воєнторг – система торгівлі у Збройних Силах СРСР, що обслуговувала війська у військових містечках, таборах, гарнізонах, на польових навчаннях і в діючій армії.

Протягом 1944–1947 рр. у СРСР функціонувала система магазинів закритої торгівлі для постачання керівних працівників і інвалідів війни – ОСОБТОРГ. Лімітні книжки ОСОБТОРГу надавали їх власникам можливість купувати якісні дефіцитні товари. Талонами цієї книжки можна було частково розплатитися, тим самим використавши своє право на знижку при купівлі товарів або користуванні рестораном. У музеї зберігаються лімітні книжки на ім'я Севрука О. А.:

- для промтоварних магазинів на 5000 рублів – 20% (знижка 20%) на II півріччя 1945 р. (ДБЗ–1563) та I півріччя 1946 р. (ДБЗ–1564 – Української контори ОСОБТОРГу),
- для ресторанів на 1000 рублів – 30% (знижка 30%) серії А 1945 р. (ДБЗ–1565, 1566).

Слід зазначити, що нормований картковий розподіл основних продовольчих товарів з початком Другої світової війни був введений і у ряді інших країн. Імперська карткова система Німеччини, впроваджена 20 вересня 1939 р., налічувала 62 види карток. У збірці ХІМ імені М. Ф. Сумцова представлені 26 однотипних, з'єднаних у книжку бланків «Імперських карток для відпочиваючих» на 6 днів (НДФ–14146). Бланк складається з талонів із зазначенням виду продукту і номіналу його видачі та поля, на якому – назва картки, кількість днів, на які вона розрахована, загальний перелік і кількість продуктів за цією картою, графі для вказання місця видачі картки, імені та місця проживання отримувача картки, умови її використання.

Гостра економічна криза у СРСР наприкінці 1980-х рр. викликала зникнення з продажу багатьох товарів, що раніше не були дефіцитними. Тоді для забезпечення населення мінімально гарантованим набором товарів були введені талони, що стали своєрідним замінником, еквівалентом карток у період «свободної» торгівлі. Перелік товарів, охоплених талонами, не був однаковим для різних міст. У Харкові мали місце талони на цукор, мило, тютюнові вироби, горілку, пральний порошок, мило; вони були номіновані у одиницях товару на певний період. Талони цього періоду у фондах музею представлені лише частково:

- на господарське мило на червень-серпень (НДФ–12305) та вересень- грудень (НДФ–12302–12304) 1989 р.,
- на цукор на березень (НДФ–12299) і червень (НДФ–12300) 1989 р. та на лютий (НДФ–12301) і травень (Д–29463) 1990 р.

Всі вони випущені на простому папері, без особливих форм захисту, талони на цукор мають серійний номер.

До документів нормованого розподілу можна віднести і купони разового використання, що були введені з листопада 1990 р. (Постанова Ради Міністрів УРСР № 330 від 22.10.1990 р. «Про захист споживчого ринку в Українській РСР») з метою регулювання попиту в умовах інтенсивно зростаючого дефіциту та для запобігання масового вивозу товарів за межі республіки. Картки споживача з купонами видавалися усім громадянам раз на місяць при виплаті їм грошових доходів. Сума виданих купонів дорівнювала 70% офіційно нарахованих зарплат і пенсій після їх оподаткування і обов'язкових виплат. У центрі кожного аркуша була картка із зазначенням загальної вартості купонів у аркуші та місяця видачі, з ім'ям власника, назвою установи, що видала купони, підписами відповідальних осіб і печаткою. Навколо неї – відрізні купони різних номіналів, на яких був вказаний місяць випуску. Картки споживача виготовлялися на суму 20, 50, 75, 100 і 200 купонів; залежно від загальної суми вони містили у собі купони номіналами 1, 3, 5, 10, 25 і 50 карбованців. При купівлі товару, окрім оплати рублями, потрібно було надати на цю суму купонів, які відрізали від картки. Купони були дійсними лише невідрізаними (у аркушах) та з печаткою установи, що їх видала. З січня 1991 р. на картках з'явилося зазначення терміну дії (6 місяців), а на відрізних купонах – шифру області. У жовтні – грудні 1991 р. купони були єдиними для всієї України.

Колекція ХІМ імені М. Ф. Сумцова містить 13 зразків карток споживача:

- за листопад – грудень 1990 р. на 75 карбованців (ДБЗ–2110, ДБЗ–2112), 100 карбованців (ДБЗ–2111, ДБЗ–2113) та 200 карбованців (ДБЗ–2077),
- за лютий – травень 1991 р. на 20 карбованців (ДБЗ–2108), 50 карбованців (ДБЗ–2104, ДБЗ–2105), 75 карбованців (ДБЗ–2102, ДБЗ–2107, ДБЗ–2109) та 100 карбованців (ДБЗ–2103, 2106).

Картки споживача з відрізними купонами були скасовані з 10 січня 1992 р., замість них були введені купоно-карбованці (Постанова Кабінету міністрів України і Національного банку України № 378 від 28.12.1991 «Про заходи у зв'язку з введенням в обіг купонів багаторазового використання»).

Подібні заходи для захисту свого споживчого ринку на початку 1990-х рр. були прийняті і в деяких прикордонних місцевостях Росії, про що свідчать картки споживача Кубані на липень 1991 р. (НДФ–13327, 13328). Загальна сума картки становить 80 рублів, з яких 5 рублів складають копійки – 10, 20 і 50.

Як бачимо, документи карткових систем представлені у музейній збірці ХІМ імені М. Ф. Сумцова обмежено і вибірково. Це пояснюється насамперед тим, що вони повністю використовувалися їх володарями за прямим призначенням – обмінювалися на продукти харчування, кількість яких часто була зведена до такого мінімуму, що ледве надавав людині можливість вижити. Невикористаними картки лишалися здебільшого за умови їх скасування. Але і невелика кількість таких предметів досить красномовно свідчить про систему розподілу у тяжкі часи, своєрідними свідками і учасниками яких вони були.

Джерела та література

1. Орлов И. Б. Карточное снабжение в 1941–1943 гг.: расчеты и просчеты [Электронный ресурс] / И. Б. Орлов. – Режим доступа: http://futureruss/worldculture/history_now_days/kartochnoe-snabzhenie.html
2. Орлов И. Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления [Текст] / И. Б. Орлов. – М., 2008. – 230 с.
3. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941 [Текст] / Е. А. Осокина. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 271 с.
4. Осокина Е. А. Карточная система в СССР [Электронный ресурс] / Е. А. Осокина. – Режим доступа: <http://maxpark.com/community/1986/content/1900655>

Список скорочень

Губпродком	Губернський продовольчий комітет
Наркомпрод	Народний Комісаріат продовольства
НЕП	Нова економічна політика
РНК	Рада Народних Комісарів
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
ХПЗ	Харківський паровозобудівний завод
ХПРЗ	Харківський паровозоремонтний завод
ЦК ВКП(б)	Центральний комітет Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)

ОСКАР ГАНСЕН ТА ЧАСТИНА ЙОГО КОЛЕКЦІЙ ФАРФОРУ ТА ФАЯНСУ У ФОНДАХ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

*О. І. Хасанова,
ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Історія музейної справи та музейництва нараховує вже не одне тисячоліття. Перші зібрання старовини з'явилися ще в давньогрецькі та давньоримські часи. Саме звідти бере своє коріння і досить відоме сьогодні слово – меценат. Довгий час збирання старожитностей було справою приватних осіб, і лише згодом музейну справу держава взяла під свою опіку.

Історія музею – це, перш за все, історія його колекцій. Зібрання Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова складалося протягом не одного десятиліття не на базі якоїсь однієї колекції, а шляхом тривалого збору матеріалів. З часом у музеї підбиралася цікава різнопланова колекція. Розглядаючи інвентарні книги наших музейних збірок, можна побачити, що в них зустрічаються предмети (зовсім невелика кількість) з колекції відомого збирача-колекціонера Оскара Гансена. Колись, на початку ХХ ст., на Сумщині і у Києві не було людини, яка не знала б або не чула прізвища Гансен. Нині суперечливі факти його біографії доводиться вишукувати по крихтах.

Оскар-Герман Германович Гансен народився 18 лютого 1881 року в Петербурзі, пастор Гофрель охрестив його вдома 14 квітня того ж року. Мати Гансена – Олена Августівна Віттерлейм, скоріш за все, належала до шведської громади Петербургу, що мала свою церкву – Євангелично-шведську церкву св. Катерини, освячену ще за часів Катерини II. Саме звідси Гансену було надано метричне свідоцтво про народження й хрещення [1]. Батько, можливо, був польського походження. Гансена записали до купецького стану, як петербурзького купця 2-ї гільдії. Оскар родився позашлюбною дитиною й був усиновлений своєю матір'ю з дозволу імператора Миколи II [1]. На той час його мати, Олена Августівна, переїхала до Сум і одружилася з інженером шляхів сполучення Якимом Адольфовичем Сумовським, який не заперечував проти усиновлення, тим більше, що дітей у шлюбі подружжя не мало [1].

Оскар Гансен навчався спочатку в приватній гімназії Карла Івановича Мая. Головним девізом школи був вислів основоположника сучасної педагогіки Яна Амоса Каменського: «Сперва любить –

потом учить». Склад учнів як за соціальним положенням, так і за національною ознакою, був дуже різноманітним, ніякої дискримінації, тут вчилися і діти швейцара, і сини князів [4]. Продовжив навчатися у петербурзькій 5-й гімназії, де у червні 1901 р. успішно здав іспити на атестат зрілості. У вересні 1902 р. – травні 1904 р. О. Гансен навчався на економічному відділенні Петербурзького політехнічного інституту, а з серпня 1904 р. став студентом юридичного факультету Петербурзького університету. Саме у цей період він почав займатися улюбленою справою, збиранням предметів старовини та мистецтва. Це захоплення стає сенсом його життя.

У Петербурзі Оскар мав власний будинок за адресою – Невський проспект, 26; саме ця адреса вказана у проханні Гансена на ім'я ректора Київського університету св. Володимира про переведення його на юридичний факультет цього навчального закладу [1]. У 1907 р. остаточно переїхав до України, що було пов'язано з переведенням до Києва контори правління Товариства Велико-Бобрицького цукрового заводу (одного із найстаріших, створеного у 1850 р.), що знаходився у селі Великий-Бобрик, неподалік Сум, тоді Харківської губернії. Директором-розпорядником там була мати Гансена. Завдяки родинним зв'язкам вже в 1909 році Оскар став директором правління Товариства Белгород-Сумської залізниці (першим директором цього товариства, створеного в 1898 р., був його вітчим), у якому плідно співпрацював із відомим сумським підприємцем та акціонером Товариства Павлом Харитоненком. У справах служби Гансен часто приїздив у Суми, Белгород, Великий Бобрик. У Києві, де був дійсним членом Товариства домовласників міста та його передмість, володів кількома будинками, а в одній із квартир на колишній Підвальной (нині Ярославому Валу) збирав і розміщував свою унікальну колекцію предметів мистецтва та старожитностей.

До 1911 р. О. Гансен перебував студентом Київського університету, потім був звільнений, відновлений з січня 1912 р., а у травні 1912 р. О. Гансену видають свідоцтво про те, що він прослухав лекції на юридичному факультеті і йому зараховують вісім семестрів навчання. У 1913 р. і 1914 р. у квітні-травні Оскар Германович намагався здати іспити на диплом юриста, але не здав [1]. Під час Першої світової війни у 1915 р. його призивають на військову службу, де він служив у 57 тиловому евакуаційному пункті. 20 грудня 1917 р. комісія, створена при лазареті церков й духовенства Києва визнала Гансена не здатним до військової служби і 22 грудня 1917 р. йому видають довідку про звільнення

від військової служби назавжди [1]. 28 лютого 1919 р. Оскар Гансен подає прохання на ім'я ректора Київського університету про зарахування його в число студентів математичного відділення фізико-математичного факультету, куди він і був зарахований на 1-й курс 7 березня 1919 р. [1]. Гансена можна зрозуміти, враховуючи складне політичне становище у країні в ці роки, він намагався бути поруч зі своєю колекцією (мабуть, перебуваючи у стані «вічного студента», це було зробити легше).

Звичайно, займатися колекціонуванням і меценатством (відомо, що у 1915 р., за часів Першої світової війни, у Сумському шпиталі Червоного хреста він утримував за свій кошт кілька місць для поранених, фінансував польську друкарню в Києві) Оскару дозволяло його матеріальне становище: 1/5 акцій Велико-Бобрицького цукрового заводу, рахунки у Петербурзьких та Варшавському банках, володіння домами та земельними ділянками у Києві. Майже весь прибуток, що отримував О. Гансен, витрачався ним виключно на створення колекції. Про себе він писав у 1919 р.: «я ніколи не належав до тієї категорії молодих людей, которые, имея излишек материальных средств, прожигали вою жизнь, вели роскошный образ жизни...., меня ни кто, по моему скромному образу жизни, не осмелился причислить к так называемой «золотой молодежи», тратящей безумные средства на развлечения, ибо образ жизни моей ничем не отличался от жизни нормального среднего человека» [1]. Але сім'я Гансена не завжди приймала і розуміла таке його життя. Він зізнавався, що живе від матері окремо як духовно, так і матеріально тому, що його спосіб життя розходився з її бажаннями, слугував предметом суперечок.

Повертаючись до 1917 р., коли у Києві декілька разів змінювалася влада, руйнувався звичний світ, в збирача була мета – не дати загинути колекції, адже він добре розумів її цінність і значущість. Гансен починає поступово пакувати експонати і по можливості вивозити їх з Києва. Саме так, в 1918 р., частина великої колекції потрапила до Сум і була знайдена у приватному будинку матері (потім його націоналізували). Завдяки цій знахідці (близько 4 тис. творів живопису, графіки, декоративно-прикладного мистецтва та ін.) у Сумах створився художній музей [2].

Наприкінці лютого 1919 р. у Києві остаточно встановлюється радянська влада і у Гансена з'являється реальна можливість зберегти колекцію. Він сам виступає ініціатором створення музею на її основі.

Постановою Наркомосу від 29 квітня 1919 р. музей, який належить О. Г. Гансену, що знаходиться на В. Підвальної вулиці 14-а,

кв. 5 і більша частина якого перебуває в Сумах на Петропавлівській вулиці в садибі Сумовської, являє собою величезну історичну і художню цінність (оцінюється в декілька мільйонів рублів) переходить у відання держави і стає *Третім Державним Музеєм* (посвідчення від 8 травня 1919 р. під № 613) [1]. Під наступним номером від того ж числа було видане посвідчення ВУКОПМИСу 8.05.1919 № 614 «Дано сие Оскару Германовичу Гансену в том, что он действительно состоит консультантом 3-го Государственного Музея и сотрудником музейного отдела Комитета по охране памятников искусства и старины» [1]. А вже 9 травня 1919 р. Комітет взяв на облік предмети мистецтва і старовини, що знаходилися в Сумах в садибі О. А. Сумовської, як такі, що належать 3-му Державному Музеєві (заснованому О. Г. Гансеном) [1].

А власник, якому держава видавала охоронну грамоту, повинен був скласти інвентарний опис своєї колекції. Що і зробив Гансен, збереглися описи цього музею, підписані ним. Колекціонер зберіг частину квартири за собою і проживав там разом із дружиною Ганною Степанівною (експозиція музею займала 7 кімнат).

Складалася колекція скрупульозно, а місцями збору були такі центри мистецтва, як Київ, Петербург, Москва, Львів, Варшава, з їх виставками, антикварними салонами та лавками. Оскар-Герман володів цікавими зразками майоліки: італійської (XV–XVI ст.), російської (Гжель XVIII ст.); зібрав велику колекцію скла XVII–XIX ст. (українського, російського і польського), окрім того, відмінні зразки меблів XVII ст., золототканих та шовкових тканин, рукоділля з бісеру, церковного начиння, твори живопису, графіки, скульптури. Доповнювалася колекція зразками старої зброї, військовими мундирами, орденами і медалями, монетами, багатою бібліотекою.

В нього було цінніше зібрання української, російської та західноєвропейської порцеляни та фаянсу, представлених виробами Імператорського порцелянового заводу так званого «виноградівського» періоду, заводів Гарднера, Попова, Батеніна, Міклашевського, Барановки, Корця, Белотина, Городниці, Неборова, рідкими екземплярами Мейсена, Севра, Копенгагена і Берліна. А зібрання межигірського фаянсу, якого в його колекції налічувалося одна тисяча предметів, дослідники вважають єдиним в світі за повнотою і унікальністю добору. До речі, у журналі «Искусство, живопись, графика, художественная печать» (№ 6–7, 1911 р.) була надрукована стаття «Межигорские клейма», де колекціонер власноруч описав, порівняв і проаналізував клейма цієї фабрики у різні роки її існування. Взагалі, сучасні мистецтвознавці та музейни-

ки констатують, що за своїм обсягом і художньо-мистецькою цінністю колекція Оскара Гансена була однією з найкращих в Україні наприкінці XIX – поч. XX ст. [3]. Про це свідчить той факт, що нині окремі експонати з його приватної збірки входять до складу Національного музею історії України, Національного художнього музею України, Київського музею російського мистецтва, Музею міста Києва, Сумського художнього музею, Одеського музею західного і східного мистецтва та деяких ін.

Після 1919 року архівні відомості про Оскара Гансена обриваються, ніхто з його біографів, на жаль, не знає, що сталося з колекціонером... Доля унікального зібрання, частками якого пишаються наші музеї, теж була досить трагічною: після 1920 року почалися розділення та перерозподіли Гансеновської колекції. Але все це проходило вже за відсутності її збирача.

І одна з таких часток великого зібрання, а саме фарфоро-фаянсова, увійшла до фонду «Кераміка, скло» Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова. Це понад 140 предметів. Говоримо приблизно, тому що, на жаль, ніякої офіційної документації про передачу предметів не збереглося. Тільки записи в інвентарних книгах, про що вже говорилося, які робили працівники музею у післявоєнні роки за своїми спогадами. Тому встановити належність тих чи інших виробів Гансену дуже складно. З цих записів ми дізнаємося про те, що певні предмети надійшли до нас із Сумського художнього музею у 1930 та 1932 роках (біля деяких дати зовсім не має).

Експонати представлені різними фабриками та заводами, як іноземними, так і вітчизняними (таких значно більше).

Севрський завод (з 1750-х рр., Франція) представлений чудовими зразками своєї продукції, але їх зовсім мало – це характерно оздоблені бірюзою та позолотою глибокі та мілкі тарілки XIX ст. До цього ж періоду відносяться вироби Мейсенської (з 1700 р., Німеччина) та Берлінської королівської (з 1751 р.) мануфактур з їх легкими, ажурними та рельєфними бортами мілких і глибоких тарілок, з їх вишуканою строгістю та м'якістю розпису. Зберігається великий супник із майоліки заводу Неборова (з 1881 р., Польща), оздоблений вигнутими ручками, ліпним наверху кришці, ніжками у вигляді левових лап, а також декілька блюдець заводу в Цмелово ([XIX ст.], Польща) і ще один предмет польського заводу – сферичний, оздоблений пейзажем чайник. Є тарілка приватного заводу у Парижі, зроблена на замовлення підприємця-мецената Харитоненка, декілька декоративних блюд із майоліки італійського (з морським пейзажем) і французького (квіткове оздоблення) заводів.

І все ж-таки Гансен віддавав перевагу виробам українських виробництв (за винятком польських, враховуючи його походження). В цьому можна переконатися, розглянувши предмети сумської колекції. Насамперед, найбільша збірка – вироби Києво-Межигірської фабрики (1798–1875 рр.). Найбільш ранні та цінні з них 5 предметів із Баболовського сервізу, виготовленого у 1824 1825 рр. на замовлення для Баболовського палацу в Царському Селі: дві глибокі тарілки, велике блюдо, сотейник та соусник (з теракотової маси); 10 експонатів із так званого «Гіпюрового сервізу», створеного за англійськими зразками у 1832 р. на замовлення імператриці Олександри Федорівни з блакитної маси у стилі ампір і декорованого суцільним, немов мереживним, дрібним рельєфним орнаментом з квітів і листя: п'ять глибоких тарілок, дві мілкі, дві чашки і одне блюдо. Окрім цього, у колекції багато тарілок, сухарниць з кольорових мас (зеленої, жовтої, брунатної), оздоблених стилізованими рельєфними виноградними гронами з великим листям, рельєфними пейзажами; є кашпо, чорнильниця декілька маленьких ваз, велика супова ваза і навіть ікона «Вознесіння Христа» (їх почали випускати у 1840-х рр.).

Присутні у фондах експонати відомих українських фабрик у Корці (1783–1832 рр., Волинь) та Баранівці (з 1800 р., Волинь). Фарфор цих фабрик за якістю та красою розпису не поступався саксонському і був краще віденського. Виявлено 12 виробів Корецької та 19 – Баранівської фабрик: три корецькі та три баранівські тарілки з великими квітами, корецький піддон з ажурним бортом, чайник з букетом на овоїдному тулубі. Особливу увагу привертають дві корецькі вази-сухарниці з ажурними прорізними бортами: на дзеркалі однієї – синій букет, на дзеркалі другої – монограма з 2-х переплєтених літер «Г» і «В»; корецька тарілка з фризом із стилізованого дубового листя, дві баранівських сухарниць у формі мушлі – з виноградного; восьмикутна сухарниця, тарілка та супник у формі, подібній килику Баранівської фабрики з популярним розписом розкиданими стилізованими волошками та ін.

Зберігає музейний фонд предмети Петербурзької порцелянової мануфактури (1744 р.), яка з 1765 р. працювала під назвою «Імператорський фарфоровий завод» (ІФЗ): золочений кавник з пасторальним сюжетом, тарілка з символікою морського флоту, блюдо та десертні тарілки за часів Миколи ІІ.

З переданих Сумським музеєм експонатів є і вироби заводу О. Г. Попова (1811 р., с. Горбуново Московської губ.), який стояв на високому технічному та художньому рівні виробництва. Представлений, в основному, тарілками, прикрашеними квітами, ара-

бесками, позолотою; маленькою чашкою із зображенням вершника і масляною у вигляді чорно-брунатної черепахи.

Значне місце у колекції «Кераміка, скло» ХІМ імені М. Ф. Сумцова займають вироби заводу А. Міклашевського (1839–1861 рр., с. Волокитине колишньої Чернігівської губ. (нині Сумська обл.)). Його вироби відрізняються вигадливістю форм, якістю фарб, насиченістю кольорів, їм притаманні: золочений розпис, рокайльний і ліпний декори: попільниця на ніжці у вигляді мушлі, молочники; золочені, гранені цукорниця і чайник; ваза у вигляді видовженої квітки; посудини у вигляді чоловіка у кафтані і капелюсі, який сидить на стільці та у вигляді мавпи; скульптури «Жанна Д'Арк», «Христос благословляє», «Доїжджачий до Параски», «Українка» та ін. Зберігаються у фондах і близько 10 предметів першого приватного підприємства Росії з виробництва фарфору заводу Ф. Я. Гарднера (з 1766 р., с. Вербілки Московської губ.). Продукція заводу представлена як простими і порівняно дешевими речами, так і виробами для вузького кола багатих покупців: тарілками, маленьким супником, чашкою з блюдцем (з дитячим малюнком, на 3-х золочених ніжках-лапках), вазочкою-скляною і полоскальницею, оздобленими ручним розписом з позолотою. Зустрічаються також поодинокі предмети таких заводів: братів Нових, братів Корнілових, Іконнікова, Батеніна, Насонова у Спаському, Ісаєва та деяких невідомих.

При всій різноманітності за формою, за призначенням, у всіх цих предметів, є дещо, що їх об'єднує: якщо пильніше придивитися до основи, то серед різних маркувань, можна побачити однакове – номери, написані великими брунатними цифрами. Це дає нам надію, хоч і маленьку, вважати, що ці предмети дійсно перебували в одній музейній колекції, і що вони дійсно належали Гансену. Звичайно, над цим ще треба працювати.

Таким чином, завдяки цій, не зовсім чисельній збірці (в порівнянні з усім фондом), наша колекція поповнилася не тільки кількісно, але і якісно – за рахунок високохудожніх, іноді рідкісних виробів. А сам Оскар-Герман Германович Гансен, тимчасово загубившись в історичному минулому, де нам, музейникам, «ще доведеться відшукати його сліди, назавжди увійшов до кола відомих колекціонерів і меценатів, чиї зусилля з вивчення пам'яток старовини ніколи не пропадуть марно і ще послужать на користь виховання молодого покоління» [3].

Джерела та література

1. Друг О. Київський колекціонер Оскар Гансен (1881 – після 1920) [Електронний ресурс] / О. Друг. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1141-olha-druh-kyivskiy-kolektsioner-oskar-hansen-1881-pislia-1920>
2. Ілінг А. Повернуте ім'я О. Гансен: До історії приватного збирання в Києві [Текст] / А. Ілінг // Вісн. Харк. держ. акад. дизайну і мистец. – 2002. – № 9. – С. 43–53.
3. Ковалевська О. Огромный багаж знаний, совершенно безвозмездно отданный потомству... Чим збагатила Суми колекція Оскара Гансена [Електронний ресурс] / О. Ковалевська // Культура – Український тиждень, 2015. – Режим доступу <http://lostart.org.ua/ua/research/437.html>
4. Петербургская школа Карла Мая [Электронный ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Петербургская_школа_Карла_Мая

Список скорочень

ВУКОПМИС Всеукраїнський комітет з охорони пам'яток мистецтва і старовини

НАРКОМОС – Народний комісаріат освіти

УНІКАЛЬНИЙ ГЛИНЯНИЙ ВИРІБ З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ КЕРАМІКИ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА – ВЕСІЛЬНІ «РЮМКИ-ТРІЙЧАТКИ»

О. В. Щербань,

к. і. н., ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова

Анотація: описано, атрибутовано та зроблено спробу проаналізувати глиняні «рюмки-трійчатки» виявлені автором у фондівій колекції кераміки Харківського історичного музею імені Миколи Сумцова у 2015 році. Розглянуто короткі згадки про них у працях відомих слобожанських дослідників Лева Соколовського та Миколи Сумцова. Зроблено висновок, що це – унікальний обрядовий глиняний виріб «рюмки-трійчатки», що використовувалися у весільному обряді. Виріб уведено в науковий обіг.

Ключові слова: Микола Сумцов, Лев Соколовський, Слобожанщина, традиція, глиняний посуд, культура харчування, рюмки-трійчатки, весілля.

Глиняний посуд – інформаційний показник розвитку не лише гончарства, але й етноспільноти в цілому. Відтак вивчення функціонального призначення традиційного глиняного посуду постає важливим джерелом для з'ясування етнічних процесів, міжетнічних зв'язків і є вкрай вагомим для глибинного пізнання національних традицій, пошуку їх історичних джерел, дає можливість вирішити низку питань, пов'язаних із формуванням етносередовища та регіональних прикмет. Але, оскільки в більшості гончарних осередків України (в тому числі – на Слобожанщині) традиційне гончарство давно в стадії занепаду, все складніше виявити нові, виняткові артефакти. На власному досвіді переконуємося, що фонди кераміки українських музеїв містять чимало цікавих для дослідження об'єктів. В даній студії мова йтиме про нещодавно віднайдений у фондовій колекції Харківського історичного музею імені Миколи Сумцова глиняний виріб-посудину особливого ґатунку – весільні рюмки-трійчатки. Це унікальний витвір, про який раніше зустрічалися згадки в літературі, але про його форму, вигляд та параметри можна було лише здогадуватися.

Вперше про рюмки-трійчатки згадав Лев Соколовський у праці «Гончары в Купянском уезде в 1880 году» (1883). Перераховуючи типи тамтешніх глиняних виробів, дослідник зазначив: «...наконец, как роскошь – вазы для воды, цветочные горшки, курильницы, подсвечники, рукомойники, *тройчатки и бублик (3 рюмки вместе)*, статуэтки людей...» [6, С. 47–48]. У цій згадці відсутній опис форми, розмірів, декору і, головне, функціонального призначення «тройчаток». Так само як інших, виокремлених ним «как роскошь» посудин.

Наступна згадка про рюмки-трійчатки міститься у праці Миколи Сумцова «Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии» (1902). Описуючи гончарство та гончарні вироби Охтирки, Боромлі, Межиріча, Котельви й відзначаючи їх занепад, учений зауважив, що багато цікавих гончарних виробів старого часу зникло без сліду і пам'яті, не знайшовши збуту серед селян, що ослабили економічно і естетично [7, с. 34–37]. Зокрема «лет 15 (*приблизно 1886 рік* – О. Ш.) назад на базарах и ярмарках можно было еще найти, так называемые, куманцы, поливные кувшины характерной формы, плоские, с отверстием в середине; жидкость помещалась в окружающем отверстие кольца сосуда – красиво и оригинально. Теперь таких не делают. ... Интересны еще вышедшие из употребления *глиняные тройные свадебные рюмки*, связанные между собой полым ободочком. Во все три рюмки наливалась водка,

а свадебный гость все их тянул из одной» [7, с. 35]. Отже, Микола Сумцов подав єдині і тому унікальні відомості про рюмки-трійчатки. Хоча з його тексту ми не можемо з'ясувати, в яких осередках виготовлялися ці посудини. Очевидно, під час своїх досліджень по Охтирщині в 1901 році, дослідник вже не бачив цих виробів (написав лишень: «виробництвом їх ніхто не займається»), тож і не придбав їх для музею. Логічно припустити, що тоді б вони мали фігурувати серед перерахованих в описі «Каталогу виставки XII-го археологического съезда (в Харькове). Этнографический отдел» [2].

З поданого Миколою Сумцовим опису, довідуємося про їх конструкцію, а також про те, що дослідник бачив такі вироби на торговищах Слобожанщини через кілька років після досліджень Лева Соколовського. Тобто, наявні нині писемні наукові згадки дозволяють зробити висновок про те, що глиняні весільні «рюмки-трійчатки» виготовлялися (зокрема, в Куп'янському повіті) і продавалися на Слобожанщині в 1880-х роках. Важливо наголосити, що в дослідженні А. Твердохлебова «Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году» (1885) про рюмки-трійчатки не згадано [8].

У 1990-х – 2000-х роках відомості, наведені М. Ф. Сумцовим повторили інші дослідники. Зокрема, етнограф і керамолог Олесь Пошивайло в монографії «Етнографія українського гончарства. Лівобережна Україна» (1993) описуючи використання глиняного посуду в традиційній українській весільній обрядовості, процитував, дещо змінивши суть твердження Миколи Федоровича: «...у весільних обрядах використовувалися й деякі інші (*гончарні вироби* – О.Щ.), які, про те, були характерними лише для окремих місцевостей. Наприклад, Микола Сумцов після етнографічної подорожі по Охтирському пов. 1901 р. писав про побачене: «Цікаві ще глиняні потріпні весільні чарки, які вийшли із вжитку і які зв'язані між собою пустотілим обідочком. У всі три чарки наливалася горілка, і весільний гість всі тягнув з однієї» [5, с. 255–256]. Отож, як бачимо, далі констатації факту існування рюмок-трійчаток справа не пішла. Описуючи гончарство Слобожанщини керамолог Людмила Метка в монографії «Гончарство Слобідської України в другій половині XIX – першій половині XX століття» (2011) взагалі не згадала про ці неординарні глиняні вироби [4].

Опрацьовуючи каталог кераміки Харківського історичного музею імені Миколи Сумцова, (у ньому, до речі, до кожної картки є фото виробу, що значно полегшує дослідницьку роботу), мене зацікавив виріб на картці під номером КС–503 з підписом «Под-

свечник тройной». Хоча навіть по чорно-білому фото видно, що виріб підсвічником бути не може з практичних міркувань, оскільки так звані «підставки» для уявних свічок не призначені їх утримувати. В книзі надходжень під номером КС–503, в колекційному описі – 26228–491, виріб також значиться з анотацією «Подсвечник тройной». Будь-які інші дані відсутні. У фондовій колекції Харківського історичного музею імені Миколи Сумцова вдалося виявити цей рідкісний за конструкцією глиняного виробу.

В результаті ретельного візуального аналізу було з'ясовано наступне. Глиняна посудина має складну конструкцію. Складається з трьох тюльпаноподібних «чарочок»-келишків, пустотілого колоподібного обідка («бублика»), трьох ніжок, на яких з нижньої частини зроблені ненаскрізні отвори. На дні кожної «чарочки» – отвір, що сполучає кожну з них з пустотілим обідком-«бубликом». Деталі виробу виготовлено на гончарному крузі з глини, яка внаслідок випалення набула цегляного (коричнево-червонястого) кольору. У цільний виріб ці деталі-частини зліплені таким чином, щоб отвори на дні чарочок входили в пустотілий обідок-«бублик». Не важко уявити, що якщо рідину наливати в одну чарочку, то вона, наповнивши обідок, наповнить одночасно всі три.

Помітно, що зовні та зсередини глиняний виріб полито (але не старанно) поливою зеленувато-болотного відтінку, що свідчить про додавання в неї, для забарвлення, окису міді. На дотик зовнішня поверхня виробу шерехата, внаслідок випалу неякісної поливи (скоріше за все, під час її підготовки її компоненти були погано перетерті). Помітні також сліди обгорання виробу. Вони, скоріш за все, з'явилися внаслідок пожежі, що сталася в музеї в роки Другої світової війни. Стінка однієї чарочки була відбита, наразі – відреставрована.

У результаті здійснення наукового експерименту було з'ясовано, що після наливання в одну чарочку, рідина (вода) дійсно рівномірно розподіляється по «бублику», і через отвори наповнює дві інших. Загалом, у ємність можна налити рівно 100 мл рідини. І, відповідно, як було відзначено М. Ф. Сумцовим, дійсно можна випити налиту в три чарочки рідину з однієї. Лишень потрібно було, не розхлюпуючи, піднести «рюмки-трійчатки» до рота і обережно випити їх вміст.

Розміри «рюмок-трійчаток»: загальна висота – 8,5 см; висота чарочок – 4 см, висота бублика – 1,5 см, діаметр бублика – 10 см, діаметр краю вінець чарочок – 4,5 см. Вага – 272 грами.

Таким чином, ретельний візуальний та тактильний аналіз цього артефакту, експериментальні дані, порівняння його з вище на-

веденим описом М. Ф. Сумцова, згадок Л. Соколовського, а також керамологічний досвід, дають мені підстави для висновку, що виріб під номером КС-503 – не що інше, як згадані дослідниками весільні «рюмки-трійчатки».

Очевидно, виріб з фондової колекції кераміки Харківського історичного музею імені Миколи Сумцова зберігся до сьогодні в єдиному екземплярі (принаймні, нічого подібного досі не введено до наукового обігу). Переглянувши «Каталог виставки XII-го Археологического съезда (в Харькове). Этнографический отдел» вдалося віднайти назву охтирський «підсвічник для трьох свічок», що надійшов на виставку з Харківського міського музею [2, с. 65]. Є підстави для припущення (з огляду на опис в сучасних інвентарних книгах), що згаданий «підсвічник для трьох свічок» може бути щойно описаним виробом. Для доведення цього здогаду потрібно здійснити спеціальне дослідження, як і для з'ясування місця виготовлення та шляху потрапляння виробу до музею.

Зважаючи на всі наявні на сьогодні відомості, можемо стверджувати, що унікальний глиняний виріб «рюмки-трійчатки», який нині зберігається в Харківському історичному музеї імені Миколи Сумцова, очевидно, датовано 1880-ми роками. Виготовлено його на Слобожанщині. Найбільш вірогідно – в Охтирському чи Куп'янському повітах.

Стосовно семантики «рюмок-трійчаток» та їх використання. Микола Сумцов зафіксував, що вони «весільні». Кількість чарочок у досліджуваній посудині, не випадкова. Число «три» одне з найбільш використовуваних у обрядовій практиці, зокрема весільному обряді, в тому числі слобожанському. Його семантика – багатогранна. Її висвітлення вимагає аналізу всіх випадків використання цього числа у весільній обрядовості, що виходить за межі даного дослідження. Здогадуюся, що ці вироби могли використовуватися і з символічною і з розважальною (веселити Молодих та гостей) метою. Але, побутували в культурі населення України локально (лише на Слобожанщині) й нетривалий час (відомі лише з 1880-х років). Зокрема, в одному з найдавніших етнографічних описів весільного обряду – праці Григорія Калиновського «Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в Слободской Украинской губернии, також и в Великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых» (1776) згадано свічку-трійчатку, яку тримала світилка й запалювала мати. Тричі дружка просив дозволу у старости чи «посаженого» дозволу танцювати [1, с. 168–169]. На весіллях грали «троїсті» музики. Весільне «гільце» іноді мало

три галузки, існували такі його назви, як «трійчатка» або «різка трикінцева» [3]. Мені неодноразово траплялися під час польових етнографічних досліджень свідчення респондентів про те, що під час весільного дійства випивали лише по три чарки горілки. І нині зберігся пережиток цього звичаю, акумульований у приказці «Де не були, по три пили».

Вживання спиртних напоїв було неодмінною складовою весільного обряду українців. При цьому процесі «рюмки-трійчатки» були не унікальними глиняними виробами. Зокрема, на Полтавщині використовували полив'яний глечик – *перепієць*. Наприклад, в селі Постава-Муки, вдалося віднайти спеціально виготовлену, унікально декоровану та специфічно використовувану таку посудину [9]. Але місце її у весільному обряді було іншим, ніж аналізовані «рюмки-трійчатки».

Отже, унікальні глиняні «рюмки-трійчатки», що зберігаються, а нині експонуються в експозиції «Наш край у XI–XVIII ст.» Харківського історичного музею імені Миколи Сумцова, значно доповнюють і розширюють наукові уявлення про весільний глиняний посуд українців, зокрема слобожан. Вважаю, що фонди наших музеїв ще приховують багато подібних відкриттів. Тому їх дослідження, за умов затухання в нашій країні польової етнографії, набуває особливої ваги. Вважаю доречним наголосити на тому, що сьогодні дуже важливим є більш ретельне ставлення до атрибутування глиняних виробів з музейних колекцій, оскільки неточності спотворюють уявлення науковців, що працюватимуть з описовими музейними документами, про розвиток слобожанського гончарства, а недосвідчені дослідники використовуючи їх, можуть допуститися хибних висновків. Наслідок – у науковий обіг вводяться вироби, атрибутування яких є наперед спотвореним, оскільки датування й територіальна належність визначені або ніяк, або здебільшого хибно. Для сучасних музейників, що опрацьовують, зберігають, описують кераміку існує необхідність, не обмежуючись практикою вітчизняних музеїв, звертатися до світового досвіду опрацювання музейних керамологічних колекцій і запозичувати з нього все, що варте уваги. Атрибуція глиняних виробів, зокрема, народного гончарного посуду, – складна справа, яка вимагає від музейника-науковця значних зусиль і спеціальних знань.

Джерела та література

1. Калиновский Г. Описание свадебных украинских простонародных обрядов, в Малой России и в Слободской Украинской губернии, також и в Великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых [Текст] / Григорий Калиновский // Харьковский Сборник : литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1889 год. – Харьков, 1889. – С. 163–174.
2. Каталог выставки XII-го археологического съезда (в Харькове). Этнографический отдел [Текст]. – Харьков, 1902. – 139, [8] с.
3. Лозинський Й. Українське весілля [Текст] / Й. Лозинський ; [Опрац. упоряд. і вступ. ст. Р. Ф. Кирчіва]. – К. : Наукова Думка, 1992. – 157 с.
4. Метка Л. Гончарство Слобідської України в другій половині XIX – першій половині XX століття [Текст] / Метка Людмила. – Полтава : АСМІ. 2011. – 240 с.
5. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. Лівобережна Україна [Текст] / Олесь Пошивайло. – К. : Молодь, 1993. – 408 с.
6. Соколовский Л. Гончары в Купянском уезде в 1880 году [Текст] / Л. Соколовский // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Харьков, 1883. – Вып. II. – С. 33–57.
7. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) Профессора М. Ф. Сумцова [Текст] / Н. Ф. Сумцов. – Харьков, 1902. – 57 с.
8. Твердохлебов А. Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии [Текст] / А. Твердохлебов. – Харьков, 1885. – Вып. 3. – 52 с.
9. Щербань О. Глиняний «перепієць» у весільному обряді українців [Текст] / Щербань Олена // Чумацький шлях. – 2008. – №5. – С. 30.

Мал. 1–2. Рюмки-трійчатки. Глина, гончарний круг, ліплення, проколювання, полива, 10х8,5 см. Охтирський (?) / Куп'янський повіт (?) Харківщина. 1880-ті роки. Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, інв. № КС–503.

ДЕЯКІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ПІД ЧАС ДОСЛІДЖЕННЯ НАТІЛЬНИХ ХРЕСТІВ БАРОКОВОГО ТИПУ З КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ХАРКІВСЬКОГО ДИТЯЧО-ЮНАЦЬКОГО КЛУБУ МОРЯКІВ

*Л. К. Кудлай,
методист, керівник краєзнавчої
групи «Чайка» Харківського
дитячо-юнацького клубу моряків*

Дослідження натільних православних хрестів особливо стає актуальним, коли писемні джерела не можуть дати повне уявлення про особливості церковно-культурного життя населення Слобідської України. В цьому питанні дослідження музейних колекцій натільних хрестів відіграє важливу роль. Тому ми приділили увагу дослідженню натільних хрестів, що зберігається в Тимчасовому фонді Музею Харківського дитячо-юнацького клубу моряків. Ця колекція нараховує більш 70-ти зразків християнської металопластики. В даній статті ми приділяємо увагу 13-ти хрестам барокового типу, які мають певні аналогії зі знахідками в інших регіонах України. До Музею ці експонати були передані приватним колекціонером В. С. Боковим, який виявив їх в с. Кочеток Чугуївського району, на околицях Чугуєва та в с. Огульці Валківського району Харківщини.

Натільні хрести барокового типу різних розмірів в XVIII – на поч. XX ст. були масовою продукцією старовірських мідноливарних майстерень. Зустрічаються вони в значній кількості на різних територіях Росії та України [1; 7; 11]. Хрести, в центрі яких знаходилося рельєфне зображення восьмиконечного хреста, зі списом і тростиною, що оточені пишними кольорами і травами, ажурними наскрізними візерунками, дістали назву тих, що «проквітнули», або «Процвете древо креста», що було пов'язано передусім з «Деревом Життя» – прообразом хреста в Старому Завіті [13]. Сама ж назва подібного типу хрестів походить від декоративного оздоблення натільних хрестів, якому притаманні елементи бароко [7]. Інша назва таких хрестів – листячко. За номенклатурою майстрів-ливарів подібні хрести, розмір яких складає 55х30 мм, належать до жіночих [12], а хрести розміром 35х20 мм – до дитячих [10].

Наша колекція нараховує 13 примірників подібного типу різних розмірів від 55х30 мм. (№ 14–18, 20) до 35х20 мм. (№ 19, 21–25). Усі зразки з одного Чугуївського району Харківщини – три хреста

з смт Кочеток (№ 14, 15, 25), 9 – з околиць м. Чугуїв (№ 16–24, 27) і хрест № 26 з с. Огульці Валківського району.

Майже усі вищезазначені хрести з колекції – двосторонні та виготовлені у техніці лиття, що вилиті з мідного сплаву, крім срібного № 25.

Композиція цих хрестів складається з трьох компонентів – зовнішнього чотириконечного прямого за формою та внутрішнього восьмиконечного хрестів і декоративного оточення з елементами українського бароко.

На хрестах цієї форми часто виявлено залишки фарби. На хрестах нашої колекції залишки різнобарвної емалі збереглися на хрестах № 14, 15, 16, 17 серед яких ми знаходимо чотириколірні (жовта, блакитна, зелена, біла) на лицьовій стороні (№ 14), двоколірні (№ 15, 16, 17) та одноколірні (№ 26) хрести. Залишки блакитної емалі простежуються на хресті № 20. Можливо з причини старезності емаль не збереглася, тому на цьому хресті ми припускаємо присутність іншої фарби, яка не збереглася. На вищезазначених хрестах фарба присутня і на зворотній стороні у заповненні міжряддя молитви та рослинного візерунку, який обрамляє прямий основний хрест. На хресті № 14 на лицьовій частині присутні чотири кольори, зворотна сторона прикрашена лише двома кольорами зеленим та блакитним.

12 натільних хрестів барокового типу з колекції – цілі форми з вушком і лише хрест № 26 – фрагмент з пошкодженим вушком. Усі вушка є невід'ємним елементом хреста і лише хрест № 25 має змінне вушко у вигляді сріблястої проволоки. Форма вушок триступінчаста (окрім № 25) у вигляді намистинки.

Основний хрест на зворотному боці окантований смугою в 1 мм завтовшки та заповнений молитвою псалма № 27 «Да воскреснет бог и разидутся врази его и дабежа тот жица его имя пав и да щезие Гоа кои щезает ъед!».

Як вже зазначалося вище, барокові хрести мають трьохпланову композицію. Зовнішній хрест лицьової сторони має розміри від 22x13 мм до 42x30 мм. Ширина балок зовнішнього хреста на лицьовій стороні складає від 4 до 9 мм.

В нашої колекції для кожного хреста барокового типу притаманні певні особливості декорування. Так, декоративне обрамлення лицьової частини хреста № 14 чітко прорисоване, рельєфний рослинно-лінійний орнамент заповнений зеленою та білою емалю. Зеленою емаллю заповнений простір декоративного обрамлення на хресті № 15 і білою емаллю на хресті № 16, 17. Декоративне оздоблення хреста № 18 складається з рослинного орнаменту, краї

чітко окреслені, зовнішні контури, в цілому, повторюють обриси хреста, але зберігають плавно-округлі лінії, властиві витворам українського бароко. В декоруванні хреста № 22 ми вбачаємо стилізований характер обрамлення горизонтальної балки внутрішнього восьмикінцевого хреста. Обрамлення виступає у формі лінійного візерунку, який складається з вертикальних ліній завтовшки 1 мм та висотою 1 мм. Ми припускаємо, що подібне обрамлення може виступати у вигляді стилізованої молитви, або молитви, яка не читається. На хресті № 21 ми помічаємо більш примітивний характер орнаменталізації, що можливо відповідає традиціям пізнішого часу.

Основним сюжетом зворотної сторони барочного хреста є основний хрест, внутрішній простір якого заповнено молитвою та облямований декором рослинно-лінійного характеру. Основний хрест на зворотній стороні повторює розміри основного хреста на лицьовій стороні і також обрамлений смугою завтовшки 1 мм. На хрестах № 14–17, 21, 26 молитва заповнена емаллю, блакитного чи зеленого кольору.

Серед усіх барочних хрестів особливо вражає № 14. Збереглися заповнення емаллю виїмок в рослинному орнаменті, в обрамленні внутрішнього хреста. Особливої уваги потребує спостереження за триступінчастим за формою вушком даного зразка християнської металопластики. Фігурне вушко висотою 13 мм має неповторну особливу форму, яка не простежується на інших хрестах цієї групи. Як і в інших хрестах, форма вушка складається з трьох елементів: манжета 3 мм, який плавно розширюється від основи до самого кільця вушка, немов його огортаючи (d – 4 мм). Саме вушко має форму намистинки, зверху якої маленький виступ завтовшки 1 мм у вигляді вінця. Таким чином, форма вушка – трьохступінчата. Вушка інших барочних хрестів не зберігають такий високохудожній рівень. Частіш за все вони обточені з двох сторін, чи то внаслідок моди, чи з причини економії матеріалу. Намистиноподібні вушка зберігаються ще у хрестів № 15, 16, 17, 18, на хрестах № 19–25 вони обточені до плоскої спрощеної форми, але все ж таки зберігаючи триступінчастість. Особливо звернемо увагу на верхівку вушка. Вона має розвиток від одного вінця (№ 14, 19, 20, 21 і до двох (№ 15, 16, 17, 18) і трьох вінців (№ 22, 23, 24). Говорячи про особливості верхівок вушок, необхідно звернути увагу на хрест № 20, де верхівка нагадує крапельку крові, та верхівку хреста № 23, де помітна оплавленість у формі півкільця навколо трьох сходинок (можливо, у значенні замку).

Хрест № 18 теж вимагає пильного дослідження. За композиційними планами цей хрест нічим не відрізняється від інших. На

відміну від інших барокових хрестів колекції, на цьому хресті як на лицьовій так і на зворотній сторонах збереглася позолота, але не можна не помітити незначний дефект, що утворився, ймовірно, внаслідок порушення технології лиття. На нижній частині помітний наплив, який виступає за межі декору. Виникає питання – чому майстер не обточив дефект? Дефект міг бути обточений і власником, бо носіння на тілі такого хреста супроводжувалося неприємними відчуттями. З цих спостережень ми вважаємо, що слід дослідити можливість виготовлення подібних хрестів в місцевих майстернях.

Одним з компонентів сюжету барокового хреста є восьмикінцевий внутрішній хрест, розміри якого коливаються від 18х8 мм до 29х19 мм. Внутрішній хрест спирається на Голгофу висотою від 3 до 9 мм з головою Адама. На хрестах № 14, 15, 16, 17, 18 внутрішній хрест спирається на печеру з головою Адама, на хрестах № 24 – на пагорб з печерою, в якій знаходиться голова Адама, на хресті № 25 пагорб, або печера окантовані смугою в 1 мм, голова Адама чітко читається. Обабіч від Голгофи – спис і тростина, котрі, в свою чергу, слугують розподільними межами для смужки на якій, можливо розміщувалися літери слова Н.І.К.А (тільки для хрестів № 14, 17, 18). Внаслідок старезності хрестів літери витерлися і залишилися лише смужка. По кінцях ramen в два рядки – скорочення під титлами: горішній ряд – ІС.ХС., нижній – СНЬ. БЖИЙ (син божий). В горішній частині вертикальної балки скорочений під титлами напис ЦРЬ. СЛВЫ. (Цар Слави).

Символічне навантаження несуть і форма чотирикінцевого та восьмикінцевого хреста, розп'яття, копії, тростина, Голгофа під внутрішнім хрестом, написи горизонтальної та вертикальної балок зовнішнього хреста і колір емалі в заповненні простору зовнішнього хреста на лицьовій стороні та міжряддя молитов на зворотній стороні. Так **зелений** колір емалі символізує колір весни і рослинності, тому означає перемогу над смертю і Вічне Життя, дароване Спасителем. Символізує Христа, як Життєдавця, і Хрест, як Дерево Життя. **Білий** колір – це символ невинності душі, чистоти і святості, це колір одягу ангелів і перетвореного і воскреслого Христа. Як в іконописі білий фон означає Рай, так і в натільних хрестах він показує відновлення Спасителем втраченого раю [16, с. 23]. **Блакитний колір** – символ таємниці, Божественної незбагненності, вічності, істини, одкровення, мудрості. Колір апостольського одягу. Голгофський хрест на натільних хрестах часто зображують синім. **Жовтий** колір має позитивну символіку золота [16, с. 22].

Декор рослинного характеру надавав основному зовнішньому хресту схожість з Древом Життя.

Припущення, що барокові хрести належали старовірам достатньо поширене серед приватних колекціонерів. Директор Музею Хреста в козацькому хуторі Галушківка В. О. Векленко на основі аналізу знайдених на території Новобогородицької фортеці барокових хрестів, критично відноситься до подібної теорії. Так, він стверджує, що на досліджуваній території старовірів не було взагалі, бо запорозьке козацтво не визнавало старовірство як явище і забороняло тим навіть перебувати біля своїх меж: у другій половині XVIII ст. [7, с. 237].

Найбільш поширеним припущенням походження барокових хрестів є твердження, що жіночі барокові хрести на території України з'явилися разом з російськими переселенцями. Аналогії серед знахідок позначеного нами хронологічного періоду маємо в матеріалах археологічних досліджень некрополя Моїсеївського монастиря на Манежній площі в Москві, а в пізніший час подібні речі розповсюджені по всій території Російської імперії і мали свою назву хрести – листячко [18; 1–11].

Ми вже звертали увагу на місце знаходження основної кількості хрестів з колекції в Чугуївському районі, де з часів переселення черкасів та росіян започаткували своє існування як російські, так і українські селища. До наших часів жителі таких російських населених пунктів як с. Коробочкіне, с. Кам'яна Яруга, с. Ново-Покровське, с. Зарожне, с. Тетліга, с. Кочеток зберегли традиції своїх пращурів. Саме тому, під час археологічних досліджень в Чугуєві на сьогоднішня виявляють натільні хрести, які належали саме московським стрільцям [15].

Але, не можна відкидати і той факт, що ґрунтовне дослідження пам'яток української матеріальної культури почалося наприкінці XIX – початку XX століття, як і зародження і розвиток ставрографії взагалі. Специфіка українського православ'я до приєднання Київської митрополії до Московського патріархату, як і особливості запорозького віросповідання, досліджена слабо. І це не дає остаточного поставити крапку в питанні походження барокових хрестів.

Довгий час була поширеною теорія про відсутність звичаю в Україні з XIV до XVIII ст. носити нагрудні іконки й хрести [14]. Аргументами на користь таких тверджень були факти того, що ці предмети ніколи не були знайдені біля кістяків на козацьких цвинтарях, ні біля козацьких кістяків на переправі під Берестечком [8, с. 266]. Даному факту є певні пояснення: переселенці з Правобережної України приходили зі своїми церквами і своїми

дерев'яними натільними хрестами, які не збереглися в могилах козаків до наших часів. На нашу думку, відсутність натільних хрестиків на більшості козацьких поселень та похованнях різних регіонів України та Слобожанщини можна пояснити можливим перебуванням переселенців з Правобережної України під значним впливом протестантизму. Можливо, канонічна заборона XII ст. на потрапляння християнських святинь в могилу разом з померлим [7] залишила свій слід в традиціях поховальної обрядності. А такі уявлення старовірів північно-російських районів про те, що під час поховання вмерлого з натільним хрестом душа його назавжди залишається неприкаяною [17, с. 300] могли поширюватися і серед населення нашого регіону.

Таким чином, українці мали традицію носити хрести. Крім того, необхідно відзначити вплив «мазепинського» бароко на численні аспекти матеріальної і духовної культури українських земель періоду заснування тих населених пунктів, де були виявлені зразки натільних барокових хрестів. Ми згодні з думкою В. О. Векленко, який припускає, що, скоріш за все, натільні хрести придбалися українським населенням в старовірських майстернях, але тільки тому, що тип цих хрестів був для українців традиційно звичний і рідний [7, с. 240].

Наше припущення, що подібні тількики барокового типу вироблялися в українських майстернях вимагає глибокого хімічного аналізу сплаву металів хрестів, але виявлені нами деякі дефекти на барокових хрестах нашої колекції (напливи, переливи) є можливим доказом, що дані хрести виливалися в формах місцевих майстрів.

Джерела та література

1. Векленко В. О. *Хрести з матеріалів розвідок території Богородицької фортеці та фондів ДІМ імені Д. І. Яворницького [Текст] / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей.* – К., 2003. – Вип. 12. – С. 38–44.
2. Векленко В. *Православні старожитності Орільсько-Самарського Межириччя – нові знахідки [Текст] / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей.* – К., 2004. – Вип. 13. – С. 202–205.
3. Векленко В. *Православні натільні хрести XVII ст. з території Богородицьком фортеці [Текст] / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей.* – К., 2005. – Вип. 14. – С. 110–114.

4. Векленко В. О. Нові знахідки православних старожитностей з території посаду Новобогородицької фортеці [Текст] / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 58–62.
5. Векленко В. О. Натільні хрести 2006 р. з Богородицьком фортеці [Текст] / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 111–116.
6. Векленко В. О. Знахідки натільних хрестів з території Богородицької фортеці та її посаду у 2007 р. [Текст] / В. О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : збірка наукових статей. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 145–149.
7. Веленко В. О. До питання про надходження барочних хрестів кінця XVII – XVIII ст. [Текст] / В. О. Векленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д. : ДНУ, 2007. – С. 230–240.
8. Голубева І. В. Царів-Борисів – перша фортеця Слобідської України [Текст] / І. В. Голубева // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, археологія, краєзнавство : збірка науково-популярних статей. – Х. : Курсор, 2005. – С. 122–127.
9. Голубева І. В. Археологічні дослідження пізньосередньовічних пам'яток на Харківщині в 2006 році [Текст] / І. В. Голубева // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко : научное издание. – Харьков : Курсор, 2008. – С. 70–76.
10. Гнутова С. В. Кресты, иконы, складни. Медное художественное литье XI – начала XX века. Из собрания Центрального музея древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева / С. В. Гнутова, Е. Я. Зотова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.icon-art.info/book_contents.php
11. Каталог Старинных крестов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.k1000k.narod.ru/foto/5-14.htm>
12. Каталог Старинных крестов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.k1000k.narod.ru/foto/5-23.htm>
13. Троицкий Н. Крест Христа – «Древо жизни» [Текст] / Н. Троицкий // Свeticильник. – 1914. – № 3. – С. 8–10.
14. Свєшинков І. К. Битва під Берестечком [Текст] / І. К. Свєшинков. – Л : Слово, 1992. – 304 с.
15. Свистун Г. Є. Чугуївське городище. Археологічні дослідження у 2009 р. [Текст] / Г. Є. Свистун. – Харків : Мачулін, 2010. – 100 с.
16. Федоров Ю. А. Образ креста. История и символика православных нагрудных крестов [Текст] / Ю. А. Федоров. – СПб., 2000. – 109 с.
17. Шарапов В. Э. Нательный крест в традиционном мировоззрении коми [Текст] / В. Э. Шарапов // Ставрографический сборник. Кн. 1. – М. : Издательство Московской Патриархии ; Древлехранилище, 2001. – С. 297–306.
18. Куколевская О. С. Медное художественное литье Красносельской волости Костромской губернии конца XIX – первой четверти XX в. [Текст] / О. С. Куколевская // Русское медное литье. Сборник статей. – М., 1993. – Вип. 1. – С. 71–75.

НАСТІЛЬНІ ПАМ'ЯТНІ МЕДАЛІ У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

*Г. В. Пашкова,
ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Про мистецтво медалі можна сказати словами Сергія Образцова: «удивительное рядом» [2, с. 114].

«Медаль це своєрідний літопис епохи, створення засобами малої пластики. У ній знаходять відображення історичні події, економічне життя країни, розвиток науки і культури. Медаль відливають з міцного металу, вона майже не піддається руйнуванню часом: життя їй забезпечено на століття» [2, с. 5].

У понятті «настільна медаль» просліджується деяка подвійність. Тобто, з одного боку, такі медалі можна віднести до розряду ювілейних і пам'ятних монет, з іншого – безпосередньо до медалей. Визначення характеризує настільну медаль як пам'ятний знак, який виготовляється на честь визначної події або видатного діяча, та зазвичай служить прикрасою письмового столу, також вона могла прикрашати робочий кабінет, її могли розміщувати на стіні, використовуючи спеціальні рамки з гніздами. Власне, настільна медаль відрізняється від звичайної, насамперед, відсутністю кріплення до одягу, що надає їй значну схожість з монетою. Зазвичай, настільна медаль має круглу форму, рідше квадратну або прямокутну (в цьому випадку їх називають плакетка) [1, с. 36].

Існує велика кількість настільних медалей різних за видом і типом. По-перше, вони розрізняються за матеріалом виготовлення – з дорогоцінних або недорогоцінних металів. Часто зустрічаються медалі, які за видом були однакові, а виготовляли їх з різних металів, що суттєво позначалось на їх вартості (як правило, це була бронза і срібло) [4, с. 23]. Основні метали, з яких виготовляли медалі, – це золото, срібло і бронза, рідше була мідь і різні мідно-нікелеві сплави, але в історії фалеристики зустрічаються медалі, які виготовляли навіть з платини. Пам'ятні медалі є популярними у сучасному світі, їх часто можна зустріти у продажу в ювелірних магазинах.

По-друге, пам'ятні настільні медалі розрізняються і за типами. У медальєрному мистецтві прийнята така класифікація медалей: персоналії, медалі з історичною тематикою, пейзаж, теми побутового жанру, також широкий розвиток отримали економічна тема-

тика, теми сільського господарства, спорту. Також настільні медалі розрізняються за розміром. Обмежень у розмірі настільних медалей не існує, хіба що тільки технологічні. Але, як правило, діаметр настільної медалі коливається від 20 і до 80 міліметрів [6, с. 4]. Хоча, зазвичай, все це умовно, тому дуже багато зустрічається й інших варіантів.

Пам'ятні настільні медалі відрізняються і технікою виготовлення. Спочатку всі медалі виготовляли методом лиття по восковій моделі. Згодом техніка змінюється і подібні твори мистецтва фалеристики стали карбувати, аналогічно монетам. Ця техніка більш вдосконалена, що дозволило створювати більш якісне зображення на медалі. На сьогоднішній день настільні медалі виготовляють тільки технікою карбування. На медалях робили позначки монетного двору, на якому вони були виготовлені. У період Російської імперії працювали два монетних двори: ММД (Московський монетний двір) та СПМД (Санкт-Петербурзький монетний двір) [5, с. 41]. Також на медалях зазначали медальєра, який виготовляв медаль. В колекції музею зберігається, понад п'ятсот настільних медалей, розглянемо тільки деякі з них.

Перші настільні медалі з'явилися в середньовічній Європі, зокрема, в Італії наприкінці XIV століття. У XVII столітті мода на настільні медалі прийшла до Франції – на металевих виробах зображували монархів держави. Першими відомими медальєрами стали такі майстри, як Батте, Роти, Шаплен, Варьєн та інші. Медалі цих авторів стали прототипом сучасних виробів, зразками для наслідування наступних поколінь [6, с. 27].

У колекції музею серед європейських медалей зберігаються французька медаль на смерть Людовіка XVI (ОМЗ–29), польська медаль на честь Станіслава I 1765 р. (ОМЗ–1847), медаль на честь сільськогосподарської виставки у Римі у 1911 р. (ОМЗ–5), медаль на честь визволення Бадена 1912 р. (ОМЗ–75). Незабаром практика створення настільних медалей прийшла і до Росії.

У Російській імперії медалі з'явилися за часів правління Петра I. Перший російський імператор, який так багато зробив для розвитку держави у різних галузях, у тому числі і для розвитку нагородної системи, наказав випускати медалі до тих чи інших знакових військових перемог армії. З одного боку медалі зображувався портрет імператора у профіль. Цікавим фактом є те, що з впливом часу змінювався портрет імператора, він ставав старіше, відповідаючи дійсності. А на іншому боці медалі зображували сюжет військової перемоги. Серед медалей, що зберігаються у колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова, можна зазначити такі: ме-

даль «В память на взятие Ревеля 1710» (ОМЗ–1172), медаль «В память взятия Азова 1696» (ОМЗ–1178), медаль на честь заснування міста Санкт-Петербург у 1703 р. (ОМЗ–1170), медаль на честь заснування флоту Росії у 1695 р. (ОМЗ–1168), медаль за взяття Риги у 1710 р. (ОМЗ–1131), медаль на честь затвердження ордену св. Андрія Первозванного у 1698 р., медаль на честь Полтавської баталії у 1708 році (ОМЗ–1130, ОМЗ–1251), за завоювання Фінляндії (1710 рік), в пам'ять відвідин Петром монетного двору в Парижі (1717 рік).

За часів Російської імперії було випущено більше тисячі настільних медалей, виготовлених у бронзі і сріблі, які були присвячені основним подіям в історії Російської імперії, будь то коронації, річниці народження або смерті, сходження на престол, – всі ці події знаходили своє відображення в настільних медалях. Також виготовлялися медалі, які відображали зв'язок монархії і релігії, благословення Бога на царювання імператора [6, с. 28]. Розглянемо деякі з цих медалей, що зберігаються у колекції музею: медаль на честь народження Петра I 30 травня 1672 р. (ОМЗ–355), медаль «Переход через Дунай 1828 р.», медаль на честь Бородинської битви у 1812 р. (ОМЗ–1181), медаль на честь взяття Парижу у 1814 р. (ОМЗ–1180), медаль «В память 100-летнего юбилея Лейб-Гвардии Казачьего Его Величества и Лейб-Гвардии Атаманского Его Высочества Наследника Цесаревича полков 1775–1875» (ОМЗ–210), медаль на честь коронації Олександра I 1814 р. (ОМЗ–359), медаль на честь коронації Миколи I 1826 р. (ОМЗ–32), медаль на честь визволення селян у 1861 р. (ОМЗ–14, ОМЗ–15), медаль на смерть Олександра II у 1881 р. (ОМЗ–17), медаль на честь 300-річчя дома Романових 1613–1913 рр. (ОМЗ–12), медаль у пам'ять повернення Російських областей від Польщі у 1772–1793 рр. (ОМЗ–1155), медаль з приводу аварії царського потягу у Борках (ОМЗ–21; ОМЗ–399). А за часів Катерини II з'явилася серія медалей із зображенням пам'ятних історичних подій у Російській імперії, медаль «Победа над Шведами 13 августа 1789» (ОМЗ–28, ОМЗ–29), медаль на честь Катерини II 1779 р. (ОМЗ–262), медаль «В память сооружения Екатерининской железной дороги 1881–1884» (ОМЗ–1538), медаль на честь відкриття пам'ятника Катерини II у 1873 р. (ОМЗ–75), медаль Катерини II «За труды и воздаяния» (ОМЗ–81, ОМЗ–510).

«Медальер должен знать, как делается все, необходимое для производства отбиваемых из металла медалей...» [2, с. 18]. Ці слова казав найкращий російський медальер кінця XIX століття Ф. П. Толстой, який займався випуском медалей в пам'ять пере-

моги у війні 1812 року з Наполеоном. Медалі, присвячені цій темі, зберігається у колекції музею: медаль, присвячена Вітчизняній війні 1812 р. (ОМЗ–1569, 58), медаль на честь народного ополчення 1812 року (ОМЗ–1183), медаль в пам'ять втечі Наполеона за Неман у 1812 р. (ОМЗ–1184).

Велика кількість медалей була присвячена російським поетам, письменникам, існує серія медалей, яка присвячена О. С. Пушкіну, М. Ю. Лермонтову, М. Горькому та іншим. Ціла низка настільних медалей, які присвячені громадським діячам та установам: медаль, присвячена графу Іларіону Івановичу Воронцову-Дашкову (1881–1897) (ОМЗ–1448, ОМЗ–1304, ОМЗ–263), медаль до 100-річчя міністерства Внутрішніх справ Росії 1802–1902 рр. (ОМЗ–23), медаль «Медико-хирургической Академии в Петербурге» (ОМЗ–205), медаль на честь заснування Царськосельського ліцею 10.10.1811–10.10.1831 рр. (ОМЗ–515), медаль на честь 150-річчя заснування Російської академії наук 1876 р. (ОМЗ–516), медаль на честь будівництва Ісаакіївського собору у Петербурзі 1858 р. (ОМЗ–547), медаль на честь заснування Академії художеств 1766 р. (ОМЗ–1153), медаль на честь Томського університету 1880–1888 рр.

Радянська влада продовжує випуск пам'ятних настільних медалей. Вони стали засобом ідейної пропаганди, присвячувались пам'ятним подіям історії, наприклад дуже велика серія була випущена до річниці Жовтневої революції. У 60-ті рр. ХХ ст. пам'ятна медаль змінює свій вектор, набуває більш масового характеру. Випуском медалей займаються не тільки монетні двори, але і художні комбінати, ювелірні фабрики, а також самодіяльні художники, що не могло не позначитися на якості та художній цінності медалей. У музейній колекції зберігаються «Памятная медаль в честь 50-летия Великого Октября» (ОМЗ–1774, ОМЗ–1775, ОМЗ–1776, ОМЗ–1780, ОМЗ–1788, ОМЗ–1789, ОМЗ–1762 ОМЗ–1923), медалі на честь з'їздів комуністичної партії. Починаючи з перших років СРСР створювалась ціла серія настільних медалей, присвячена основним моментам життя і діяльності В. І. Леніна. Вони увійшли в історію настільних медалей під терміном «Лениниана» [3, с. 11]. До них відносяться: медаль ювілейна на честь 100-річчя від дня народження В. І. Леніна (ОМЗ–2923, ОМЗ–3048), медаль «В память 50-летия Советской власти в СССР 1917–1967» (ОМЗ–1778, ОМЗ–1781), медаль «В память 50-летия установления Советской власти на Украине» (ОМЗ–1783, ОМЗ–1787), медаль пам'ятна «ВЛКСМ» (ОМЗ–1911/2).

Наступний напрямок в радянській фалеристиці відображав революційну тематику, трудові звершення народу в рамках п'яти-

річних планів, портрети глав партії. Подвиг радянського народу, який переміг фашизм, був відображений у сотнях настільних медалей [3, с. 9]. До них відносяться медаль до 30-річчя визволення м. Харкова від німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., яке відзначалося 23 серпня 1973 р. (ОМЗ–3091), медаль, присвячена 25-річчю визволення м. Белгорода від німецько-фашистських загарбників 1968 р. (ОМЗ–1909). Також ціла низка медалей випускалася на честь діячів мистецтва, знакових подій культурного характеру. Серед них – медаль на честь 125-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка (ОМЗ–3094) та медаль на честь 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка (ОМЗ–1574, ОМЗ–1673, ОМЗ–1530, ОМЗ–1531). Відомими граверами радянського періоду були: С. Л. Тульчинський, Н. А. Соколов, С. З. Маграчов, які створювали медалі в пам'ять видатних поетів і письменників, вікової річниці відкриття Третяковської галереї, ювілеїв заводів, фабрик, ювілеїв Жовтня і т. д. Медаль на честь 50-річчя заводу ХЕМЗ (Харківський електромеханічний завод) у 1965 р. (ОМЗ–3198), медаль на честь 10-річчя Українського товариства охорони пам'ятників історії і культури 1966–1976 рр. (ОМЗ–3201), медаль на честь випуску 1000000 трактора заводом ХТЗ (Харківський тракторний завод) у 1967 р. (ОМЗ–3253), медаль «Производственное объединение Кировский завод» 1977 р. (ОМЗ–3270), медаль в пам'ять виконання 1-го п'ятирічного плану 1931 р. (ОМЗ–1911/3).

У сучасному світі тривають традиції, закладені у виготовлення пам'ятних настільних медалей. На сьогоднішній день виготовляється величезна кількість таких медалей. Їх різноманітність вражає, тематика сюжетів охоплює усі сфери життя: спорт, культура, наука, освіта, видатні діячі, ювілеї тощо. Сучасна настільна медаль набуває іншого характеру – сувенірного, подарункового, кожна людина може зробити медаль на замовлення за власним дизайном.

Настільні медалі зберігаються не тільки в музейних, але і в приватних колекціях. Колекціонування предметів нумізматики і фалеристики є популярним у всьому світі, чого не скажеш про настільні медалі, які, порівняно з монетами, орденами та нагородними медалями, не мають такого поширення серед колекціонерів, але все ж вони мають своїх шанувальників.

Настільні медалі колекціонери зберігають у спеціальних альбомах для монет – клясерах. Але зазвичай, разом з медаллю йдуть футляри або спеціальні підставки для зберігання на столі. Їх виготовляють з різних матеріалів – скла, каменю, металу, дерева, плас-

тика. Також існують спеціальні рамки з гніздами для розміщення пам'ятних медалей на стіні.

На жаль, тема настільних медалей мало висвітлена у сучасній науковій літературі і потребує подальшого вивчення. За глибиною змісту і осмислення історичних подій, медаль з образотворчої форми стає справді національним художнім пам'ятником. Виховне та естетичне значення медалі надзвичайно зросло останнім часом. У музейній сфері настільні медалі можуть використовуватися як у експозиційній роботі на різнопланових виставках чи експозиціях, так і під час різних масових заходів.

Джерела та література

1. Барштейн Ю. А. Памятні медалі [Текст] / Ю. А. Барштейн. – К. : Реклама, 1976. – 95 с.
2. Косарев А. В. Искусство медали [Текст] / А.В. Косарев. – М. : Просвещение, 1977. – 128 с.
3. Крючков М. И. Советские памятные медали (1917–1967) [Текст] / М. И. Крючков. – Л. : Наука, 1968. – 85 с.
4. Шевелева Е. Н. Каталог Отчественных орденов, медалей и нагрудных знаков [Текст] / Е. Н. Шевелева. – Л., 1962. – 351 с.
5. Шукина Е. С. Памятные медали из собрания академика Б. Б. Пиотровского [Текст] / Е. С. Шукина. – СПб. : Slavija, 1994. – 94 с.
6. Шукина Е. С. Медальерное искусство в России 18 в. Государственный Эрмитаж [Текст] / Е. С. Шукина. – Л. : Терра, 1962. – 128 с.

КОЛЕКЦІЯ ЖУРНАЛІВ «ТРУДЫ ВОЛЬНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА» В НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНІЙ ТА НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

Л. В. Никипоренко,
*зав. сектора відділу
науково-фондової роботи
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

У 1765 році з ініціативи Катерини II виникло «Императорское Вольное экономическое общество», найстаріше наукове товариство в Росії. Його натхненниками були найбагатіші землевласники Російської імперії – Роман Воронцов, Григорій Орлов, Іван Чернішов, Адам Олсуф'єв. Вони вважали, що це товариство повинно за

допомогою наукових знань, передових агрономічних методів допомогти створити ефективне сільськогосподарське виробництво.

Рухалось в цьому напрямку «Вольное экономическое общество» поступово.

Оскільки Катерина II опікувалася діяльністю «Вольного экономического общества», права і привілеї товариства підтверджувалися особливими Височайшими рескриптами. Взагалі це підтвердження відбувалося на початку кожного царствування.

Для чіткої роботи товариства обирався президент. Ця посада була виборною. Президентів підпорядковувалися відділення – сільськогосподарське, сільськогосподарських технічних виробництв і землеробської механіки, а з 1859 року ще додалося відділення політичної економії і сільськогосподарської статистики.

І тому в роботі «Вольного экономического общества» брали участь спеціалісти з різних галузей наукових і практичних знань. Основна мета цих науковців, спеціалістів-практиків – вивчення стану земельних, а пізніше і промислових ресурсів країни, розповсюдження корисних для сільського господарства та промисловості знань [1, с. 4].

Товариству було надане право на вільну, незалежну діяльність і право мати свій друкований орган. Повна назва цього друкованого органу – «Труды Императорского Вольного экономического общества к поощрению в России земледелия и домостроительства». Загальноприйнятна більш коротка назва – «Труды Вольного экономического общества».

В перші роки існування «Вольного экономического общества» на його засіданнях і в друкованому органі провідною була тема, що безпосередньо стосувалась державного устрою кріпосницької Росії, а саме: право землероба на власність. І ця тема була дуже важливою для підготовки думки суспільства в напрямку визволення селян і реформування такої аграрної країни як Росія.

Регулярне видання «Трудов Вольного экономического общества» призвело до того, що в Російській імперії з'являється постійна періодика з питань сільського господарства.

Завдяки цьому виданню вперше в Росії відбувся збір статистичних даних: про стан ґрунту і лісів, хлібну торгівлю і розведення бджіл, селекцію худоби.

Зокрема, «Труды Вольного экономического общества» у 1790 році опублікували програму місцевих досліджень сільського господарства. У 1800-х – 1830-х роках цей друкований орган систематично досліджував і збирав відомості про економічний стан країни [1, с. 34].

1840-і роки стали початком розвитку культурного бджільництва, що також знайшло відображення в «Трудах Вольного Экономического общества» [2, с. 155–226].

У 1850-х роках «Труды Вольного экономического общества» вивчають допоміжні галузі сільського господарства, тобто рільництво, городництво, садівництво, конярство [3, с. 81–85].

У 1865 році «Вольное экономическое общество» святкує свій 100-річний ювілей і з цього приводу, вперше в Росії, збирає з'їзд сільських господарів. Тема хлібної торгівлі і продуктивності сільського господарства стає провідною для «Трудов Вольного экономического общества» [1, с. 36].

У 1870-х роках суспільство, за допомогою «Вольного экономического общества», розпочинає вивчати діяльність земств та сільської земельної громади. У 1880-і роки друкованим органом «Вольного экономического общества» знов розглядається питання хлібної торгівлі, хлібних цін. Пильно досліджуються у 1890-х роках неврожаї в окремих губерніях Російської імперії та їх вплив на різні сторони економічного життя.

У 1900-тих роках «Труды Вольного экономического общества» досліджують наступні питання: травматизм при роботі з сільсько-господарськими машинами; розповсюдження сільськогосподарських знань і розвиток аграрного руху в Росії; всіляка підтримка діяльності земств на селі [4, с. 162–224].

Треба зауважити, що після відміни кріпосного права «Вольное экономическое общество» стає осередком ліберальної і демократичної думки. Серед його членів були природознавці А. Т. Болотов, В. В. Докучаєв, хіміки О. М. Бутлеров, Д. І. Менделєєв, поет Г. Р. Державін, історик К. Д. Кавелін, географ і мандрівник П. П. Семенов-Тян-Шанський, економісти П. Б. Струве та М. І. Туган-Барановський. Всі вони усвідомлювали відсталість своєї держави і необхідність проведення реформ [1, с. 24].

Щоб приборкати зайве вольнодумство, уряд поставив «Вольное экономическое общество» під контроль Міністерства землеробства, а у 1900 році було заборонено проводити його публічні засідання. Це призвело до того, що в 1915 році «Вольное экономическое общество» фактично припинило свою діяльність. І в цьому ж році закінчилося видання «Трудов Вольного экономического общества».

Протягом свого існування (1765–1915 pp.), за винятком 1776–1778, 1821–1832, 1834, 1836–1841, 1901 років, був виданий 281 том «Трудов». До того ж, в різні роки це видання виходило різними частинами або томами, зброшурованими в книги [1, с. 31].

В колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова «Труды Вольного экономического общества» охоплюють дуже великий проміжок часу і представлені наступними випусками:

- 1–3. 1766 рік. Частини II–IV
- 4–7. 1767 рік. Частини V–VI (2 екз.), частина VII (2 екз.).
- 8–9. 1768 рік. Частини VIII, IX.
- 10–15. 1769 рік. Частини XI–XIII (по 2 екз.).
- 16–21. 1770 рік. Частини XIV–XVI (по 2 екз.).
- 22–25. 1771 рік. Частини XVII (2 екз.), XVIII, XIX
- 26–27. 1772 рік. Частина XX (2 екз.).
28. 1772 рік. Частина XXI.
29. 1772 рік. Частина XXII.
- 30–32. 1773 рік. Частина XXIII (3 екз.).
- 33–34. 1773 рік. Частина XXIV (2 екз.).
- 35–37. 1773 рік. Частина XXV (3 екз.).
- 38–40. 1774 рік. Частини XXVI–XXVIII.
- 41–42. 1775 рік. Частини XXIX–XXX.
43. 1793 рік. (Частина не вказана).
44. 1798 рік. (Частина не вказана).
45. 1842 рік. (видано у 1842 році).
- 46–54. 1854 рік. Січень, березень, квітень, червень, липень, серпень-листопад.
- 55–62. 1857 рік. Січень-березень, червень, липень, [вересень] – листопад.
- 63–65. 1862 рік. Серпень-жовтень.
66. 1863 рік. Липень.
67. 1864 рік. Квітень.
- 68–70. 1865 рік. Січень-лютий, травень, жовтень.
71. 1866 рік. Серпень.
- 72–75. 1869 рік. Січень, квітень, липень, жовтень.
76. 1878 рік. Вересень.
77. 1879 рік. Том III.
- 78–79. 1880 рік. Січень, жовтень.
80. 1881 рік. Жовтень.
81. 1884 рік. Січень.
82. 1893 рік. Том I.
83. 1895 рік. Березень-квітень.
- 84–86. 1896 рік. Січень-лютий, березень-квітень, травень-червень.
- 87–91. 1898 рік. Травень-червень, липень-серпень, вересень-жовтень, листопад-грудень (по 2 екз.).
92. 1906 рік. Том I.
- 93–95. 1913 рік. Книга 1, липень-грудень (по 2 екз.).

Незважаючи на неповноту та деяку хаотичність, збірка «Трудов Вольного экономического общества» дає уявлення про економічний та промисловий розвиток окремих губерній Російської імперії, зокрема Харківської губернії, у другій половині XVIII – на початку XX століття, і може бути використано в науково-дослідній, експозиційній та науково-освітній діяльності Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.

Джерела та література

1. Орешкин В.В. Вольное экономическое общество в России. 1765–1917 / Историко-экономический очерк [Текст] / В. В. Орешкин. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1963. – 196 с.
2. Труды Императорского Вольного экономического общества за 1842 год [Текст]. – СПб., 1843. – 228 с.
3. Труды Императорского Вольного экономического общества. Октябрь 1854 [Текст]. – СПб., 1854. – 228 с.
4. Труды Императорского Вольного экономического общества [Текст]. Том I. Книга 1–3. – СПб., 1906. – 320 с.

ЄВАНГЕЛІЄ КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XVIII ст. З КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»

О. В. Брель,
*ст. науковий співробітник відділу
«Музей Б. Хмельницького» Націо-
нального історико-культурного
заповідника «Чигирин»*

Я. Л. Діденко,
*вчений секретар Національного
історико-культурного
заповідника «Чигирин»*

Музеї – багатофункціональні заклади соціальної інформації, які призначені для збереження культурно-історичних та природничо-наукових цінностей, накопичення та поширення знань через вивчення і демонстрацію унікальних пам'яток матеріальної культури. Музеї є важливими осередками освіти і навчання, оскільки саме вони уможливають доступ до національної культурної та

природної спадщини людям різного фаху та віку [10, с. 307]. Музеї «говорять» через предмети, що змушує відповідально ставитися до відбору речей для експозиції та їхнього розміщення. Але ще більш важливим є вивчення та наукова обробка предмета, оскільки інформація, закладена в ньому стає більш повною, очищеною, з'являються нові значення та можливості інтерпретації, встановлюються інформаційні зв'язки з іншими предметами експозиції. У контексті та гармонійному поєднанні музейні предмети доносять до відвідувача головну тематику музею, впливають на відвідувача, і, таким чином, виконують свою соціокультурну функцію [12, с. 337]. Тому таким важливим є наукове вивчення кожного предмета експозиції музею.

У фондovій колекції Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» зберігається 18 стародавніх церковних книг. Частина цих стародруків експонується у музеї Б. Хмельницького, серед яких найстаріші – два Євангелія датовані кінцем XVII – початком XVIII ст. У фондах НІКЗ «Чигирин» ці видання зберігаються під номерами ПП–1 KB–34 та ПП–2824 KB–10189.

Євангеліє під номером ПП–1 KB–34 було придбане у 1995 році. Книга видана друкарнею Львівського ставропігійного Успенського братства, про що говорить напис на титульній сторінці: «Євангеліон. Сиреч Благовестіє Богодухновенных Євангелистов. Благословением святейших четверопрестольных Патриархов. Тицанием и иждивением Братства Львовского Ставропигийского Храма Успения Пресвятой Богородицы. Издана в Львове в лето от создания мира 7198, а от Рождества Христова 1690, ноября 28».

Формат Євангелія – 2°, про що можна судити із розміщення водяних знаків посередині аркуша. Згідно нумерації аркушів, їх у книзі 412, і 12 додаткових аркушів на початку. Розмір 10 рядків основного тексту приблизно 125 мм. На аркуші розміщено 16 рядків. Друк у дві фарби: чорною і червоною [7].

За змістом дана пам'ятка – четвероевангеліє. На початку вміщена молитва за короля Яна III Собеського, Наука читання. Далі йдуть чотири Євангелія, кожне з яких відкривається покажчиком чорнописних глав та передмовою. В кінці Соборник 12-ти місяцям (Місяцеслов), Покажчик читання в дні пам'яті святих на утреньях та літургіях, «Сказаніє», – як читається Євангеліє.

Подібна організація тексту та художнє оформлення характерні і для попередніх Євангелій друкарні Львівського братства 1636, 1644 та 1670 рр., на відміну від Євангелія друкарні М. Сльозки 1665 р., хоч у зазначених виданнях 1636 та 1644 рр. М. Сльозка виступав як друкар братства [2, с. 48].

Видання Євангелія друкарні братства XVII – початку XVIII ст. складаються з титулу – форти, гравюри на його звороті, чотирьох великоформатних фронтисписних зображень євангелістів та 55 розміщених по тексту невеликих сюжетних ілюстрацій (деякі з них повторюються), а також традиційних заставок, кінцівок, ініціалів та виливних прикрас [2, с. 48].

У згаданому Євангелії вміщені гравюри Никодима Зубрицького, Іллі, Євстафія Завадовського. Никодим Зубрицький (рік народження невідомий – 1724) – гравер, рисувальник, ієромонах. Походив з Галичини. З 1688 р. працював у Крехові, згодом у Львові (1691 – 1702) і Почаєві (1704). У 1705 році переїхав до Києва, у 1709–1724 рр. перебував у Чернігові. Створив понад 400 гравюр різних жанрів у техніках деревориту, мідьориту, офорта [9]. Ілля, києво-печерський монах, працював на початку XVII ст., і відзначався своєю працелюбністю. Роботи цього майстра досить різні за своєю якістю: є гарно виконані, але є й слабкі. Він награвірував велику кількість зображень до Священного Письма. У «Словнику граверів» описано 374 сторінки робіт Іллі [4]. Євстафій Завадовський (1660–1690 рр.) працював спочатку у Києві, а потім у Львові, був членом Львівського ставропігійського братства. Займався граверними роботами також в Уневі [3, с. 71].

У даній книзі особливої уваги заслуговують 4 великі гравюри із зображенням євангелістів, які відкривають усі чотири Євангелія. За правилами оформлення вони розташовані на лівосторонньому боці розвороту аркушів перед текстом. На першій сторінці, за нумерацією сторінки в Євангелії, або на другій стороні 12 аркуша, зображено євангеліста Матвія з ангелом, як символом вияву Божої любові до людства – послання у світ Сина Божого, як Месії, передреченого пророками. Внизу малюнка є напис: «Євстафій Завадо: в Львові 1681». На сторінці 114 – євангеліст Марко з крилатим левом, як ознаменування мужності Христа. Внизу напис: «Євстафій Завадо: 1682». Євангеліст Лука зображений з крилатим биком, що підкреслює силу і могутність Месіанського Царя (сторінка 183). Внизу напис «E.Z.». Четверте Євангеліє відкриває зображення апостола Іоанна, поруч з яким орел – символ мудрості Ісуса Христа, як призначеного Царя. Внизу напис «Євстафій Завадо: 1683». Власне матриці із зображенням євангелістів належали граверу Євстафію Завадовському. Перша його праця з'явилася у Києві в 1660 році, а львівські гравюри датовані 1667–1683 рр. [8, с. 775]. Але у виданнях братства ці гравюри з'являються лише починаючи з 1690 року [5, с. 29].

Ілюстрації в тексті є малими. Вони відображають тематику євангелічного сказання, притч. За ними можна судити про світогляд і обізнаність львівських видавців [6].

Важливу роль у оформленні книги відігравали заставки – орнаментальні композиції, що вміщувалися перед початком розділів. Для даного Євангелія характерні заставки старопечатного стилю із білим рослинним («трав'яним») орнаментом на чорному тлі. На початку Євангелія від Матвія заставка із зображенням Ісуса Христа на троні в оточенні святих. У кінці розділів вміщено кінцівки – невеликі орнаментальні композиції з рослинного орнаменту, інколи із включенням облич святих. Басмами прикрашені заголовки та буквиці покажчику чорнописних глав.

Особливе значення у друкованій книзі посів титульний аркуш. Українська друкована книга впродовж XVII–XVIII ст. щодо цього підтримувала і розвивала традиції, закладені львівськими, острозькою, київською друкарнями ще в попередній період. Неодмінні атрибути титульної сторінки – назва книги, набрана великими літерами, і вихідні дані, обрамлені дереворитною оздобною рамкою – фронтоном, яка в ранніх виданнях має вигляд архітектурного portalу. Саме цей тип обрамлення, який виник у контексті ренесансного мистецтва, у практиці давніх друкарень називався «фортою». Це слово означає браму. Брама – своєрідна триумфальна арка на титульному аркуші – неначе відокремлювала книгу від решти світу, запрошувала читача увійти у світ образів та ідей книги [8, с. 795].

В даному Євангелії на середині титульної сторінки назва книги «ЄВАНГЕЛІОН» та інформація про видання. Зверху зображено Ісуса Христа з Богородицею і апостолом Іоанном, внизу – Успіння Пресвятої Богородиці. По боках зображення 12 апостолів, переплетені виноградною лозою, в нижній частині гравюри зображення чотирьох старозаповітних святих Іони, Ісаї, Мойсея та Даниїла.

На зворотній стороні титульного аркуша гравюра Успіння та Вознесіння Богородиці та її коронація на фоні Львівського Успенського храму. Внизу зображення лева – як символ міста Львова. Під гравюрою напис «Василій Друкар». Автор гравюри Никодим Зубрицький [7].

Ця гравюра представляє великий інтерес для датування даного видання. Цікаво, що у дійсних виданнях 1690 року на звороті титулу була гравюра Євстафія Завадовського «Розп'яття» [7]. У 1690 році друкарем друкарні Львівського братства був Симеон Ставницький. Його син, Василь, рано навчився від батька друкарства і став допомагати йому в роботі. Приблизно з 1688 р. моло-

дий Ставницький пішов управителем до новозаснованої друкарні єпископа Й. Шумлянського. Але коли ця друкарня перейшла до Львівського братства, то разом з нею до братської друкарні повернувся Василь Ставницький. Василь був добрим гисером і Братство часто замовляло йому робити черенки. Уже в 1694 році Симеон Ставницький підписує контракти на друкування разом із сином [11]. Остаточо Василь в якості братського друкаря замінив батька у кінці 1697 року [5, с. 37]. Тобто, якби Євангеліє було дійсно видрукуване у 1690 році, то під гравюрою не могло б стояти підпису «Василій Друкар». Також гравюра, вміщена на звороті титульного аркуша Євангелія, має чітко визначену дату – 1697 р.

Таким чином, зрозуміло, що Євангеліє не могло бути видане раніше 1697 року. А оскільки у заголовку цієї книги є згадка, що вона друкується по благословенню святійших Патріархів, то видання не може бути пізнішим 1708 року (1709 року Львівське братство прийняло Берестейську церковну унію) [5, с. 37].

Контракт про нове видання Євангелія заключений був Братством із друкарем Василем Ставницьким лише 2 квітня 1703 року [1, с. 415]. Після чого і було видрукувано Євангелія, визначеним тиражем.

Постає питання: чому вступна частина містить молитву за короля Яна III Собеського (помер у 1696 р.), якщо на престолі на той час перебував Август II? Можливо, що Братство керувалося при цьому частково комерційними мотивами: у 1703 році воно розпочало видання Євангелія, маючи досить значний запас цієї книги попереднього видання (під час ревізії братських книг 18 червня 1704 р. на книжкових складах знаходилося 1300 примірників Євангелія [1, с. 299], а по контракті зі Ставницьким було видрукувано 1200 примірників цієї книги). З новим виданням продаж попереднього по тій же ціні міг би бути утрудненим. Але, ймовірно, що на рішення братства видати Євангелії з попередньою датою вплинули бурхливі політичні події того часу – становище короля Августа II було досить хистким [5, с. 38].

Зважаючи на вищезазначені факти, дане Євангеліє, скоріше за все, було видрукуване у 1703 чи 1704 році.

Розміри Євангелія 330×210×80 мм. Кришка палітурки дерев'яна, обтягнута оксамитом охристого кольору (первісно, ймовірно, бордовий). На лицьовій кришці металеві прикраси у вигляді восьмикутної зірки, в центрі якої хрест (мальтійський) із медальйоном, на якому зображено Марію з маленьким Ісусом на руках. Навколо великої зірки – чотири маленькі металеві шестикутні зірочки. Зверху металевий медальйон у вигляді сонця, а знизу – у вигляді місяця

рогами догори. На окладі помітні сліди втрачених чотирьох кутових накладок. Ймовірно, це були зображення євангелістів: Матвія з ангелом, Марка з левом, Луки з биком, Іоанна з орлом, такі, як на Євангелії під номером ПП-2824. На тильній стороні окладу – сліди від накладки у вигляді хреста (мальтійського), по кутах – чотири ніжки-півсфери. Євангеліє закривалось застібками, одна з яких втрачена; на іншій різьблене зображення святого з книгою.

Книга була перелицьована, про що свідчить напис на першій сторінці книги: «Сіє Євангеліє починено старанієм рабов Божих Диміана Ганопенка і жени його Анни. 1842 р., іюнь 28 день. За отпущеніє їх грѣхів».

За сприяння головного зберігача фондів Державного музею книги та друкарства України Хаухи Людмили Василівни вдалося розшифрувати ще два записи з Євангелія, які були зроблені, ймовірно, різними людьми.

Один з них міститься на аркушах з 1 по 29: «Во имя Отца и Сина и Святаго Духа аминь. Сия книга рекома я Євангеліє. Купила его Василиха Зелепу[р, ж]иха за свое здравіє и за преставашихся родичов отдаетей церкви до храму Святой Покрови, а ежели Господь Бог будет даровати ей чадом здравія и жеби ... подобное котрое било албо син Гри[...] [богодан] возраст и науку жеби могл бити духовним может его отобрати без всякаго прекословія также и дочка ежели бог даст же била попадею также может одобрати его яко [...] [...] мои дети не були до того ... то будет служить храму Пресвятой Богородици по праву а борони Боже якои тривоги коли колвек то хто колвеки з моих или з самого покровних повинен его взяти и передержати поки замітаня будет а потом цим не заспокоится поможет дати до церкви де розуміти а не продати. На підписі син мой Ілія дочка Анна а бул при том підписі Иван Васичак а отец Иван иерей презвитер лисовецький. Подписовал его многотрѣшнний Леонтій дидакал лисовецький діялося року 1715 місяця іюлія дня 8, на св. Великомученика Прокопія в [Борщеві]».

На аркушах з 368 по 371 міститься другий запис: «я Михаил [Кохановский] парох [Кривчицкий] сие Евангелие яко мое власное продал Подписуюся Сим [менован]».

Згадані записи свідчать про високий рівень освіти та духовності в українському суспільстві. Подальше їх дослідження дозволить прослідкувати історію даної книги, а можливо, встановити її власників та дізнатися про їх внесок у розвиток української соціальної та релігійної культури.

Археографічний аналіз даного Євангелія сприяє розширенню знань про стародруковану спадщину України. У перспективі

планується більш детальне палеографічне та кодикологічне дослідження даної книги. На сьогоднішній день Євангеліє займає достойне місце в експозиції музею Богдана Хмельницького і є важливим джерелом для розуміння історичних подій кінця XVII – початку XVIII ст.ст.

Джерела та література

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе [Текст]. – Часть первая. – Т. XII – К., 1904. – 750 с.
2. Бондар Н. П. З досвіду атрибуції кириличних видань Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського: міфічне львівське Євангеліє 1683 р. друкарні Львівського братства [Текст] / Н. П. Бондар // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 42–51.
3. Выдаишенко М. Б. Книгопечатание в Уневе в XVII–XVIII вв. [Текст] / М. Б. Выдаишенко // Федоровские чтения 1973 : сб. науч. тр. / Научный совет по истории мировой культуры АН СССР, Государственная Орденена Ленина библиотека СССР им В. И. Ленина. – М. : Государственная библиотека СССР им. В. И. Ленина, 1976. – С. 67–77.
4. Г. Старинная южнорусская гравюра [Электронный ресурс] / Г. // Киевская старина. – 1890. – Т.28. – С. 47–59. – Режим доступа: <http://library.kr.ua/elib/gravura.html>
5. Голубев С. Т. Объяснительные параграфы из истории Западнорусской Церкви [Электронный ресурс] / С. Т. Голубев // Труды Киевской духовной академии. – 1906. – Кн. 12. – Киев, 1906. – 50 с. – Режим доступа: <http://books.e-heritage.ru/book/10071532>
6. Гукул І. І. Євангеліє села Мартинівка Бучацького району як історичне джерело [Текст] / І. І. Гукул // Студентський науковий вісник / ТНПУ імені В. Гнатюка. – Т. : ТНПУ, 2011. – Вип. № 28. – С. 57–61.
7. Запаско Я. Каталог стародруків (1574–1700) [Електронний ресурс] / Я. Запаско, Я. Ісаєвич. – Режим доступу: http://gulevich.net/statiy.files/a/a8.files/book_1574_1700.htm
8. Історія української культури [Текст]. У п'яти томах Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть / Смолій В. А. (гол. ред.), Попович М. В., Сас П. М., Матях В. М. та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 1248 с.
9. Ковпаненко Н. Г. Зубрицький Никодим [Електронний ресурс] / Н. Г. Ковпаненко // Енциклопедія історії України. Т. 3: Е-Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2005. – 672 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Zubrycky_N
10. Кузьмук О. С. Роль музеїв у соціокультурному та економічному житті країни: зарубіжний досвід [Текст] / О. С. Кузьмук // Могилянські читання 2009 року : зб. наук. пр.: Мазепинська доба в культурі України /

Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник ; Ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К. : Фенікс, 2010. – С. 307–314.

11. Огієнко І. І. Історія українського друкарства [Електронний ресурс] / І. І. Огієнко ; упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимощук. – К. : Либідь, 1994. – 448 с. – Режим доступу: <http://izbornyuk.org.ua/ohdruk/ohd08.htm>
12. Сингаївська О. О. Музейний предмет і контекст його перебування [Текст] / О. О. Сингаївська // Могиланські читання 2009 року : зб. наук. пр.: Мазепинська доба в культурі України / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник ; Ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К. : Фенікс, 2010. – С. 333–337.

КИЛИМ В ХУДОЖНЬОМУ ОФОРМЛЕННІ ІНТЕР'ЄРУ УКРАЇНСЬКОЇ ОСЕЛІ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Л. М. Захарчук,
екскурсовод Національного
історико-культурного
заповідника «Чигирин»

Килимарство – це традиційна і одна з поширених галузей народного мистецтва в усіх місцевостях України. Килим має славні багатовікові традиції використання в народному побуті. Як свідчать дослідження багатьох мистецтвознавців, перші згадки про килими є в давньоруських літописах, починаючи з другої половини X ст. «Ці відомості розповідають про те, що в Київській Русі килим був звичайною річчю, яку брали в походи, використовували в князівському побуті, у похоронному обряді та в весільних церемоніях» [7]. Килими місцевого походження, вперше згадуються в документах XV століття. Це записи мандрівників, описи майна багатіїв та скарги пограбованих. Зображення килимів з побуту козацької старшини бачимо на живописних портретах другої половини XVII–XVIII ст. В цей період килимарство мало характер церковного ремесла і домашнього виробництва [1, с. 115].

«Інтер'єр українського житла завжди сприймався як художня цілісність, у якій усі предмети оздоблення – килими, тканини і вишиті рушники, розписані скрині, різьблені з дерева меблі, яскравий керамічний посуд – були органічно пов'язані між собою» [7] Килими були ознакою заможності, ними завішували стіни, вкривали лави, скрині, столи, підлогу, сани і вози. У бідних селянських

сім'ях, які не мали килима, на місці, де він мав бути, фарбами розмальовували стіну, імітуючи композицію килима, кольорові поєднання і саму техніку ткання [3, с. 20].

Якщо в XIX – початку XX ст. килимові вироби мали, здебільшого, багаті селянські родини, то, починаючи з 40–50-х років XX ст., їх застосування в побуті значно розширилося. Почали створюватися килимові фабрики, килими виготовляли на підприємствах народних художніх промислів та в домашніх умовах для власних потреб. У давнину, залежно від техніки виконання та функціонального призначення, вироби в Україні називали по-різному: «ковер», «коць», «ліжник». Назва «килим» з'являється в Україні на початку XVII століття. На всій території України побутували такі різновиди килимових виробів: великі килими, вузькі довгі килимові доріжки та кольорові запаски, що виконували як утилітарні, так й естетичні функції [6, с.228].

Килими – це яскравий вид народного мистецтва, своєрідний твір, у якому поєдналися особливості техніки ткацтва, матеріалу та узагальнених орнаментальних форм. Серед усіх видів народних тканин, килими відзначаються найбільшою різноманітністю щодо композиції орнаменту. В їх орнаменті народ зібрав і закріпив найулюбленіші і найбільш типові для народних тканин мотиви й відобразив їх у найрізноманітніших композиційних формах. Орнамент є вершинним явищем технічної майстерності й водночас своєрідним зібранням символів, котрі прийшли до нас із глибини віків у вигляді елементів, мотивів та композиційних схем [12, с. 6–7].

Найбільш ранні українські килими мали геометричний орнамент. Це вплив перських квіткових і малоазійських геометричних зразків, смугасті композиції, малюнок яких поступово ускладнювався, що зумовлювало появу складних композицій. Основні форми геометричного орнаменту дуже прості. Це прямокутники, трикутники, ромби, що утворювалися внаслідок особливостей самої техніки ткацтва, інші – створювалися внаслідок узагальнення і геометризації елементів природи. Ще одна форма орнаменту – це традиційні символічні мотиви, що втратили свій давній зміст [9, с. 128].

Завдяки різним масштабним співвідношенням і вдало знайденим кольоровим сполученням, килими, складені з геометричних мотивів, справляють велике естетичне враження. Типовим прикладом є домотканий килим із села Галаганівки Чигиринського району, що зберігається в фондах НІКЗ «Чигирин». Орнамент розміщений рівномірно і щільно по виробу, складається з різно-

кольорових вертикальних смужок (Фонди НІКЗ «Чигирин», група збереження «історико-побутові предмети» KB-11746; ІП-4027).

В залежності від виготовлення типів килимів, існує кілька різновидів техніки ткання: лічильна, гребінкова та ворсова. Наприклад, гребінковою технікою ткали килими з тонально-живописним трактуванням складних за формою візерунків та тла. Для килимів з геометричними або рослинними візерунками, які мають прямолінійний східчастий силует, застосовується лічильна техніка ткання. Ворсова техніка ткання характерна для центральних та східних областей України, нею ткали на вертикальних верстатах ворсові килими [4, с. 20].

Важливим виражальним засобом будь-якого килиму є його кольорове вирішення. Композиційні засоби і кольорове співвідношення утворюють єдине художнє ціле, органічно пов'язане з функціональним призначенням виробу. Для килимів ХІХ – початку ХХ ст., здебільшого характерні фони, що мають природній колір вовни – білий, сірий, коричневий, чорний. Часто по-різному забарвлювали одні і ті самі мотиви, що збагачувало орнаментацию, створювало враження кольорового різнобарв'я. В фондах НІКЗ «Чигирин» зберігається килим ручної роботи (І половини ХІХ – початку ХХ століття) з села Суботів. На чорному тлі зображено складну за стилістикою композиція з щільним геометричним орнаментом. Мотиви рапортів складаються із складних ромбів, центральна частина обрамлена чіткою лінією жовтого кольору, яка зверху і знизу зубчаста, в каймі килиму розташовані різні геометричні елементи (KB-11791; ІП-4097).

Сировиною для виготовлення килимів здавна була вовна, льон та коноплі. Фарбували пряжу натуральними рослинними (з відвару трав, кори) та мінеральними барвниками і закріплювали їх сироваткою, огірковим або капустяним розсолом. З кінця ХІХ ст. анілінові штучні фарби витісняють природні мінеральні барвники. Пряжу починають фарбувати хімічними барвниками і закріплювати кислотою, отримуючи яскраві кольори, що відповідно змінило і кольорову гаму тканих виробів [10, с. 72].

На рубежі ХІХ–ХХ ст. стали помітними й інші прояви новаторського розвитку традицій. Починають виготовляти килими складніші за своєю композицією. Художні особливості домотканих килимових виробів початку ХХ ст. базуються на принципах декору, спільних для багатьох традиційних узорних тканин. Килими ручного виготовлення відзначаються яскраво вираженою самобутністю, неповторною красою орнаментів і кольорів, добротною технічного виконання. Килим такого типу початку ХХ сто-

ліття, зберігається у фондах НІКЗ «Чигирин». Виріб домотканий, вишитий кольоровими нитками в техніці «хрест», по центру розміщений геометричний малюнок, а краї оздоблені стилізованими квітами (КВ-334; ІІ-132).

В 20–30 рр. ХХ століття килимарство стає однією з найбільш масових і популярних галузей народного мистецтва. Поряд з сировиною власного виготовлення починають застосовувати напіввовняні, синтетичні нитки та фабричну пряжу. У народне ткацтво поступово почали входити нові види ткацької сировини, що певним чином змінило якості тканин: структуру, фактуру, колорит. Тонкість і рівномірність прядіння фабричних ниток робило домоткані вироби легшими, м'якшими, еластичнішими, дещо змінювало їх зовнішній вигляд. В фондах НІКЗ «Чигирин» зберігається настінний килим І половини ХХ століття. Виріб чорного кольору, вишитий в техніці «гладь» різнокольоровими нитками, по периметру оздоблений рослинним орнаментом (стилізоване зображення квітів та листя) (КВ-11771; ІІ-4040).

У процесі історичного розвитку, в Україні утворилися окремі етнографічні області з яскраво вираженими рисами художнього стилю. В кожній з них були визначені килимарські осередки, що мали традиційне колористичне забарвлення та орнаментальні мотиви.

Художньо-стильові особливості українських килимів дають підставу вважати, що сформувались вони на основі місцевих традицій народного ткацтва, які історично склалися протягом століть в кожному з етнографічних районів та особливостями розвитку культури на даній території. Порівнюючи пам'ятки народного килимарства різних регіонів України, можна зробити висновок, що типи дуже давніх килимів найкраще збереглися в Середній Наддніпрянщині та зоні Полісся, де здавна виготовляли килими переважно з рослинним орнаментом. Килим такого типу, із села Стецівка Чигиринського району, зберігається в фондах НІКЗ «Чигирин». Виріб домотканий, на зеленому тлі геометричний орнамент: квіти темно-вишневого, голубого, рожевого, жовтого, жовтогарячого та чорного кольорів (КВ-6315; ІІ-2798).

В килимах Середньої Наддніпрянщини існують дві композиційні схеми: смугаста й центрична. Для обох видів невід'ємними є обрамлення – кайма. Смугасті килими мають різноманітні варіанти. Смуги складаються здебільшого з рядів «квітів», «руж», квадратів, зубців, скісних штрихів, розташованих на чорному тлі, що знаходяться на певній відстані одна від одної. Між ними проходять тонші смуги, а також розсип вузьких, забарвлених у рожевий, жовтий, зелений та інші яскраві кольори.

Оригінальним типом килимів із рослинними мотивами є центричні композиції, орнамент яких будується ярусами трьох, чотирьох «вазонів» чи «квітів». Вони мають сталі силуети, розміри і колорит. Найбільш поширеним елементом українського мистецтва є «зірка», яка часто зустрічається у вишивках, розписах хат, різьблених меблях. Поширені і такі орнаменти як хрест, різні розетки, ромби, представлене в багатьох варіантах «дерево життя» та образ жінки-берегині з піднесеними руками.

В геометризованих мотивах вгадується зображення птахів, тварин, інколи змій. Загалом, композиції побудовані за законом симетрії, рівноваги та співвідношення ширших і вужчих орнаментальних смуг та чіткої ритмічності їх укладу. Важливе значення при вирішенні композиції орнаменту на килимових виробках мають колористичні рішення. Кольорову гаму визначають контрасти співставлення насичених теплих і холодних кольорів різної тональності. Значна геометризації фітоморфних мотивів (іноді з птахами та звірами) в XIX столітті довго була притаманна ареалові між Кременчуком, Золотоношею, Переяславом і Чигирином. Для нього характерні круто закручені гачкуватими спіралями, гілками, жорстка графічність контурів квіток і листя, що нагадують аплікацію. На кожному етапі історичного розвитку композиційні форми орнаменту народних тканин поступово змінювались, але мистецтво ткацтва передавалося з покоління в покоління, тому безпомилково можна розрізнити та впізнати килими Гуцульщини, Закарпаття, Волині, Поділля, Київщини, Черкащини, Полтавщини. На жаль, колекціонування та дослідження зразків українського візуального фольклору розпочалося тільки з кінця XIX століття, коли давніх пам'яток залишилось обмаль [5, с. 12].

Останнім часом килимарство в Україні поволі занепадає. Багато фабрик художніх виробів в осередках народного килимарства припинили своє існування, знизилася художня якість виробів, зменшилася кількість досвідчених ткачів. В наш час значна частина домотканих килимів виготовляється в західних областях України. Змінилася і роль килимарства у побуті населення. Якщо колись килимові вироби виконували як утилітарні, так і естетичні функції, то тепер їх застосування суто декоративне. Сьогодні, відповідно до сучасних потреб умеблювання житла й побутових запитів, з'являються нові види килимових виробів – це накидки на крісла, стільці, журнальні столики. Тому актуальним і вкрай важливим завданням сьогодення є збереження і примноження традицій цього унікального виду мистецтва, справжнього художнього надбання українського народу.

Джерела та література

1. Антонович Є. Декоративно-прикладне мистецтво [Текст] / Є. Антонович, Р. Захарчук-Чугай, М. Станкевич. – Л. : Світ, 1992. – 245 с.
2. Академія наук Української РСР. Матеріали з етнографії та мистецтвознавства [Текст]. – К., 1962. – Випуск 7–8. – 40 с.
3. Голубець М. Український килим [Текст] / М. Голубець. – Л., 1936. – 36 с.
4. Жоголь Л. Тканина в інтер'єрі [Текст] / Л. Жоголь. – К., 1968. – 23 с.
5. Жук А. К. Сучасні українські художні тканини [Текст] / А. К. Жук. – К., 1985. – 3 с.
6. Запаско Я. Українське народне килимарство [Текст] / Я. Запаско. – К. : Радянська школа, 1984. – 4 с.
7. Килимарство Гуцульщини кінця XIX – XX століть (історія, традиція, сучасність) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://referatu.net.ua/referats/933/33906/?page=1-2>
8. Наулко В. Культура і побут населення України [Текст] / В. Наулко, Л. Артюх, В. Горленко та ін. – К. : Либідь, 1993. – 285 с.
9. Постолаки Є. Народне ткацтво і його орнаментация [Текст] / Є. Постолаки, М. Силивачев. – К., 1987. – 163 с.
10. Семак З. Фарбування, друкування, ручний художній розпис тканин [Текст] / З. Семак. – К., 1993. – 144 с.
11. Щербаківський В. Українське мистецтво [Текст] / В. Щербаківський. – К. : Либідь, 1995. – 287 с.
12. Щербаківський В. Український килим [Текст] / В. Щербаківський. – К., 1992. – 8 с.

ЧОРНОБИЛЬСЬКА КАТАСТРОФА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОЛЕКЦІЇ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА)

Н. М. Іванова,
зав. сектора відділу
науково-фондової роботи
ХІМ імені М. Ф. Сумцова

26 квітня 2016 року виповнюється 30 років з моменту аварії на Чорнобильській АЕС – найбільшій в історії людства техногенній катастрофі як за кількістю загиблих і потерпілих від її наслідків людей, так і за економічним збитком. Ці роковини – привід нагадати суспільству про жахливі наслідки катастрофи минулого сторіччя, про героїчний подвиг тих, хто брав участь у ліквідації наслідків Чорнобильської аварії і ціною свого життя і здоров'я ря-

тував людство від згубних наслідків цієї катастрофи – катастрофи всесвітнього масштабу, за що заслуговує на велику вдячність та шану. В Україні 2016-й рік оголошено роком вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і пам'яті жертв Чорнобильської катастрофи.

Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова теж зберігає пам'ять про цю страшну техногенну катастрофу. У фондах музею зберігається великий комплекс матеріалів, що дозволяє висвітлити страшні події, які відбулися 26 квітня 1986 року.

Приблизно о 1 год. 23 хв., внаслідок проведення абсолютно не підготовленого технічного експерименту, на четвертому реакторі Чорнобильської АЕС, яка розташована усього за 110 км від Києва, пролунали два вибухи. Їх потужність була настільки великою, що було зруйновано сталеву і свинцеву обшивку реактора, і в повітря піднялось більше 60 тон радіоактивних матеріалів, у тому числі ізотопів урану, плутонію, йоду-131, цезію, стронцію [2, с. 6]. У різних приміщеннях і на даху почалася пожежа. Склалася надзвичайна ситуація, що вимагала термінових дій з нейтралізації небезпеки. «Першими на боротьбу з вогнем кинулися пожежники двох воєнізованих відділень на чолі з лейтенантом Володимиром Правиком і черговий караул лейтенанта Віктора Кібенка. Терміново були підняті по тривозі і прибули на місце аварії всі пожежники міста Прип'ять. За таких екстремальних умов керівництво гасінням пожежі взяв на себе майор Леонід Телятников, щоб запобігти розповсюдженню пожежі, зокрема, на інші енергоблоки та об'єкти ЧАЕС. Завдяки героїським рішучим діям о 6 год. 35 хв. ранку пожежа на покрівлях станції була повністю ліквідована. За мужність і героїзм 467 працівників пожежної охорони були удостоєні високих урядових нагород, серед них звання Героїв Радянського Союзу було присвоєно майору Л. Телятникову, лейтенантам В. Правіку і В. Кібенку (посмертно)» [3, с. 90]. В фондах музею зберігається фото енергоблока 4-го реактора ЧАЕС після вибуху (НДФ-11228) і плакат «Герої Чернобыля» (ПЛ-4323) з зображенням трьох героїв-пожежників і описом їхнього подвигу.

Пожежа відступила, але ситуація погіршувалася у зв'язку з тим, що в зруйнованому реакторі не припинялися неконтрольовані ядерні і хімічні реакції з виділенням тепла, з виверженням з розлому протягом багатьох днів продуктів горіння радіоактивних елементів і зараження ними великих територій. Тільки на кінець травня 1986 року вдалося зупинити активне виверження радіоактивних речовин завдяки мобілізації ресурсів усього СРСР і ціною опромінення тисяч ліквідаторів.

У 30-кілометрову зону навколо ЧАЕС почали прибувати фахівці, які відправлялися для проведення робіт на аварійному блоці і навколо нього, а також військові частини, як регулярні, так і сформовані з терміново зібраних резервів. Їх усіх пізніше стали називати «ліквідаторами». «Ліквідатори працювали в небезпечній зоні позмінно: ті, хто набрав максимально допустиму дозу радіації, виїжджали, а на їх місце ставали інші. Основна частина робіт була виконана у 1986–1987 роках, у них взяли участь приблизно 240 000 чоловік. Загальна кількість ліквідаторів за всі роки приблизно 600 000 чоловік» [3, с. 90].

У числі перших ліквідаторів потрапили на ЧАЕС і наші земляки. 30 квітня 1986 р. перші харківські вантажівки, автокрани і автобуси з пожежниками, медиками, будівельниками вирушили до Чорнобиля. У колекції музею зберігається схема руху автоколони харківського управління пожежної охорони за маршрутом «Харків-Київ-Іванково» у травні 1986 р. (НДФ–16239). З водіїв та ремонтників, які були призвані на тимчасову військову службу, був сформований харківський автобатальйон, що теж наприкінці квітня був направлений до Чорнобиля. Майже 10 тисяч харків'ян брали участь у ліквідації наслідків страшної катастрофи [2, с. 8]. На фото (ОФ–31239) – група наших земляків-ліквідаторів.

Харківські пожежники разом з колегами з інших областей відкачували «важку» воду, гасили вогонь в навколишніх просочених радіацією лісах, евакуювали з території атомної станції зруйновану вибухом техніку – машини і трактори. І все це біля стін 4-го блоку, де рівень радіації становив близько 300 рентгенів за годину. Про роботу харківських пожежників свідчать численні фото і документи, що надійшли до музею у різні роки. Великий комплекс був переданий Валерієм Вікторовичем Єлізаровим (особисте фото ОФ–32335), який був командиром Харківського батальйону пожежної охорони, що базувався в с. Іванково неподалік від Чорнобиля. На багатьох фото – суворі будні пожежників: група солдат з капітаном внутрішньої служби Управління пожежної охорони МВС УРСР Ігорем Зориним проводить роботи по гасінню торф'яників у Прип'яті (ОФ–31144, ОФ–31145), проведення дозиметричного контролю бойової техніки капітаном внутрішньої служби Олегом Кошелевим (ОФ–31146), монтування зв'язку у таборі батальйону пожежників Харківського гарнізону (ОФ–31147), навчання особистого складу батальйону і розвід бійців батальйону на службу (ОФ–32332, ОФ–31150) та інші. Світлина розповідають і про дозвілля бійців: обід особистого складу в перерві між гасінням торф'яників (НДФ–16240), бійці Харківського батальйону пожежної охорони в зоні

ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС під час відпочинку (ОФ–32333), концерт для особистого складу батальйону (ОФ–32334) і фото (ОФ–31148), на якому у хвилини відпочинку В. Єлізаров розглядає свій графічний портрет, виконаний і подарований йому членом Спільноти художників СРСР Олегом Векленком. Викликає цікавість фото (ОФ–31149), на якому батько Героя Радянського Союзу В. Кібенка, полковник Михайло Кузьмич Кібенок, вручає нагороди учасникам ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. У колекції також є Почесна грамота, якою Міністерство внутрішніх справ УРСР нагородило майора внутрішньої служби Єлізарова В. В. за сміливі і самовіддані дії під час ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС (Д–28526) і Почесна грамота, якою Управління пожежної охорони УВС київського облвиконкому нагородило капітана внутрішньої служби Кошелева Олега Івановича за бездоганне виконання службового обов'язку у період ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС (Д–28527).

У ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи брали участь і курсанти Харківського пожежно-технічного училища імені Петровського. На фото (НДФ–11253) зображений момент зустрічі курсантів училища на Південному вокзалі Харкова після повернення з Чорнобиля. Інше фото (ОФ–31129) відображає групу курсантів ХПТУ МВС СРСР біля будівлі Харківського облвиконкому після вручення урядових нагород. Привертають увагу ще дві фотографії (ОФ–31130, ОФ–31131), на яких Герой Радянського Союзу Леонід Телятников відкриває зональні змагання з пожежно-прикладного спорту у Харківському пожежно-технічному училищі в жовтні 1987 р. і вручає нагороди переможцям.

З перших днів аварії знаходився у Чорнобильській зоні і брав участь у ліквідації наслідків аварії Валерій Альбертович Петросов – генеральний директор територіально-виробничого об'єднання «Харківкомунпромвод». Про це свідчить його реперустка № 000121 на право в'їзду до забороненої зони, що була видана 26 квітня 1986 р. (Д–28909), стаття «Робота особливої важливості» у газеті «Сільські вісті» від 10.06.1986 (НДФ–11387), присвячена В. А. Петросову і Лист подяки Петросову Валерію Альбертовичу від колегії Держкомітету УРСР з матеріально-технічного забезпечення за самовідданість і оперативність у проведенні робіт по виконанню спецзавдань у ході ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС 1986 р. (Д–28908).

Матеріали колекції дозволяють висвітлити і роботу Харківської бригади хімічного захисту, яка працювала на ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. Це насамперед фото проведення дезактиваційних робіт на сховищі відходів ядерного палива на території атомної станції (НДФ–11217, НДФ–11218), особисті і групові фотографії

офіцерів і бійців бригади (ОФ–31079, ОФ–31080, ОФ–31082), вручення нагород і грамот ЦК ЛКСМУ учасникам ліквідації наслідків аварії – комсомольцям бригади хімічного захисту (ОФ–31081), а також вимпел, почесні грамоти, листи подяки за мужність і військову доблесть, вручені бійцям бригади (Р–1753, Д–28434–28436).

Бійці бригади хімічного захисту працювали у спецодязі – комплекті протихімічного захисту: плащі (Р–2353), бахілах (Р–2354, Р–2355), протигаснику (Р–2356). Зберігаються у колекції індивідуальні дозиметри для вимірювання дози радіоактивного випромінювання (Р–1757, Р–1858, Р–1892, Р–2170) та респіратори, що використовувалися для захисту органів дихання від радіоактивного пилу (Тк–5042, Р–1803).

Поруч з пожежниками, військовими, медиками у Чорнобильській зоні були кінооператори і фотокореспонденти, які теж працювали в умовах високої радіації. Завдяки їм світ побачив унікальні кінострічки і фотознімки [4, с. 27]. У фондах музею є фото харківського журналіста Романа Гнатішина під час написання репортажу в таборі харківського батальйону пожежної охорони (ОФ–32336), фото кореспондента газети «Радянська Україна», ліквідатора наслідків аварії Михайла Біденка (НДФ–11288) і його запрошення прийняти участь у проведенні Дня пам'яті загиблих при ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС (Д–29332).

Кілька десятків разів побував у Чорнобильській зоні, де зробив унікальні кадри, відомий фотохудожник і фоторепортер (на той час репортер газети «Соціалістична Харківщина», член Спілки журналістів СРСР) Юрій Іванович Ворошилов. Його фотовиставки, присвячені Чорнобильській тематиці, експонувалися в багатьох країнах. Завдяки Юрію Івановичу ми маємо можливість бачити фотографії харківських медиків служби швидкої допомоги у Чорнобилі в червні 1986 р. (ОФ–31117), фото бетонування території ЧАЕС (ОФ–31122), пункту дезактивації у Чорнобилі (ОФ–31120), пуск першого енергоблока у жовтні 1986 р. (ОФ–31123), особисті фото ліквідаторів (ОФ–31118, НДФ–11251). Привертає увагу фото батька Героя Радянського Союзу В. Кібенка, полковника Михайла Кузьмича Кібенка, на відкритті вулиці в Чорнобилі, яку було названо на честь його сина (ОФ–31119).

Цікавий комплекс передав до музею Олег Анатолійович Векленко, викладач Харківського художньо-промислового інституту, член Національної спілки художників України. Він був мобілізований 29 квітня 1986 р. як офіцер запасу до військової частини протихімічного захисту, і брав активну участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. Про це свідчать фото (ОФ–31124, ОФ–31125),

почесні грамоти ЦК ЛКСМУ за зразкове виконання завдання Уряду з ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (Д-28490, Д-28491). У 1986 році О. А. Векленко брав участь у виставці образотворчого мистецтва «Місце подвигу – Чорнобиль» (графіка, фотографії, скульптура), яка проходила у Харківському художньому музеї. У фондах нашого музею зберігаються: афіша (АП-1565), проспект (НДФ-11252) і запрошення на цю виставку з автографами авторів (Д-28489). Викликає цікавість альбом відгуків (Д-28749) про виставку робіт Олега Векленка, Юрія Ворошилова, Сергія Ястребова «Місце подвигу – Чорнобиль». До речі, С. Ястребов також був у Чорнобилі у 1986 році у складі полка хімзахисту, про що свідчать його грамоти за активну і самовіддану працю з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС (Д-28747, Д-28748, Д-28750) і головний убір (Тк-5186), які зберігаються у колекції музею.

У 1991 році на відзначення 5-ої річниці Чорнобильської катастрофи О. Векленком була започаткована Міжнародна триєнале екологічного плакату і графіки «4-й Блок». Організатори виставки, прагнучи вшанувати пам'ять загиблих, віддаючи належне всім, хто ризикував життям і здоров'ям у Чорнобилі, звернулися до видатних майстрів графіки і плакату всього світу з проханням взяти участь у цій благодійній акції. Така виставка проводиться кожні три роки, в ній беруть участь сотні графіків із багатьох країн світу, яким не байдуже майбутнє планети. Матеріали перших п'яти триєнале 1991–2003 рр. – запрошення (Д-29629, НДФ-17036, Д-30475), програми і афіші (Д-31199, АП-1774), каталоги (КБ-8713, КБ-8714, КБ-8954–8956), плакати (ПЛ- ПЛ-4586, ПЛ-4588, ПЛ-4589, ПЛ-4482, АП-1965) та інші предмети складають окремий комплекс музейної колекції з цієї тематики. Цікаве фото «Президент фестивалю і його засновник О. Векленко відкриває V Міжнародний фестиваль екологічного плаката і графіки «4-й Блок», який проходив у Харкові у квітні 2003 року» (НДФ-19324). Не залишають байдужими і авторські плакати «Завтра буде пізно!» (1990 р.), «Help!» (1992 р.) О. А. Векленка, «Чернобыль: помощи и сострадания!» А. Меркуселева (1991 р.) та ін.

Наші земляки самовіддано виконували свій обов'язок і повернулися додому з подяками від командування військових частин і почесними грамотами (Д-27697, Д-28554, Д-28678, Д-28466, Д-28465, Д-28679, Д-28680 та ін.). У фондах музею зберігаються листи подяки і почесні грамоти, видані не тільки окремим особам, а й цілим колективам і організаціям. Заслужовують на увагу листи подяки (Д-27751, Д-27752) колективу вахтового загону швидкої допомоги Харківського обласного відділу охорони здоров'я за са-

мовіддану працю з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС і лист подяки колективу дослідного конструкторського бюро «Теплоавтомат» від Правління Держтрудоощадкас СРСР за перерахунок коштів у фонд допомоги у зв'язку з аварією на ЧАЕС (Д-28564).

Щоб запобігти подальшим викидам радіоактивних матеріалів, до кінця 1986-го року четвертий реактор АЕС був накритий спеціальним «саркофагом» (об'єкт «Укриття») (ОФ-31100, НДФ-11229), збудованим руками сотень тисяч добровольців і мобілізованих солдатів. У жовтні 1986 р. Чорнобильська АЕС була знову введена в експлуатацію (НДФ-11251). Але великі пожежі та аварії в 1991 і 1996 роках привели до зупинення другого, а потім і першого реактора. 15 грудня 2000 року був зупинений останній, 3-й реактор, і на вимогу передусім міжнародної спільноти станцію було закрито [1, с. 47].

Наслідки, які мала аварія на 4-му блоці ЧАЕС, дали підставу кваліфікувати її як катастрофу планетарного масштабу. З 192 т палива, що знаходилося в реакторі 4-го енергоблока, близько 4% було викинуто в повітря протягом 10 днів [3, с. 90]. Радіоактивна хмара, що виникла над ЧАЕС, під дією вітру рушила на північ і пройшла над європейською частиною СРСР, більшою частиною Європи, східною частиною США. Радіоактивного забруднення зазнали величезні території, та найбільш постраждала Україна. На місцях колись квітучих полів та зеленіючих лісів українського Полісся на сотні кілометрів простяглася «мертва» зона. «Всього в Україні радіація, яка справляє на природу та здоров'я людини самий негативний вплив, забруднила територію площею понад 50 тис. кв. км у 74 районах 12 областей. На цій площі розташовано 2294 населених пунктів» [3, с.91].

У 1986 році за межі 30-км зони аварії на ЧАЕС було евакуйовано понад 115 тис. осіб [3, с. 201]. Наступного року за межі 30-км зони було відселено ще декілька десятків населених пунктів, проживання в яких було визнане небезпечним для людей. Таким чином утворилася зона відчуження.

Аварія на ЧАЕС не залишила байдужими і жителів Харківщини. Харків і райони області гостинно прийняли усіх переселенців: і відселених в організованому порядку, і тих, хто приїхав з власної ініціативи. У багатьох селищах для них були побудовані нові будинки (ОФ-31236, А-1538, НДФ-13432). А для переселенців із зони радіаційного забруднення села Вільча Поліського р-ну Київської області у Вовчанському р-ні Харківської області було побудоване нове селище Вільча, де мешкає понад 500 сімей переселенців. На фото (НДФ-16422) – панорама будівництва с. Вільча

у 1990 році і вулиці вже заселеного селища у 2002 р. (НДФ–18604). У колекції є також цікаві документи: картки переселенців з Чорнобильської зони (Д–30095, Д–30096), акти радіаційного обстеження сили потужності дози зовнішнього гама-випромінювання на об'єкті смт. Вільча (НДФ–16416), довідка про дозиметричний контроль домашнього майна та будматеріалів у смт. Вільча Київської області (НДФ–16421) та інші.

Нині у Харкові і Харківській області проживає понад 43 тис. потерпілих внаслідок Чорнобильської катастрофи. У нашому музеї зберігається «Книга пам'яті» (КБ–318), до якої занесені імена потерпілих і загиблих внаслідок Чорнобильської катастрофи ліквідаторів, евакуйованих і переселенців, які мешкали в Харківській області. Дуже багатьох ліквідаторів наслідків аварії на ЧАЕС вже немає серед нас, але те, що вони зробили заради життя інших, залишиться в пам'яті вдячних людей назавжди.

У 1999 р. в Харкові був відкритий пам'ятник потерпілим внаслідок Чорнобильської катастрофи. Щорічно 14 грудня у день закінчення будівництва саркофага над зруйнованим 4-м енергоблоком відзначається День вшанування учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, а 26 квітня – Міжнародний день пам'яті жертв радіаційних аварій і катастроф. У ці дні проводяться демонстрації, присвячені пам'яті загиблих при ліквідації наслідків аварії (ОФ–31550, ОФ–31551), покладання квітів до пам'ятника загиблим пожежникам (ОФ–32338) та інші урочистості. Привертають увагу афіші концерту «Реквієм пам'яті – через всю Україну», що був присвячений 20-й річниці Чорнобильської катастрофи (АП–1990, АП–1991).

Люди, які самовіддано боролися з наслідками катастрофи, утворили низку об'єднань: всесоюзний «Союз Чорнобиль», що з 1991 р. трансформувався у міжнародний, «Союз «Чорнобиль України» та ін. У музейній колекції зберігається прапор «Чорнобиль» Спільки чорнобильців України (ТК–1495), значки членів Харківського об'єднання учасників ліквідації аварії на ЧАЕС (ОМЗ–5984, 5985), знак «Учасник ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС» (ОМЗ–5378) та ін.

Завершуючи огляд колекції матеріалів ХІМ імені М. Ф. Сумцова, що висвітлюють тему Чорнобильської трагедії, ми бачимо, що колекція досить велика (більше 200 предметів) та різнопланова. До неї входять документи, фотографії, особисті речі ліквідаторів, альбоми, книги, плакати, брошури, листівки, значки та інші предмети. Та слід зауважити, що здебільшого вони розрізнені та належать окремим особистостям. Для кращого відображення подій треба приділити увагу поповненню фондів цілими комплексами наших

земляків, які брали участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, їх фотографіями, документами, меморіальними речами, спогадами. Це, безумовно, збагатить колекцію і дасть змогу всебічно використовувати матеріали з цієї тематики у роботі дослідників, експозиційній, виставковій, просвітницькій діяльності, бо тема Чорнобильської катастрофи завжди буде актуальною. Чорнобиль не минув, він нагадує про себе щодня численними проблемами в різних сферах суспільства, у долі мільйонів людей, житті кожного з нас.

Джерела та література

1. Зірка «Полин» над Україною [Текст] : 20 років із дня аварії на Чорнобильській АЕС / В. М. Лой // Календар знаменних і пам'ятних дат. II квартал 2006 р. – К. : Книжкова палата України, 2006. – С. 45–49.
2. Книга пам'яті померлих та загинувших внаслідок Чорнобильської катастрофи ліквідаторів, евакуйованих і переселенців, які мешкали у Харківській області [Текст] / укладачі О. М. Дорожко, О. М. Мельник, Н. П. Неонета, В. М. Хоряк, О. В. Яреценко та ін. ; худ.-оформ. Носань В. А. – Х. : Оригінал, 1997. – 320 с.: іл.
3. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.) [Текст] / Л. В. Ковпак. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
4. Ралдугіна Т. П. Чорнобиль: факти і документи. [Текст] / Т. П. Ралдугіна // Український історичний журнал. – 1996. – №3. – С. 24–28.

ПЛАХТА – ОСНОВНИЙ ЕЛЕМЕНТ ЖІНОЧОГО ПОЯСНОГО ОДЯГУ В КОЛЕКЦІЇ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

О. Л. Лисенко,
*ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Фонд «Тканини» ХІМ імені М. Ф. Сумцова нараховує 37 плахт з різних регіонів України.

Формування колекції плахт бере початок з експонатів виставки XII археологічного з'їзду, який проходив у Харкові 15–27 серпня (за старим стилем) 1902 р. у приміщенні бібліотеки Харківського Імператорського Університету. Матеріали цієї виставки згодом увійшли до Етнографічного музею Харківського історико-філологічного товариства при Харківському Імператорському

Університеті, який існував з 1904 до 1918 р. і 21 січня 1920 р. став основою Етнографічного відділу імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка щойно створеного Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди. Згодом колекція Музею Слобідської України була покладена в основу етнографічної збірки Харківського історичного музею. Зараз у фонді «Тканини» зберігається 18 плахт з колекції Музею Слобідської України.

До збірки плахти потрапляли переважно від приватних та юридичних осіб, а також з інших музеїв: дві плахти надійшло у 1951 р. з Закарпатського історичного музею; ще три плахти – у 1956 р. з Державного Російського музею; ще у 1956 р. товариство румунорадянської дружби подарувало елементи народного румунського одягу, серед яких одна плахта. Одна плахта як частина сценічного костюму передана до колекції нашого музею з Дому культури Харківського електромеханічного заводу.

При більш детальному дослідженні виявилось, що 2 плахти з Закарпатського історичного музею – це одна запаска, яка складається з двох не зшитих між собою частин (позадниця та попередниця) [2, с. 150]. Російський музей передав 2 плахти та фрагмент однієї плахти, до того ж досить невеликого розміру (45x52 см). Румунська плахта більш схожа на сучасну спідницю, декаровану під народний одяг. Тому ми розглядаємо 33 музейних предмета.

Плахта – давній український жіночий поясний одяг, що складається з двох вузьких довгих полотниць (гривок) [7, с. 74], зшитих приблизно на дві третини і зігнутих удвоє так, щоб зшита частина (станок) лежала ззаду, а незшита (крила, криси) – вільно звисала з обох боків [3, с. 123]. Плахту обгортали навколо стану, закріплюючи поясом (крайкою). Спереду залишався невеликий розріз, який прикривався фартухом [4, с. 109].

Плахта є яскравим прикладом різноманітних узорчастих тканин. Виготовлення таких тканин вимагало великої майстерності від ткалі і більш складного обладнання верстата. Ткаля вже не могла обмежитися чотирма підніжками, як у звичайному ткацькому верстаті. Вона повинна була управляти 8 та іноді 12 підніжками – спеціальними пристроями, що піднімають нитку основи, коли проходить човник-утік [10, с. 10].

У техніці ткацтва відрізняють такі основні прийоми: човникове ткацтво із смугастим візерунком і перебірне, при якому візерунок складається з різних геометризованих елементів, вільно розташованих на полотняному полі основи.

У човниковому ткацтві малюнок весь час ведеться вручну одним або кількома (залежно від числа кольорів) човниками пара-

лельними рядами з кінця в кінець тканини. При цьому нитки утоку (горизонтальні поперечні нитки) безпосередньо утворюють ґрунт – поле тканини.

У перебірному ткацтві малюнок ведеться за формою окремих елементів, він вписується в загальну структуру тканини, не порушуючи її, але й не беручи активної участі в утворенні полотняного за структурою ґрунту.

Обидві техніки мають свої особливі прийоми для досягнення найбільшого ефекту. Так, у виробках човникового ткацтва це прийом «під дошку». Він полягає в тому, що під час ткання між розділеними нитками основи на всю її ширину вводиться поставлена на ребро дошка, яка дає можливість вільно розмістити нитки кольорового малюнка в утвореному невеликому зеві. Візерунок при цьому завжди виходить двобічним і має східчасті форми, через що скидається на звичайну лічильну вишивку. Композиція побудована на чергуванні узорчастих та гладких смуг [10, с. 11].

Плахта являє собою дуже вдалу та неповторну комбінацію цих двох технік ткацтва. Малюнок строго геометричний, інколи – дуже геометризovanі рослинні елементи (сама техніка машинного ткацтва обмежувала можливості у виборі характеру орнаменту). Для малюнків характерна чітка геометрична побудова окремих елементів і композиції в цілому, гармонійне кольорове вирішення.

Картатий візерунок плахти створюється від перетину повздовжніх та поперечних смуг одного або двох кольорів, розділених вузькими смужками більш яскравого кольору. Смужки складаються з двох-чотирьох ниток і розташовані кількома рядами.

Розміри утворених квадратів, залежно від ширини смуг, – приблизно 3 см і більше. Розміщення квадратів різного кольору визначається згідно заздалегідь задуманої композиції. На кольорових квадратах плахти наноситься орнаментальний декор у вигляді різних геометричних фігур. Часом додавався візерунок, виконаний вручну гарусом і шовком, іноді на малюнок нашивалися шматочки різнокольорової вовняної тканини («накладна плахта») [8, с. 81].

Тканина плахти, в основному, човникова, з основою в один або два кольори. У випадку двокольорової основи особливої яскравості набувають поперечні і повздовжні перетини ниток одного кольору. Візерунок плахти наноситься перебором (перебірна плахта) або човником, найчастіше «під дошку» [10, с. 11].

Іноді в перебірних плахтах візерунок повторюється на сусідньому квадраті, але те, що в одному квадраті було візерунком,

у сусідньому стає тлом або полем. Шахове чергування кольору одержується завдяки тому, що в перебірній плахті візерунок одного кольору пересувається по діагоналі.

Виготовлялися плахти з тонкої вовняної пряжі, пофарбованої в різноманітні кольори. За основним своїм кольором плахта звалася «чорнятка» (нитка основи чорна) [5, с. 66], «синятка» (синя основа, іноді з білою ниткою) (ТК–518, ТК–492), «червонятка» (нитки основи червоні, переткані жовтими й білими) (ТК–494, ТК–1735, ТК–1733 ТК–5853), «напільна» (основа з червоних і синіх ниток) [6, с. 77], а залежно від візерунка – «хрещатка», «копитаха», «реп'яхівка», «слив'янка», «мотилівка», «тричі рябенька», «стовпата», «недогони», «коропова луска», «мудра» та ін. [13, с. 163]

Кожна місцевість України мала свої технічні прийоми виготовлення плахт, свою орнаментику і улюблені кольори. У Чернігівській області візерунок утворюється за допомогою човника, в Полтавській області – перебором. На Харківщині зустрічалися плахти яскравого жовтогарячого кольору [1, с. 44] (ТК–501). Виготовленням плахт у свій час славилися Сорочинці, Полтавської області, Золотоноша, Черкаської області, Охтирка і Кролевець, Сумської області, Дігтярі, Чернігівської області.

На Слобожанщині, зокрема у Харківській області, зустрічаються так звані плахти-паньови, які характерні лише для російсько-українських прикордонних територій. В колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова зберігається лише одна така плахта-паньова (ТК–584). Основа її виткана з чорної нитки, клітинки – з білої, червоної, зеленої, синьої та жовтої. Тканина паньовна, але зшита як плахта [14, с. 145].

Плахта – основний (поряд з іншим стегновим одягом) гендерний маркер в народному одязі України. Її носили всі жінки незалежно від віку та соціального стану. Але можемо констатувати, що за кольором плахти можна було відрізнити дівчину чи молодицю, молоду чи стару жінку. Дівчата носили червоні, малинові, бордові плахти, прикрашені візерунком білого, зеленого, жовтого та синього кольорів. Це так звані «червчатки».

Молода жінка носила червчатку до народження першої дитини. Жінки похилого віку віддавали перевагу плахтам більш стриманих кольорів. Вони носили синятки або чорнятки, з жовтим або білим візерунком. У піст усі жінки носили синятки [12, с. 18].

Заможні жінки носили плахти більш красиві, прикрашені, часто, різнобарвними кулястими китицями [11, с. 310] (ТК–2785, ТК–496) та шовковий фартух. Незаможні – вдягалися у напівплахти «станок» [6, с. 77] (ТК–4044, ТК–4045).

Але термін «плахта» має ще кілька інших значень. По-перше, це картата декоративна тканина, а по-друге – покривало або килим з такої тканини [9, с. 425].

Декоративна тканина – плахта – це полотнище довжиною до 4 метрів (довжина 3,6 метра, ширина – 0,71 метра) виткане з пофарбованої вовни, завжди у кратки (клітки) [5, с. 66], з візерунком, а потім ще часто вишите руками у кожній кратці. Тканину виготовляли вдома. Домашнє ткацтво в Україні було розвинуте повсюди, та повністю забезпечувало всі потреби населення в одязі, побутових та декоративних виробах для оздоблення житла до кінця XIX ст. З розвитком текстильного виробництва фабрична тканина дедалі більше замінювала домотканий одяг. Народні вовняні плахти, запаски, фартухи замінює спідниця із щільної фабричної бавовняної або напіввовняної тканини. Слід зазначити, що змінювався і крій самої плахти, вона набуває виточки, як на спідниці, та ушивний пояс (ТК–4045, ТК–4886).

З декоративної тканини виробляли дуже багато речей: покривала, килими, рядна, рушники, скатертини тощо. Пізніше, вже з розвитком діяльності художніх артілей, асортимент товарів з плахти зростає – диванні подушки, настінні килимки і даже сумки.

Підсумовуючи сказане, наголошуємо, що комплект українського жіночого одягу неможливо уявити без плахти, але і окремо плахта може бути самостійним предметом дослідження та експонування.

Джерела та література

1. Астахова О. В. *Свята та обряди Слобожаничини [Текст]* / О. В. Астахова, Т. М. Крупа, В. А. Сушко. – Харків: Колорит, 2004. – 125 с.
2. Вовк Хв. К. *Студії з української етнографії та антропології [Текст]* / Хв. К. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.
3. *Декоративно-ужитковове мистецтво [Текст]* : словник. Т. 2. / під ред. Я. П. Запаско. – Л. : Афіша, 2000. – 400 с.
4. Косьміна О. *Традиційне вбрання українців [Текст]* / О. Косьміна. – К. : Балтія-Друк, 2008. – 158 с.
5. Матейко К. І. *Український народний одяг [Текст]* : етнографічний словник / К. І. Матейко. – К. : Наукова думка, 1996. – 196 с.
6. Матейко К. І. *Український народний одяг [Текст]* / К. І. Матейко. – К. : Наукова думка, 1977. – 224 с.
7. Ніколаєва Т. О. *Історія українського костюма [Текст]* / Т. О. Ніколаєва. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.
8. Ніколаєва Т. О. *Принципи художнього оформлення народного жіночого одягу Середньої Наддніпряниці [Текст]* / Т. О. Ніколаєва // Нар. Творчість та етнографія. – 1972. – № 2. – С. 80–84.

9. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах [Текст]. Т. 3 / укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : Аконіт, 1999. – 928 с.
10. Українське народне декоративне мистецтво [Текст] / упорядники: В. Г. Заболоний, В. І. Касіян, Є. І. Катоніна, Н. Д. Манучарова. – К. : Держвидавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1956. – 264 с.
11. Українське народне мистецтво. Вбрання [Текст] / упорядники: С. Г. Колос, І. В. Гургула, Б. Б. Лобановский, О. Т. Полюсевич. – К. : Держвидав образотворчого мистецтва і муз. літератури УРСР, 1961. – 328 с.
12. Український та російський костюм на Слобожанщині [Текст] : інформаційний довідник / упоряд., стаття В. А. Сушко, С. М. Кривопустов. – Х. : Стиль-Іздат, 2009. – 63 с.
13. Художні промисли України [Текст] / укладачі: Н. М. Кісельова, Н. М. Попенко. – К. : Мистецтво, 1979. – 256 с.
14. Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры [Текст] / Л. Н. Чижикова. – М. : Наука, 1988. – 251 с.

ІСТОРИЧНІ, АРХЕОЛОГІЧНІ ТА ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КРАЮ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ МУЗЕЙНИМИ ЗАСОБАМИ

М. Ф. СУМЦОВ І СТАНОВЛЕННЯ ЕТНОГРАФІЧНОГО МУЗЕЙНИЦТВА НА СЛОБОЖАНЩИНІ

*М. П. Чумак,
науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Постать М. Ф. Сумцова ще за його життя викликала повагу і науковий інтерес. Колеги по Харківському університету та Історико-філологічному товариству присвячували йому панегіричні збірники (до 20 і 30-річчя науково-педагогічної діяльності) [3; 4]. Цінним джерелом для численних дослідників став опис документальних матеріалів особистого фонду 1876–1921 рр. Центрального державного історичного архіву, опублікований ще 1965 р. [2]. Варто зазначити, що особистий фонд Сумцова переїздив з Харкова до Києва.

Архівні матеріали, які стосуються діяльності професора Харківського університету, засновника етнографічного музею і беззмінного голови Історико-філологічного товариства, у наш час розпорошені між Києвом і Харковом. Тож нашим завданням є оприлюднення документів із особистого фонду М. Ф. Сумцова та Історико-філологічного товариства, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві м. Києва.

З 1995 р. у Харкові проводяться «Сумцовські читання» на базі Харківського історичного музею, який у 2015 р. отримав ім'я свого засновника. Аналіз збірок цих читань демонструє постійну увагу до напрямків діяльності М. Ф. Сумцова (зокрема, внесок у розвиток етнографічних досліджень Слобожанщини, діяльність в Харківському історико-філологічному Товаристві, *Епістолярна спадщина академіка М. Сумцова*). Учасники «Сумцовських читань» Г. Савченко і Д. Баранов зверталися до вивчення ролі вченого у становленні музейної справи не тільки на Слобожанщині, а й загалом

в Україні. Вони наголошували на тому, що це одна з маловивчених сторінок вітчизняного музеєзнавства, яке досі потребує звернень до теоретичних і практичних розробок М. Ф. Сумцова.

Після закриття в 1876 р. Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, яке за три роки свого існування надало значний поштовх фольклорно-етнографічним дослідженням, його справу продовжили кілька окремих місцевих наукових осередків, які займались вивченням народного життя не тільки в своїх регіонах, але й на терені всієї України. Один з таких центрів було створено при Харківському університеті в 1877 р. – Історико-філологічне товариство (далі – ХІФТ). Саме це товариство стало одним з провідних закладів, в якому відомі представники української науки створювали й опрацьовували сучасні на той час наукові теорії. Тому не дивно, що такий, без перебільшення, унікальний заклад як Етнографічний музей ХІФТ з'явився саме в структурі цього наукового закладу, у розбудові якого провідне місце належить професорові Харківського університету М. Ф. Сумцову [1].

Нас цікавлять архівні документи, які стосуються подій, що передували створенню етнографічного музею. «Вчений розробив спеціальну програму збирання етнографічних матеріалів, запропонував відкрити волосні етнографічні виставки, використовуючи їх як одну з форм збору матеріалу. Він організував етнографічні експедиції до Охтирського, Харківського, Ізюмського, Старобільського повітів Харківської губернії та до Курської губернії. Під час роботи XII Археологічного з'їзду працювала Етнографічна виставка, яка стала основою майбутнього музею. Однак, відкриття музею відбулося лише через два роки після з'їзду, восени 1904 р., коли музею було передане приміщення історичного архіву. З цього часу і до 1908 р. Сумцов займався розбором і систематизацією колекцій» [5].

Нами вводяться в науковий обіг наступні документи: Відкриті приписи Канцелярії Харківського губернатора 1900 р., що мали сприяти у експедиційній роботі професору Сумцову і студенту Карташову, протоколи ХІФТ 1908 р., що стосувалися музейної справи, а також повідомлення про відкриття 21 вересня 1908 р. етнографічного музею для широкої публіки. Наведемо ці документи:

Ф. 2017, оп. 1, спр. 345, арк. 2, 2 об.

М.В.Д.

Харьковского губернатора.

Канцелярия

Июня дня 1900 года

№ 4268

Г. Харьков

Открытое предписание

Предъявители сего, Профессор Императорского Харьковско-го Университета Николай Федорович Сумцов и студент того же Университета Карташев командированы Предварительным Комитетом по устройству XII Археологического Съезда в г. Харькове в Ахтырский уезд для изучения этнографических древностей и вообще для собирания сведений по изучению уезда в этнографическом отношении, почему предписывается полицейским и волостным и сельским властям Ахтырского уезда оказывать им, Сумцову и Карташову, всякое содействие

2 об.

при исполнении возложенного на них поручения, что подписью и приложением казенной печати удостоверяю.

Гербовый сбор взыскан.

Губернатор

Управляющий Канцелярией.

Ф. 2052, оп. 1, спр. 16, арк. 1

М.В.Д. ХАРЬКОВСКОГО ГУБЕРНАТОРА

КАНЦЕЛЯРИЯ

11 мая 1901 г. № 3871

Г. Харьков

Открытое предписание

Предъявитель сего профессор Харьковского университета Николай Федорович Сумцов командирован Предварительным комитетом о устройству 12 Археологического съезда в г. Харькове для производства в пределах Харьковской губернии для этнографических исследований и фотографирования относящиеся к сему предметов почему предписывается полицейским, волостным и сельским властям Харьковской губернии оказывать ему, Сумцову, всякое содействие при исполнении возложенного на него поручения, что подписью и приложением казенной печати удостоверяю. Гербовый сбор взыскан.

Губернатор....

Правитель канцелярии...

Ф. 2017. оп. 1, спр. 182, арк. 32

Протокол заседания ХИФО 30 января 1908 г.

...

Постановлено благодарить Г. Г. Павловича, за принесение в дар этнографическому музею рисунков типовых селян Ахтырского

уезда, и студ. Кириллова – за пожертвованные им архиву старинные документы.

Ф.2017. оп. 1, спр. 182, арк. 34

Протокол заседания ХИФО 16 мая 1908 г.

....

Выражена благодарность г-жам Шабельским, Г. Г. Павловичу и г-же Хлоповой за пожертвования книгами и вещами, поступившими в этнографический музей.

Ф. 2017. оп. 1, спр. 182, арк. 57

Протокол заседания ХИФО 19 февраля 190..года

...

По докладу проф. Сумцова предложено издавать годовые отчеты по Этнографическому Музею с приложением не..х этнографических материалов под названием «Вестник этнографического музея».

Ф. 2017. оп. 1, спр. 182, арк. 73

Этнографический музей общества, и главное его богатство все еще хранится ... в ящиках и ему грозит ..., но ... гибель. Обществу предстоит ... – меры и средства без спасения драго..., ... собрания, которое при них целях может сослужить службу науке обществу, университету.

Ф. 2017, оп. 1, спр. 439, арк. 1

Отчет по этнографическому музею за 1908 год.

Ф. 2017, оп. 1, спр. 439, арк. 1А

В воскресенье 21 сентября 1908 года этнографический музей открыт для публики. Общедоступность его определена двумя днями – по воскрес и по средам 12–2 час. обыч, для групп, экскурсантов и ..стен ... случаев и в другие дни, по заявлению накануне ба....му. в первые день в музее пребывало около 300 посетителей. Объяснения давал проф.Сумцов, Т.Н.Р..та и Н. Г. Чудный. местная печать очень сочувственно на открытии муз. В. Южной Крае (№9492): напечатано:

Сегодня открывается для обозрения публики ЭМ университета. Этот музей собирался постепенно и понемногу, при деятельном участии проф. Сумцова, прив. доц. Данилевича (ныне киевского профессора) и проф. А. Н. Краснова. Основание музея было по-

ложено в 1902 г., после 12-го археологического съезда, когда большая часть экспонатов, проготовленных для этого съезда, осталась в руках университета. В дополнение к этим экспонатам, приобретались, как за деньги, так и от пожертвователей, все новые и новые коллекции. Н. Л. Шабельская, между прочим, пожертвовала очень ценную коллекцию женских великорусских украшений для костюмов (годовых уборов, поясов и т. д.). Г. Г. Павлов принес в дар музею коллекцию снимков с костюмов, собранную в Ахтырском уезде в 1906 г.

В настоящее время музей, подчищенный и прибранный, представляет большой интерес для людей, интересующихся бытом родного народа. Посвящен он почти всецело малороссам и великороссам. Исключение составляет лишь небольшой «крымский» отдел, собранный приват-доцент. Данилевичем. Этнографическая библиотека при музее, пока находящаяся еще в зародышевом состоянии, также касается преимущественно двух главных народностей России.

Кроме вышеуказанных коллекций в музее обращает на себя внимание коллекция «народной медицины». Собирали ее несколько лиц, между прочим, проф. Краснов, г-жа Радакова и др. В коллекции в 4 больших витринах, заключается более двухсот целебных трав, с указанием названия их и тех болезней, против которых они являются лекарствами. Искусно подобранная и хорошо распланированная, эта коллекция является громадной ценностью для музея и как, бы отчасти его гвоздем.

Очень интересна коллекция гончарных изделий; она громадна. Тут и современные изделия гончаров, плошки, кувшины, глиняные игрушки, свистульки; тут и, поражающие стильностью и тонкостью работы, вещи старины: куманцы для наливки, солонки и пр. и пр.

Обращает на себя особое внимание коллекция великорус малор. костюмов. Костюмы в полном порядке, надеты на манекены и дают очень наглядное описание и головных уборов. Всего манекенов *далі порване*

Ф. 2017, оп. 1, спр. 439, арк 2.

Сегодня в Харькове маленькое культурное торжество.

При университете открывается этнографический музей.

Харьков считается большим культурным и умственным центром юга России, но сказать, чтобы он был богат музеями, этими живыми свидетелями исторического прошлого нашего края, нельзя.

Потому мы не можем не приветствовать появление на свет Божий этого культурного учреждения, являющегося живым воплощением научного роста нашего города.

Музей скромно приютился в небольшом зале главного корпуса университета, где раньше помещался зоологический музей.

В 1902 г., как известно, в Харькове состоялся археологический съезд, обративший в свое время на себя всеобщее внимание. При этом съезде был устроен этнографический музей. По окончании съезда музей был оставлен университету.

За отсутствием помещений все вещи этого музея были спрятаны где-то, чуть-ли не на чердаках одного из университетских зданий.

И долго бы, вероятно, пришлось быть музею в пыли, в заброшенности, если бы за него не взялся профессор Н. Ф. Сумцов.

Нашлось подходящее помещение, и проф. Сумцов еще с весны этого года занялся систематизацией и установкой музея.

Теперь работа эта почти закончена, и с сегодняшнего дня музей будет открыт для публики в определенные дни и часы.

Музей довольно обширен и разнообразен. Носит на себе малороссийский характер. Есть вещи великорусского обихода, но преобладающие вещи малорусского обихода.

Ценным по своей редкости предстает отдел целебных народных трав.

Только в германских музеях можно найти коллекцию печеного хлеба. В открываемом музее этот отдел очень значительный. Тут имеются разнообразных причудливых форм и украшений короваи, употреблявшиеся на свадьбах в Малороссии и друг.

Богато представлен отдел исчезающих уже малорусских плахт, вышивок, головных уборов и т. п.

Обращает на себя внимание дар Н. Л. Шабельской, представляющий коллекцию женских головных уборов великорусских губерний. Художник Г. Г. Павлович подарил музею наброски костюмов теперешних мещан и крестьян г. Ахтырки, а также рисунки концов полотенец.

Имеется в музее отдел музыкальных малорусских инструментов. Здесь находится новенькая усовершенствованного типа бандура г. Дремцова, выставившаяся им на недавно закрытой выставке местного уездного земства.

Между прочим, в музее находится памятник одной из страниц прошлого нашего городского управления. В начале 50-х гг. харьковский городской голова Рудаков попал в немилость губернатора Кокошкина. Волей судеб, Рудаков попал в Вятку в ссылку. Будучи

в ссылке, он сделал прекрасную художественную деревянную модель дома, в котором сам жил, и дома вятского губернатора.

Не останавливаясь на подробном описании музея, скажем, что он представляет большой интерес для широких слоев общества.

Отже, аналізуючи архівні матеріали, робимо висновок, що музейна справа була однією з найважливіших в діяльності М. Ф. Сумцова ще від початку ХХ ст. А музеї переживали ті самі труднощі, що й у наші дні: відсутність пристосованого приміщення, дефіцит професійних кадрів, які б систематизували, аналізували і пропагували зібрані колекції.

Джерела та література

1. Баранов Д. Б. М. Ф. Сумцов і розвиток українського музеєзнавства в першій чверті ХХ ст. [Електронний ресурс] // 6 Сумцовські читання : конференція, присвячена 80-річчю Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди. – Х., 2000. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2000/article.html?n=750>
2. Профессор Николай Федорович Сумцов. К двадцатипятилетней годовщине его учебно-педагогической деятельности [Текст] // Труды педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1901. – С. 1–37.
3. Профессор Н. Ф. Сумцов. К тридцатилетней годовщине его учебно-педагогической деятельности [Текст] // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1909. – Т. 18. – С. 1–25.
4. Микола Федорович Сумцов (1854–1922 рр.) [Текст] : опис документальних матеріалів особистого фонду №794. 1876–1921 рр. / Центральний державний історичний архів, Харківський філіал ; відп. ред. А. П. Ковалевський. – К. : Наукова думка, 1965. – 139 с.
5. Савченко Г. О. М. Ф. Сумцов і розвиток музейної справи в Україні [Електронний ресурс] // 1 Сумцовські читання : конференція, присвячена 75-річчю Музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди. – Харків, 1995. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1995/article.html?n=529>
6. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 2017: Харківське історико-філологічне товариство. – Оп. 1. – Спр. 345. – Арк. 2, 20б.
7. ЦДІАК. – Ф. 2017: Харківське історико-філологічне товариство. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 32.
8. ЦДІАК. – Ф. 2017: Харківське історико-філологічне товариство. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 34.
9. ЦДІАК. – Ф. 2017: Харківське історико-філологічне товариство. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 57.
10. ЦДІАК. – Ф. 2017: Харківське історико-філологічне товариство. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 73.

11. ЦДІАК. – Ф. 2017: Харківське історико-філологічне товариство. – Оп. 1. – Спр. 439. – Арк. 1, 1А, 2.
12. ЦДІАК. – Ф. 2052: М. Ф. Сумцов. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1.

**ПРОСВІТНИЦТВО НА ХАРКІВЩИНІ
В ОСОБАХ ТА МУЗЕЙНИХ ПРЕДМЕТАХ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ С. О. РАЄВСЬКОГО,
В. Я. ДАНИЛЕВСЬКОГО, Х. Д. АЛЧЕВСЬКОЇ,
О. М. БЕКЕТОВА, ЩО ЗБЕРІГАЮТЬСЯ У ФОНДАХ
ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА)**

Ю. А. Конюшенко,
*к. і. н., ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

На сучасному етапі розбудови української держави, в складних умовах трансформації суспільного життя, особливої уваги потребує звернення усієї громадськості до прикладів життя представників інтелектуальної праці ХІХ – початку ХХ ст., які змогли в тогочасних умовах зробити багато корисних справ для свого народу, йшли за покликом власного серця до виконання свого високого людського обов'язку, як у професійній сфері, так і в громадській діяльності.

Просвітители кінця ХІХ – початку ХХ ст. вважали своїм моральним обов'язком щиру, іноді безкорисливу і важку працю для блага найширших прошарків суспільства. Ці люди були не лише інтелектуальною елітою свого часу, а й справжнім взірцем громадян-патріотів, що боролися за вирішення нагальних проблем суспільства, не чекаючи від влади дозволу або допомоги, шляхом громадської ініціативи.

Саме у просвітництві, що базувалося на позитивістському філософському ґрунті, інтелігенція вбачала один із інструментів вирішення гуманітарних та соціально-економічних питань. Так, провідну роль в житті місцевої громади Харкова другої половини ХІХ ст. відіграла перша в Україні культурно-освітня організація – Харківське товариство поширення серед народу грамотності (далі – ХТПНГ).

Створене представниками інтелектуальної еліти нашого міста ХТПНГ розпочало свою діяльність 24 березня 1869 року, з дня затвердження Міністерством внутрішніх справ його статуту. Ста-

тут регламентував діяльність Товариства, визначав структуру організації, права та обов'язки його членів [7]. ХТПНГ стало тим об'єднанням, яке сприяло піднесенню рівня освіченості в народі, на довгі роки визначило напрям і шляхи розвитку просвітницького руху і згуртувало під своєю егідою визначних діячів науки і освіти Харкова. Велика заслуга у цьому аспекті належить відомому науковцю, ініціатору заснування та першому голові ХТПНГ Миколі Миколайовичу Бекетову. На посаді Голови правління Товариства він доволі вдало організував керівництво цим осередком. Вже на першому році функціонування ХТПНГ сформувалося організаційно, були утворені органи управління: загальні збори, правління, ревізійна комісія, чітко визначені найближчі та перспективні плани діяльності, була розпочата справа організації власних шкіл. Всі початкові навчальні заклади Товариства поділялися на три групи: щоденні загальноосвітні, ремісничі та недільні [6]. У селах Харківської губернії відкривалися народні бібліотеки-читальні, серед широких верств населення поширювалися дешеві книги. Література доступна для населення розповсюджувалася ХТПНГ по всій Російській імперії і мала значні обсяги накладу (119 найменувань і більше мільйона примірників).

З часом ХТПНГ набуло розгалуженої структури: його члени працювали в спеціальних освітянських комісіях і комітетах. Товариство намагалося втілити в життя сучасні методи та форми навчання і виховання населення. У всіх справах ХТПНГ покладалось виключно на ініціативу інтелігенції та благодійність, представників науки, культури, багатих підприємців. В своїй діяльності Товариство удосконалювало вже існуючі форми позашкільних заходів і запроваджувало нові, більш прогресивні і ефективні. Важливим кроком у цьому напрямку стало започаткування народних читалень. Одним з ініціаторів створення та натхненника роботи Комітету з народних читань ХТПНГ його першим головою з 1882–1904 рр. був Сергій Олександрович Раєвський. З 1880-х років Товариство розпочало систематичне проведення народних читань, спочатку в містах, а згодом у повітах. У фондах ХІМ імені М. Ф. Сумцова зберігається лист членів комісії народних читань у Харкові до голови цієї комісії С. О. Раєвського зі словами вдячності за зразкове керівництво в організації від 11.05.1906 м. Харків (інв. 14023). Активний діяч просвітницького руху Сергій Олександрович Раєвський був попечителем Харківського учбового округу, директором Ветеринарного інституту, Головою правління ХТПНГ, ініціатором проведення у Харкові з'їзду розумних розваг для народу [2, с. 234] та першим керівником Народного дому у Харкові.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Російській імперії почали виникати перші робітничі клуби, так звані Народні будинки. Подібні заклади призначалися для задоволення культурних потреб найбідніших верств населення і перш за все – робітників [5, с. VII].

У місті Харкові на початку XX ст. також було створено аналогічний заклад. Ініціатором створення Народного дому виступило ХТПНГ. Частину витрат на будівництво взяли на себе казна та земство, інші надали благодійники. Міське самоврядування виділило земельний наділ біля Кінної площі та взяло на себе зобов'язання щорічно видавати невеличку субсидію на утримання дому. Закладка дому відбулася 4 липня 1900 року. Загальне керівництво справами забезпечував С. О. Раєвський. Спорудженням керував харківський архітектор І. І. Загоскін, матеріали та обладнання поставляли приватні фірми. Майже через три роки 2 лютого 1903 р. будівля Народного дому виконана у стилі неоренесансу була урочисто представлена громаді [2, с. 235] Серед зібрань музею є унікальне фото відомих діячів Народного дому у Харкові 1903 р. (ОФ–16695, вст. 7538) серед яких М. Д. Раєвська, С. О. Раєвський, О. М. Бекетов, П. М. Константинов, Є. С. Пономарева та інші.

Народний дім невдовзі став одним із кращих в Російській імперії поєднав у собі театр, бібліотеку, чайну, курси викрою і покрою, магазин-склад книг для народу тощо [3, с. 86]. Тут проводилися різноманітні культурно-просвітницькі заходи: ставили спектаклі, проводилися лекції та концерти, працювала читальня з абонементом та торгівлею книжками, функціонував хор з оркестром. Діячі науки і культури на добровільних засадах допомагали Дому. Так, драматичним гуртком керували Г. М. Хоткевич та Г. С. Алексєєв – брат відомого театрального режисера К. С. Станіславського [2, с. 235]

Цікаві документи з музейної колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова ілюструють діяльність С. О. Раєвського на посаді керівника Народного дому. Вітальна адреса Сергію Олександровичу від художників, які працювали разом із ним у Народному домі – Харків 1913 р. (Д–10897), вітальна адреса до 10-річчя ХТПНГ від російської драматичної трупи, що грала в театрі Народного дому (1886–1896) датована 2 лютого 1913 р. (Д–10898).

З появою Народного дому у Харкові тісно пов'язане ім'я ще одного відомого діяча просвітницької ниви – Василя Яковича Данилевського. Видатний фізіолог цікавився багатьма аспектами суспільного життя, вдало поєднував свою наукову роботу з громадською діяльністю. Колекційні збірки нашого музею зберіга-

ють достатньо велику кількість документів пов'язану з іменем науковця [4, с. 78]. Особливо цікавими є документи, що засвідчують причетність вченого до заснування Народного дому, а саме запрошення на відкриття Народного дому, виписане на ім'я вченого (Д-13183), проект вітання з тієї ж нагоди від діячів 1-ї Безкоштовної народної читальні 2 лютого 1903 р. (Д-13192) [4, с. 80]. Необхідно відмітити, що один з дослідників фонду В. Я. Данилевського з колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова – А. М. Прохоров помилився, приписуючи брошуру «По поводу устройства учебной части управления в женском медицинском институте» Х., 1912 (інв. 14865), до робіт, присвячених «Народному дому та його громадсько-виховному значенню» [4, с. 79, 80].

Починаючи з 1891 р. В. Я. Данилевський плідно працював у ХТПНГ. До ініціатив вченого відносяться: заснування Комітету сільських бібліотек (1894 р.) та 1-ї безкоштовної народної читальні ХТПНГ (1892 р.). В нашій колекції зберігається декілька експонатів, що висвітлюють цей напрям діяльності науковця: рукопис історичної довідки про заснування Комітету з улаштування сільських бібліотек, написаний у 1899 р. (НДФ-2152), анкета опитування про стан бібліотечної справи на селі складена Комітетом з улаштування сільських бібліотек ХТПНГ (Д-13182) та друковане звернення Комітету ХТПНГ про співробітництво з розширення мережі бібліотек (Д-13181) [4, с. 80].

Василь Якович очолював Комітет з видання «Народної енциклопедії наукових та прикладних знань» – унікального багатотомного видання з усіх галузей знання [1, с. 80]. За пропозицією вченого з 1906 р. шкільний комітет ХТПНГ розпочав роботу з видання енциклопедії. Документи нашої колекції репрезентують діяльність вченого на посаді Голови редакційної комісії, висвітлюють процес співпраці з видавництвом і редакторами. Це зокрема: копія договору Редакційної комісії ХТПНГ з Товариством І. Д. Ситіна з приводу видання «Народної енциклопедії» (Д-13173); брошури звітів редакційної комісії за 1908–1909 рр. та 1910 р. (Д-13175, Д-13178-а); друкована версія проекту видання енциклопедії (Д-13176), машинопис передмови до 2-го тому «Природознавство» (Д-13177).

У колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова зберігається лист редакційної комісії з видання «Народної енциклопедії» з підписом В. Я. Данилевського від 22 листопада 1910 року, адресований Х. Д. Алчевській (Інв. 8858/7) з приводу пересилки виданих томів «Народної енциклопедії». Відома просвітителька і педагог, жінка з чийм ім'ям пов'язаний розвиток недільних шкіл, Христина Данилівна Алчевська була відома не лише на Слобожанщині та Російській імперії,

а й за кордоном. У 1870 році вона відкрила Харківську приватну жіночу недільну школу, якою керувала більш ніж п'ятдесят років. У школі був музей наочних посібників, учнівська бібліотека, підручники з усіх предметів навчання. У фондах нашого музею зберігається низка матеріалів, пов'язаних з родиною Алчевських та педагогічною діяльністю Христини Данилівни. В цьому контексті, особливо цікавими є листи до Ради харківської жіночої недільної школи з Благовещенська Амурської області від єпархіального спостерігача шкіл церковно-приходських та грамотності Миколи Добротіна від 26.07.1907 (Інв. 8858/167) з проханням вислати літературу про недільні школи для подальшого відкриття подібного закладу в цьому місті, до Алчевської особисто від настоятеля Свято-Миколаївської церкви міста Замостя Люблінської губернії від 24 серпня 1907 р. (Інв. 8858/169) з проханням допомогти літературою та практичними порадами у відкритті недільної школи та від правління Кочгарського товариства Народної освіти Оренбурзької губернії від липня 1907 р. (Інв. 8858/170) з проханням поділитися практичним досвідом заснування недільної школи. Ці документи вказують на повагу та авторитет Х. Д. Алчевської серед освітян Російської імперії.

У фондах ХІМ імені М. Ф. Сумцова знаходяться унікальні друковані видання відомої просвітительки. Серед них особливої уваги заслуговують «История открытия школы в деревне Алексеевке Михайловской волости» (Інв. 9770), на форзаці якої розміщується присвята доньці Ганні: «Дай Бог, чтобы к тому времени как ты вырастишь легче было жить на свете и приносить обществу пользу. Твоя мама. 11 апреля 1881 г. Харьков» та збірка мемуарів «Передуманное и пережитое», М., 1912 (КБ–5162, КБ–3013), одна з яких (КБ–5162) містить власноручний дарчий напис Христини Данилівни вчительці недільної школи: «Дорогой Ларочке Александровой от любящей ее Х. Д. Алчевской. 24 янв. 1916 г.».

Інша книга – «Мужицька дитина Василь Стефаник», надрукована у Чернівцях у 1911 році. Це публіцистична брошура, у якій прізвище автора, через заборону цензурою подається скорочено: «А-евська». Х. Д. Алчевській інкримінувалося, що вона викликає в українських селян «ворожі чуття» до духовенства й інших станів, а також дискредитує в їх очах закон.

Не менш цікавою є книга «Х.Д. Алчевская. Полувек юбилей» М., 1912 р. (3066), присвячена 50-річному ювілею педагогічної та освітньої діяльності Х. Д. Алчевської, на сторінках якої – теплі, зворушливі привітання з нагоди ювілею, а на фотознімках – Х. Д. Алчевська у різні роки життя.

Серед цінних експонатів музейної колекції раритетний фотоальбом «Харьковская частная женская воскресная школа» 1895 року (А-69), де розміщені фотографії Христини Данилівни з викладачками і вихованками в навчальних класах. Ці світлини засвідчують той внутрішній дух, який панував у школі і без якого не мали б життя ні бібліотека, ні музей, ні інші засоби позашкільної освіти, які існували в школі. Цей альбом був подарований автору проекту нової будівлі школи – архітектору О. М. Бекетову.

Олексію Миколайовичу Бекетову належить розроблення проекту будівель Приватної жіночої школи, проект перебудови 2-ї школи ХТПНГ (будівлі де розташовувалося Правління товариства, музей наочних засобів), Харківської громадської бібліотеки, яка відчинила свої двері для всіх харків'ян 1901 року. На фронтоні цієї будівлі вибито рік заснування бібліотеки 1886, рік коли фонд бібліотеки нараховував лише 2 тис. найменувань. Мистецтво і просвітництво було поєднано в житті й творчості одного з кращих архітекторів нашого міста – О. М. Бекетова. Певну роль тут відігравав родинний чинник: його батько був відомим вченим-просвітителем, а одружений Олексій Миколайович був на доньці Х. Д. Алчевської – Ганні. В такому колі важко було б не перейнятися високими ідеями. У фондах ХІМ імені М. Ф. Сумцова зберігається машинопис автобіографії творчої і педагогічної діяльності академіка архітектури О. М. Бекетова за 50 років (Інв. 10841).

Підсумовуючи, слід зазначити, що колекційні збірки ХІМ імені М. Ф. Сумцова мають широке коло музейних предметів що репрезентують просвітницьку діяльність найвідоміших представників харківської інтелігенції. Ці матеріали мають наукову та експозиційну цінність і в повній мірі мають бути використані на тематичних виставках, зокрема при розробці музейної презентації діяльності ХТПНГ та його окремих членів. На прикладі комплексів матеріалів С. О. Раєвського, В. Я. Данилевського, Х. Д. Алчевської, О. М. Бекетова висвітлено основні тенденції у розвитку народної освіти Харкова наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., а високі моральні та громадські цінності інтелектуальної еліти, які були притаманні інтелігенції того часу повинні бути зразком для наслідування.

Джерела та література

1. Конюшенко Ю. А. Участь членів українських історико-філологічних товариств у виданні «Народної енциклопедії наукових та прикладних знань» [Текст] / Ю. А. Конюшенко // Багаліївські читання в НУА : прогр. і матеріали VII Багаліїв. читань, Харків, 7 листоп. 2006 р. Ч. 7:

- Д. І. Багалій про стан та шляхи розвитку української культури. – Х. : Вид-во НУА, 2006. – С. 80–82.
2. Лейбфрейд А. Ю. Харьков. От крепости до столицы [Текст] : заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Харьков : Фолио, 1998. – 335 с.
 3. Пальченкова В. М. Діяльність української інтелігенції в Харківському товаристві поширення серед народу грамотності [Текст] / В. М. Пальченкова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 1999. – Вип. V. – С. 84–88.
 4. Прохоров А. М. Матеріали В. Я. Данилевського в колекції документів Харківського історичного музею [Текст] / А. М. Прохоров // Тринадцять Сумцовські читання : матеріали наукової конференції «Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини». – Харків, 2007. – С. 77–81.
 5. Труды созданного Харьковским обществом грамотности съезда по вопросам организации разумных развлечений для населения Харьковской губернии [Текст]. Т. 1. – Харьков, 1915. – XXIV+317 с.
 6. Харківське товариство поширення в народної грамотності (1869–1920 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://meteosecrets.com/harkivske-tovaristvo-poshirennya-narodnoyi-gramotnosti-1869-1920-rr.html>
 7. Харьковское общество распространения в народе грамотности [Электронный ресурс] : автореф. дис. канд. істор. наук. – Харків, 1995 / Т. В. Коломиец. – Режим доступу: <http://cheloveknauka.com/harkovskoe-obschestvo-rasprostraneniya-v-narode-gramotnosti#ixzz41GeX7Afsh>

М. Ф. СУМЦОВ – ДОСЛІДНИК ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ СЛОБОЖАНЩИНИ

О. Ю. Біррова,

к. і. н., викладач кафедри
музеєзнавства та
пам'яткознавства Харківської
державної академії культури

М. Ф. Сумцов найкраще описав побут, звичаї, менталітет мешканців Слобідського регіону. Високу оцінку роботі Сумцова дають його сучасники, називаючи його видатним суспільним діячем, який активно займався історією української літератури, етнографією, брав активну участь у створенні в Харкові етнографічної виставки [1, с. 7].

Весільна обрядовість є складовою родинної обрядовості. М. Ф. Сумцов як дослідник українського фольклору та культури

чимало уваги в своїх роботах приділяє саме цьому аспекту. Як говорив М. Ф. Сумцов: «Слобожанщина сама по собі має стільки описів весілля, як ні одної іншої галузі її побуту» [4, с. 90]. При дослідженні даної тематики М. Ф. Сумцов спирається на роботи своїх попередників, аналізуючи найстаріший опис української весільної обрядовості Г. Калиновського, використовуючи оповідання Г. Ф. Квітки.

В дослідженні весільної обрядовості цікаво те, що Микола Федорович розглядає українське весілля не лише з точки зору обрядовості, але говорить і про релігійно-міфічне значення весілля. Дослідник розглядає етимологію терміну «весілля» проводячи паралелі з назвами цього обряду в інших мовах. Автор робить порівняння різних обрядів з іншими слов'янськими народами – сербами, болгарами, білорусами, чехами, таким чином виділяючи особливості, які були притаманні саме українському народу. Цікавим додатком до дослідження української весільної обрядовості є аналіз давньоіндійської міфології. Саме в українських весіллях Сумцов бачив найбільше проявів релігійно-міфічного світобачення.

М. Ф. Сумцов аналізує солярні культи в символіці українського весілля, яке своїми коріннями звертається до язичницьких традицій. На думку дослідника, час укладення шлюбу залежав від солярних явищ. Культ сонця проходить крізь увесь весільний ритуал. Таке поклоніння сонцю було пов'язано саме з землеробством.

Цікавим є опис значення кожного місяця у весільній обрядовості. Дослідник також аналізує щасливі та нещасливі дні для проведення цього обряду за народними повір'ями [2, с. 61].

Окремим аспектом дослідження виділені такі атрибути весільної обрядовості як вінок та коровай. Жертвоприношення хлібу почало домінувати з розвитком обробки землі. Виділені символи релігійно-міфічного значення короваю: як предмет жертвоприношення богам, як символ небесного подружжя сонця та луни, як символ наречених, як символ достатку та заможного життя [3, с. 12]. Автор розглядає ще один символ – весільне гільце, яке взимку робили зі сосни, а влітку – з яблуні, вишні або груші.

В його монографіях чимало весільних пісень, коломийок, прислів'їв, діалогів. Вивчаючи обрядовість, Микола Федорович виділяє сімнадцять складових слобідського весілля [4, с. 91].

Цікавими є дані про весільні витрати у Харківській губернії: в 1786 р. та 1898 р. В 1786 р. весілля на слобожанщині обходилося молодому в 16 карбованців 79 копійок, наречений та її родині – в 17 карбованців 41 копійку. В 1898 р. витрати молодого – 150 карбованців, молоді – 54 карбованця [4, с. 97]. Причому більшість

витрат – 6 карбованців в 1786 р. та 50 карбованців в 1898 р. – витрачалося на 9 відер горілки.

Таким чином, М. Ф. Сумцов в своїх працях ґрунтовно дослідив всі складові елементи весільної обрядовості Слобожанщини, починаючи від релігійно-міфічного значення весілля й завершуючи його основними складовими. Автор також виокремив ті особливості, які були притаманні саме слобідський весільній традиції.

Джерела та література

1. Редін Є. К. Професор Микола Федорович Сумцов [Текст] / Є. К. Редін. – Х. : Печатное дело, 1906. – 32 с.
2. Сумцов Н. Ф. О свадебных обрядах, преимущественно русских [Текст] / Н. Ф. Сумцов. – Харьков, 1881. – 209 с.
3. Сумцов Н. Ф. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы [Текст] / Н. Ф. Сумцов. – Киев, 1885. – 20 с.
4. Сумцов М. Ф. Слобожане [Текст] : історико-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Харків : Союз, 1918. – 240 с.

СЛОБІДСЬКИЙ ПОЛКОВИЙ УСТРІЙ ЯК ПЕРШИЙ ПРИКЛАД ОРГАНІЗАЦІЇ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ

*Д. Ю. Кєнова,
науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

В українському інформаційному просторі все частіше зустрічається поняття «громадянське суспільство», як сфера самовиявлення і реалізації потреб та інтересів громади. В умовах процесів децентралізації та розвитку громадянського суспільства в Україні, не буде зайвим звернутися до витоків місцевого самоврядування. Для Харківщини історичним підґрунтям цього є полковий устрій Слобожанщини середини XVII – кінця XVIII ст., привнесений вихідцями з Центральної та Західної України.

В Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова вже існує експозиція «Наш край у IX–XVIII ст.», в якій розкривається проблема виникнення і розвитку міста Харкова та Слобожанщини в цілому, але не приділено належної уваги місцевому самоврядуванню, зокрема осадчим міст і полковникам, пожалуваням

населенню правам і привілеям та іншим особливостям життя на «новозаселених» територіях. Тим не менш, у цьому напрямку вже здійснюється робота, зокрема у 2015 році було відкрито відділ ХІМ імені М. Ф. Сумцова – Музей місцевого самоврядування Харківщини, в якому досліджується ця проблематика з моменту заселення Харкова і усієї Слобожанщини до сьогодення. В контексті реекспозиції стаціонарної виставки «Наш край у IX–XVIII ст.» пропонується внести зміни, що стосуються розвитку суспільства та органів самоврядування у період середини XVII ст.

Звернімося до історичних витоків місцевого самоврядування на Слобожанщині. Ще у XVI ст. ці території більш відомі як «Дике поле», межували з Річчю Посполитою, номінально входили до складу Московського царства і неодноразово спустошувалися набігами татар з Криму [4, с. 4]. До XVII ст. постійних мешканців на цих землях не було. Лише у 1600 р. на півдні сучасної Харківщини для захисту південних кордонів Московського царства в ході розбудови Белгородської засічної лінії, виникло, за наказом царя Бориса Годунова, місто Цареборисів. Присутність московських служилих людей на південних кордонах мала охоронний та оборонний характер [2, с. 20]. Справжнє заселення краю вихідцями з Лівобережної та Задніпрянської України почалося з середини XVII ст. [2, с. 23] Перше відоме масове переселення українців датується 1638 роком, коли на місце Чугуївського городища прийшло 865 козаків на чолі з Яковом Остряницею. У грамоті царя Михайла Федоровича від 14 травня 1641 р. йдеться про дозвіл черкасам на заселення цих територій та побудову острога [1, с. 100]. Хоч це поселення вже через кілька років було полишено козаками, а Остряницю вбито, край поволі почав заселятися. Переяславська угода 1654 р. стала каталізатором цього процесу. На мапі «Дикого поля» з'являються нові міста, села та хутори: Салтів (1652 р.), Хорошове (1653 р.), Харків (загальноприйнята дата заснування – 1654 р.), Печеніги (1654 р.), Зміїв (1655 р.), Липці (напр. 50-тих рр. XVII ст.), Деркачі (нин. Дергачі 1660 р.), Люботин (1660 р.), Пересічне (1660 р.), Тишки (1660 р.), Вільшана (1661 р.), Балаклія (1663 р.), Цареборисів (відновлений переселенцями у 1654 р.), Бишків (1663 р.), Маяцьк (заснований рос. урядом у 1663 р., та несли службу там козаки Харківського полку), Мартова (1666 р.), Мерефа (1665 р.), Вовчі Води (нин. Вовчанськ, 1674 р.), Золочів (1677 р.), Соколов (1678 р.), Огульці (70-ті р.), Ізюм (70-ті рр. XVII ст.), Новий Перекоп (1679–1680 рр.), Валки (1686 р.), Остропілля (1691 р.), Дворічна (1691 р.), Андріїві Лози (1691 р.), Тор (з'явилася фортеця у 1691 р.) та ін. [8, с. 69–102]

Засновували нові поселення як вихідці з Наддніпрянщини та Гетьманщини, так і, з часом, місцеві мешканці. Переселенці разом зі своїм рухомим майном переносили і власну культуру, традиції і безперечно соціальний устрій. Дослідник Коняєв Є. А. виділяє «два умовні соціальні потоки перших переселенців – організований за військовим зразком козацький та масовий «різночинний», що включав у себе представників різних верств українського суспільства початку-середини XVII ст. Громади, зорганізовані за першим зразком, одразу привносили на землі «дикого поля» усталений полковий козацький устрій» [7, с. 3].

У контексті вищезазначеного окремо слід виділити «народних провідників», які очолювали групи переселенців – осадчих. Як писав Д. І. Багалій: «Їм [осадчим] доручав нарід свою долю, шукати її в далекій, чужій стороні. Їх повинна була добре знати уся ватага переселенців, здаватися на них, покладати на них надію яко на певних, розумних, жвавих, завзятих своїх поведарів та спорудників у громадських справах» [2, с. 35].

До нашого часу збереглося не дуже багато відомостей та документів про осадчих міст Слобожанщини, серед них найбільш відомі: вище згаданий Я. Остряниця, отаман Я. Чернігівець (Балаклія, Ізюм, Бишкін), полковник І. Дзінківський (полкове місто Острогозьк), полковник Герасим Кондратьєв (полкове місто Суми), полковник Г. Є. Донець (Нововалкова, Нова Водолага), кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко (Мерефа, Артемівка), сотник Ковалевський С. М. (Ольшанки), харківський сотник Федоров Кость (Золочів), сотник Люботинський Л. (Люботин), Волошенин І. Ф. (Печеніги), Семенов (Андрієнко) І. (Салтів), Старо-чудний М. (Вовчанськ), Бакаринський В. (Дворічна). [8, с. 69–102] Спірною досі лишається проблема про харківського осадчого. На думку В. Маслійчука, В. Юркевича та ін. – найбільш імовірним осадчим Харкова був отаман харківських козаків, сотник Харківського полку Кривошлик Іван Васильович [8, с. 70], на думку Д. І. Багалія [3, с. 24], Є. Альбовського [1, с. 110] – харківським осадчим був І. Каркач.

Осадчі не тільки приводили людей у нові місця, але й мусили займатися освоєнням земель та пристосуванням їх до нових умов життя. «Порядкували нелегким ділом заснування нових міст та слобод, будівлею, зносилами з урядом і таке інше» [2, с. 35]. На початковому етапі важливо було ще й знайти спільну мову з московською владою, яка зі свого боку всіляко сприяла заселенню південного краю. Наприклад, у зверненні до місцевих воєвод цар наказував «не препятствовать ни в чем поселяющимся народам и не

делать никаких затруднений в распоряжении и устройстве их поселений и объявить его Царского Величества милость, обнадежив, что и впредь царскою милостью они жалуются будут» [1, с. 106].

Слід зауважити, що заселення проходило нерівномірно, групи прийшлих людей могли коливатися від кількох десятків до сотень і навіть тисяч. Д. І. Багалій пише про осаджений у 1652 р. Острогозьк: «Туди одразу явився цілий український полк у 1000 чоловік, окрім сімейств, з полковником Іваном Дзінківським і усією полковою та сотенною старшиною» [2, с. 28]. Також зберігся «Список харьковским черкасам» 1655 р., в якому зазначені прізвища 588 козаків, поділених на 6 сотень на чолі з отаманом І. Кривошликом [9, с. 13].

Згідно з традиційним козацьким полковим устроєм, сотні склали основу полку, хоч їх чисельність та кількість постійно коливалась. На Слобожанщині у продовж кількох років утворилося п'ять козацьких полків: Острогозький (час утв. 1652–1658 р.), Сумський (час утв. 1652–1658), Охтирський (час утв. 1655–1658 р.), Харківський (час утв. 1651–1659 р.), Ізюмський (1685 р.). Ще два полки Балаклійський (час існув. 1669–1677 р.) та Зміївський (час існув. 1660–1670 рр.) проіснували недовго, адже були включені спочатку в Харківський, а згодом – в Ізюмський полки. Окремо слід відзначити Чугуївський полк, який безпосередньо підпорядковувався Белгородському воеводі та входив до складу Белгородського полку, і тим не менш, службу в ньому несли так само козаки [9, с. 13].

Кожний полк мав власну адміністрацію, яка відала усіма військовими та цивільними справами. Очолював «козацький уряд» полковник з полковою старшиною. Обирався полковник голосами старшини та полчанами пожиттєво, що робило його досить вільним у своїх діях, особливо якщо враховувати, що він не підкорявся воеводам. Він був повним господарем свого полку, йому підкорялися всі стани, що проживали на території полку [1, с. 115]. На відміну від Гетьманщини у Слобідській Україні фактично встановилася певна спадковості полковництва. Причини цього явища криються в особливих умовах заселення краю, адже полковники мали великий авторитет і фактичну владу як посередники між населенням і царським урядом, тож цей авторитет переходив на їхніх нащадків.

В Слобідських полках була розповсюджена тимчасова посада наказного полковника, який призначався старшиною або навіть белгородським воеводою. Іноді наказному доводилося завідувати справами полку в час «міжполковникування» чи під час походу, очолюваного полковником, або навпаки [8, с. 38].

До складу полкової старшини входили: полковий обозний, суддя, осавул, хорунжий і два писаря. Другою після полковника особою в полку був обозний, який відав полковою артилерією та обороною, порядкував справами ради старшини (полкової ради) і заступав полковника без права видання універсалів. Суддя відав судовими цивільними справами у полковій ратуші. Полкові писарі були секретарями в ратуші – один у військових, а другий у цивільних справах. Осавул був помічником полковника у суто військових справах. Хорунжий відав полковою музикою та оберігав хоругву [6, с. 171].

Структура управління в сотнях повторювала полкову. Кожна сотня мала свого сотника та сотенну старшину, яка як і полкова складалася з: отамана, судді, осавула, хорунжого та писарів. Сотника обирала полкова старшина, а сотенну – він обирав сам [9, с. 16]. Владі сотника підпорядковувалося населення сіл. У сотенній управі отаман, суддя й писарі порядкували цивільними справами, а осавул і хорунжий допомагали сотникові у військових справах.

Все населення Слобожанщини поділялося відповідно до тієї ролі, яку воно відігравало: центральне місце безперечно займали придатні до стройової служби особи чоловічої статі – козаки; ті, хто не служили, але мали допомагати служилим зі спорядженням, провіантом називалися – підпомічниками [6, с. 172]; ще існувала категорія підсусідків, тобто підпомічників, які не мали власного господарства, тож були змушені жити і працювати у родинях, які виставили козака на службу [5, с. 67]; представлений і традиційний соціальний клас – «пашенних крест'ян» чи «посполитих». Окремо слід виділити населення, що виконувало «городову службу», переважно цей термін використовується в російських документах, іншими словами це були міщани. В містах населення займалося ремеслами та торгівлею, тим не менш, службу несли і «городові» козаки [2, с. 90].

Усі верстви населення у той чи інший спосіб були задіяні в розбудові Слобідських міст, почасти завдяки привілеям, пожалуванним царем Олексієм Миколайовичем. А саме, правом вільного зайняття порожніх земель; свободою від влади воеводи, адже вони не втручалися в місцеве самоврядування і козацький лад; в додаток до цього козаки звільнялися від будь-яких податків та повинностей, окрім військових; крім того дозволялося безмитно займатися різноманітними промислами (риболовством, мірошництвом, гуральництвом, продажем вина) та тримати у відкупі митниці, мости та перевози [1, с. 120].

Всі вищенаведені процеси – заселення краю, становлення та організація адміністративного, соціально-економічного життя,

права та свободи громадян – розкривають повноту характеристик історичного розвитку Слобідської України.

Звертаючись до історичного досвіду створення місцевих ланок влади та зважуючи на самотність, оригінальність та унікальність зазначених процесів на території Слобідської України, слід окреслити дану тематику як основну у процесі становлення та розвитку Слобожанщини та міста Харкова зокрема. Очевидність активної діяльності місцевого населення, його громадська організованість стала прикладом етапів державотворчих процесів на теренах Слобідської України, зокрема становлення та ролі організації місцевої влади у нашому регіоні.

На думку автора, цей історичний досвід має займати одне з ключових місць при музейному висвітленні історії нашого краю, оскільки він скоригував подальший унікальний розвиток Слобідської України. При формуванні повнопрофільної експозиції у хронологічних рамках нині існуючої «Наш край у IX–XVIII ст.» пропонується: створити панораму на тему «Історія заселення краю. Перші громади»; доповнити експозицію картографічними матеріалами середини XVII ст., особливу увагу звернути на персоніфікацію періоду – презентувати відомі персоналії полковників та їх діяльність, військову службу, взаємини з козаками та громадами; створити інформаційні комплекси про організацію міських зборів та сільських сходів, про їх виборність та гласність, про швидку та продуктивну еволюцію місцевої влади. Створення історичної ретроспективи у музейному просторі, на думку автора, є доцільним при побудові повнопрофільної експозиції по історії нашого краю у IX–XVIII ст. і стане виразним прикладом презентації прогресивних самотніх процесів становлення та організації життя на території Слобідського краю.

Джерела та література

1. Альбовський Є. *Історія Харківського Слобідського козацького полку [Текст] / Є. Альбовський // Прапор. – 1990. – № 7. – С. 97–137*
2. Багалій Д. І. *Історія Слобідської України [Текст] / Д. І. Багалій. – Х. : Дельта, 1993. – 256 с. : іл. («Пам'ятки історичної думки України»)*
3. Багалей Д. И. *История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) [Текст] : ист. монография в 2-х т. Т. 1 / Д. И. Багалей Д. П. Миллер. – Х., 1993. – 572 с.*
4. Гербель Н. В. *Изюмский слободской казачий полк 1651–1765 г. [Текст] / Н. В. Гербель. – СПб., 1852. – 164 с.*
5. Головинский П. А. *Слободские казачьи полки [Текст] / П. А. Головинский. – СПб., 1864. – 254 с.*

6. Квитка Г. Ф. *Харьков и уездные города [Текст]* / Г.Ф. Квитка. – Х. : Л. И. Мачулин, 2005. – 192 с.
7. Коняев Є. А. «Інститут осадчих» як феномен у системі управління Слобідської України XVII-XVIII ст. [Електронний ресурс] / Теорія та практика державного управління. – 2014. – Вип. 4. – С. 149–156. – Режим доступу : <http://www.kbiuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2014-4/doc/1/20.pdf>
8. Маслійчук В. Л. *Козацька старшина Харківського Слобідського полку 1654–1706 рр. [Текст]* / В. Л. Маслійчук. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1999. – 124 с.
9. Потрашков С. В. *Харьковские полки три века истории [Текст]* : монографія / С. В. Потрашков. – Х. : Око, 1998. – 151 с.: ил.

ВИТОКИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ХАРКІВЩИНІ У XVII–XVIII ст.

С. І. Щербак,
науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова

Сучасні децентралізаційні процеси, які відбуваються сьогодні в Україні, є важливим етапом у розвитку суспільства. Для проведення реформ треба враховувати історичні особливості розвитку певного регіону. До таких регіонів належить і Харківщина, яка має значний історичний досвід місцевого самоврядування, витоки якої йдуть ще з середини XVII ст.

Мета статті – дослідити витоки місцевого самоврядування на території Харківщини у XVII–XVIII ст.

Заселення території Слобожанщини розпочалось ще у 30-ті рр. XVII ст. Спочатку це були поодинокого характеру поселення людей. Відомо, що у 1638 р. оселились під Чугуєвом після поразки у козацькому повстанні полковники Д. Гуня та Я. Острияниця [3, с. 76]. Проте, поселення проіснували недовго, і більшість людей повернулись на територію Правобережної України. Другий етап заселення краю припав на період Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (1648–1654 рр.). Проведення активних бойових дій на території Правобережної України призвели до того, що більшість населення почало масований переселенський рух на схід, на територію так званого «Дикого поля» [3, с. 83]. Прибуваючи сюди, українське населення приносило з собою традиції, промисли, які були поширені на території Правобе-

режжі і Наддніпрянщини. За промисли переселенці отримували привілеї за будівництво городищ і фортець, які слугували форпостом від татарських нападів. Саме такі поселення отримали назву «слободи», що є на думку багатьох вчених, трансформоване від слова «свобода» [7, с. 34].

У 50-ті рр. XVII ст. стали виникати такі міста: Острогозьк у 1652 р., перших поселенців яких очолив полковник І. Зінківський разом з полковою та сотенною старшиною [1, с. 84]. У цьому ж році було засновано Суми під керівництвом полковника Г. Кондратьєва [3, с. 85]. Приблизно 1654 р. був заснований Харків, і перших переселенців яких очолив осадчий І. Каркач [2, с. 56]. Усі міста отримували жалувані грамоти на пільги від царя, що, таким чином, давало право автономії на слобідських землях. Згідно з однією з таких грамот, наданій Харківському полку, були такі пільги: у праві вільного займання земель, дозволі безмитно займатись усілякими промислами, рибальством, винокурінням, звільненні козаків від повинностей, окрім військових, та утворенні козацького устрою та самоуправління, до якого не втручались воєводи [1, с. 45].

Саме останній пункт і став важливим фактором у формуванні самоврядування на Слобожанщині. Більшість слобожан були родом з Наддніпрянської та Правобережної України, де був поширений полковий устрій. Їх було за часи існування полкового устрою на території Слобожанщини п'ять: Харківський, Ізюмський, Сумський, Острогозький, Охтирський. Кожен з цих полків характеризувався як земельний округ, до складу якого входили декілька міст, слобод, хуторів. Очолював полк полковник та полкова старшина. Полковник зосереджував у своїх руках військову, адміністративну та судову владу. Він мав право видавати універсали, які мали юридичну силу на території полку. Посада полковника мала виборний характер і його обирала полкова старшина та полчани – жителі полку [5, с. 216]. Прикладом цього був акт виборів охтирського полковника І. Перехрестова у 1692 р. [3, с. 119]. Це свідчило про демократизм, що був характерним для слобідського козацького самоврядування. Полковник міг перебувати на цій посаді пожиттєво. Полкову старшину складали шість чоловік: полковий обозний, суддя, осавул, хорунжий і два писаря. Обозний відповідав за обоз, артилерію та стан усіх фортець. Окрім того, за відсутності полковника обозний міг виконувати його функції, але у нього не було права видавати універсали. Суддя завідував судовими цивільними справами. Осавул був помічником полковника у військових справах. Полкові писарі були секретарями

у ратуші як органі громади. Перший писар займався цивільними справами, а другий – військовими. Полковник і полкова старшина складали полкову раду, на якій радились про важливі військові справи. Кожен член полкової ради мав один голос. Полковник мав два голоси як головуючий [6, с. 35].

Полки як військово-адміністративні одиниці ділились на сотні. Очолював її сотник, якого обирала сотенна старшина. Вона складалась з сотенного (городового) отамана, осавула, хорунжого. Ми бачимо, що козацьке самоврядування на території Харківщини прижилося та пустило глибокі корені. Не останню роль у цьому була заслуга слобідських полковників.

Слід сказати, що діяльність полковників і полкової старшини у становленні та розвитку полків бере свої витoki ще з періоду заселення Слобідського краю. Осадчі як ватажки перших переселенців потім очолювали козацькі полковницькі посади за виборами громади, це свідчило про існування самоврядування у слобідських полках. Наприклад, у Мереф'янській сотні всеохоплюючою була діяльність осадчого Сененка, який займався не лише військовими, але й господарськими обов'язками [3, с. 101].

Слобідські полковники отримували жалувані грамоти у вигляді пільг для населення полку. Відомий кошовий отаман Запорізької Січі, один з перших харківських полковників у 1664–1667 рр., – І. Д. Сірко отримував жалувані грамоти, в яких слобожани мали право володіти землями, не платити податків та мита за товари, проте вони мали проводити оборону від татар [2, с. 67]. Продовжив цю традицію наступний харківський полковник – Г. Є. Донець (1668–1691 рр.). У 1669 р. на його ім'я була пожалувана грамота, за яку давались різні пільги жителям, «за колишню та нинішню службу» та «за розорення» [1, с. 80]. Це було продовженням надання пільг для жителів Харківського полку, які неодноразово зазнавали нападів від татар. За діяльності полковника у 1680 р. був побудований оборонний вал на відстані, яка тягнулась від м. Царевборисова по р. Дон та Мож до м. Коломак. Цей вал призначався для захисту південних окраїн Слобожанщини від татарського нападу [1, с. 81]. Унаслідок цього розпочалось будівництво м. Ізюма та розселення Ізюмського полку, який згодом у 1685 р. відокремився від Харківського [3, с. 126]. Г. Є. Донець забезпечив жителів нового полку пільгами. Так, у 1682 р. було видано пільги на ім'я полковника козакам Ізюмського полку. Слід зауважити, що такі ж пільги отримали і мешканці інших слобідських полків. Вони передбачались у тому, що мешканці отримали право селитись та орати землю, будувати житла [3, с. 127]. Ця пільга відома як «ста-

розаїмочне володіння». Такі пільги давались мешканцям років на 10–15, залежно від матеріального становища людини. Окрім цього, у ці пільгові роки мешканцям дозволялось торгувати безмитно, тримати шинки, і не платити за це податки. Проте, Г. Є. Донець не забував піклуватись про Харківський полк. У інших жалуваних грамотах полковника, виданих у 1684, 1686, 1688 рр. надавалось право вільної торгівлі харківським козакам та займатись промислами пожиттєво без уплати податку за цю діяльність [1, с. 87]. Г. Є. Донець піклувався про Курязький монастир, який був розташований неподалік від Харкова, та виділяв значні кошти на його розвиток [3, с. 128]. Полковник будував багато фортець та населив їх людьми, які переселялись з Наддніпрянщини, і надавав пільги. Можна сказати, що діяльність полковника Г. Є. Донця мала різносторонній характер, і була направлена на покращення умов проживання мешканців полку.

Полковники інших слобідських полків займались теж різносторонньою діяльністю. Наприклад, Г. Кондратьєв як полковник Сумського полку зробив багато для розвитку території. Надавались значні пільги для сумчан у земельній власності, промислах: у виготовленні дьогтю, бджільництві [3, с. 130]. Полковником Острогозького полку І. Дзиньківським було зроблено багато у встановленні самоврядування. За жалуваною грамотою Острогозькому полку були надані привілеї та козацький устрій. Важливим досягненням І. Дзиньківського було надання матеріального забезпечення перших переселенців [1, с. 97]. Це свідчило про турботу полкової старшини не лише у самоорганізації населення, але й у забезпеченні проживання людей на нових місцях. Тому, слід сказати, що система полкового самоврядування на Харківщині у цей період характеризувалась високим рівнем самоорганізації населення та продуктивною діяльністю полкової старшини, в тому числі і полковника.

Але, окрім полкової системи, у великих містах, таких як Суми, Охтирка, Харків міське управління зосереджувалось у ратушах, які очолювали виборні отамани (війти), та були підзвітні полковому правлінню. Слід сказати, що Харків був містом, де не було Магдебурзького права. Відомо, що місто у перші роки очолювали отамани, найпершим був І. Кривошлик [2, с. 89]. Збереглося небагато відомостей про діяльність харківських війтів, у 1677 р. був І. Єлов, у 1685 р. – М. Ільїн [4, с. 23]. У Харкові ратуша була представлена урядом від представників міських жителів та козацької старшини [2, с. 91]. Тобто, ми бачимо, що поєднувалась тут і полкова система, і міське самоврядування. Основою, формуючою

складовою міського самоврядування у Харков, було міщанство. У місті існувала міська громада. Хоча до цієї громади входило не усе населення, це свідчило про її присутність у Харкові. Проте, слід зауважити, що війти існували недовго, можливо через те, що на початку XVIII ст. у Харкові міщанство як соціальний стан зникло [5, с.219]. У 1700 р. було обрано з харків'ян 850 кінних озброєних козаків для військової служби, а інших переведено до підпрапорщиків [5, с.219]. Це свідчило про недоцільність існування органів міського самоврядування у Харкові, і влада у місті належала, як і в полку, полковій старшині. Проте, досвід діяльності війтів та ратуш відіграла значну роль у формуванні міського місцевого самоврядування у II половині XVIII ст.

Наступна спроба об'єднання міста в одну общину вдалась при губернаторові Є. О. Щербініні. Було створено земське управління, яке очолював отаман. Згідно з інструкціями, отаман обирався усім суспільством з «найкращих людей певного поселення», строком на 2 р. Він мав право обиратись і на наступні строки [2, с. 96].

До його повноважень входили такі обов'язки: контроль за сплатою податків, за збором урожаю, за порядком у цехах, за наявністю у міського населення пожежних інструментів, за торговими цінами, підозрілими будинками та повіями, за санепідемологічним станом. Отаман отримував поліцейські, фіксальні та судові повноваження. Земське правління виражало волю усього населення міста. У Харкові їх було два і проіснували вони лише один рік, до 1767 р., коли був вперше обраний міський голова. Першим міським головою став П. Гуковський [2, с.96].

Слід сказати, що спочатку міський голова у Харкові обирався для керівництва зборами громадян: при виборах депутатів до комісії для створення нового Положення та Наказу. Це свідчило, що він мав спочатку лише представницькі функції. У 1768 р. відбулися наступні вибори міського голови, в 1771 р. ця посада стала постійною [2, с. 97]. Голова обирався спочатку на 2 роки, а потім строк його повноважень був збільшений до 3-х. У 1780 р. був утворений орган міської громади – городовий магістрат [2, с. 97], який складався з виборних бургомістрів і ратманів. Проте, у Харкові не було чітко визначеної міської громади, як було прописано у законодавстві. Така система місцевого самоврядування проіснувала до 1785 р., коли була видана усім губернським містам, у тому числі і Харкову, Жалувана грамота, в якій визначались нові права і обов'язки міст, та характеризувалась міська громада.

Отже, можна підвести підсумки, що місцеве самоврядування на території Харківщини має свої витоки з XVII–XVIII ст. Харак-

терною особливістю була наявність широкої автономії та надання привілеїв слобожанам. Це було виражено у полковій системі як органів козацького самоврядування, так і міського, яке було представлене ратушами, очолюваних війтами. Не останню роль у розвитку самоврядування відіграла діяльність слобідських полковників, таких як І. Сірко, Г. Донець, Г. Кондратьєв. І традиції, які були закладені у цей період, у подальшій діяльності місцевого самоврядування регіону зберігаються та примножуються понині.

Джерела та література

1. Альбовский Е. А. История Харьковского слободского казачьего полка (1651–1765 гг.) [Текст] / Е. А. Альбовский. – Х., 1895. – 231 с.
2. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) [Текст] : ист. монография. В 2-х т. Т. 1. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Х., 1993. – 572 с.
3. Багалій Д. І. Історія Слобідської України [Текст] / Д. І. Багалій. – Х. : Основа, 1990. – 256 с.: іл. («Пам'ятки історичної думки України»)
4. Головка А. Н. Во главе города: руководители Харьковского городского самоуправления [Текст] / А. Н. Головка, Л. П. Добреля, В. В. Пикина, А. Н. Ярмыш. – Х. : Криница ; Ун-т внутр. дел, 1998. – 160 с. (Харьковский биографический словарь).
5. Іван Сірко [Текст] : зб. для серед. та ст. шк. віку / [упоряд. В. Л. Чуйка ; передм. Ю. М. Мушкетика ; приміт. В. І. Сергійчука ; худож. оформл. С. В. Василенка ; упоряд. фотоматеріалів Ю. О. Іванченка]. – К. : Веселка, 1992. – 151 с.: іл. – (Кошові Запорізької Січі).
6. Кушнар'ов Є. П. 100 кроків Харківською землею [Текст] / Є. П. Кушнар'ов ; художник-оформлювач І. В. Осипов. – Х. : Фоліо, 2004. – 351 с.
7. Потрашков С. В. Слобідські полки. Історія, героїка, атрибутика [Текст] / С. В. Потрашков ; худож-оформ. В. І. Лесняк. – Х. : Колорит, 2009. – 167 с. – Текст: укр., рос., англ. – (Серія «Українська колекція»)

ЛІТЕРАТУРА З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В БІБЛІОТЕЦІ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

*А. П. Голенищева,
бібліотекар
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Історія місцевого самоврядування в різних країнах світу свідчить про вирішальне значення місцевої та міської автономії для їх розвитку. «Входячи до складу Російської імперії, міста України пережили кілька етапів муніципального розвитку. В житті суспільства діяльність міської влади стала особливо помітною внаслідок впровадження у 1870 р. позастанового міського самоврядування» [2, с. 3].

Міська Дума формувалася відтепер з представників усіх прошарків населення. Кожний, кому виповнилося 25 років і хто відповідав майновому цензу, міг брати участь у виборах і бути обраним до Думи. Органи Харківського міського самоврядування відігравали значну роль у соціально-економічному, суспільно-політичному, культурно-освітньому житті Харкова.

В бібліотеці ХІМ імені М. Ф. Сумцова є достатньо різноманітних матеріалів для вивчення діяльності органів Харківського міського самоврядування. Самою значною працею, в якій закладені основи будь-якого напрямку в історії Харкова, є монографія Д. І. Багалія та Д. П. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905)». – Х., 1905–1912. – т. 1–2. Автори вперше систематизували великий фактичний матеріал з розвитку міського господарства, проаналізували важливі сторони діяльності органів міського самоврядування до 1904 р. включно. Це видання фінансувалося Харківським міським громадським управлінням [1, с. 6].

Велике значення для вивчення діяльності Харківського міського самоврядування мають звіти органів міського управління, доповіді діячів міської думи, довідкові видання. Так, у 1902 р. був виданий історико-довідковий путівник «Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях» – Х., 1902. Зібрав матеріали та видав путівник завідувач книжковим складом Харківського міського земства О. М. Гусев. Цей путівник має невеликий розділ «Міське самоврядування та господарство» із загальними відомостями про економічну діяльність органів міського самоврядування [1, с. 11].

З 1893 р. при міській управі був заснований статистичний відділ під керівництвом статистика М. В. Петрова. У 1896 р. за його авторством даний відділ Харківської міської управи видав «Материалы для истории Харьковской городской Думы и городского хозяйства за 25 лет с 1871 по 1896 г.». – Х., 1896. – Вип. 1–2. В бібліотеці ХІМ імені М. Ф. Сумцова є III-й випуск цього видання, яке вийшло у 1901 році. У бібліотеці є, також, інше видання статистичного відділення – «Г. Харьков. Справочник по городскому общественному управлению». – Х., 1913. В цьому виданні є історичний нарис та розділи, які дають характеристику загальній діяльності муніципальної влади пореформеного періоду.

Цікавими будуть видання Харківської Земської Управи: «Статистический справочник по Харьковской губернии». – Х., 1911 та «Календарь Харьковского Губернского Земства на 1913 год» – Х., 1913. Видання «Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). В 2-х вып.» – Х., 1914 є найбільш фундаментальним із усіх звітів та оглядів діяльності органів Харківського самоврядування. До складання цієї об'ємної праці були залучені як практики міського господарства, так і професійні вчені. Загальна редакція збірника була покладена міською управою на її членів – О. Ю. Вегнера та Ф. І. Ширяева. Дане дослідження фактично підводило підсумки господарської діяльності органів міського самоврядування напередодні Першої світової війни [1, с. 11].

У першому випуску висвітлюються: «Загальний нарис міста Харкова»; «Народна освіта»; «Лікарсько-санітарна організація»; «Міська каналізація»; «Міський водогін»; «Ветеринарна справа»; «Освітлення м. Харкова»; «Міська залізниця». Зміст другого випуску складають: «Земельно-орендне господарство»; «Базари»; «Пожежна справа»; «Фінанси м. Харкова»; «Міські парки та сквери»; «Діяльність Міської Думи».

Харківська міська управа, яка була виконавчим органом Думи, видавала багато матеріалів, які будуть у нагоді при вивченні діяльності Харківського міського самоврядування. В бібліотеці ХІМ імені М. Ф. Сумцова є такі видання: «Краткий обзор 4-х летней деятельности Городского Управления за время 1893–1897 г.»; «Отчёты о деятельности Харьковской Городской Управы и подведомственных ей учреждений» за 1895, 1896, 1897, 1898 рр.; «Отчёты о деятельности Харьковского общественного управления» за 1888, 1889 роки.

Корисну інформацію мають такі видання, як: «Инструкция Харьковской Городской Управе». – Х., 1915; «Список лиц, имеющих право участвовать в избрании выборщиков в городское по

городу Харьковому избирательное собрание и в съезде городских избирателей», – Х., 1905; «Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова, составленный Харьковской Городской Думой с 1872 г. по 1897 г.» – Х., 1898; (1887–1909 гг.). – Х., 1910; (1909–1914 гг.). – Х., 1915.

Заслужують на увагу: «Очерк городского хозяйства г. Харькова за 25 лет. Речь, произнесенная Харьковским Городским Головою И. Т. Голенищевым-Кутузовым на торжественном заседании Харьковской Городской Думы 21-го апреля 1896 г.». – Х., 1896; Д. И. Багалея «Речи в Харьковской Городской Думе при избрании и вступлении в должность Харьковского Городского Головы». – Х., 1915.

Міська управа складалася з шести членів, крім голови. «Кожний член управи відав окремою галуззю роботи, або відділенням, на які розподілявся апарат управи. Основними відділеннями були: розпорядче, що відало міськими землями і нерухомим майном, технічне, що відало міським будівництвом, благоустроєм і давало дозволи на будування й ремонт будинків домовласникам і установам, оціночне, яке займалося оцінкою і переоцінкою домоволодінь для обкладання їх податками, рахівниче, яке складало міський бюджет, фінансові звіти, вело всі фінансові операції управи, санітарне, що провадило санітарний нагляд і керувало міськими лікувальними установами, відділення народної освіти, яке виникло в 1912 р. й відало міськими училищами, відділення податків і зборів, яке виникло в 1913 р.» [4, с. 55].

У фондах бібліотеки ХІМ імені М. Ф. Сумцова є річні звіти, доповіді, журнали засідань, перелічених вище відділень міської управи за 1871–1918 рр.

У Харкові на той час виходили місцеві періодичні видання: «Журнали Харьковской городской думы» (1872–1908 гг.) та «Известия Харьковской городской думы» (1907–1917 гг.).

Вони регулярно ознайомлювали громадськість Харкова з діяльністю міської думи. В бібліотеці ХІМ імені М. Ф. Сумцова є окремі примірники цих журналів.

«У радянський період історики приділяли значно меншу увагу проблемі дореволюційного міського самоврядування» [2, с. 6]. Внесок в дослідження загальних питань муніципального розвитку міст Російської імперії зроблено в таких виданнях: Михайлик О. Ф. «Харкову – 300 років. Короткий історико-економічний нарис». – Х., 1956 р.; Нардова В. А. «Городское самоуправление в России в 60-х- начале 90-х гг. XIX в. Правительственная политика.». – Л., 1984.

В останні роки, в умовах зміни політичної ситуації, а також появи громадського інтересу до історії Слобожанщини, історія органів місцевого самоврядування почала привертати увагу дослідників.

Довідкове видання Головки А. Н., Добреля Л. П., Пикина В. В., Ярмыш А. Н. «Во главе города: руководители Харьковского городского самоуправления». – Х., 1998 містить відомості про основні віхи життя та діяльності керівників Харківського міського самоврядування з 1767 р. до 1996 р.

О. Ю. Лейбфрейд та Ю. Ю. Полякова в науково-популярному виданні «Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе». – Х., 1998 приділили увагу участі муніципальної влади другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в міському будівництві [1, с. 9].

У книзі А. Л. Антонов и др. «История Харьковского городского самоуправления 1654–1917 гг.». – Х., 2004., розглядаються питання становлення та розвитку міського самоврядування у Харкові, починаючи із заснування міста в 1654 р. і до жовтневих подій 1917 р. Фундаментальне видання «Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш та ін.». – Х., 2004 висвітлює діяльність міського самоврядування у ХХ ст.

В бібліотеці ХІМ імені М. Ф. Сумцова є декілька видань, присвячених персоналіям діячів Харківського міського самоврядування.

Так, у 1990 р. з'явилася монографія В. В. Кравченка «Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность». – Х., 1990. В цьому виданні автор приділив увагу діяльності видатного вченого як гласного Харківської міської думи (з 1901) та міського голови (у 1914–1917 рр.) [1, с. 8]. Цікаві матеріали містить книга «Дмитро Багалій. Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі Української науки та культури». – К., 1927.

Книга Головки А. Н., Ярмыш А. Н. «Сделал, что мог. Харьковский городской голова Александр Константинович Погорелко». – Х., 1998, присвячена життю та діяльності керівника Харківського міського самоврядування з 1900 по 1912 рр. О. К. Погорілко. Йому ж присвячена невелика праця М. Ф. Сумцова «А. К. Погорелко». – Х., 1913.

Відомий вчений і громадський діяч М. Ф. Сумцов був гласним Харківської міської думи. У 1898 р. Харківська міська дума обрала спеціальну комісію, яка займалася впровадженням у місті обов'язкової загальної початкової освіти. Незмінним головою цієї комісії був М. Ф. Сумцов. В бібліотеці є видання, присвячені його

діяльності: «Профессор Николай Федорович Сумцов: К двадцатипятилетию годовщины его учено-педагогической деятельности». – Х., 1900 та Редин Е. К. «Профессор Николай Федорович Сумцов: К тридцатилетию годовщины его учено-педагогической деятельности». – Х., 1906.

Книги з історії Харківського міського самоврядування доповнять статті в журналах та газетах: Головка О. «Справа народної освіти в діяльності Харківського міського самоврядування у 1892–1904 роках» // Збірник ХІФТ: Нова серія. – 1994. – т. 3. – с. 3–10; Чорний Д. «Міська дума: досвід та уроки самоврядування» // Слобідський край. – 2003. – 24 липня; Чорний Д. «Вибори до І Думи у Харкові» // Збірник ХІФТ : Нова серія. – 1994. – т. 2. – с. 23–33.

Питання формування і діяльності органів міської влади в наш час дуже актуальне. Перелічені книги допоможуть у вивченні історії розвитку місцевого самоврядування в Харкові і стануть у нагоді науковим співробітникам новоствореного відділу ХІМ ім. М. Ф. Сумцова «Музей місцевого самоврядування Харківщини».

Джерела та література

1. Антонов А. Л. История Харьковского городского самоуправления. 1654–1917 гг. [Текст] / А. Л. Антонов, А. Ф. Парамонов, В. Л. Маслийчук. – Х. : Регион-информ, 2004. – 200 с.
2. Головка О. М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках [Текст] : автореф. канд. істор. наук. – Х., 1997. – 18 с.
3. Г. Харьков [Текст] : справочник по городскому общественному управлению. – Х., 1913. – 103 с.
4. Державний архів Харківської області [Текст] : путівник / під ред. К. К. Шияна. – Х. : Харк. книжк. вид-во, 1959. – 531 с.
5. Современное хозяйство города Харькова (1910–1913) [Текст]. В 2-х вып. Вып. 1. – Харьков : Просвещение, 1914. – 303 с.
6. Современное хозяйство города Харькова. (1910–1913) [Текст]. В 2-х вып. Вып. 2. – Харьков : Просвещение, 1914. – 199 с.

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ БАЛАКЛІЙСЬКОГО РАЙОНУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

І. А. Сніжко,

*к. і. н., доцент кафедри історії
Українського державного
університету залізничного
транспорту*

Балаклійський район розташований у південно-східній частині Харківської області. Його територією протікають 12 річок, найбільша з яких – Сіверський Донець з високим (до 80 м) правим та низьким рівнинним лівим берегом. Із правим берегом пов'язані крейдяні відклади, що виходять на поверхню і беруть участь у формуванні рельєфу. Тут фіксуються поклади кременю різної якості та кварциту, що використовувались в якості сировини для виготовлення знарядь протягом різних історичних епох.

Пам'ятки кам'яного віку на території району відомі з 1920-х років. Палеолітичні знаряддя знайдені М. В. Сібільовим біля с. Щурівка [2, с. 26]. Мезолітичні стоянки досліджувались біля с. Завгороднє та с. Петрівське в 1920–30-ті роки М. В. Сібільовим та Д. Я. Телегіним в 1950-ті [4, с. 98–100]. Неолітичні стоянки відомі біля смт. Андріївка, м. Балаклія, с. Волобуївка, с. Завгороднє, с. Залиман, с. Крейдянка с. Морозівка с. Петрівське. с. Протопопівка; с. Савинці; с. Чепіль с. Щурівка. Вони відкриті та досліджувались в 1920–30-ті роки М. В. Сібільовим, в 1950–60-ті роки – Д. Я. Телегіним, Б. А. Шрамко [5, с. 37–43].

З метою пошуку нових пам'яток кам'яного віку пізньопалеолітична експедиція Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова влітку 2015 року провела розвідки вздовж правого берега р. Сіверський Донець та його приток від с. Крейдянка до с. Щурівка (Рис. 1, 1). Результатом стало відкриття 4 місцезнаходжень кременю, випадкова знахідка пізньопалеолітичного знаряддя та огляд відомої раніше пам'ятки.

Село Криничне розташоване на правому березі р. Сіверський Донець. На полі в 1,5 км на південь від села зафіксоване місцезнаходження кременю та фрагментів кераміки бронзової доби (Рис. 1, 1, пункт 1). Зібраний тут кремін'я розпадається на дві групи в залежності від характеру сировини та стану поверхні. До першої групи належать нуклеидний уламок зі слідами зустрічного сколювання, сколи формування та підправки нуклеусів, верхня частина сильно спрацьованого призматичного нуклеусу, відщепи та

пластинчасті відщепи, лусочки, фрагмент медіальної частини двоскатної мікропластинки. Всі артефакти виготовлені з крейдянго високоякісного чорного кременю місцевого походження, вкриті патиною різного ступеню інтенсивності – від молочно-білої до легкої димчастої, біло-блакитної.

До групи предметів без патини входять артефакти, виготовлені з двох сортів кременю – чорного високоякісного крейдянго прозорого та напівпрозорого, а також сірого – від зовсім світлого до темного плямистого непрозорого. З чорного кременю виготовлено вкладень до серпа часу пізньої бронзової доби (*Рис. 1, б*), скребловидне знаряддя на масивному сколі підправки нуклеусу та скребловидне знаряддя на напівпервинному відщепі. Зафіксовані нечисленні відщепи та уламки. Із сірого плямистого непрозорого кременю без патини виготовлено пласку сокиру, що представлена фрагментом середньої частини (*Рис. 1, 7*). Її можна датувати енеолітичним часом. Знайдені відщепи, лусочки, уламки із цієї ж сировини.

Далі було обстежено мис, утворений великою давньою балкою. На лівому борті цієї балки, внизу вздовж тальвегу розташоване с. Первомайське. Вздовж верхньої частини лівого борту балки знаходиться дачний кооператив, на північ від нього – поле, де було зібрано нечисленний підйомний матеріал. З північного заходу поле обмежено урочищем Довжик та давньою балкою (*Рис. 1, 1, пункт 2*). Знахідки із кременю з патинованою поверхнею представлені нуклевидними уламками, напівпервинними відщепами з густою білою патиною, відщепами та уламками, один з яких – зі слідами перебування у вогні. Також знайдено масивний відщеп – скол підправки нуклеуса із сірого непрозорого кременю без патини та фрагменти кераміки: частини стінок та ручок середньовічних амфор, фрагменти стінок ліпних горщиків.

Мис, утворений правим бортом балки, де знаходиться с. Первомайське, та р. Сіверський Донець, дуже високий та крутий. Тут знаходиться поле, обмежене з північного боку цією балкою, а з південного сходу – великою балкою із відносно пологими схилами – Хомин Яр (*Рис. 1, 1, пункт 3*). На південно-східному краю поля зібрано нечисленний підйомний матеріал: вкриті патиною спрацьований призматичний нуклеус, нуклевидний уламок, двоскатна мікропластинка, дрібні відщепи та лусочки.

На схід від Хоминого Яру, на території садового кооперативу, на дорозі, що йде до поля поміж будинками (*Рис. 1, 1, пункт 4*), знайдено пластинчастий відщеп з густою молочно-білою патиною, скол формування/підправки призматичного нуклеусу з легкою па-

тиною та ділянкою жовтової кірки, пластинчастий відщеп з легкою патиною, фрагменти патинованих реберчастих сколів, лусочки.

На східній околиці с. Червона Гусарівка, на дорозі вздовж р. Сіверський Донець (*Рис. 1, 1, пункт 5*) було знайдено патинований відщеп з виділеним жальцем – проколку, яку сюди було принесено або змито згори.

На схід від с. Волобуївка зафіксоване велике місцезнаходження крем'яних та кварцитових артефактів – майстерня з первинної обробки поруч з виходами сировини. Вперше воно було локалізовано у 1931 р. М. В. Сібільовим. В 1989 р. його оглянув Ю. В. Буйнов і зробив припущення, що тут знаходилося місце видобутку крем'яної сировини, позначене ямами та викидами у вигляді кіл над ними. Він повідомив, що профілі ям спостерігались у зрізі схилу берега р. Чепіль на відстані 1,5 км від с. Волобуївка в напрямку до с. Чепіль. [1, с. 47]. Розвідками експедиції Харківського історичного музею 2004 р. була обстежена територія вздовж обох берегів р. Чепіль від с. Волобуївка до с. Чепіль, але місця давніх виробіток сировини візуально простежені не були. На мисоподібній площадці на схід від села було зібрано підйомний матеріал, що розпадався на дві групи: патинований косоретушний різець на первинному відщепі, відщепи, лусочки та одноплощадковий клиновидний нуклеус, заготовка біфасу, відщепи, лусочки без патини [3, с. 211].

Розвідки 2015 року дозволили точніше локалізувати це місцезнаходження. Воно розташоване на схід від с. Волобуївка, на полі, обмеженому з одного боку селом, з протилежного, східного – лісосмугою, на півночі – р. Чепіль, на півдні – автодорогою (*Рис. 1, 1, пункт 6*). Колекція зібраного підйомного матеріалу виявилась доволі великою та репрезентативною. Виходячи із характеру знахідок, можна припустити, що на цьому місці, біля відслонень та виходів на поверхню покладів кременю та кварциту різної якості відбувалась первинна обробка сировини та виготовлення знарядь протягом різних історичних епох.

Крем'яні вироби за станом поверхні розпадаються на три групи. До першої належать предмети з густою молочно-білою патиною: нуклевидний уламок, первинні та напівпервинні сколи формування та підправки нуклеусів, відщепи, лусочки. Знаряддя із вторинною обробкою представлені серединним різцем (*Рис. 1, 5*) та долотовидним знаряддям.

До другої групи належать крем'яні вироби з шаром білувато-блакитної патини: нуклевидні уламки, один з яких використовувався як відбійник, сколи формування та підправки нуклеусів, відщепи, пластинчасті відщепи, пластинки, лусочки.

Третя група включає предмети без патини і може бути датована часом неоліту-єнеоліту. Із не дуже якісного кременю чорного кольору з коричневими плямами виготовлено біфас – заготовку для сокири-різака, двох- та трьохплощадкові нуклеуси, сколи підправки нуклеусів, відщепи, пластинчасті відщепи, фрагмент двоскатної пластинки, лусочки. Із сіро-коричневого смугастого та плямистого непрозорого кременю виготовлені торцеві та конічний нуклеуси, сколи підправки нуклеусів, відщепи, лусочки.

Особливу групу складають знахідки із кварциту. Представлені сколи формування та підправки нуклеусів, відщепи, лусочки. Найбільш цікавими є три різці – два серединні (Рис. 1, 3,4) та боковий (Рис. 1, 2).

Приблизно в 50 м від краю поля в бік села берег р. Чепіль дуже крутий. Там, де він не задернований, в осипах можна спостерігати скупчення кварциту, пісковика, кременю, ідентичних за кольором та структурою заготовкам та знаряддям, зібраним на полі.

Серед знахідок також представлені фрагменти ранньосередньовічної кераміки салтівської культури: ручки та фрагменти стінок амфор, фрагменти стінок та донної частини кухонних горщиків, орнаментованих горизонтальними прокресленими смугами, прясло зі стінки горщика, лощило, виготовлене із стінки амфори.

Балаклійський район Харківської області залишається цікавим та перспективним для пошуків пам'яток кам'яного віку, а на території місцезнаходження біля с. Волобуївка можливе проведення стаціонарних досліджень.

Джерела та література

1. Березанская С. С. Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине [Текст] / С. С. Березанская, Е. В. Цвек, В. И. Клочко, С. Н. Ляшко. – К. : Наукова думка, 1994. – 189 с.
2. Сибилев Н. В. Древности Изюмщины [Текст] / Н. В. Сибилев. – Изюм, 1926. – Вып. 2. – 26 с.
3. Сніжко І. А. Нові пам'ятки кам'яного віку на Харківщині [Текст] / І. А. Сніжко // Археологический альманах. – Донецьк, 2008. – № 19. – С. 211–216.
4. Телегин Д. Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. Карта местонахождений [Текст] / Д. Я. Телегин. – К. : Наукова думка, 1985. – 184 с.
5. Шрамко Б. А. Справочник по археологии Украины. Харьковская область [Текст] / Б. А. Шрамко, В. К. Михеев, Л. П. Грубник-Буйнова. – К. : Наукова думка, 1977. – 155 с.

Ілюстрації

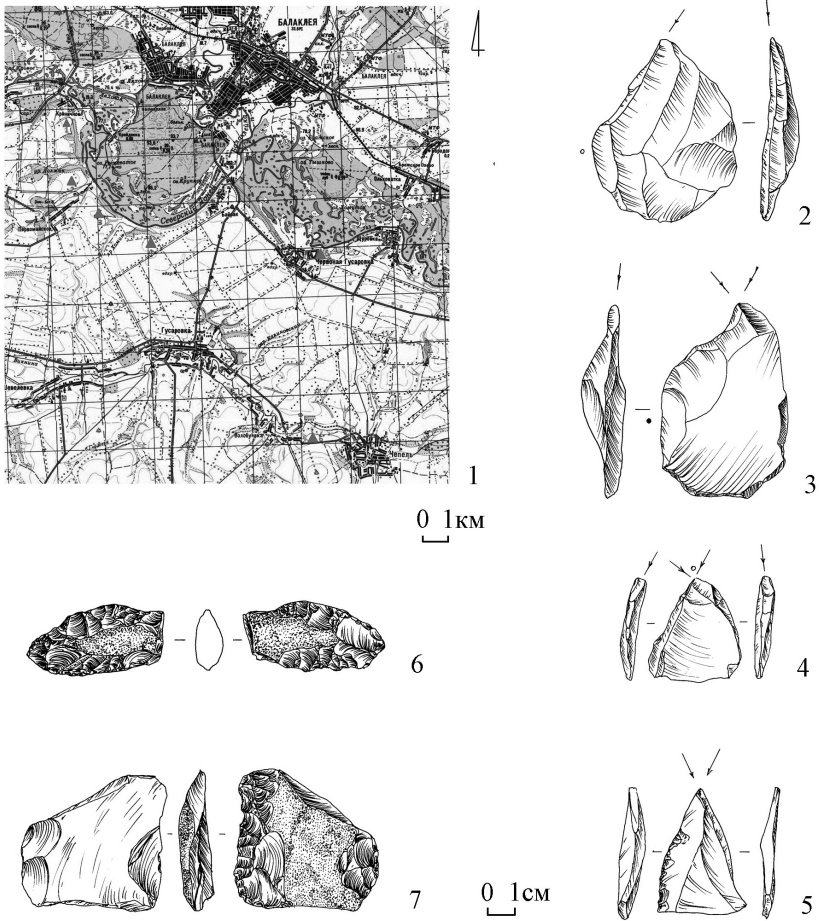

Рис. 1. Розвідки на території Балаклійського району Харківської області.

1. Маршрут, відкриті та обстежені пункти.

2–4. с. Волобуївка: різці, кварцит.

5. с. Волобуївка: різець, кремій.

6. с. Криничне: вкладень до серпа, кремій.

7. с. Криничне: фрагмент пласкої сокири, кремій.

ЗОЛОТІ БЛЯШКИ ІЗ ОЛЕКСАНДРОПІЛЬСЬКОГО КУРГАНУ У ЗБІРЦІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

*Л. І. Бабенко,
ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

У 1932 році до України з Державного Ермітажу за рішенням Паритетної комісії були передані матеріали шести скіфських курганів – Мельгунівського, Шульгівки, Іллінецького, Першого Мордвинівського, Чмиревої Могили та Олександропільського. Склад колекції останнього комплексу був найбільш репрезентативним кількісно та якісно. Усього з Олександропільського кургану було передано щонайменш 4339 предметів, з них 2199 із золота та 55 із золота із залученням інших матеріалів, значну частину котрих становили золоті аплікації одягу. На жаль, переважна частина цих пам'яток була втрачена під час Другої світової війни за відомих перипетій евакуації колекції музею. На довершення, ще 24 бляшки з Олександропільського кургану були викрадені з експозиції музею 1 травня 1957 року разом з наконечниками двох ніжок при тронного табурета [4, с. 24]. На сьогодні із золотих аплікацій одягу з Олександропільського кургану у фондах музею зберігається лише 5 бляшок двох видів штампу.

Бляшки з зображенням оленя. Три золоті нашивні штамповані бляшки підквадратної або прямокутної форми із зображенням оленя, який лежить вліво. Бляшки сильно зім'яті, деякі деталі можна зрозуміти, лише порівнюючи їх з раніше опублікованими малюнками [11, табл. VIII, 23]. Дві короткі гілки рогів оленя відходять вперед і розташовані горизонтально одна над іншою. Гіперболізована задня частина рогів, що простягається на всю довжину тулуба, має форму подовженої лопаті з кількома гострими відрогами. Голова з опуклим оком в овальній очниці висунута трохи вперед і поставлена горизонтально. Вуха направлені донизу і притиснуті до шиї. На тулубі рельєфно виділена лопатка і ряд ребер. Олень лежить на підігнутих під себе ногах, повністю видно ноги лівого боку, причому копито передньої ноги лежить поверх копита задньої. Вище лівої передньої ноги проглядає частина стегна правої передньої ноги. Також під животом ледь помітна частина правої задньої ноги. Короткий хвіст опущений донизу. Зображення обрамлено подвійною рамкою – внутрішньої гладкою та зовнішньої, у вигляді великих опуклих перлин підпрямокутної

форми. По кутам, – між зовнішньою і внутрішньою рамками, – пробиті чотири наскрізні отвори (рис. 1, 1–3). Розміри – 2,9х2,8; 2,8х2,9; 3,0х2,6 см. Au 750°. Загальна вага – 6,4 гр.

Подібні бляшки А. Р. Канторович об'єднав у третій варіант завадсько-акмечетівського типу групи лежачих оленів (І–І–І–3), репрезентованого знахідками з шести комплексів, причому олександропільська серія не була врахована дослідником [13, с. 324, 325, 1140, 1442]. Слід утім підкреслити, що з цієї групи аплікацій бляшки лише одного комплексу – з кургану № 1 біля с. Дурівка [23, рис. 29, 2] – аналогічні олександропільським. Наскільки можна гадати за наявними у науковому обігу малюнками та фотографіями, при їх виготовленні використовувався один і той же штамп. Подібний збіг тим більш примітний, що і ряд інших бляшок цього кургану [23, рис. 29, 5, 7, 9, 12, 13] знаходить свої аналогії серед олександропільських аплікацій [11, табл. IX: 8, 15, 22, 23, 28], що свідчить про тісну хронологічну близькість пам'яток. Зв'язок речового комплексу Олександропільського кургану з середньодонським регіоном позначається також у знахідці двох сагайдачних гачків [11, табл. I, 3, 4], – предметів, не характерних для степових пам'яток, але широко поширених саме на Середньому Дону, де вони розглядаються у якості локальної особливості регіону [26, с. 229–241, 251, рис. 26–28].

Аплікації ще з трьох комплексів іконографічно близькі «олександропільсько-дурівським» бляшкам. Однак при найближчому порівнянні виявляється значна кількість відмінностей – від характеру обрамлення (також подвійна рамка, але у вигляді «ялинки») до окремих деталей фігури оленя (напрям вуха, рельєф тулуба, наявність ніг правого боку тощо), що свідчить про використання різних штампів при виготовленні цих блях. Але беручи до уваги іконографічну близькість цих штампів, доцільно уточнити номенклатуру комплексів, з яких походять дані бляшки, так як у науковому обігу з цього приводу наявні деякі хибні уявлення. Безперечне походження бляшки з кургану біля с. Будки [28, табл. XXVI, 416; 12, табл. XXXIII, 14, 15; 9, с. 50, 51, рис. 7; 8, с. 64, рис. 1, 6; 10, с. 137, 138, рис. 1, 3]. Ще один комплекс, що містив подібні бляшки, визначається деякими дослідниками як курган біля с. Шульгівка [21, с. 106, табл. XLII, 498д; 9, с. 51; 8, с. 64; 10, с. 138; 13, с. 1142]. Прив'язки цієї аплікації до шульгівського комплексу виникли в результаті неуважного прочитання тексту в ОАК, де відразу ж за описом про закінчення розкопок М. І. Веселовським кургану поблизу с. Шульгівка розміщена інформація про початок робіт на Огузі, а також про пограбований селянами курган «вышиною не более сажени,

находящемся в 3-х верстах от Огуза на юг», де і була виявлена ця бляшка із зображенням оленя [18, с. 73, 74, рис. 54]. У спеціальному дослідженні, присвяченому шульгівському комплексу, цілком доречно зображення цієї бляшки відсутнє [2, с. 44, рис. 5].

Не виключено, що також помилково зафіксована належність бляшки подібного штампу до речового комплексу кургану Огуз [29, с. 16, табл. VI, 485; 21, с. 106, тип 500л; 9, с. 51; 8, с. 64; 10, с. 138; 13, с. 1142]. Тут необхідно звернути увагу на те, що дана аплікація була виявлена не під час розкопок М. І. Веселовського [19, с. 80, рис. 114–116, 119–124], В. М. Рота [20, с. 63–65, рис. 129, 130] чи Ю. В. Болтрика [6, с. 233, 234], а відноситься до знахідок з селянських грабіжницьких розкопок, велика частина яких була викуплена колекціонерами П. Маврокордатом і Б. І. Ханенком, а потім опублікована в «Древностях Приднепровья» [29, с. 16, табл. VI, 485]. Однак відсутність знахідок подібних бляшок в документованих розкопках Огуза при одночасному їх знаходженні у пограбованому селянами за 10 років до цього кургані, розташованому в безпосередній близькості від Огуза, не виключає можливості того, що під виглядом огузських колекціонерів були продані бляшки, що походять з колишніх грабіжницьких знахідок. Показово, що в спеціальній роботі, присвяченій аплікаціям з Огуза, подібні бляшки також відсутні [27]. Таким чином, безперечно документовано знаходження бляшок даної серії тільки у двох комплексах – у кургані біля с. Будки та в пограбованому кургані, що знаходився «в 3-х верстах от Огуза на юг» [18, с. 73, 74].

А. Р. Канторович цілком справедливо вбачає у тварині на бляшках зображення дорослого самця лані або чубарого оленю – *Cervus Dama* [13, с. 324], який має своєрідну форму рогів у вигляді лопатки, що розширюється догори. Зображення цього виду тварини дуже часто зустрічається на предметах торевтики, на що неодноразово було вказано багатьма дослідниками [15, с. 165–168; 25, с. 21; 24, с. 30; 14, с. 50].

Бляшки із зображенням 8-пелюсткового «квітки» з круглою серцевиною та пелюстками, що чергуються – більш довгими з гострим зовнішнім і округлим внутрішнім краями і короткими, оформленими протилежним чином – з гострим внутрішнім і округлим зовнішнім краями. Подібне оформлення додає бляшці вигляд двох своєрідних «хрестів» – довгого та короткого. По периметру кожна пелюстка обрамлена гладким рельєфним обідком. Усередині обідків – опукла гладка фігура, форма якої повторює контури пелюстки. На кінцях довгих пелюсток пробиті чотири отвори (рис. 1, 4–5). Розміри 2х2 см. Au 750°. Загальна вага – 1,7 гр.

У скіфський час, особливо в IV ст. до н. е., великого поширення набули хрестоподібні бляшки, скомпоновані із кружків, овалів, квадратів чи ромбів з гладким обідком та опуклою крапкою в центрі (найбільш повний перелік пам'яток див. [16, с. 30; 5, с. 298]). Бляшки з 8-пелюстковою комбінацією зустрічаються значно рідше. Відома всього одна пряма аналогія, яка походить з кургану Бабина Могила [17, с. 332, табл. 12, 24]. С. В. Полін у якості аналогічної іконографічної схеми вказує на зображення суцвіть на ланках намиста з Ольвії [22, с. 155, рис. 16]. При досить високому ступені схожості обох зображень слід відзначити і помітну відмінність – у ольвійській квітці зовнішній край і довгих, і коротких пелюсток гострий, а внутрішній – округлий. У цьому випадку «гостролистий» абрис 8-пелюсткової фігури надає їй певну схожість з 8-променевою македонською зіркою. Один з варіантів подібного зображення македонської зірки з довгими та короткими променями, що чергуються, відтворений на золотих штампованих бляшках з Гайманової Могили [5, с. 402, 403, рис. 556, кат. 195].

Репрезентативну серію дуже близьких образотворчих аналогій можна знайти на фракійських предметах обладунку IV ст. до н. е. – на пекторалях з Янково [31, р. 168, fig. 3; 30, Пів. 11], Вирбиці [31, р. 167, fig. 2; 30, Пів. 9; 32, р. 190, abb. 6.8], Пінди [30, Пів. 3, 7], а також на безпаспортному шоломі з Румунії [7, с. 378, кат. 240]. Таким чином, появу даного образу у скіфському середовищі з високим ступенем ймовірності можна пов'язувати з фракійським впливом.

Можливий і інший шлях формування цього образу, не пов'язаний з безпосереднім запозиченням. Слід зазначити, що, незважаючи на певну іконографічну простоту, атрибуція представленого на бляшках образу не вирізняється одноставністю – це і «зірочки» [11, с. 12], і «розетка, складена з чотирьох загострених пелюсток і поміщених між ними кружечків» [21, с. 106], і 8-пелюсткова квітка [17, с. 332]. Об'єднує всі ці атрибуції думка авторів про зображення на аплікаціях одного предмету – зірочки, розетки або квітки. Однак не можна виключати, що «квітка» на бляшках була створена шляхом об'єднання двох самостійних образів.

Так, схожу іконографічну схему – у вигляді «8-променевої» композиції з двох з'єднаних хрестів, косою та прямого, але виконану у більш реалістичній манері, має серія золотих бляшок прямокутної форми, що використовувалися у якості прикраси кінської зброї, з Олександропільського кургану [11, табл. 13, 11]. Ще одна подібна золота аплікація, але оформлена у вирізному варіанті, була виявлена у Шульгівці [18, с. 70, № 43]. На цих бляшках у вигляді косою хреста зображені чотири прилистка аканта, що

розходяться від центру до кутів. Між листками аканта розташовані чотири розкриті квітки лотоса, що утворюють прямий хрест. Таку ж 8-променеву схему, складену з двох образів (чотирьох розташованих хрестоподібно листків, що чергуються з гладкими квадратами, розділеними по діагоналі борозною), можна побачити і на золотих штампованих бляшках з кургану № 33 Пісочинського могильника [3, с. 138, рис. 40, 9; фото 20]. Можливо, що бляшки з Олександрополя та Бабиної Могили є спрощеним варіантом даної схеми, її своєрідним симбіозом з більш поширеною серією хрестоподібних бляшок різних типів.

Таким чином, незважаючи на втрату переважної частини золотих аплікацій з Олександропільського кургану, бляшки двох штампів, що збереглися в Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова, певною мірою презентують наявні тенденції естетичних уподобань аристократичного прошарку степового населення фіналу скіфської доби, демонструючи прихильність як до традиційних образів (олень), так і виразні образотворчі новації цього часу (рослинні композиції). Безперечно, за умов реалізації творчих планів відділу археології з побудови спеціалізованої виставки виробів з дорогоцінних металів, золоті бляшки з Олександропільського кургану – могили останнього скіфського царя IV ст. до н. е., привернуть увагу відвідувачів всіх категорій [1, с. 117].

Джерела та література

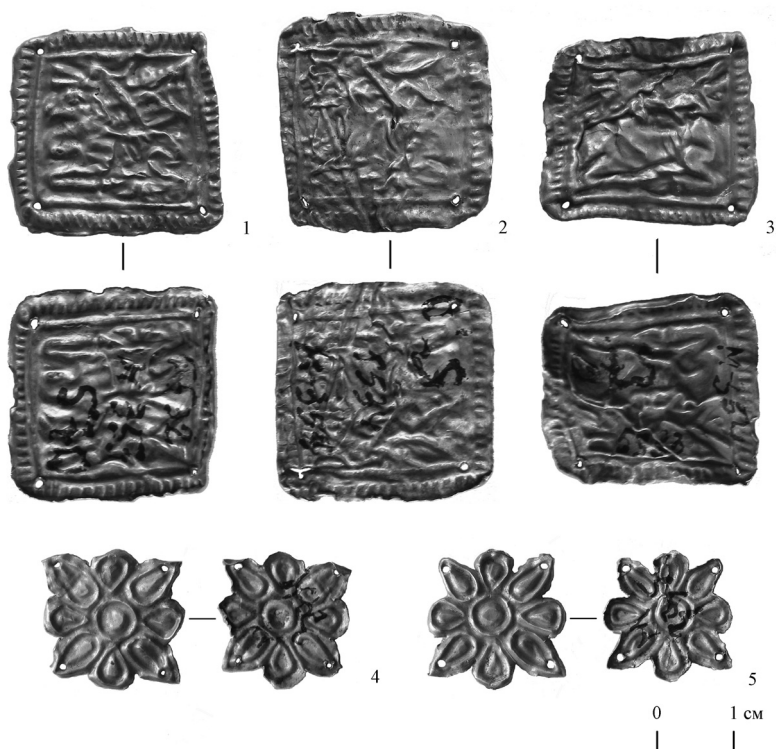
1. Аксёнов В. С. До питання створення в Харківському історичному музеї виставки виробів з дорогоцінних металів «Історичні коштовності Слобожанщини» або відкритих фондів «Золота скарбниця» [Текст] / В. С. Аксёнов, Л. І. Бабенко // Сімнадцяті Сумцовські читання. – Х. : Майдан, 2011. – С. 112–121.
2. Алексеев А. Ю. Акинак или махайра? (Мечи из раскопок Н. И. Веселовского у с. Шульговки в 1891 г.) [Текст] / А. Ю. Алексеев // Древности скифской эпохи. – М. : ИА РАН, 2006. – С. 43–65.
3. Бабенко Л. И. Песочинский курганный могильник скифского времени [Текст] / Л. И. Бабенко – Х. : ИД Райдер, 2005. – 284 с.
4. Бабенко Л. И. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана [Текст] / Л. И. Бабенко // РА. – 2012. – № 3. – С. 20–27.
5. Бидзиля В. И. Скифский царский курган Гайманова Могила [Текст] / В. И. Бидзиля, С. В. Полин – К. : Скиф, 2012. – 752 с.
6. Болтрик Ю. В. Исследование кургана Огуз [Текст] / Ю. В. Болтрик // АО 1980 года. – М. : Наука, 1981. – С. 233–234.
7. Венедиков И. Тракийското изкуство [Текст] / И. Венедиков, Т. Герасимов. – София : Издателство български художник, 1973. – 408 с.

8. Грібкова А. А. Зооморфні сюжети на пластинах-аплікаціях з курганів Дніпровського Лісостепу на основі колекції Музею історичних коштовностей України [Текст] / А. А. Грібкова // Музейні читання. – К., 2012. – С. 60–68.
9. Грібкова Г. О. Ювелірні вироби з кургану поблизу села Будки на Посуллі [Текст] / Г. О. Грібкова // Музейні читання. – К., 2010. – С. 44–54.
10. Грібкова Г. О. Типологія пластин-аплікацій з курганів дніпровського лісостепу з колекції Музею історичних коштовностей України [Текст] / Г. О. Грібкова // Праці центру пам'яткознавства. – 2012. – Вип. 22. – С. 136–151.
11. Древности Геродотовой Скифии [Текст] : сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях. – СПб., 1866. – Вып. I. – 28+XVI с.+XV табл.
12. Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья) [Текст] / В. А. Ильинская. – К. : Наукова думка, 1968. – 268 с.
13. Канторович А. Р. Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция [Текст] : дис. на соиск. уч. степ. докт. ист. наук / А. Р. Канторович. – М., 2015. – 1724 с.
14. Кубышев А. И. Братолюбовский курган [Текст] / А. И. Кубышев, С. С. Бессонова, Н. В. Ковалев. – К., 2009. – 192 с.+16 с. цв. вклейка.
15. Мальмберг В. К. Памятники греческого и греко-варварского искусства, найденные в кургане Карагодеуаих [Текст] / В. К. Мальмберг // МАР. – 1894. – №13. – С. 121–192.
16. Манцевич А. П. Курган Солоха. Публикация одной коллекции [Текст] / А. П. Манцевич. – Л. : Искусство, 1987. – 143 с.
17. Мозолевский Б. Н. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. Бабина, Водяна и Соболева могилы [Текст] / Б. Н. Мозолевский, С. В. Полин – К. : Стило, 2005. – 600 с.+24 табл. цв. илл.
18. ОАК за 1891 г. [Текст] – СПб., 1893. – 187 с.
19. ОАК за 1894 г. [Текст] – СПб., 1896. – 171 с.
20. ОАК за 1902 г. [Текст] – СПб., 1904. – 199 с.
21. Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–II вв. до н. э. [Текст] / Н. А. Онайко // САИ. – М., 1970. – Вып. Д1–27. – 212 с.
22. Онайко Н. А. О новых публикациях античной торевтики из скифских курганов Поднепровья [Текст] / Н. А. Онайко // СА. – 1982. – № 4. – С. 248–260.
23. Пузикова А. И. Новые курганы скифского времени в Белгородской области [Текст] / А. И. Пузикова // КСИА АН СССР. – 1966. – Вып. 107. – С. 80–91.
24. Руденко С. И. Сибирская коллекция Петра I [Текст] / С. И. Руденко // САИ. – М.-Л., 1962. – Вып. Д3–9. – 52 с.+27 табл.
25. Руденко С. И. Искусство скифов Алтая [Текст] / С. И. и Н. М. Руденко. – М. : ГМИИ, 1949. – 92 с.
26. Савченко Е. И. Вооружение и предметы снаряжения населения скифского времени на Среднем Дону [Текст] / Е. И. Савченко // Археология

Среднего Дона в скифскую эпоху. – М. : Институт археологии РАН, 2004. – С. 151–277.

27. Фиалко Е. Е. Золотые бляшки из кургана Огуз [Текст] / Е. Е. Фиалко // РА. – 2003. – № 1. – С. 124–133.
28. Ханенко Б. Н. Древности Приднепровья и побережья Черного моря [Текст] / Б. Н. и В. И. Ханенко. – К., 1899. – Вып. II. – 44 с. + XXXVII табл.
29. Ханенко Б. Н. Древности Приднепровья и побережья Черного моря [Текст] / Б. Н. и В. И. Ханенко. – К., 1907. – Вып. VI. – 44 с. + XLII табл.
30. Φακλαρης Π. Β. Περίτραχίλιον [κείμενο] / Π. Β. Φακλαρης // Αρχαιολογικό Δελτίο. – Αθήνα, 1991. – Τ. 40. – Σ. 1–16.
31. Archibald Z. H. The Gold Pectoral from Vergina and its Connections [Text] / Z. H. Archibald // Oxford Journal of Archaeology. – 1985. – № 4. – P. 165–185.
32. Boardman J. The Diffusion of Classical Art in Antiquity [Text] / J. Boardman. – Princeton: Princeton University Press, 1994. – 352 p.

Ілюстрації

АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС САРМАТСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ С. ВЕЛИКІ ПРОХОДИ

Л. І. Бабенко,

ст. науковий співробітник

XІМ імені М. Ф. Сумцова

К. Ю. Пеляшенко,

к. і. н., ст. науковий співробітник

XІМ імені М. Ф. Сумцова

Давня історія Харківщини не вирізняється рівномірністю вивчення. Періодам, добре забезпеченим репрезентативною базою археологічних джерел, опрацювання яких спричинило появу значної кількості досліджень, у тому числі монографічних, заступають справжні лакуни, білі плями, що представлені у науковому обігу декількома невиразними пам'ятками та відповідним числом публікацій. Підґрунтя подібної ситуації спричинюють як суб'єктивні фактори (а саме, особисті уподобання дослідника до того чи іншого історичного періоду), так і об'єктивні – малорепрезентативність чи відсутність пам'яток окремих періодів може бути віддзеркаленням демографічної ситуації того часу, а затим – і історичного процесу взагалі.

У даному сенсі пам'ятки сарматського часу можливо і не виглядають безумовною *terra incognita* чи *tabula rasa*, але на тлі попередньої, скіфської, доби їх різке скорочення впадає в очі. Так, відомий довідник по археологічним пам'яткам Харківщини містить відомості лише про 12 сарматських пам'яток, матеріали частини з яких вже давно втрачено, або ж інформація про них уривчаста чи, навіть, сумнівна [14, с. 152]. Подібний стан спонукає на більш прискіпливу увагу до документованих комплексів, матеріали яких до того ж збереглися до наших днів.

До останніх безсумнівно належить і зруйноване поховання біля с. Великі Проходи Дергачівського району [5, с. 130]. Повторне звернення до цього, начебто вже введенного до наукового обігу комплексу, обумовлено, щонайменше, двома причинами. По-перше, у попередній (та єдиній) публікації його матеріалів, незважаючи на їх малорепрезентативність, відсутній малюнок ліпного горщика, а також наведені вкрай лаконічні його морфологічні та технологічні характеристики. Зважаючи на цінність даної категорії матеріальної культури саме для визначення етнокультурної складової пам'ятки, можна констатувати неповне використання інформаційного потенціалу цього горщика як археологіч-

ного джерела. По-друге, публікація матеріалів поховання лише у довідково-інформаційному виданні певною мірою сприяла їх перебуванню у категорії «маловідомих». Симптоматично, що у новітніх роботах, присвячених вивченню етнокультурного контексту цього часу, матеріали поховання біля с. Великі Проходи залучені не були [10, с. 22–29].

Дослідження цієї пам'ятки безпосередньо пов'язане з відновленням у структурі Харківського історичного музею відділу археології, згідно Наказу № 76 від 12 листопада 1968 р., підписаного директором М. А. Воеводіним – «з метою посилення та більш широкого розгортання археологічної роботи». Очолила відділ Емілія Михайлівна Кадеєва і обстеження зруйнованої пам'ятки стало її першим польовим хрещенням на новій посаді [13, с. 195].

Влітку 1969 року до музею звернулися робітники радгоспу «Проходянський» Дергачівського району І. Ф. Авраменко та В. В. Беспалов. Вони передали амфору, знайдену під час будівництва ремонтної майстерні на території радгоспу. Обстежити місце знахідки виїхала Е. М. Кадеєва, якій вдалося зібрати відомості про зруйновану пам'ятку. Окрім розглянутого вище поховання, з розповідей будівельників вдалося також встановити, що в 60 м від нього знаходилося ще одне безінвентарне поховання, також з північним орієнтуванням. Відсутність видимих курганих насипів дало змогу Е. М. Кадеєвій зробити висновок про наявність у цьому місці ґрунтового могильника сарматського часу, який за присутньою амфорою було датовано I ст. н. е. [5, с. 130].

Село Великі Проходи Дергачівського району знаходиться на березі безіменної річки, яка через 4 км впадає в річку Харків (права притока, або яр Прохідний). Нижче за течією за 2 км – село Липці, у безпосередній близькості від якого Б. А. Шрамком було досліджено декілька курганів, у тому числі скіфської доби, із яких один було інтерпретовано, як поховання савроматського небіжчика [15, с. 110–119].

Поховання біля Великих Проходів знаходилося на глибині 1,5 м. Кістяк лежав на спині, з витягнутими кінцівками, головою на північ. Біля ніг похованого, поряд з амфорою, стояв ліпний горщик, залишки якого, а також фрагменти черепної коробки вдалося виявити Е. М. Кадеєвій. Нижче наводиться опис глиняного посуду з поховання.

Амфора, за типологією С. Ю. Внукова відноситься до вузькогорлих світлоглиняних (пізньогераклейських) амфор варіанту С IVA. Це плоскодонні (на кільцевому піддоні) посудини з яйцеподібним відносно коротким тулубом, покатыми плічками, вузь-

ким прямим або припухлим горлом, пружкоподібними вінцями та широко розставленими профільованими ручками [2, с. 118].

Основні параметри амфори з поховання біля с. Великі Проходи: загальна висота – 58 см, діаметр вінець – 7,5 см, найбільший діаметр тулубу – 25 см, діаметр дна – 8 см. На загальний вигляд амфора не симетрична: горло має невеликий нахил у один бік, також одна з ручок більш вигнута назовні, її верхня частина кріпиться на 1 см нижче пружка по вінцям, натомість, інша ручка має кріплення безпосередньо під вінцем.

Посудина має світло-жовтий колір поверхні, в тісті візуально можна розпізнати включення вулканічної породи чорного кольору, або авгіту (за Е. М. Кадеєвою) [5, с. 130]. Встановлений за допомогою води об'єм амфори складає 7,2 л.

Посудина має ряд ознак, що дозволяють віднести її до пізнього підваріанту – С IV А(2). По-перше, це піддон відносно малого діаметру – 8 см і більшої висоти – 2,5 см. Належить до піддонів варіанту С п 1 В, що виконують вже декоративну функцію, за думкою С. Ю. Внукова [2, с. 122]. Заповнені рідиною посудини з такими піддонами є нестійкими, практично як гостродонні амфори.

Профіль вінець також відповідає найбільш пізній хронологічній позиції всередині типу: загальний контур потовщення – пружка – по краю має підтрикутну форму, у якій найбільш широка частина зміщена доверху [2, с. 125].

Водночас, спосіб кріплення ручок до тулубу характерний для більш ранніх посудин даної серії: кріплення верхньої частини ручки безпосередньо під пружком вінець. Амфори пізньої серії зазвичай мають кріплення на 2–5 см нижче вінець, з часом ця відстань збільшується [2, с. 126].

За сучасними даними, появу амфор типу С IVA (підваріант 1) відносять до рубежу першої-другої чверті I ст. н. е. Поява більш пізнього підваріанту С IVA (2) датується другою половиною I ст. н. е. Заміна амфор варіантів С IVA на С IVB відноситься до часу не пізніше кінця I ст. н. е. [3, с. 143–147]. Отже, за амфорою, наш поховальний комплекс можна датувати другою половиною I ст. н. е.

Цілих світлоглиняних вузькогорлих амфор у Північному Причорномор'ї відомо небагато – до двох десятків. З відомих нам аналогій всі вони походять з археологічних пам'яток Криму та степової смуги [2, с. 118–119, рис. 45]. Тому амфору з Великих Проходів можна вважати першою знахідкою даного типу посуду в Лісо-степу.

Окрім амфори, в похованні було знайдено розвал ліпного горщика. Від нього збереглися далеко не всі фрагменти. Підібрати

і склеїти усі наявні фрагменти не вдалося, однак, було зроблено графічну реконструкцію за окремими частинами посудини.

Ліпна посудина у вигляді горщика мала висоту 19 см, діаметр вінців 15 см, найбільший діаметр тулубу 18 см, діаметр дна 7 см, товщина стінки від 0,7 до 1,2 см. Горщик має різко відігнуті назовні вінця, з внутрішньої сторони на шийці є різкий реброподібний перегин, округлий, шароподібний тулуб та вузьке дно, що має неглибоку, ледь помітну ямку.

Колір поверхні нерівномірний: світлий, жовтих відтінків в нижній частині і більш темний, до темно-сірого у верхній, що вказує на випал у відкритому вогнищі. Поверхня заглажена, черепок у зламі двохколірний (темний зсередини і світлий ззовні).

В глиняному тісті візуально фіксується значна домішка шамоту, рідкісні білі включення (вапняк?), одиничні червоні вкраплення та пустоти від випаленої органіки.

Аналогії такому посуду відомі серед старожитностей зарубинецької культури. Морфологічно схожий горщик походить з поховання 23 Пирогівського могильника [11, с. 146, рис. 50, 3]. За класифікацією С. П. Пачкової ці посудини відносяться до типу 25.XIV – округлободі середньовисокі посудини зі слабо відхиленою шийкою і прямими сильно профільованими плічками [11, с. 97]. У хронологічному відношенні цей тип посуду характерний для кінця II – початку III хронологічного періоду зарубинецької культури, що у абсолютних датах відповідає середині I ст. до н. е. – початку I ст. н. е.

Серед синхронних старожитностей пам'яток степової частини Північного Причорномор'я також можна назвати схожі за морфологією ліпні посудини. Виявлені подібні форми і в поховальних комплексах середньосарматського часу [4, с. 225, табл. 2, 5; 7, с. 135, табл. 5, 3; 8, рис. 22, 11]. Втім, для сарматської традиції більш характерними є витягнуті горщики, т.зв. яйцеподібної форми. Округлободі посудини з різко відігнутим розтрубоподібним горлом в цей час розповсюджені серед матеріалів пізньоскіфських городищ і наявність їх у сарматських похованнях пов'язують зі скіфської керамічною традицією [12, с. 205, рис. 41, 2–5].

Щодо горщика з Великих Проходів, то більші паралелі (пропорції, грубі домішки у тісті) він знаходить серед старожитностей пізньозарубинецької культури. За сучасними даними, пам'ятки зарубинецької культури з'являються у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі близько II – I ст. до н. е. Кількість населення цієї спільноти була незначною і ми не маємо класичних зарубинецьких могильників і поселень рубежу ер. З середини I ст. н. е.

вже трансформована пізньозарубинецька культура збільшує свій ареал поширення на північ і схід до верхів'їв Сіверського Дінця [9, с. 89]. З цього часу лісостепова зона стає контактною – між осілим населенням і кочовими сарматськими племенами.

За тими рисами поховальної обрядовості, що вдалося реконструювати, поховальний комплекс біля Великих Проходів можна віднести до сарматського. Поховання, здійснене скоріш за все у довгій ямі, мало північне орієнтування, випростане на спині з прямими ногами і руками. Північна орієнтація, поряд з південною, є найбільш поширеною серед комплексів середньосарматського періоду Північного Причорномор'я, особливо лісостепової смуги [1, с. 101, 107; 6, с. 127]. Так само, характерним для середньосарматського періоду є тип поховальної споруди – вузька ґрунтова яма, яка пізніше, з II ст. н. е. «витісняється» могилою з підбоям та катакомбою. Натомість, для зарубинецької культури завжди був характерний обряд тілоспалення.

В I ст. н. е. відбувається розселення сарматів на значній за площею території Північного Причорномор'я: на захід до Дунаю, на північ до Воронежу та на південь до Боспору. Переміщення сарматів дослідники пояснюють змінами всередині суспільства: розклад старих родових зв'язків, складання крупних племінних утворень [1, с. 93]. Так, у межиріччі Орелі і Самари з II ст. н. е. виникають родоплемінні могильники сарматів [6, с. 130].

В басейні Сіверського Дінця такі могильники не зафіксовані, відомі тільки окремі комплекси, територіально розосереджені. Поховання біля Великих Проходів є одним з найбільш північних поховань у басейні Сіверського Дінця – території, що була контактною зоною двох господарсько-культурних типів. Питання контактів сарматів з населенням пізньозарубинецької культури у Дніпро-Донецькому Лісостепу не раз підіймалося в літературі [8; 10; 16]. Цілком вірогідно, що ми маємо комплекс, який віддзеркалює міжетнічні контакти у Лісостепу в першому столітті нашої ери.

Джерела та література

1. *Абрамова М. П. Сарматские памятники Дона и Украины II в. до н. э. – I в. н. э. [Текст] / М. П. Абрамова // Советская археология. – 1961. – № 1. – С. 91–110.*
2. *Внуков С. Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. – II в. н. э. (морфология) [Текст] / С. Ю. Внуков. – М. : Институт археологии РАН, 2003. – 235 с.*

3. Внуков С. Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. – II в. н. э. Часть II: Петрография, хронология, проблемы торговли [Текст] / С. Ю. Внуков. – СПб. : Алетейя, 2006. – 320 с.
4. Вязьмитина М. И. Сарматские погребения у с. Ново-Филиповка [Текст] / М. И. Вязьмитина // Вопросы скифо-сарматской археологии. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – С. 220–244.
5. Кадеєва Е. М. Поховання сарматського часу на Харківщині [Текст] / Е. М. Кадеєва // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К., 1972. – Вип. IV. – С. 130.
6. Костенко В. И. Сарматы в междуречье Орели и Самары [Текст] / В. И. Костенко // Курганные древности степного Поднепровья (III–I тыс. до н. э.). – Днепропетровск : ДГУ, 1979. – С. 124–139.
7. Костенко В. И. Сарматы в Нижнем Поднепровье (по материалам Усть-Каменского могильника) [Текст] / В. И. Костенко. – Днепропетровск : ДГУ, 1993. – 152 с.
8. Кубишев А. И. Про взаємовідносини сарматів з населенням зарубинецької культури [Текст] / А. И. Кубишев, О. В. Покляцький, О. В. Симоненко // Археологія. – 1987. – № 58. – С. 56–63.
9. Кулатова І. М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини [Текст] / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Р. В. Терпиловський. – Київ-Полтава : Археологія, 2005. – 100 с.
10. Любичев М. В. Контакти осілого населення дніпро-донецького лісостепу з сарматами в середині I – середині III ст. [Текст] / М. В. Любичев // Археологія. – 2008. – № 2. – С. 22–29.
11. Пачкова С. П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы [Текст] / С. П. Пачкова. – К. : ИА НАНУ, 2006. – 372 с.
12. Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре [Текст] / Н. Н. Погребова // Материалы и исследования по археологии. – 1958. – № 64. – С. 103–247.
13. Сніжко І. А. Маловідома сторінка наукової біографії Е. М. Кадеєвої [Текст] / І. А. Сніжко, Л. І. Бабенко // LAUREA I. Античний мир и Средние века : Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева : материалы. – Х. : НТМТ, 2015. – С. 194–197.
14. Шрамко Б. А. Справочник по археологии Украины. Харьковская область [Текст] / Б. А. Шрамко, В. К. Михеев, Л. П. Грубник-Буйнова. – К. : Наукова думка, 1977. – 155 с.
15. Шрамко Б. А. Курганы у с. Веселое в Харьковской области [Текст] / Б. А. Шрамко // Вестник Харьковского университета. – 1992. – Вып. 25. – № 362: История. – С. 110–119.
16. Шукин М. Б. Сарматские памятники Среднего Поднепровья и их соотношение с зарубинецкой культурой [Текст] / М. Б. Шукин // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1972. – Вып. 14. – С. 43–52.

Ілюстрації

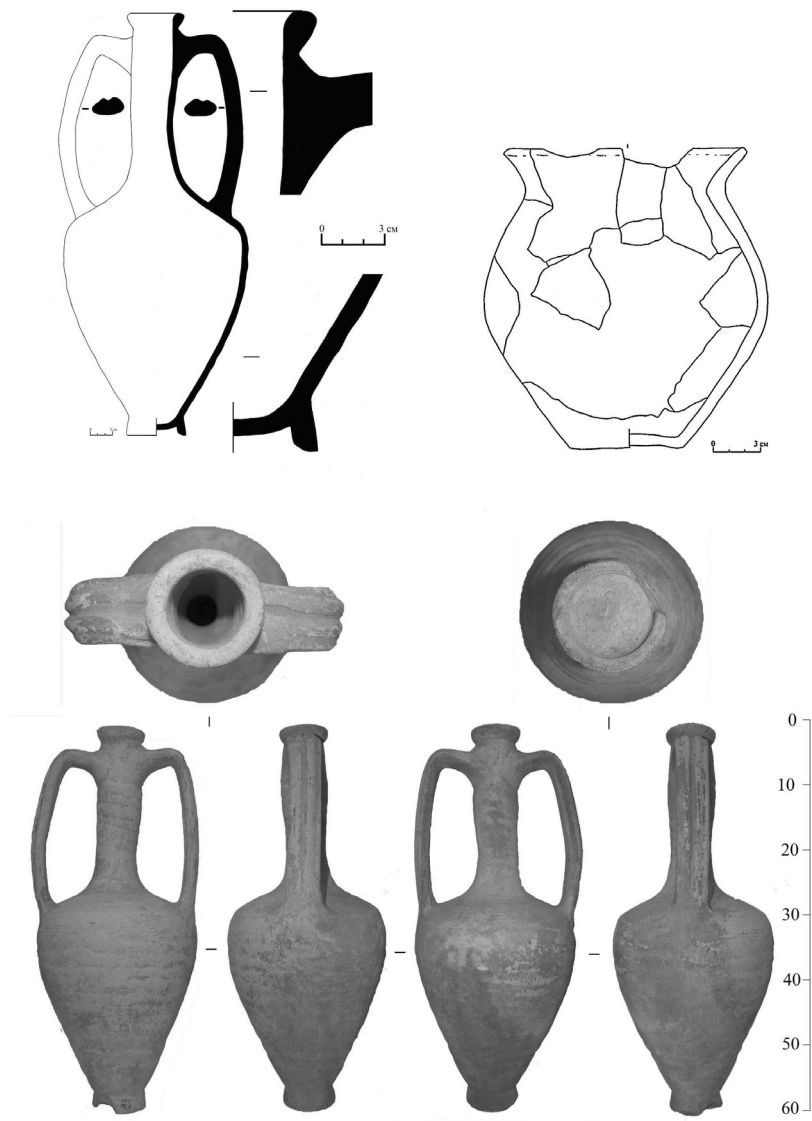

Рис. 1. Знахідки з археологічного комплексу біля с. Великі Проходи.

ПІДВІСКИ-АМУЛЕТИ У ВИГЛЯДІ КОНЯ З КАТАКОМБНИХ ПОХОВАНЬ ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

В. С. Аксьонов,

к. і. н., зав. відділу археології

XІМ імені М. Ф. Сумцова

Амулети відігравали значну роль в житті аланського населення лісостепового варіанту салтово-маяцької культури, про що свідчить значна кількість різноманітних підвісок-амулетів, знайдених в катакомбних похованнях цього населення. Так, тільки на сьогодні колекція металевих підвісок-амулетів салтово-маяцької археологічної культури у фондах Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова нараховує 247 екземплярів. Серед цих амулетів виділяється нечисельна група підвісок-амулетів у вигляді коня. Вона представлена усього 11 виробами, котрі походять з 8 катакомб могильника біля с. Верхній Салтів: № 60, 68 (2 екз.), 69 (2 екз.), 76 Верхньо-Салтівського І могильника (ВСМ-І), та № 1, 99, 104, 107 Верхньо-Салтівського ІV некрополя (ВСМ-ІV) [18, с. 293]. Ще п'ять бронзових підвісок у вигляді коня були знайдені при дослідженні катакомб Верхньо-Салтівського І могильника на початку ХХ ст. експедиціями на чолі з В. О. Бабенком, Г. І. Тесленко [7, табл. 1; 16, табл. І, рис. 2, 5; 16, с. 73, рис. 16, 11, 12]. Частина знайдених на початку ХХ ст. підвісок у вигляді коней на сьогодні зберігаються у фондах Державного Історичного Музею у Москві [7, табл. 1], тоді як інша частина, що зберігалася в музеях Харкова, була втрачена під час війни 1941–1945 рр. [4, с. 177–178].

Амулети, що зображують коней и вершників, доволі широко розповсюджені в пам'ятках Євразії, та, зокрема, в ранньосередньовічній культурі алан. Вони різні за морфологічними ознаками, розмірами, технікою виготовлення та неодноразово були предметом дослідження [8, с. 36–38; 11, с. 111–120; 17, с. 72–82]. Мета нашої роботи – уточнення хронології амулетів, що були знайдені у катакомбах могильника біля с. Верхнього Салтова експедиціями музею у 1984–2013 рр. під керівництвом В. Г. Бородуліна та В. С. Аксьонова. У даному дослідженні ми спираємося на класифікацію металевих амулетів аланської культури, котра була розроблена В. Б. Ковалевською [12]. За класифікацією В. Б. Ковалевської вони належать до відділу 4 [12, с. 145–148]. Проте, наразі класифікація дослідниці була доопрацьована [7, с. 277–295].

Амулети з катакомб Верхнього Салтова (розкопки 1984–2013 рр.) являють собою литі односторонні підвіски, що зображають розвернутих праворуч коней. Фігурки коней представлені двома варіантами.

Сім фігурок зображають коней, що спокійно стоять. За екстер'єром, високими та тонкими ногами, красиво вигнутою шиєю видно, що це – зображення швидких, породистих коней (таксон 4.1, варіант 2) [7, с. 278, рис. 1: 4–8]. На місці, де повинно знаходитися сідло, розташоване вушко для підвішування. Хвіст зображений підв'язаним. Амулети цього типу походять з кат. № 60, 68, 69, 76 ВСМ-I та кат. № 107 ВСМ-IV (рис. 1, 1). На Північному Кавказі підвіски цього типу представлені трьома знахідками, ще 2 підвіски походять з катакомб № 56, 108 Дмитрієвського могильника [17, рис. 48], на Нижньолуб'янському некрополі знайдена 1 підвіска [7, с. 278]. З дореволюційних розкопок на Верхньому Салтові (експедиція на чолі з В. О. Бабенком) ще 4 амулети у вигляді коней відносяться до цього виду [7, с. 278]. Підвіски-амулети цього типу у більшій кількості зустрічаються в аланських старожитностях Середнього Дону ніж у пам'ятках Північного Кавказу (сім проти трьох) [7, с. 278].

До цієї групи амулетів подібна фігурку коня з катакомби № 104 ВСМ-IV, але її відрізняє від підвісок таксону 4.1, варіанту 2 більший розмір, насічки, за допомогою яких передана грива та волосся на крупі коня (рис. 1, 38). Підвіска представляє високо породистого коня на струнких ногах, з красиво вигнутою шиєю та красивою головою з крутим затилком. Ця підвіска має більше спільних рис з амулетами у вигляді коней таксону 4.1 варіанту 1. Найбільш близькими аналогіями цьому амулету можуть служити підвіски з Баксану/Чегаму, Кавказу, Верхнього Салтова (кат. VI розкопки В. О. Бабенко 1901 р.) [7, рис. 1: 4] та амулети з Ютанівського та Нижньолуб'янського некрополів [6, рис. 6: 17, 18]. Дуже схожа підвіска була знайдена в катакомбі Верхньо-Салтівського могильника експедицією на чолі з Тесленко [16, табл. I, рис. 2, 5]. На думку дослідників підвіски цього виду спочатку з'явилися у алан Кабардино-П'ятигорського регіону (раніше середини VIII ст.), і вже звідси вони розповсюдилися на басейн Середнього Дону [7, с. 278]. Вчені вважають, що основний час їх побутування обмежується VIII ст. [7, с. 278].

Три підвіски (2 екз. з кат. № 1 та 1 екз. з кат. № 99 ВСМ-IV) представляють собою пласкі розвернуті праворуч фігурки коней без кінського спорядження та ледве помітним вушком для підвішування (рис. 1, 10, 26). Передні ноги злегка підняті та зігну-

ті, задні ноги прямі, довгий хвіст опущений до низу. Голова коня підвісок з катакомби № 1 ВСМ-IV є продовженням вигнутої шиї, та нагадує своїми обрисами голівки водо плаваючих птахів (качок) (рис. 1, 26), які можна спостерігати на деяких салтівських підвісках-амулетах з парними протомами [17, рис. 7, 2, 3, 6, 7]. Дані підвіски схожі з амулетами таксону 4.1 варіанту 3 та 4 з Північного Кавказу (конями з крилами) [7, с. 278, рис. 1: 11, 12], час побутування яких ще не є визначеним. У порівнянні з іншими підвісками ці три вироби відрізняє відсутність деталей, деякий примітивізм зображення. Відсутність подібних підвісок в аланських старожитностях Північного Кавказу дозволяють припустити, що вони є виробами місцевих салтівських майстрів, котрі мали за зразок північнокавказькі підвіски але не змогли їх вдало відтворити. Особливо це помітно на підвісках з катакомби № 1 ВСМ-IV. Можливо це слід розглядати як більш пізній час їх побутування ніж вище розглянутих підвісок таксону 4.1 варіантів 1 та 2.

Як зазначається дослідниками, присутність в уборі різноманітних металевих амулетів, а саме – колосоподібних, кілець з горівками птахів, культових скриньок, підвісок у вигляді місяця та фігурок коней та птахів – характерно для групи аланського населення, котрому відповідає Верхньо-Салтівська – Ютанівська поховальна традиція [9, с. 90, табл. 36]. Для представників двох інших традицій (Маяцької та Дмитрієвсько-Нижньолюб'янської) характерне переважання амулетів природничого походження: іклів, пазурів, кісток тварин, мушель каурі. Ці відмінності, можливо, несуть хронологічний характер, бо на думку С. О. Плетньової амулети природничого походження отримують широке розповсюдження з середини IX ст. [13, с. 176].

Необхідно зазначити, що в похованнях Верхньо-Салтівського могильника не спостерігається відмінність між інвентарем дівчаток та дорослих жінок, проте фіксується відмінність між інвентарем представників соціальної та майнової верхівки суспільства та іншими общинниками. Спостереження за розподілом амулетів та прикрас за статтю та віком по групам населення показало, що обидві були обов'язковим атрибутом вбрання жінки репродуктивного віку. Наступною за багатством набору амулетів та прикрас була група дівчаток-підлітків, що досягли шлюбного віку. Саме ці дві групи потребували підвищеного захисту від темних/потойбічних сил, бо від них залежало продовження роду, тобто саме існування сім'ї, роду, общини. Менша кількість амулетів супроводжувала вбрання маленьких дітей, котрі до певного віку завжди знаходилися під протекторатом дорослих жінок. Захист від впливу темних

сил досягався включенням до їх вбрання амулетів-оберегів, кількість яких залежала від статі, віку індивіда та загального стану його здоров'я (чим хворобливішою була дитина, тим більше амулетів різних типів були присутніми в її вбранні) [5, с. 16; 20, с. 271].

Підвіски у вигляді коня, що зберігаються у колекції музею, походять з катакомб, що відрізняються від інших катакомб могильника біля с. Верхній Салтів своїми метричними параметрами (табл.). Так, у переважній більшості, дромос катакомб з підвісками у вигляді коня більш довгий та глибокий, ніж середній за розмірами дромос катакомб могильника біля с. Верхній Салтів (середня довжина 4,44–4,79 м, середня глибина 3,04–3,12 м). Довжина та ширина катакомб, що містили підвіски у вигляді коня, також перевищують середні показники по Верхньо-Салтівському некрополю (середня довжина камери становить 1,92–1,97 м, середня ширина камери – 1,49–1,59 м). Катакомби ранньосередньовічними аланами басейну Сіверського Дінця використовувалися як сімейні усипальниці, про що свідчать дані про середню кількість людських кістяків в одній поховальній камері. Так, цей показник для ВСМ-I становить 2,64 кістяка на камеру, а для ВСМ-IV – 2,26 кістяка. За цим показником зазначені катакомби теж відрізняються від середніх даних по могильника. Так, камери, в яких було знайдено підвіски у вигляді коня, містять, як правило, від 3 до 6 людських кістяків (табл.). Лише у одному випадку – катакомба № 99 ВСМ-IV у камері були поховані дві людини (чоловік та дитина).

Табл. Параметри катакомб з підвісками у вигляді коня.

№ кат.	дромос				вхід-лаз			поховальна камера			стать
	дов- жи- на (м)	ши- ри- на (м)	гли- би- на (м)	кіль- кість сходи- нок	ви- ши- на (м)	ши- ри- на (м)	гли- би- на (м)	дов- жи- на (м)	ши- ри- на (м)	кіль- кість лю- дей	
60 ВСМ-III	5,1	0,6 – 0,7	3,4	4	–	–	–	2,2	1,8	3	1 дор + 2 п
68 ВСМ-III	6,5	0,4 – 0,6	4,3	10	0,6	0,4	0,25	2,2	1,8	4	2 дор + 2 д
69 ВСМ-III	5,8	0,5 – 0,57	3,05	9	0,5	0,45	0,35	2,05	1,6	3	2 дор + 1 п
76 ВСМ-III	2,6	0,4 – 0,6	1,75	4	0,6	0,44	0,2	1,9	1,45	4	3 дор + 1 п

№ кат.	дромос				вхід-лаз			поховальна камера			
	дов- жи- на (м)	ши- ри- на (м)	гли- би- на (м)	кіль- кість сходи- нок	ви- ши- на (м)	ши- ри- на (м)	гли- би- на (м)	дов- жи- на (м)	ши- ри- на (м)	кіль- кість лю- дей	стать
1 BCM-IV	2,85	0,5 – 0,65	2,65	2	0,4	0,5	0,34	2,1	1,8	3	2 дор + 1 д
99 BCM-IV	5,1	0,42 – 0,54	3,6	7	0,42	0,38	0,3	2,5	2,12	2	1 дор + 1 д
104 BCM-IV	4,63	0,37	3,11	6	0,7	0,48	0,21 – 0,32	1,85	1,46	4	3 дор + 1 д
107 BCM-IV	6,1	0,44 – 0,5	3,6	8	0,53	0,44	0,2	2,2	1,6	6	2 дор + 4 д

дор – дорослий, д – дитина, п – підліток

Все це, а також враховуючи вийнятий при спорудженні цих катакомб обсяг ґрунту та витрачені для цього людські ресурси, свідчить, що бронзові підвіски походять з поховальних споруд, що належать представникам майнової та соціальної верхівки салтівської общини. Це підтверджує присутність в інвентарі цих катакомб предметів, що маркують високий майновий та соціальний стан небіжчиків. Так, у катакомбах знайдені шаблі (№ 1, 99 ВСМ-IV), золоті сережки (кат. № 104 ВСМ-IV), арабські монети (дирхеми) (кат. № 104, 107 (ВСМ-IV), дзеркало китайського типу (кат. № 60 ВСМ-III), елементи поясної гарнітури, різноманітні прикраси (намисто, браслети, персті) та амулети [10, с. 140; 15, с. 160, 162, 167].

Елементи поясної гарнітури (рис. 1, 2–4, 11–25, 27–37), що походять із зазначених катакомб, дозволяють датувати поховальні комплекси з підвісками у вигляді коней наступним чином: кат. № 60, 68 (ВСМ-I) – кінцем VIII – початком IX ст.; кат. № 76 (ВСМ-I) – першою чвертю IX ст.; кат. № 99 (ВСМ-IV) – серединою IX ст.; кат. № 107 (ВСМ-IV) – другою половиною IX ст.; кат. № 1 (ВСМ-IV) – останньою чвертю IX ст. За розташуванням та загальним виглядом інвентарю кат. № 69 (ВСМ-I) слід датувати кінцем VIII – початком IX ст., а кат. № 104 (ВСМ-IV) – початком IX ст.

Дослідниками відмічається зв'язок образу коня як з сонячним культом, так і з виникненням дружинного культу [12, с. 148]. Той

факт, що в катакомбах Верхнього Салтова підвіски у вигляді коня входять до інвентарю, що супроводжує поховання жінок репродуктивного віку (кат. № 1, 104, 107 ВСМ-IV, кат. № 68, 76 ВСМ-I) та підлітків жіночої статі (кат. № 60, 69 ВСМ-I), вказує на зв'язок таких амулетів саме з сонячним божеством, який вважався Богом усіх богів [5, с. 15]. Розташування амулетів в районі поясу жінок та дівчаток-підлітків було спрямовано на захист їх материнської функції. Як свідчать археологічні матеріали саме на пояс (в районі живота) знаходяться металеві амулети різних видів (колесоподібні підвіски, кільцеподібні підвіски з голівками птахів, підвіски у вигляді грифона та грифона у колі, «рогаті» пряжки) [1, рис. 4, 1, 8, 9, 13, 17, 23, 28, 38; рис. 6, 33, 38, 42; 3, рис. 1, 1; рис. 4, 13, 14], котрі більшість дослідників вважають солярними амулетами, що призначені захистити від темних сил жінку-мати та сприяти народженню дітей [19, с. 32]. Присутність підвіски у вигляді коня в похованні хлопчика 3–5 років з катакомби № 99 (ВСМ-IV) [2, рис. 2, 14] можна пояснити у першу чергу поганим станом здоров'я померлої дитини, а вже потім належністю до сім'ї, що становила військову верхівку салтівської общини (у катакомбі за разом з хлопчиком було поховано дорослого чоловіка з шаблею та поясом, що був прикрашений срібними бляшками та наконечником) [2, с. 356]. На хворобливість дитини вказує присутність в її вбранні окрім підвіски у вигляді коня ще кількох язичницьких підвісок-амулетів (ікло тварини, два амулети у вигляді потроєного напівмісяця, бронзового пазура хижої тварини, диск з мушлі, підвіска у вигляді округлої пластини з отвором по середині) [2, рис. 2, 2–4, 10, 11, 13] та натільного хреста кримського типу [2, с. 361, рис. 2, 12].

Таким чином, амулети у вигляді коня зустрічаються в похованнях лише представників забезпечених верств аланського населення басейну Сіверського Дінця, з середовища яких виходила і військова верхівка салтівського суспільства. «Мода» на підвіски-амулети у вигляді коня у населення Верхнього Салтова триває, судячи з археологічних матеріалів, з кінця VIII до кінця IX ст., що відповідає кульмінації розвитку язичництва у аланського населення лісостепового варіанту салтово-маяцької культури.

Джерела та література

1. Аксенов В. С. Старосалтовский катакомбный могильник [Текст] / В.С. Аксенов // *Vita antiqua*. – К. : Есе, 1999. – № 2. – С. 137–149.
2. Аксёнов В. С. Катакомба № 99 Верхне-Салтовского IV могильника (к вопросу распространения христианства среди салтовского на-

- селения Подонцовья) [Текст] / В. С. Аксёнов // Сугдейский сборник. – Вып. IV. – Киев-Судак : Горбещ, 2010. – С. 354–364.
3. Аксёнов В. С. Богатое катакомбное захоронение с Верхне-Салтовского IV могильника [Текст] / В. С. Аксёнов // Древности 2014–2015. – Вып. 13. – Харьков : НТМТ, 2015. – С. 288–305.
 4. Аксёнов В. С. Археологічні фонди Харківського історичного музею: історія формування колекції [Текст] / В. С. Аксёнов, Л. І. Бабенко // Вісімнадцяті сумцовські читання : матеріали наукової конференції на тему «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства», Харків, 18 квітня 2012 р. – Х. : Майдан, 2012. – С. 176–184.
 5. Албегова З. Х. К вопросу о религии алан (по амулетам салтово-маяцкой культуры) [Текст] / З. Х. Албегова // Базы данных в археологии. – М., 1995. – С. 10–33.
 6. Албегова З. Х. Палеосоциология аланской религии VII–IX вв. (по материалам амулетов из катакомбных погребений Северного Кавказа и Среднего Дона) [Текст] / З. Х. Албегова // Российская археология. – М. : Наука, 2001. – № 2 – С. 83–96.
 7. Албегова З. Х. Амулеты в виде коней и всадников в памятниках Северного Кавказа и Среднего Дона [Текст] / З. Х. Албегова, В. Б. Ковалевская // Вопросы древней и средневековой археологии Кавказа. – Грозный-Москва : Институт археологии РАН, Институт гуманитарных исследований АН Чеченской республики, 2011. – С. 277–295.
 8. Афанасьев Г. Е. Бронзовые фигурки всадников из аланских погребений Северного Кавказа [Текст] / Г. Е. Афанасьев // СГЭ. – 1973. – Вып. XXXVI. – С. 36–39.
 9. Афанасьев Г. Е. Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения бассейна Среднего Дона [Текст] / Г. Е. Афанасьев. – М. : Наука, 1993. – 184 с.
 10. Афанасьев Г. Е. Система социально-маркирующих предметов в мужских погребальных комплексах Донских алан [Текст] / Г. Е. Афанасьев // РА. – 1993. – № 4. – С. 131–144.
 11. Ковалевская В. Б. Изображение коня и всадника на средневековых амулетах Северного Кавказа [Текст] / В. Б. Ковалевская // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. – М. : Наука, 1978. – С. 111–120.
 12. Ковалевская В. Б. Хронология древностей северокавказских алан [Текст] / В. Б. Ковалевская // Аланы: история и культура. – Владикавказ : Северо-Осетинский институт гуманитарных исследований, 1995. – С. 123–183.
 13. Плетнева С. А. От кочевий к городам: салтово-маяцкая культура [Текст] / С. А. Плетнева // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. : Наука, 1967. – № 146. – 196 с.
 14. Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс [Текст] / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1989. – 288 с.

15. Плетнева С. А. Возможности выявления социально-экономических категорий по материалам погребальной обрядности [Текст] / С. А. Плетнева // РА. – 1993. – № 4. – С. 160–172.
16. Тесленко Г. І. Розкопки Верхньо-Салтівського могильника 1920 року [Текст] / Г. І. Тесленко // Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія / Наукові записки Науково-дослідної кафедри історії української культури. – 1927. – № 6. – С. 353–356.
17. Флёрва В. Е. Образы и сюжеты мифологии Хазарии [Текст] / В. Е. Флёрва. – Иерусалим-Москва : Мосты культуры, 2001. – 158 с.
18. Хоружа М. В. Кільцеподібні та солярно-зооморфні амулети салтовомаяцької культури в колекції Харківського історичного музею [Текст] / М. В. Хоружа // Двадцять Сумцовських читання : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої 160-й річниці з дня народження видатного українського вченого, академіка Української академії наук М. Ф. Сумцова, 18 квітня 2014 р. / Харківський історичний музей. – Х. : Майдан, 2014. – С. 287–295.
19. Хоружая М. В. «Рогатые» пряжки в знаковой системе салтовского населения бассейна Северского Донца [Текст] / М. В. Хоружая // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х., 2009. – № 852. Історія. Вип. 41. – С. 28–42.
20. Хоружая М. В. Детские погребения из катакомб Верхне-Салтовского археологического комплекса (попытка половозрастной и социальной интерпретации) [Текст] / М. В. Хоружая // Древности 2014–2015. – Харьков : НТМТ, 2015. – Вып. 13. – С. 257–274.

Ілюстрації

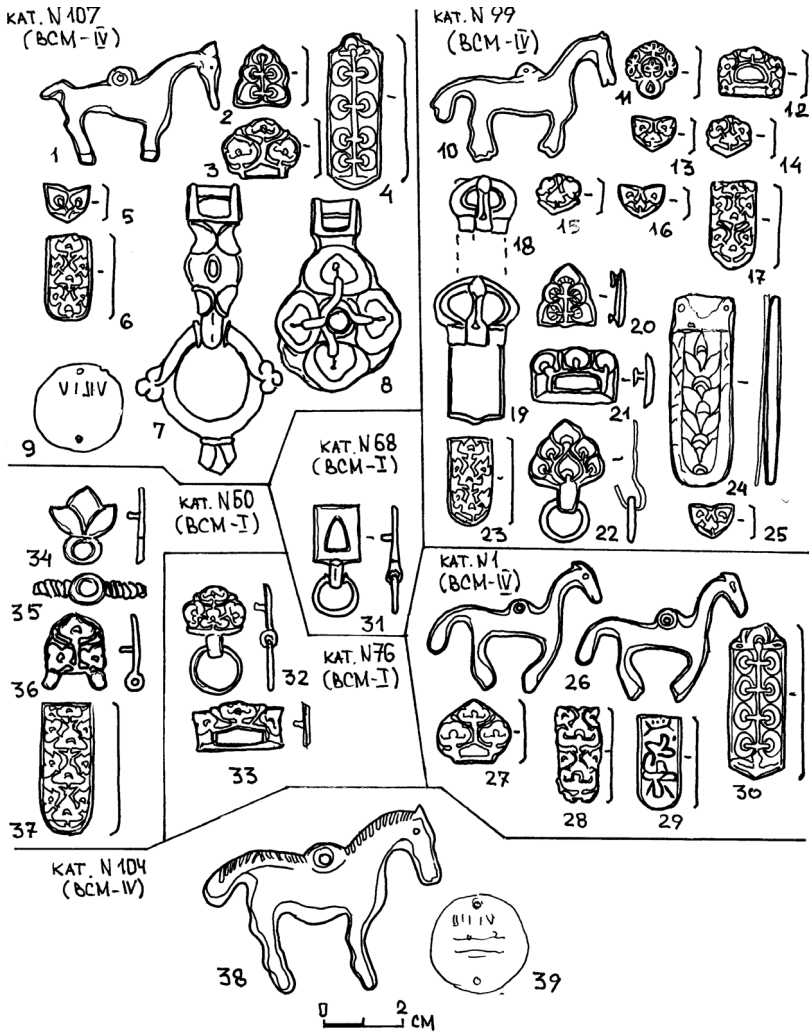

Рис. 1. Інвентар катакомб, що містили підвіски у вигляді коня. 1 – 9 – катакомба № 107 BSM-IV; 10 – 25 – катакомба № 99 BSM-IV; 26 – 30 – катакомба № 1 BSM-IV; 31 – катакомба № 68 BSM-I; 32, 33 – катакомба № 76 BSM-I; 34 – 37 – катакомба № 60 BSM-I; 38, 39 – катакомба № 104 BSM-IV. 9 – арабський дирхем 792/793 рр., 39 – фальшивий арабський дирхем останньої чверті VIII ст. н. е.

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ У 1946–1991 рр.

*М. В. Хоружа,
ст. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

У період війни 1941–1945 рр. дослідження на Верхньо-Салтівському археологічному комплексі не велися. Більшість колекцій та відповідної документації Харківського та Вовчанського музеїв не були вивезені на схід та загинули або були вилучені окупантами. Характерними є факти, пов'язані з антропологічною колекцією з Верхнього Салтова, що зберігалась в музеї Харківського університету. За свідченнями завідувача кафедри анатомії Харківського університету, докт. мед. наук, проф. Л. П. Ніколаєва німцями були вилучені 32 людські черепа з Салтова з метою довести фізичну присутність готів на території України, що мало підтвердити претензії Німеччини на вже окуповані території [26]. Вочевидь, разом із черепами німці могли забрати і відповідні колекції з катакомбного Верхньо-Салтівського могильника, бо відомо, що німці вивезли з музеїв України сотні тисяч одиниць зберігання [20, с. 3–12].

Дослідження археологічних пам'яток біля с. Верхній Салтів відновилися в 1946 р. У 1946–1948 рр. експедиція Харківського університету та Інституту археології АН УРСР на чолі С. А. Семеновим-Зусером стала досліджувати салтівський могильник та городище. Тоді на Верхньому Салтові було розкопано 57 катакомбних поховань, з яких 49 на першому могильнику, найвідомішому ще у довоєнний період [27, с. 112–135; 28, с. 271–284]. Значну роль у цей період знову відіграв В. О. Бабенко. Останній у якості найдосвідченішого дослідника катакомбного могильника, навчав молодих співробітників методу пошуку катакомб за допомогою траншей, згадував Б. А. Шрамко, на той час аспірант Харківського університету (в 1946–1948 рр. брав участь у дослідженнях Верхньо-Салтівського могильнику) [37, с. 145].

У якості окремого епізоду можна згадати, що у 1948 р. одну катакомбу в урочищі Замулівка розкопав І. І. Ляпушкін. Вилучені з неї предмети та архівні матеріали надійшли до Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, а згодом, у 1976 р., були передані до фондів Державного Ермітажу (колекція № 1107/2142 – 2151) [19, с. 12–26].

Зі смертю С. А. Семенова-Зусера (1951 р.) подальші дослідження пам'яток біля с. Верхній Салтів харківськими археологами

тимчасово припиняються. Проте, Б. А. Шрамко, котрий тільки розпочав свою наукову кар'єру, у 1958 та 1959 рр. провів обстеження городищ та селищ салтівського часу біля с. Верхній Салтів. Водночас, на Верхньо-Салтівському могильнику він дослідив зруйноване поховання в катакомбі на Замулівці [32, с. 27]. Дослідження салтівських пам'яток на території Харківської області 1946–1960-ті рр., та в першу чергу біля с. Верхній Салтів, знайшли своє відображення у монографії Б. А. Шрамка [36, с. 265–286].

Другим значним поштовхом для дослідження у Верхньому Салтові та його довкіллі стало будівництво Печенізького водосховища на Сіверському Дінці. У 1959–1961 роках розпочинає свою роботу Кочетокська експедиція Інституту археології АН УРСР, очолювана Д. Т. Березовцем [30, с. 34–36]. До складу цієї експедиції входив загін Харківського університету та співробітники Історичного музею [23, с. 25]. Саме тоді, окрім традиційного дослідження могильника, вперше значними ділянками були проведені розкопки на городищі та селищі. Досліджувався тоді ще мало вивчений III-й могильник [3, с. 1–33]. Роботи було розраховано на 3 роки. Роботи на могильнику велися високими темпами, із залученням землерийної техніки (бульдозера). За три роки загальна площа яких склала 1800 м² [3, с. 2, 5]. В межах цієї площі було виявлено 80 катакомбних споруд, з котрих було досліджено лише 23 [3, с. 5]. Як свідчить В. В. Колода, за усним повідомленням В. К. Михеева, на той час лаборанта Археологічного музею ХДУ, це було пов'язано з тим, що дослідники не мали досвіду розкопок земляних катакомб, бо до робіт залучалися не кваліфіковані археологи, а місцеві колгоспники та дітлахи. З їх слів проводився і опис поховань і фіксація місцезнаходження артефактів [23, с. 25]. Тому доволі часто забиті глиною входи до поховальних камер ними не виявлялися, а Д. Т. Березовець вважав такі споруди за кенотафи [3, с. 3].

До сьогоднішнього дня цей гігантський матеріал повністю не проаналізовано [23, с. 25]. Лише через десять років були опубліковані перші матеріали по селищу [29, с. 147–157], а ще через десять років – перші публікації по городищу та могильнику [21, с. 101–109; 22, с. 140–148].

Таким чином, початок цього періоду вивчення пам'яток Верхнього Салтова частково фіксував продовження тенденцій початку ХХ ст. Основний наголос ставився на дослідженні поховальних пам'яток Верхнього Салтова, хоча проводились певні дослідження території цитаделі та посаду Верхньо-Салтівського городища. Відмінністю досліджень Верхньо-Салтівського археологічного комплексу у цей час був їх пам'яткоохоронний характер, пов'язаний

зі створенням Печенізького водосховища. Це обумовило відхід керівником експедиції Д. Т. Березовцем від загальноприйнятої методики дослідження поховальних пам'яток – великі площі на ґрунтових могильниках розкопувалися за допомогою землерийної техніки. Для дослідження самих поховань залучалися наймані колгоспники та дітлахи. Це не могло не призвести до часткової втрати інформації відносно деяких рис поховального обряду. Оцінюючи цей аспект робіт, можна тільки приєднатись до думки В. С. Флорова: «...не зависимо от наших мнений результаты раскопок оказались чрезвычайно неполноценными. Непростительно отсутствие отчетов, независимо от причин» [31, с. 68].

Після побудови Печенізького водосховища (1961 р.) пам'ятки Верхньо-Салтівського комплексу випадають майже на двадцять років з поля зору дослідників. Провідний харківський дослідник салтівських старожитностей В. К. Міхеев у цей період проводить роботи на Залиманському, Балаклійському П'ятницькому ґрунтових могильниках, на городищі, селищі та могильнику біля с. Маяки та біля с. Сидорова (Слов'янський район Донецької обл.), на салтівських селищах біля с. Суха Гомільша, Бублайка, Нижній Бишкін, бере участь в дослідженнях древньої столиці Болгарії м. Преслава та древньоболгарського могильника VIII–X ст. біля с. Бдинці (Болгарія), у розкопках Маяцького катакомбного могильника у Воронезькій області [18, с. 6].

З 1982 р. дослідження пам'яток Верхньо-Салтівського комплексу розпочала експедиція Харківського історичного музею, яку на той момент очолював В. Г. Бородулін. Так, у 1982, 1985 рр. експедицією музею під керівництвом В. Г. Бородуліна, а у 1983 р. спільною експедицією Харківського історичного музею та Харківського державного університету під керівництвом В. К. Міхеева, були проведені охоронні розкопки катакомбного могильника, який розташовувався на території міжколгоспного виробничого центру «Сільгосптехніка» в с. Старий Салтів, що знаходиться в 5 км на південь від городища Верхній Салтів [5; 13, с. 20–28; 25]. Усього на могильнику було розкопано 21 катакомбне поховання та одна окрема могила коня [1, с. 137–149].

У 1984 р. експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В. Г. Бородуліна були розпочаті охоронні роботи на території головного (першого) катакомбного могильника поблизу с. Верхній Салтів (ВСМ-I). У роботі експедиції музею брала участь у якості наукового консультанта співробітник відділу слов'яно-руської археології АН УРСР О. В. Пархоменко [12]. На території, що була відведена під кооператив «Ізумруд», по північно-західних

схилах Капіносового яру, експедицією музею було досліджено три ділянки загальною площею 110 м², де відкрито 24 катакомбних поховання, ґрунтова яма-кенотаф та поховання коня у окремій ґрунтовій ямі [33].

Роботи тривали до 1989 р. За цей період експедицією В. Г. Бородуліна було досліджено 76 салтівських катакомб та 4 поховання коня, що були зроблені в окремих ямах [12; 13, с.1–19; 15, с. 1–51; 16, с. 18–43; 7, с. 2–12; 8, с. 3–6]. Опубліковані лише матеріали розкопок могильника у 1984 р. [33] та матеріали кінських поховань [2]. На ділянках проміж дромосів катакомб експедицією музею було виявлено 17 поховань в звичайних ґрунтових ямах, у ямах з підбоям, що належали дітям та підліткам [17; 34; 35].

Експедиція Харківського історичного музею в 1989–1992 рр. під керівництвом В. Г. Бородуліна проводила дослідження третього катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (ВСМ-III) [7, с. 13–19; 8, с. 6–24; 10; 11], котрий був відкритий ще на початку ХХ ст. В. О. Бабенком. У 1994 р. роботи на цьому могильнику здійснював В. Г. Бородулін, який на той час вже був директором музею на громадських засадах у с. Верхній Салтів. Під його керівництвом на даному могильнику було розкопано 34 катакомби, 4 поховання у ґрунтових ямах, два поховання коня в окремих ямах.

У 1989 р. у 500 м на північ від околиці с. Верхній Салтів, на східному схилі Нетечінського яру завдяки провалу над поховальною камерою було випадково відкрито катакомбне поховання, що стало початком дослідження Верхньо-салтівського IV катакомбного могильника (ВСМ-IV). У 1989, 1990 рр. експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В. Г. Бородуліна тут було розкопано 17 катакомб [8, с. 24–37; 9], після чого роботи на могильнику призупинилися.

В. Г. Бородулін дослідив значну кількість поховальних комплексів на всіх відомих ділянках могильника біля с. Верхній Салтів (127 катакомб, 26 ямних поховання, 7 поховань коней) та відкрив нову, раніш не відому, ділянку некрополя на східних схилах Нетечінського яру. Виконуючи пам'яткоохоронні роботи на ВСМ-I, В. Г. Бородулін змушений був досліджувати цю ділянку некрополя в стислі терміни та, до того ж, не загальною площею, а траншеями, котрі розташовувалися одна від одної на відстані у кілька метрів. Не загальною площею досліджувався і ВСМ-III, бо він розташовується на схилах вкритим лісом, а відстань між траншеями обумовлювалась його щільністю. Лише ділянка на ВСМ-IV досліджувалась загальною площею за допомогою траншей у перевалку. Це обумовило той факт, що на ВСМ-I та ВСМ-III залишився не дослідженим

простір між дромосами катакомб, іноді доволі значний, де могли знаходитися окремі ямні поховання та тризни. Звітна документація В. Г. Бородуліна відрізняється в кращий бік від документації В. О. Бабенка, бо вона зроблена відповідно до вимог Інституту археології радянського періоду, проте і вона не є досконало (описи поховальних споруд та комплексів дано іноді занадто стисло; у більшості випадків відсутні малюнки речей, котрі замінені фотографіями, іноді поганої якості; креслення поховальних споруд виконано доволі схематично). Головним недоліком у роботі В. Г. Бородуліна було те, що він полюбляв шукати, знаходити та досліджувати поховальні комплекси, проте зовсім не цікавився їх інтерпретацією та введенням до наукового обігу. Його нечисленні публікації матеріалів розкопок могильника мають виключно тезисний характер [6; 14]. Проте всі матеріали розкопок В. Г. Бородуліна разом з польовою документацією зберігаються в повному обсязі в одному місці – в Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова.

Найголовніше на цьому етапі дослідження пам'яток Верхньосалтівського комплексу було те, що спорадичні розкопки окремих пам'яток були замінені планомірними роботами тепер вже на всіх основних об'єктах (селища, городища, могильників). Будівництво Печенізького водосховища надало можливість, хоча й дуже швидко, але вже більш ґрунтовно та послідовно дослідити значні за обсягом території та скласти комплексні уявлення про Верхньосалтівський археологічний комплекс. Під час роботи Кочетокської експедиції 1959–1961 років проводилися також цікаві експерименти з першим застосуванням в археології методів геологічної електророзвідки [30, с. 38–39]. Були проведені масштабні роботи на городищі, досліджені оборонні споруди його центральної частини, на внутрішній площадці фортеці знайдені та досліджені дві наземні будівлі та три напівземлянки.

Проте, інтерпретація результатів робіт 1959–1961 рр. не завжди була вдалою. Зокрема, саме в результаті припущень Д. Т. Березовця та його співробітників, виникла тенденція перебільшувати масштаби комплексу та його площу. З'являються необґрунтовані твердження про 30 000 катакомб на могильнику, загальну площу поселення у 120 або 150 га, які породжують потім припущення про наявність багатотисячного населення, про існування у Верхньому Салтові ранньосередньовічного міста, найбільшого в Хозарії, торгового, військового, адміністративного центру, тощо [4, с. 59; 24]. Дослідження комплексу у наступні роки вченими нової генерації дозволили позбавитись від цих напівфантастичних ненаукових уявлень.

Джерела та література

1. Аксенов В. С. Старосалтовский катакомбный могильник [Текст] / В.С. Аксенов // *Vita antiqua*. – 1999. – № 2. – С. 137–149.
2. Аксенов В. С. Комплексы с конскими начальниками из Верхнесалтовского катакомбного могильника [Текст] / В. С. Аксенов // *Степи Європи в епоху середньовіччя*. Т. 4. Хазарське время. – Донецьк, 2005. – С. 245–260.
3. Березовець Д. Т. Отчет о раскопках средневековых памятников у с. Верхний Салтов, Старосалтовского района, Харьковской области [Текст] / Д. Т. Березовець // *Архів Інституту археології НАНУ*. – 1959–1961/6а–б. – Ф. е. № 39846. – 56 с.
4. Березовець Д. Т. Про ім'я носіїв салтівської культури [Текст] / Д. Т. Березовець // *Археологія*. – 1970. – Т. 24. – С. 59–74.
5. Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Старо-Салтовского катакомбного могильника и кургана у пгт. Короти́ч в 1982 году [Текст] / В. Г. Бородулин // *Архів Інститут археології НАНУ*. – 1982. – Ф. о. № 21112. – 21113. – 53 с.
6. Бородулин В. Г. Раскопки Верхнесалтовского катакомбного могильника [Текст] / В. Г. Бородулин // *Археологические открытия 1986 года*. – М., 1988. – С. 256.
7. Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника и кургана, расположенного на территории колхоза имени Пархоменко Лозовского р-на в 1988 году [Текст] / В. Г. Бородулин // *Архів Інститут археології НАНУ*. – 1988. – Ф. о. № 23051. – 35 с.
8. Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника, расположенного на территории колхоза «Украина» Волчанского района в 1989 году [Текст] / В. Г. Бородулин // *Архів Інститут археології НАНУ*. – 1989. – Ф. о. № 23625. – 53 с.
9. Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1990 году [Текст] / В. Г. Бородулин // *Архів Інститут археології НАНУ*. 1990. – Ф. о. № 24040. – 30 с.
10. Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1991 году [Текст] / В. Г. Бородулин // *Архів Інститут археології НАНУ*. 1991. – Ф. о. № 24577. – 15 с.
11. Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1992 году [Текст] / В. Г. Бородулин // *Архів Інститут археології НАНУ*. – 1992. – Ф. о. № 25212. – 14 с.
12. Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1984 году [Текст] / В. Г. Бородулин, О. В. Пархоменко // *Архів Інститут археології НАНУ*. – 1984. – Ф. о. № 21362. – 147 с.
13. Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхне-Салтовского и Старо-Салтовского катакомбных могильников в 1985 году [Текст] / В. Г. Бородулин, О. В. Пархоменко // *Архів Інститут археології НАНУ*. – 1985. – Ф. о. № 21791. – 53 с.

14. Бородулин В. Г. Верхнесалтовский катакомбный могильник [Текст] / В. Г. Бородулин, О. В. Пархоменко // Археологические открытия 1984 года. – М., 1986. – С. 218.
15. Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1986 году [Текст] / В. Г. Бородулин, В. Г. Пархоменко // Архів Інститут археології НАНУ. – 1986. – Ф. о. № 22037. – 74 с.
16. Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхне-Салтовского и Рубежанского катакомбных могильников, расположенных на территории колхоза «Украина» Волчанского района Харьковской области в 1987 году [Текст] / В. Г. Бородулин, О. В. Пархоменко // Архів Інститут археології НАНУ. – 1987. – Ф. о. № 23658. – 60 с.
17. Бубенок О. Б. Етнічна належність ямних поховань Верхньосалтівського могильника [Текст] / О. Б. Бубенко // Археологія. – 1993. – № 4. – С. 49–59.
18. Володимир Кузьмич Міхеев: До 70-річчя від дня народження [Текст] : бібліографічний покажчик / уклад.: В. Д. Прокопова, Ю. Ю. Полякова – Х., 2007. – 28 с.
19. Воротинская Л. С. Материалы И. И. Ляпушкина в коллекциях Государственного Эрмитажа [Текст] / Л. С. Воротинская // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902–1968). – СПб., 2012. – С. 12–26.
20. Державний архів Харківської обл. [Текст]. – Ф.П. 2. – Оп. 14. – Спр. 8.
21. Іченська О. В. Цитадель Салтівського городища [Текст] / О. В. Іченська // Археологія. – 1980. – № 34. – С. 101–109.
22. Іченская О. В. Особенности погребального обряда и датировка некоторых участков Салтовского могильника [Текст] / О. В. Иченская // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К., 1982. – С. 140–148.
23. Колода В. В. Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований) [Текст] / В. В. Колода // Салтовомаяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. – Х., 2011. – С. 21–31.
24. Крыганов А. В. Административно-торговый центр Хазарии на её северо-западной окраине [Текст] / А. В. Крыганов // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. – К., 1997. – С. 230–232.
25. Михеев В. К. Отчет о раскопках Старосалтовского катакомбного могильника за 1983 год [Текст] / В. К. Михеев // Архів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова. – 1983. – 23 с.
26. Николаев Л. П. Под немецким сапогом. Выписки из дневника: октябрь 1941 г. – август 1943 г. [Электронный ресурс] / Л. П. Николаев // Союз писателей. – 2010. – № 12. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/sp/2010/12/ni8-pr.html>
27. Семенов-Зусер С. А. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. [Текст] / С. А. Семенов-Зусер // АП УРСР. – 1949. – Т. 1. – С. 112–137.

28. Семенов-Зусер С. А. Дослідження Салтівського могильника [Текст] / С. А. Семенов-Зусер // АП УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 271–284.
29. Сміленко А. Т. Дослідження посаду городища Верхній Салтів [Текст] / А. Т. Сміленко // Середні віки на Україні. – К., 1971. – С. 147–157.
30. Федоров Д. В. Кочетокская охранный археологическая экспедиция 1959–1961 гг. [Текст] / Д. В. Федоров // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2012. – № 1005. Серія «Історія». Вип. 45. – С. 33–43.
31. Флєров В. С. «Города» и «замки» Хазарского каганата. Археологическая реальность [Текст] / В. С. Флєров – М., 2010. – 260 с.
32. Хоружа М. В. Дослідження салтівських пам'яток на Харківщині у другій половині 40–50-х рр. XX ст. [Текст] / М. В. Хоружа // Восьмі Сумцовські читання : збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої 100-річчю XII Археологічного з'їзду. – Х., 2003. – С. 25–28.
33. Хоружая М. В. Катакомбные захоронения главного Верхне-Салтовского могильника (раскопки 2004 года) [Текст] / М. В. Хоружая // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 7. Хазарское время. – Донецк, 2009. – С. 259–294.
34. Хоружая М. В. Ямные захоронения Верхне-Салтовского катакомбного могильника [Текст] / М. В. Хоружая // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України : матеріали III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої пам'яті С. Н. Братченка. – Луганськ, 2012. – С. 429–436.
35. Хоружая М. В. Захоронения в ямах с подбоем Верхне-Салтовского катакомбного могильника (по материалам раскопок 1984–2012 гг.) [Текст] / М. В. Хоружая // Древности 2013. – Харьков, 2013. – Вып. 12. – С. 211–224.
36. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца [Текст] / Б. А. Шрамко. – Харьков, 1962. – 403 с.
37. Шрамко Б. А. Из истории первых послевоенных археологических раскопок (воспоминания) [Текст] / Б. А. Шрамко // Українська історична наука на порозі XXI ст. – Харків, 1996. – Вип. 2. – С. 137–148.

АВТОМАТИЧНА ВОГНЕПАЛЬНА ЗБРОЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ФОНДАХ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

В. О. Казус,
зав. відділу науково-
експозиційної роботи II ХІМ
імені М. Ф. Сумцова

А. В. Соколов,
зав. наукового відділу
нових технічних засобів
ХІМ імені М. Ф. Сумцова

Розвиток усіх галузей науки, які використовувало людство наприкінці XIX – початку XX ст. привів до значних зрушень у житті. На превеликий жаль, не всі винаходи застосовувалися в мирних цілях. Застосовувати винахід Альфреда Нобеля планувалося для висадження в повітря скельних порід, але динаміт здебільшого використовували як елемент зброї для нанесення людству непоправних втрат.

У кінці XIX – на початку XX ст. на території Європи виникають два надпотужні військово-політичні блоки: Троїстий союз (у роки I-ї світової війни він перетворився на Четверний) та Антанта. Масштаб війни 1914–1918 років та застосування новітньої техніки призвели до величезних втрат, перш за все людських. Внаслідок бойових дій, а також спричинених ними фундаментальних зрушень, зокрема революційних процесів, суттєво змінилася геополітична карта Європи. Завдяки новітнім інженерним розробкам, на озброєнні армій обох військових блоків з'явилася сучасна на той період потужна зброя і техніка: великокаліберні гармати, аероплани і дирижаблі, танки, бронепотяги та автоматична вогнепальна зброя [3, с. 67].

Автоматична вогнепальна зброя – це зброя, що дозволяє проводити перезаряджання за допомогою енергії порохових газів, або за рахунок інших джерел. Перші зразки автоматичної зброї з'являються у II-й половині XIX ст. і знаходять велике застосування у військовій справі [3, с. 68]. Одним з перших зразків такого озброєння став кулемет американського винахідника Хайрема Максима.

Кулемет системи Максим розроблений відомим конструктором у 1883 році. Знайшов широке застосування у переважній більшості військових конфліктів кінця XIX – I-ї половини XX ст. у всьому сві-

ті. Та новий вид вогнепальної зброї в Америці нікого не зацікавив, і Х. Максим емігрує до Великої Британії, де він спочатку також зазнає фіаско. Перше випробування кулемета було проведено у Енфільді в 1885 році. Два роки потому Максим запропонує військовому міністерству три різних зразка зброї, що стріляли зі швидкістю 400 пострілів на хвилину. З часом, фінансування проекту на себе взяв відомий банкір Натаніель Ротшильд. Завдяки фінансовій допомозі банкіра створена фірма «Збройна компанія Максима», що розпочинає виготовляти та рекламувати кулемети [5].

До Російської імперії ця зброя потрапила вже після успішних випробувань у Швейцарії, Італії та Австрії. Кулемет, створений під патрон калібру 11,43 мм, особисто випробував російський імператор Олександр III у 1888 році. Військові урядовці були вражені технічними можливостями зброї і замовили фірмі 12 зразків під патрон калібру гвинтівки Бердана (10,67 мм). Окрім військового відомства кулемет також зацікавив і російський військовий флот, який замовив та закупив у період з 1897 до 1904 року ще 291 одиницю зброї. З початку 1899 року до Росії кулемети системи «Максим» постачає фірма «Сини Віккерс і Максим» [5]. Цікаво, що тогочасне військове керівництво Російської імперії розраховувало застосовувати цю зброю разом з артилерією, як засіб фортифікаційної оборони. Через велику масу станка (до 250 кг) кулемет був непридатним для мобільної вогневої підтримки піхоти або кавалерії [1, с. 151].

Коли в російській армії здійснили переозброєння, калібр кулеметів також адаптували під патрон 7,62x54 мм російської гвинтівки Мосіна. Трохи згодом виробництво кулеметів було налагоджено на Тульському заводі. Це підприємство мало на той час найбільш підготовлені інженерні та керівні кадри. Безпосередньо організацією виробництва займалася інструментальна майстерня під керівництвом випускника Петербурзької Михайлівської академії штабс-капітана, а згодом полковника Павла Петровича Третьякова. У 1903 році П. П. Третьяков та І. О. Пастухов для вивчення технологічних процесів виготовлення зброї відвідали заводи фірми «Максим-Віккерс» у Великій Британії. Після чого були зроблені висновки про можливість виготовлення зброї на Тульському заводі озброєння. Інженери внесли ряд змін до конструкції та замінили частину деталей бронзовими, що дозволило суттєво знизити вагу зброї. Завдяки їх зусиллям перший російський зразок кулемета був готовий до випробувань вже в 1904 році [1, с. 151]. На жаль, подальшій співпраці з Британією стала на перешкоді російсько-японська війна.

Значний внесок в модернізацію зброї зробив полковник російської армії Соколов [1, с. 120]. Ним було запропоновано новий зразок станку, що дозволяв зробити кулемет мобільнішим. Крім цього, полковник розробив цинки для патронних коробок та двоколку для перевезення зброї і допоміжного реманенту. У 1908 році, у зв'язку з прийняттям на озброєння нової кулі, кулемет довелося додатково вдосконалювати [2, с.178]. Наприкінці 1914 року кулемет пройшов ще одну модернізацію, результатом якої став спрощений приціл з однією прицільною рамкою замість двох, які раніше змінювалися в залежності від виду боєприпасів. Також кулемет позбувся оптичного прицілу – у нових умовах застосування був непотрібним.

Різні модифікації кулемета застосовувалися у російській армії протягом російсько-японської війни 1904–1905 років та Першої світової війни. Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова налічує кілька одиниць зберігання подібної зброї. Одна з них, з номером ОС–999, має відношення до періоду Першої світової та Громадянської воєн. Кулемет зі станком кольорового металу, має гладкий кожухом охолодження. На тулубі зброї видно численні сліди від обробки металорізальними станками та сліди від подальшого шпаклювання. Ймовірно, ця зброя слугувала для процесу навчання військовій справі в одному з закладів освіти СРСР. На вісі станку, праворуч вибиті цифри: «51976» і зображення п'ятикутної зірки. На нижній частині станку – номер «51976». Ліворуч на затильнику, ближче до верхньої кришки, вибиті позначки у два рядки. У першому – «39085», другому – літери «У Ч». Такий же номер, але без літер вибитий на затильнику ближче до руків'я керування зброєю.

Кулемет Гочкіса. Історія відомого кулемету «Гочкісс» розпочинається з того часу, коли винахідник з Угорщини Адольф Одколек продав компанії документацію на кулемет власної конструкції. Відомо, що конструктор походив зі знатного моравського роду. По закінченні гімназії у 1873 році майбутній конструктор добровільно вступає до 6-го уланського полку австро-угорської армії. Прослуживши до 1888 року, він звільняється зі служби за станом здоров'я. Усі сили Одколек витрачає на конструювання кулемета, який згодом, у 1889 році, вдалося запатентувати [4]. Ця конструкція дійсно була новацією у технологічних розробках тогочасного озброєння через те, що для перезаряджання зброї вирішено було використовувати енергію порохових газів. Кулемет мав отвір у стволі, завдяки якому відведені порохові гази використовувалися для перезаряджання зброї та видалення відпрацьованої гільзи [4].

Наприкінці XIX ст. більшість кулеметів мали кожухи водяного охолодження, використання яких було можливим лише за наявності води. Фірма «Гочкісс» вирішила цю проблему за допомогою 5-ти міцних металевих ребер радіатору діаметром 80 мм. Це збільшило поверхню теплообміну майже в десять разів, запобігаючи таким чином перегріванню ствола зброї. Доробкою кулемету займалися американець Лоуренс Бене (Benet) та француз Хенрі Мерсьє (Mercie). Пізніше іменами розробників була названа одна з модифікацій зброї [4].

У другій половині XIX – на початку XX ст. перед військовим відомствами Росії, інших країн Антанти та Троїстого союзу стояло завдання якомога швидше переозброїти свої армії. Військові вже давно закуповували озброєння на австрійських заводах і цікавилися новими розробками зброї європейських конструкторів. У поле зору росіян потрапила нова розробка кулемета А. Одколека, оскільки недосконалість перших зразків кулемета «Максім» природно викликала у військового відомства Росії зацікавленість іншими, більш зручними, розробками. Кулемет «Гочкісс» було випробувано на головному артилерійському полігоні та в Офіцерській стрілецькій школі. Отримавши задовільні відгуки та користуючись прихильністю військового міністра, Одколек приступає до переробки зброї під російські боеприпаси та подальшої модернізації. Але через 3 роки договір з Росією розірвано, винахідник повертається на батьківщину і продає права на використання документації фірмі «Hotchkiss et Cie » [7].

Після доробки проекту у 1897 році фірма «Гочкісс» випустила свій станковий кулемет Mle 1897. Він став одним із перших кулеметів, у якому конструктори фірми вперше застосували металеві ребра для кращого охолодження ствола. Кулемет був закуплений Японією й використовувався у бойових операціях російсько-японської війни. В подальшому, «Гочкісс» випускався у різних модифікаціях: Mle 1900, Mle 1908, Mle 1914 – і він став основним станковим кулеметом французької армії в Першій світовій війні [2, с. 151–152].

До 1908 року компанія розробила на базі Mle 1900 ручний кулемет. Різні за кількістю партії кулеметів були поставлені в інші країни, у тому числі і в Росію. У повоєнний період на його основі розроблено інші моделі – Mle 1922/1925/1926, які відрізнялися калібром і постачалися на експорт. Для потреб французької армії таке озброєння закуповувалося у невеликій кількості [1, с. 150]. Цікавою особливістю кулемету було застосування металевих касет для спорядження набоїв. Такі касети виготовлялися у двох ва-

ріантах: на 24 та 30 набоїв. Також для живлення **Hotchkiss Model 1914** застосовувалася напівжорстка стрічка на 251 набій. На момент випуску, ця модель від зразку 1897 року відрізнялася: оригінальним станком, сталевим радіатором повітряного охолодження, регулятором темпу стрільби та механізмом наведення у різних площинах. Однак практично всі базові елементи конструкції залишалися незмінними. Незважаючи на достатньо своєрідну схему живлення та нетрадиційний для тих років спосіб охолодження, кулемет зарекомендував себе на полях війни як надійна зброя з високими бойовими характеристиками. До армії Росії кулемет надходив доукомплектований стрічками для набоїв з тканини, але потім через вади при застосуванні їх замінили металевими касетами і лагунною стрічкою. Отримувала Росія таке озброєння з 1908 року і майже до кінця 1917 року [2, с.152].

У фондах Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова зберігається один із зразків подібної зброї. На лівому боці, ближче до руків'я керування вогнем, знаходиться клеймо виробника: «MITRAILLEUSE AUTOMATIQUE HOTCHKISS/ BREVETEE SGD/CALIBRE 8m/m». Кулемет **Hotchkiss Model 1914** без станку, знаходиться у задовільному стані і неодноразово використовувався на виставках музею, присвячених висвітленню теми озброєння.

Кулемет Шварцлозе. По закінченні російсько-японської війни 1904–1905 років для більшості військових експертів стала зрозумілою необхідність збільшення кількості та надання кулеметам мобільності на полі бою для більш успішної взаємодії з піхотою. В Австро-Угорщині військові зупинили вибір на зброї німецького конструктора Андреаса Вільгельма Шварцлозе (Schwarzlose, 1867–1936 рр.). Деякий час Шварцлозе служив у майстернях з ремонту зброї армії Австро-Угорщини. Потім він пройшов школу інженера-зброяра у місті Зулі, згодом відкрив власне виробництво зброї у Берліні. Протягом 90-років XIX ст. зброяр займався розробкою пістолета [6]. Проте розробка не виправдала сподівань конструктора, але принцип роботи механізму привів його до винаходу кулемета. Патент на нього він отримав у 1902 році. Розробка була настільки популярною, що силует зброї було навіть зображено на пістолетах Шварцлозе моделі 7.65мм зразка 1908 року [6].

Під час військових дій I-ї світової війни кулемет отримав, загалом, добру оцінку експертів. Завдячуючи досить нескладній конструкції з 166 деталей, що мали значні розміри і надійність, кулемет не завдавав зайвого клопоту в обслуговуванні. Скоро-

стрільність та щільність стрільби не поступалася «Максиму». Серед недоліків можна згадати: необхідність змашування набоїв, що у польових умовах додатково засмічувало механізми, та недосконалість стрічки з тканини, що у несприятливих погодних умовах втрачала гнучкість [8].

Вже на початку війни, за свідченням деяких з воєначальників, кулеметники зрозуміли, що вони є не додатком до артилерії, а вогневої підтримкою піхоти. Війна потребувала більш легких і мобільніших видів зброї, які постійно знаходяться біля підрозділів, швидко використовуються у будь-якій місцевості, легко маскуються та потребують небагато часу на зміну диспозиції та відкриття вогню [8]. У Австро-Угорщині розробили полегшену модифікацію «Шварцлозе», що отримала індекс М07/12/16. Повновлена модель мала: легкий станок масою 3,25 кг, або легку сошку 1,9 кг та зручний плечовий упор для стрільця. Для кулемета використовувалась стрічка на 100 набоїв. Але в умовах війни забезпечення зброєю у повному обсязі задовольнити було досить складно [1, с. 150].

Для боротьби з повітряним супротивником до станку такого кулемету було додано подовжуючі труби. Такий пристрій дозволяв уражати цілі у повітрі з будь-якого положення.

Сам конструктор під час війни працював на власному підприємстві у Берліні над проектами нової автоматичної зброї для німецької армії. У 1919 році завод «А. В. Шварцлозе ГмбХ» було ліквідовано згідно «Версальських» домовленостей, а сам Шварцлозе починає працювати консультантом інших збройних фірм. Під час I-ї світової австрійські кулемети у якості трофеїв часто використовувалися російськими військами. Кулемет «Шварцлозе» у період 1908–1912 років випробовувався у Росії, а під час Брусиловського прориву у травні-червні 1916 року російська армія захопила як трофеї 1795 штук австрійських та німецьких кулеметів. У майстернях Київського та Петроградського складів артилерійської зброї трофеї переробляли під патрон до гвинтівки Мосіна з гостроконечною кулею [8].

У фондах Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова зберігається один з видів описаної вище зброї. Це модель М 1907/12 калібру 8мм вагою понад 20 кг. Цей кулемет неодноразово експонувався на виставках ХІМ імені М. Ф. Сумцова, присвячених подіям I-ї світової, громадянської, та II-ї світової воєн.

Джерела та література

1. Бабак Ф. К. Пулемёты [Текст] / Ф. К. Бабак. – М. : АСТ ; Полигон, 2006. – 335 с.
2. Болотин Д. Н. Советское стрелковое оружие [Текст] / Д. Н. Болотин. – 2-е изд. – М. : Воениздат, 1986. – 320 с.
3. Советская Военная Энциклопедия. [Текст] В 8 томах. Т. 1: «А» – Бюлов. – М. : Воениздат, 1990. – 543 с.
4. Станковый пулемет Гочкиса [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://infoguns.com/pulemety/pervoy-mir-voyny/stankowyi-pulemet-gochkisa.html>
5. Хайрам Стівенс Максим [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Хайрам_Стівенс_Максим
6. Шварцлозе, модель 1908 [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://infoguns.com/pistolety/shvarcloze-model-1908.html>
7. Hotchkiss Mle 1897/1900/1908/1914 [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Hotchkiss_Mle_1897/1900/1908/1914.
8. Shwarzlose [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.airwar.ru/weapon/guns/shwarzlose.html>

ХРЕСТ «ОСОБЛИВОГО МАНЬЧЖУРСЬКОГО ЗАГОНУ» ОТАМАНА Г. СЕМЕНОВА В КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

В. О. Казус,

зав. відділу науково-
експозиційної роботи II ХІМ
імені М. Ф. Сумцова

А. В. Соколов,

зав. наукового відділу нових
технічних засобів ХІМ
імені М. Ф. Сумцова

Григорій Михайлович Семенов народився в караулі Куранжа Дуруглуєвської станиці. Початкову освіту здобув у двокласному училищі в Могойтує. Вільно володів монгольською та бурятською мовами. В 1908–1911 роках навчався в Оренбурзькому юнкерському училищі, після закінчення якого отримав чин хорунжого. З серпня 1911 р. Семенов – хорунжий 1-го Верхньоудинського полку – проходив службу у військово-топографічній команді у Зовнішній Монголії, де проводилися маршрутні зйомки. Хорунжий

близько зійшовся з найбільш впливовими представниками монгольського суспільства й навіть взяв діяльну участь у підготовці та реалізації державного перевороту, в результаті якого 11 грудня 1911 р. було проголошено незалежність Зовнішньої Монголії від імперії Цин. Для того, щоб запобігти небажаних ускладнень, за рекомендаціями дипломатичної місії, Семенов змінює місце служби. Два наступні роки він служить у 2-й Забайкальській батареї, з якої 19 квітня 1913 р. його переводять до 1-го Читинського полку. Потім Семенова знову переводять у Приамур'я до 1-го Нерчинського полку [3]. На новому місці служби Г. Семенов зустрічається з такими визначними в майбутньому діячами Білого руху як Р. Ф. фон Унгерн-Штернберг та П. М. Врангель. Останній, на той час, був командиром Нерчинського козачого полку [4].

З початком I-ї світової війни Г. М. Семенов у складі 1-го Нерчинського полку відбуває на Захід. Наприкінці вересня 1914 р. Уссурійська бригада, до якої входив його полк, прибуває під Варшаву. В листопаді Г. Семенов з невеликим загonom відбиває захоплення супротивником прапор свого полку і військовий обоз бригади. А у грудні цього ж року, на чолі загону розвідки, першим вривається до зайнятого німцями міста Млава. За ці подвиги Григорій Михайлович був нагороджений орденом Святого Георгія IV ступеню та Георгіївською зброєю [3].

З 10 липня 1915 р. Семенов займає посаду полкового ад'ютанта. На початку 1916 р. він приймає командування 6-ю сотнею Нерчинського полку, але вже наприкінці 1916 р. переходить до 3-го Верхньоудинського, що дислокується у Персії. Продовж деякого часу проходить службу у дивізії Левандовського, де отримує чин осавула, і навесні 1917 р. змінює місце служби та прибуває на Румунський фронт.

Після Лютневої революції Семенов звертається до військового міністра О. Ф. Керенського з доповідною запискою про формування у Забайкаллі окремого монголо-бурятського полку для фронту з метою підвищення патріотизму серед російських солдат. У травні 1917 р. його обирають делегатом на з'їзд 2-го кола Забайкальського козачого війська, що мав відбутися у Читі восени 1917 р. [3].

До Забайкаля Григорій Семенов був направлений у червні 1917 р. як представник Тимчасового уряду Росії для створення добровольчих формувань в Іркутському та Приамурському військових округах. У вересні 1917 р. він досить швидко домовляється з представниками Монгольсько-бурятського з'їзду і приступає до формування кінного полку. Після жовтневого перевороту

в Петрограді формування добровольчих загонів стає непотрібним і тоді Семенов направляє свої зусилля на формування антибільшовицьких з'єднань.

Перше бойове зіткнення з'єднання, що налічувало 50 добровольців – бурятів з Верхнеудинським гарнізоном солдатів та робітників 18 листопада 1918 р., закінчилося поразкою семенівців. Щоб бути недосяжним для супротивника Г. Семенов змінює пункт формування загону на станцію Даурія біля російсько-китайського кордону, а згодом на станцію Маньчжурія (смуга відчуження Китайської Східної Залізниці).

З 9 січня 1918 р. формування Г. М. Семенова отримує назву «Особий Маньчжурський Загін», а монгольсько-бурятський полк стає його 1-м полком. Перші бойові дії нового підрозділу в результаті ряду прорахунків були невдалими (лютий 1918 р.). Підрозділ вимушений був відступити до Маньчжурії та посилити підготовку для нового наступу. В цей час Григорій Семенов зібрав у своєму «ОМЗ» найбільш боездатну й активну частину населення Забайкалля, здатну на боротьбу з радянською владою. Контакти з представниками іноземних військових місій країн Антанти дозволили отримати військову та фінансову допомогу. Велику ставку на «ОМЗ» робили представники Японії, які мали особливі інтереси в цьому регіоні [1, с. 208–210].

Добрі організаторські здібності та ведення реальних бойових дій дозволили Семенову стати загальноновизнаним лідером і командиром «ОМЗ». Він зумів з'єднати і підпорядкувати своїй меті доволі різноманітний військовий контингент. Спочатку «ОМЗ» був класичним добровольчим з'єднанням, а підтримка політики Установчих зборів забезпечувала йому розуміння з боку заможних верст населення Забайкалля. Навесні 1918 р. «ОМЗ» нараховував більше ніж 4000 осіб. Причому склад військового з'єднання був досить різноманітним. Окрім росіян у з'єднанні служили серби (з колишніх військовополонених австро-угорської армії), китайці і навіть загін японських солдат з офіцерами [3].

У цей же час між Г. М. Семеновим та військово-морським міністром уряду «Всеросійської Уфимської директорії» О. В. Колчаком виникає конфлікт. Кульмінація прийшла на кінець січня 1918 р. і конфлікт на той момент став головною темою урядових видань Далекосхідної республіки. Іркутська газета «Наше дело» писала: «наконец открылась возможность говорить без всяких обиняков о « храбром патриоте» Семенове... теперь он разжалован, лишен всех чинов и наград О семеновщине надо говорить, ибо эта система как гангрена разъедала организм народной жизни, эта система

нагайки, застенка, грабежа и безчинств, система опричнины» [1, с. 36].

У матеріалах Приамурського військово-морського суду за 1918–1919 рр. є справи по звинуваченню чинів «ОМЗ» отамана Семенова у протизаконних арештах, обшуках, реквізиціях, а також у грабунках, катуваннях, вбивствах військовополонених, цивільних громадян та своїх військовослужбовців [1, с. 204].

У квітні 1918 р. починається перший великий наступ на Радянське Забайкалля з кінцевою метою – захопити місто Читу і Забайкальську залізницю, що дозволило б Семенову контролювати всю область. До травня 1918 р. в результаті успішних бойових дій більша частина області була захоплена семенівцями. На цей період «ОМЗ» нараховує близько 6000 чол. Та радянські органи місцевої влади виявили неабияку активність і проти військ Семенова було кинуто з'єднання кількістю 13000 чол. Протягом весняно-літньої кампанії війська отамана Семенова зазнали декілька поразок, що призвело до втрат та дезертирств у національних частинах. Примусова мобілізація, що проводилася насильницькими методами, викликала спротив населення, призвела до зростання і активізації червоних партизанських загонів. Це змусило «ОМЗ» відступити в кінці липня 1918 р. до смуги відчуження КСЗ. Але незважаючи на втрати у матеріальних та людських ресурсах, Семенов не припиняє військових дій, які тривають до серпня 1918, коли за підтримки чехів та японців отаман Семенов захоплює Читу.

Восени 1918 р. адмірал О. В. Колчак був проголошений Верховним правителем Росії, під його контролем опинилися Сибір, Урал та Далекий Схід. 26 травня 1919 р. було налагоджено контакти з країнами Антанти. Отаман Семенов визнає владу Верховного правителя Росії. Наказом О. В. Колчака від 25 травня 1919 р. йому присвоєно чин командуючого 6-го Східно-Сибірського армійського корпусу, а 18 липня – звання генерал-майора та чин помічника командуючого військами Приамурського округу. Г. М. Семенову було передано повну військову та цивільну владу на території Російської Східної Окраїни (заснована 16.01.1919, проіснувала до жовтня 1920 р.) за наказом О. В. Колчака від 04.01.1920. Після загибелі адмірала 7 лютого 1920 р., Семенов очолює Читинське керівництво Російської Східної Окраїни. Приблизно ж у цей час отаман Г. М. Семенов засновує нагороду – хрест «За Хоробрість».

Одна з таких нагород знаходиться у фондах ХІМ імені М. Ф. Сумцова. Нагорода виготовлена за традицією Георгіївських хрестів Російської імперії. Опис хреста: «Литий хрест білого металу, розміром 36х36мм, рівносторонньої форми з розбіжними

сторонами, ширина країв хреста – 13.5 мм. У центрі – медальйон з оригінальним зображенням св. Георгія, що вбиває списом змія. Діаметр медальйону 15 мм. На його зворотній стороні розташовані рельєфні ініціали імен св. Георгія. На лицьовій стороні хреста, на верхній частині зображення сонця у променях, на лівій частині – літера «О», на нижній – літера «М», на правій – «О». Літери на хресті рельєфні з завитками [2, с. 43]. Абревіатура «ОМО» означає «Особый Маньчжурський Отряд».

На зворотній стороні: на верхній частині дата заснування загону «1918», на правій – позначка «№», на лівій – порядковий номер «112», на нижній частині – ступінь нагороди – «2 ступень». Для цієї нагороди була характерна одна особливість: хрести виготовлялися лише у формі 1-го ступеня з випуклими позначками. Нагороди 2-го ступеня зазнавали переробки: ступінь та порядковий номер набивалися за допомогою пуансону. З цієї причини на музейному предметі, що зберігається у фондах ХІМ імені М. Ф. Сумцова позначки: «№», «1918» «ступень» випуклі, а позначки «2» і «112» – вдавлені. Нагороджені особи носили ці нагороди на георгіївській стрічці. Дана нагорода не є типовою для нашого регіону, але для подальшого дослідження та для експонування на виставках, присвячених подіям Громадянської війни, має певний інтерес.

Джерела та література

1. *Исповедников Д. Ю. Публикации документов по истории гражданской войны на Дальнем Востоке (1917–1923 гг.): источниковедение и археографический аспекты [Текст] : диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Д. Ю. Исповедников. – М, 2015. – 374 с.*
2. *Кузнецов А. О Белой армии и её наградах 1917–1922 гг. [Текст] / А. Кузнецов. – М. : Столица ; Книжник, 1991. – 46 с.*
3. *Семенов Григорий Михайлович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Семёнов_Семёнов,_Григорий_Михайлович*
4. *Унгерн – Штернберг Роман_Федорович,_фон [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Унгерн-Штернберг,_Роман_Фёдорович_фон*

**ТВОРЧИЙ ШЛЯХ СОЛІСТКИ ХАТОБ(У)
ЗАСЛУЖЕНОЇ АРТИСТКИ УРСР
ВИНОГРАДОВОЇ ОЛЕНИ ІВАНІВНИ
(НА ОСНОВІ МАТЕРІАЛІВ ФОНДІВ І БІБЛІОТЕКИ
ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА)**

*І. О. Роман,
науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Історія Харківського національного академічного театру опери та балету імені Лисенка знаменна зоряною плеядою визначних діячів мистецтва, артистів опери та балету. Істотно, що в 1920–1930-ті роки харківська оперна та балетна сцени стали творчою колискою для таких майбутніх зірок національного мистецтва, як І. Козловський, М. Рейзен, Б. Гмиря, З. Гайдай, М. Гришка, І. Паторжинський, М. Литвиненко-Вольгемут, В. Дуленко, Р. Захаров. Серед них, згодом, яскравою зіркою запалав і талант співачки Олени Іванівни Виноградової [2, с. 426]. Більш ніж за тридцять років роботи у харківській опері вона проспівала майже весь репертуар ліричного сопрано.

У фондах Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова зберігається колекція матеріалів, що висвітлює різні періоди життя видатної акторки: особисті документи, листи, подяки, фотографії, газети тощо. І хоча вона не харків'янка (народилася в м. Борисоглібськ нині Воронежської обл. Російської Федерації), більша частина її життя, особливо творчого, пройшла в Харкові. І саме цьому місту і його городянам вона віддала весь свій творчий запал, талант і щире людяне серце.

На жаль, про період її життя до переїзду в Харків, у фондах музею матеріали відсутні, лише декілька газетних статей, в яких вона сама, свого часу, давала короткі лаконічні відомості про своє юнацтво. Наприклад, відомо, що вокальну освіту О. І. Виноградова отримала в Полтавському музичному технікумі, після закінчення якого й переїхала до Харкова [4].

З 1926 р. розпочалася її творча кар'єра в Українській столичній опері (назва Харківського оперного театру в 1920-і роки) [5, с. 40–49].

Маючи від природи чарівний унікальний голос теплого тембру і наполегливо удосконалюючи свою вокальну майстерність, за короткий час Виноградова від невеликих сольних партій поступово переходить до головних ролей. Її працьовитість відзначила ще на самому початку творчої роботи в оперному театрі видат-

ний митець сольного співу, народна артистка УРСР Марія Іванівна Литвиненко-Вольгему: «...буде з тебе пуття, якщо працювати-меш...». Протягом шести років Олена Іванівна була її ученицею і повністю справдила ті слова [6].

У цей час вона також плідно спілкується з видатними корифеями української опери: заслуженим артистом УРСР Іваном Паторжинським, Зоєю Гайдай, Ольгою Ропською, Юрієм Кипоренко-Доманським [5, с. 73]. Завдяки своїй творчій активності і невтомній праці, переймаючи їх досвід, Олена Іванівна, згодом, стає ведучою солісткою оперного театру.

Її великими творчими вдачами були майстерно виконані ролі у багатьох радянських та класичних оперних творах. І кожна робота відрізнялася не тільки чудовим співом, а й різноманітністю характерів героїнь, які вона талановито відтворювала на сцені: відважна Оксана в «Запорожці за Дунаєм» Гулака-Артемівського [4, с. 48, 61], щиросерда Наталка в однойменній опері Лисенка, ніжна і любляча Марфа в «Царевій нареченій» Римського-Корсакова [5, с. 64].

У фондах музею чимало програмок харківського оперного театру різних сезонів 1935–1938 рр., що підтверджують її успішну сольну кар'єру (АП–254, АП–216, АП–236).

Музично-театральна критика відзначала, що молода акторка поєднує прекрасний спів з чудовою реалістичною грою [6].

Список її ролей постійно зростає: Ольга в «Русалці» Даргомижського, Маргарита в опері Гуно «Фауст», жертвна Віолетта в «Травіатті (ФтД–1041), неповторна Кармен в однойменній опері Бізе (ФтД–1043), Царівна-лебідь в опері «Казка про царя Салтана» М. Римського-Корсакова» [5, с. 68]. Успіхові її сприяли блискучі партнери по сцені: М. Роменський, А. Левицька, М. Частій та багато інших.

У 1940 році газета «Соціалістична Харківщина» відзначила: «Незабутнє враження залишає образ чудової російської дівчини, палкої патріотки Антоніди у виконанні артистки Виноградової» (опера «Іван Сусанін» Глінки) (Фото – Інв. 18117/5), в якій вона правдиво відтворила «всю глибочінь та біль переживань своєї героїні» [5, с. 66].

Образи українських і російських жінок у класичних операх молода акторка відтворювала найбільш натхненно: Тетяни в опері «Євгеній Онегін» Чайковського, Наталі в «Тихому Доні» І. Держинського (Фото – Інв. 18117/4).

Олена Іванівна була талановитою і водночас шляхетною людиною. В роки II світової війни акторка була такою ж патріоткою, яких так натхненно грала на сцені:

- у 1941 р. свої прикраси і коштовності вона віддала у фонд оборони, про що сповіщається у газеті «Соціалістична Харківщина» № 194/6117 від 15 серпня 1941 р., стаття «Фонд оборони» (Інв. 14933).
- у тому ж році разом з акторською бригадою Воронежської філармонії виїжджає на Південно-західний фронт, де виступає з концертами у військових частинах і шпиталях [3].
- у своєму рідному місті Борисоглібськ під час війни Олена Іванівна з ранку до вечора виконувала нелегкі обов'язки нянечки-санітарки у шпиталі, а після роботи давала концерти перед пораненими. Про цей період її життя сповіщають численні листи – подяки (Д-2726, Д-2721, Д-2717).

Навіть зараз неможливо байдужо читати зворушливі листи подяки акторці від поранених бійців та офіцерів за її чудовий спів, що надихав до життя, виліковував та загоював рани: «...Ваша гра і співи так захоплюють, що мов чари замовляють біль ран...» (Д-2726).

Написані на шматочках зошитового паперу з обох боків, з численними підписами чорнилами та олівцями: «Вважав за велику честь декілька разів слухати Ваші концертні виступи у нас в шпиталі...Слухаючи Вас я цілком захоплювався Вашим чарівним голосом і приємною грою...дозвольте висловити Вам щиру подяку і побажання успіхів!.. Підполковник Воробйов» (Д-2726).

До цієї низки матеріалів додається «Відгук начальника клубу політрука Абросимова»: «...Дан артистке Харьковского театра оперы и балета тов. Виноградовой Е. в том, что она действительно с сентября 1941 по февраль 1942 г. в госпитале 1918 по обслуживанию гвардейцев – дала более двадцати концертов в клубе и в палатах... ряд номеров она под не прекращавшиеся аплодисменты исполняла по два-три раза...» (Д-2719)

Після визволення Харкова в 1943 р. Виноградова з першими радянськими частинами повертається до міста. Відкликаючись на прохання командування до працівників культури «...докласти всі зусилля для культурного обслуговування воїнів, поранених та мирного населення», разом з іншими акторами починає давати концерти (НДФ-25577).

У травні 1945 р. Олена Виноградова у складі агітбригади була відряджена до Німеччини, де майже місяць актори оперного театру давали концерти у Берліні для воїнів Червоної Армії. На прохання Маршала СРСР Г. Жукова артисти виступали також перед визволеними в'язнями нацистських таборів смерті – Равенсбрюк і Заксенхаузен, і знову Виноградова своїм чарівним співом повертала знедолених людей до мирного життя, до сонця (НДФ-25578).

Харківський оперний театр під час боїв за визволення міста був зруйнований, як і більшість будівель міста. Лише 24 травня 1945 р. у відбудованому театрі Харківська опера відкриває свій перший післявоєнний сезон героїчною виставою «Іван Сусанін» М. Глінки в якому Олена Іванівна співає патріотичну партію Антоніди.

Від природи енергійна, Виноградова активно бере участь у суспільно-громадському житті міста: в тяжкі повоєнні роки організовує і проводить шефські концерти для дітей-сиріт фронтовиків, загиблих під час війни, піклується про фонд оздоровлення для дітей працівників культури [3].

Взагалі шефська діяльність Олени Іванівни бере початок ще з кінця 1930-х років. У фондах музею зберігається почесна грамота ЦК Союзу робітників мистецтв про нагородження артистки Виноградової за «...шефство в воїнських частинах» від 25 жовтня 1940 р. (Інв. 26002). Цю роботу артистка не припиняє ні під час війни, ні після її закінчення.

У мистецтві повоєнних років йшла активна боротьба проти засміченості театрального репертуару безідейними творами, що перекручують радянську дійсність. Тому харківський театр опери звертається до патріотичної тематики і ставить спектаклі, що оспівують рідну країну та її людей. У сезоні 1946–1947 років харківський театр показав глядачам нову оперу радянського композитора М. Коваля «Севастопольці». Виноградова отримала в ньому сольну партію вірменської дівчини Ануш, прекрасне виконання якої було відзначено в пресі [3].

Характерними для радянського часу були виїзди бригад акторів різних театрів з агітаційними концертами в колгоспи Харківської області, про що можна пересвідчитися навіть із газети «Соціалістична Харківщина», підшивки якої зберігаються в фондах музею [1]. Під час цих виїздів Виноградова виконувала сольні партії, залишаючи незабутнє враження від свого співу у трудівників ланів.

Її сумлінна праця і безперечний талант було винагороджено державою:

- 6 березня 1946 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР за видатні заслуги в галузі розвитку радянського театрального мистецтва О. Виноградова отримує звання Заслуженої артистки УРСР, про що сповіщалося в газеті «Соціалістична Харківщина» (Інв. 8864).
- У 1958 р. Міністр оборони СРСР Маршал Радянського Союзу Малиновський оголосив подяку багатьом діячам культури й мистецтва за активну участь «...в культурном шефстві»

над Вооруженными Силами СССР». В числі інших акторів всієї країни подяку отримала актриса О. І. Виноградова – до речі, єдина з Харкова (НДФ–25576 – копія наказу № 109 «про заохочення працівників культури»).

- У 1973 р. Наказом Міністра культури УРСР № 529 за багаторічну творчу діяльність в галузі сольного співу і в зв'язку з 70-річчям з дня народження артистку Виноградову нагородили іменним годинником (Д–2714).

Крім цього, безліч Подяк, Почесних грамот та цінних подарунків від різних організацій, установ, госпіталів, військових частин з різних міст СРСР (Д–24720, Д–31918, НДФ–25574, НДФ–25575).

Її шефська діяльність не обмежувалася тільки Харківщиною. Незважаючи ні на вік, ні на стан здоров'я, солістка харківського оперного театру давала творчі вечори та концерти для моряків Одеси, Севастополя, Сімферополя, Ленінграду; виступала у військових частинах міст Борисоглібськ, Луг; її виступи пам'ятають також у багатьох школах країни (Д–2724, Д–2725, Д–31919, Д–2716, НДФ–25578).

Солісткою харківського оперного театру Олена Іванівна була з 1928 р. до 1959 р., але в останні роки роботи в театрі, вона вже входила в число митців старшого покоління, що передають свій досвід молодим акторам. Виноградова дала дорогу в світ мистецтва багатьом своїм учням, щедро даруючи свій досвід, знання, своє духовне багатство. У 1959 р. вона вступила до вечірньої музичної школи для дорослих і на відмінно закінчила її. З 1965 до 1971 р. викладала в цій же Харківській вечірній музичній школі для дорослих. Про період педагогічної діяльності свідчать наступні матеріали: Свідоцтво № 376 про навчання Виноградової у Вечірній музичній школі для дорослих, характеристики з місця роботи, численні подяки, відгуки, листи від її учнів (Д–2716, Д–2712, НДФ–25570, НДФ–25571, НДФ–25572).

Активна і невтомна від природи, Олена Іванівна Виноградова свою творчу діяльність продовжувала до кінця життя і працювала плідно, палко, натхненно. Безперечно цікавим є документ Заслуженої актриси УРСР Виноградової О. І. – «Пенсіонер театру», на жаль фрагмент (Д–31917). У фондах нашого музею він є єдиним і унікальним (стосовно добірки театральних документів того часу, і тому складає певну цінність).

Заповнити прогалини творчого життя видатної солістки Харківської опери Заслуженої артистки УРСР допомагають добірки газет та журналів, що знаходяться у фондах і в бібліотеці історичного музею: «Соціалістична Харківщина», «Вечірній Харків»,

«Красное знамя» (ГЖ-639, ГЖ-643, НДФ-25578, НДФ-25577, Інв. 8862, Інв. 8863, Інв. 8864, Інв. 8869).

Олені Іванівні Виноградовій вдавалися різні образи на театральній сцені та найбільшою нагородою були увага слухачів, котрі завжди переповнювали театр під час її виступів, зачаровані її неповторним чарівним голосом та досконалою акторською грою. [5]

Матеріали про талановиту співачку, що зберігаються у фондах, широко використовуються у виставковій та експозиційній діяльності Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, наприклад, і зараз вони задіяні на виставках:

- «Харківщина у 1917–1940 рр.»
- «Велич подвигу народного. 1941–1945»

Саме завдяки прикладам життя визначних харків'ян історія перестає бути тільки сухим схематичним викладенням подій, а набуває живого трепету і не полишає відвідувачів музею байдужо сприймати долі акторів, що віддавали всю свою творчу насагу і талант людям, надихаючи їх до життя наперекір всім труднощам.

Джерела та література

1. *Артисти опери на посівній [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1947. – № 86 (7475)*
2. *Енциклопедія Сучасної України [Текст]. Т. 4: В-Вог. – К., 2005. – 700 с.*
3. Орлова А. Актриса – педагог [Текст] / А. Орлова // *Красное знамя. – 1965. – 9 січня.*
4. *Останній катер [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1947. – № 108 (7497)*
5. *Харківський театр опери і балету [Текст] / К. Є. Милославський, П. О. Івановський, Г. В. Штоль. – К. : Мистецтво, 1965. – 131 с.*
6. Чернишов О. Чарівний талант [Текст] / О. Чернишов // *Вечірній Харків. – 1973. – 2 квітня.*

**ВИЩІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ХАРКОВА
В КІНЦІ 1930-Х РОКІВ (НА ОСНОВІ ПУБЛІКАЦІЙ
ГАЗЕТИ «СОЦІАЛІСТИЧНА ХАРКІВЩИНА»
З КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО
МУЗЕЮ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА)**

*М. Ю. Сологуб,
науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

У фондах Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова збереглися друковані матеріали 30-х років ХХ століття, оскільки це час бурхливого розвитку науки і вищих навчальних закладів. Саме через швидкий розвиток науки у Харкові газета «Соціалістична Харківщина» на своїх сторінках розміщувала колонки, які висвітлювали діяльність деяких вузів Харкова.

Так, з липня до грудня 1939 р. на сторінках «Соціалістичної Харківщини» писали про вузи Харкова 49 разів у 139 номерах газети.

За характером їх можна поділити на 2 великі групи: тематичні колонки (у 18 випадках) та оголошення (31 раз). Перша, найбільш важлива для вивчення діяльності вузів Харкова у той час, присвячена функціонуванню вузів, життю студентів і викладачів. Слід сказати, що до початку вересня в «Соціалістичній Харківщині» майже нічого не друкували про вузи Харкова – лише одна колонка. Воно і не дивно, бо почався новий навчальний рік.

Єдина колонка, що вийшла раніше, має назву «Іспити в інститутах Харкова» [7]. В ній розповідається, як проходить вступна кампанія у Педагогічному, Інженерно-будівельному і Торгівельному інститутах. Схожа інформація міститься і у колонці під назвою «Нове поповнення університету» [11]. Ректор Харківського державного університету імені О. М. Горького (нині ХНУ імені В. Н. Каразіна) О. Сазонов розповідає, як пройшли вступні іспити, наводить статистичні дані щодо того, скільки людей вступило до університету, їх соціальний статус та рівень знань. Продовжує тему набору студентів до вищих навчальних закладів колонка під назвою «Великий потяг до навчання» [2]. З неї ми дізнаємося, що до Харкова на навчання їхали студенти з усього Радянського Союзу, в тому числі: Азербайджану, Грузії, Краснодарського Краю та інших областей СРСР. У ній же повідомляють, як почали навчально-виховний процес з новими студентами у Харківському державному університеті імені О. М. Горького.

У наступному номері «Соціалістичної Харківщини» бачимо ще одну колонку зі схожим змістом під назвою «Добре підготувались до навчання» [4]. Вона розповідає про те, «як чудово» підготувався до нового учбового року Харківський автошляховий інститут. У колонці є інформація, що в інституті «велику увагу приділяють вихованню педагогічних кадрів» [4].

До речі, велику увагу вузи приділяли й ідеологічній складовій виховання. Були організовані кімнати марксизму-ленінізму, що постійно функціонували і поповнювалися партійними документами. Комсомольцям і комуністам надавалися великі привілеї при вступі до вузу, за наявності гарної характеристики. На цій темі зупинився і ректор Харківського державного університету О. Сазонов: «Університет одержує нинішнього року виключно цінне поповнення з комсомольців і комуністів. З вступників – 19 члени і кандидати в ВКП(б), 571 – комсомольці. Такий склад зобов'язує ректорат і громадські організації університету всю роботу по підготовці і вихованню радянських спеціалістів піднести на ще вищий політичний і організаційний рівень» [4]. З цієї ж колонки відомо, що всього до вузу зараховано 804 людини. В результаті маємо, що з 804 зарахованих 590 комсомольці і комуністи, а 214 – безпартійні, тобто, приблизно 75% вступників були причетними до партії. Це доводить той факт, що партійний квиток надавав привілеї при вступі.

Годі і говорити, що партія дуже наполегливо працювала з молоддю. На Міжнародний Юнацький день проводилася велика кількість заходів, які були просякнуті комуністичною ідеологією і повинні були виховувати молоде поповнення до лав партії. А на момент, коли Німеччина у вересні 1939 р. напала на Польщу, в СРСР відзначали вже ювілейний XXV Міжнародний Юнацький день. До цього свята в декількох номерах «Соціалістичної Харківщини» публікуються тематичні колонки. 4 вересня, за два дні до самого свята, були надруковані «Лозунги ЦК ВЛКСМ до XXV Міжнародного Юнацького дня» [9]. До речі, лозунгів там аж 32!

А 6 вересня «Соціалістична Харківщина» виходить із заголовком «Сьогодні Міжнародний Юнацький День» і лозунгом, який був першим у списку, надрукованому у попередній газеті – «хай живе XXV Міжнародний Юнацький День – день бойового огляду трудящої молоді всього світу, день боротьби за мир, за соціалізм, проти паліїв і провокаторів війни!» [9]. Першою стоїть інформація під назвою «XXV Міжнародний Юнацький День» [10], у якій з характерною для того часу ідеологією розповідається, що у світі склалася важка політична ситуація. Молодь усіх капіталістичних

країн страждає від війни і політичного устрою, а в СРСР чудова здорова молодь і все це завдяки «комуністичній партії Леніна-Сталіна».

Проводилися також і загальні збори студентів. Колонка під назвою «Загальноміські збори студентів і професорів» містила промову секретаря обкому КП(б)У Максимова, в якій знаходимо цікаві дані про кількість вузів і студентів у Харкові до і після революції. Далі наведено частину його промови: «За роки революції Харків став одним із найкрупніших вузівських центрів країни. До 1917 р. в Харкові нараховувалось всього 8 інститутів і вчилось в них 7500 студентів. Тепер у Харкові 37 інститутів і вчиться в них 32 тисячі студентів. Крім того, у Харкові є 95 технікумів, робітфаків і шкіл ФЗУ і навчається в них 22536 чоловік. До революції у Харкові був всього один науково-дослідний інститут. Тепер – 46 інститутів і працюють в них більше 2 тисяч наукових працівників» [6].

Продовжуючи тему виховання молоді у Радянському Союзі, потрібно сказати, що про агітацію і пропаганду в вузах надруковані матеріали ще у декількох колонках під назвами «Агітатори інституту» [1], «Семінари з основ Марксизму – Ленінізму в вузах» [20] «Пропаганда Марксизму-Ленінізму в вузах» [19].

Вузи Харкова брали активну участь у житті країни. Наприклад, у Харківському державному університеті імені О. М. Горького проводилася конференція, присвячена приєднанню Західної України. Окрім цього, вищі учбові заклади висували своїх кандидатів у депутати Обласної Ради. В колонці під назвою «Висуванець і вихованець інституту» писали про обрання передвиборними зборами Харківського хіміко-технологічного інституту кандидата у депутати Обласної ради секретаря Харківського обкому КП(б)У Михайла Дмитровича Максимова [3]. Тобто робота харківських вузів не обмежувалась тільки освітньою діяльністю, а й не відставали від політичного життя країни.

Ще однією стороною діяльності вузів були конференції. На них запрошували викладачів вищих навчальних закладів Харкова. У «Соціалістичній Харківщині» за 10 грудня 1939 р. надрукована колонка, присвячена теоретичній конференції з теорії марксизму-ленінізму професорів Харківського державного університету імені О. М. Горького. Також подібні конференції проводились і для студентів. Одна з них присвячена Західній Україні та була надрукована у «Соціалістичній Харківщині» 15 жовтня 1939 р. [8]. У газеті за 21 жовтня опублікована колонка під назвою «Український інститут металів», яка була підготовлена до конференції науково-дослідних

інститутів Кагановичського району Харкова [22]. В ній розповідається про історію створення і розвитку інституту металів.

Щодо тематики таких конференцій, то частіше за все це був ідеологічний напрямок, оскільки, партія приділяла велику увагу ідеологічному вихованню населення.

Друга група – оголошення, яка є більш численною. Недоліком оголошень є їх однотипність – вони схожі між собою. Але їх можна розділити на декілька груп: про додатковий набір, набір на курси слухачів, публічний захист дисертацій, здачу житла та немасові оголошення. У вересні 1939 р. комітет у справах вищої школи при РНК СРСР вирішив провести додатковий прийом у вузи країни. Це оголошення опублікували у «Соціалістичній Харківщині» 15 вересня [5]. Воно дало поштовх появі цілої серії оголошень про додаткові набори у вузи Харкова. В період з 20 вересня до 12 листопада 1939 р. було опубліковано 16 оголошень від різних вузів з інформацією про те, що на вільні місця можуть бути прийняті абітурієнти, які не пройшли за конкурсом до вузу під час вступних іспитів.

Студентам, які приїжджали до Харкова з інших населених пунктів, було потрібне житло. Хтось селився у родичів, інші – у гуртожиток, решта самі шукали собі наймане житло, у цьому їм допомагали і вузи. Це робилося у тому числі і через газети. З серпня до вересня 1939 р. у «Соціалістичній Харківщині» було опубліковано 3 оголошення з проханням до «кімнатоздатників» звертатися до вузів зі своїми пропозиціями [12].

Після закінчення вступних іспитів, вузи відкривали набори на курси слухачів. У газетах «Соціалістична Харківщина», які знаходяться у фондах ХІМ імені М. Ф. Сумцова автором знайдено 8 таких оголошень [16].

Після отримання вищої освіти деякі студенти вступали до аспірантури, щоб отримати науковий ступінь. Захист дисертацій був публічний. Запрошували всіх бажаючих також і за допомогою друкованих видань. «Соціалістична Харківщина» містить такі оголошення. У підшивці газет за липень-грудень 1939 р., яка зберігається у фондах Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова ми знаходимо оголошення про захист 28 кандидатських дисертацій і п'яти на здобуття наукового ступеня доктора наук [17]. Як бачимо, кандидатських дисертацій захищали майже у 6 разів більше, ніж докторських. Це пов'язано з вимогами, які висувалися до наукових робіт. Так для докторських дисертацій вимоги були значно більші, і, природно, написати таку роботу було складніше, ніж кандидатську.

З цих оголошень витікає, що ХДУ імені Горького і раніше був одним з найкращих вузів Харкова і всієї країни. З п'яти захистів докторських дисертацій, три проходили в Харківському державному університеті, інші два захисти – у Ветеринарному і сільсько-господарському інститутах.

Зустрічаються і немасові оголошення: «20 грудня при 1-му Харківському медінституті відкрито набір заочної аспірантури» [13]. Такі повідомлення зустрічалися не часто.

У газетах за цей період знайдене ще одне цікаве оголошення від 27 вересня 1939 р.: «Фармацевтичний інститут оголошує конкурс на вільну вакансію доцента кафедри технології лікарняних форм» [15]. Таким чином, висвітлена ще одна сторона вузівського життя. Саме за допомогою таких оголошень потенційні кандидати на місце викладача могли дізнатися про вільні вакансії.

Були і сумні оголошення. Наприклад, 20 серпня 1939 р. у «Соціалістичній Харківщині» було опубліковане оголошення наступного змісту: «Дирекція, парткомітет, місцевком, профком і комітет ЛКСМУ Харківського державного педагогічного інституту з жалем сповіщають про передчасну смерть професора геології Олександра Семеновича Федоровського. Що сталося в ніч на 18 серпня, і висловлюють родині Олександра Семеновича щире співчуття» [18]. Такі оголошення також мали місце у тогочасних газетах.

Таким чином, проаналізувавши газети «Соціалістична Харківщина» за період з липня по грудень 1939 р. з колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова, приходимо до висновку, що в колонках не так часто писали про вузи Харкова. Важливою складовою тих нечисленних колонок на вузівську тему було ідеологічне виховання молоді, у тому числі і студентів, тому друковані видання проникнуті комуністичною ідеологією.

А за допомогою оголошень ми можемо дізнатися про багатосторонню роботу вузів Харкова.

Джерела та література

1. *Агітатори інституту [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – № 233 (5563). – С. 3.*
2. *Великий потяг до навчання [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – № 201 (5531). – С. 4.*
3. *Висуванець і вихованець інституту [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – № 260 (5590). – С. 2.*
4. *Добре підготувались до навчання [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – № 202 (5532). – С. 3.*

5. Додатковий прийом у вузи [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – № 212 (5542). – С. 1.
6. Загальноміські збори студентів та професорів [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – № 204 (5534). – С. 1.
7. Іспити в інститутах Харкова [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – № 179 (5509). – С. 4.
8. Конференція, присвячена західній Україні [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – № 237 (5567). – С. 4.
9. Лозунги ЦК ВЛКСМ до XXV Міжнародного Юнацького дня [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – № 203 (5533). – С. 1.
10. XXV Міжнародний Юнацький день [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – № 205 (5535). – С. 1.
11. Нове поповнення університету [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – № 201 (5531). – С. 4.
12. Оголошення «потрібні кімнати» [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – №№ 189 (5519), 190 (5520), 211 (5541). – С. 4.
13. Оголошення про відкриття заочної аспірантури [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – № 289 (5619). – С. 4.
14. Оголошення про додатковий набір [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – №№ 216 (5546), 217 (5547), 218 (5548), 220 (5550), 224 (5555), 225 (5556), 226 (5557), 230 (5560), 239 (5569), 246 (5576), 259 (5589). – С. 4.
15. Оголошення про конкурс на вільну вакансію доцента у Фармацевтичному інституті [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – № 222 (5552). – С. 4.
16. Оголошення про набір на курси слухачів [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – №№ 263 (5593), 269 (5599), 280 (5610), 281 (5611), 282 (5612), 284 (5614), 289 (5619), 294 (5624). – С. 4.
17. Оголошення про публічний захист кандидатських і докторських дисертацій [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – №№ – 182 (5512), 210 (5540), 213 (5543), 226 (5557), 229 (5559), 232 (5564), 235 (5565), 252 (5582), 259 (5589), 261 (5591), 269 (5599), 273 (5603), 279 (5609), 283 (5613), 293 (5623). – С. 4.
18. Оголошення про смерть професора геології Харківського педагогічного інституту [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – № 190 (5520). – С. 4.
19. Пропаганда марксизму-ленізму в вузах [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – № 267 (5597). – С. 1.
20. Семінари з основ марксизму-ленізму [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – № 233 (5563). – С. 3.
21. Теоретична конференція викладачів інституту [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – № 281 (5611). – С. 3.
22. Український інститут металів [Текст] // Соціалістична Харківщина. – 1939. – № 242 (5572). – С. 4.

ІРАКЛІЙ ТОЇДЗЕ ТА АГІТАЦІЙНИЙ ПЛАКАТ ПЕРІОДУ 1941–1945 рр. У ФОНДАХ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

*М. Ю. Сінельникова,
мол. науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

У збірці фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова зберігається безліч речей минулого століття. Серед багатьох музейних предметів виділяється група «Плакати», яка налічує більше ніж **5,5 тис.** екземплярів і за тематикою має безпосередній зв'язок з політичним та ідеологічним життям країни.

«У недавньому минулому нашого народу плакати мали просто величезний сенс у діалозі з людьми. Мальовані, помітні, з точним, досить різким висловлюванням можна було зустріти всюди – в школах, на вокзалах, ресторані і навіть приймальні керівника установи» [5].

Найчастіше автором того чи іншого плаката були прості люди і невідомі нікому художники, але роботи яких ставали символом цілої епохи як, наприклад, відомий радянський плакат художника Іраклій Тоїдзе «Родина – Мать зовет». Цей плакат дуже цікавий для спостерігача – це як артефакт колишньої епохи, але тепер настільки забутої, що здається неправдою. Образ плакату закарбувався у пам'яті багатьох людей в світі, його пов'язують з подіями Другої світової війни, він став одним із символів цілої епохи, яку не можна переплутати чи забути ніколи.

Якщо ми подивимось етимологічне значення слово «плакат», то воно походить від німецького «plakat», французького «placard», що означає «оголошення», «афіша» – помітне, великоформатне зображення, що супроводжується коротким текстом, створене з агітаційною, рекламною, інформаційною або навчальною метою [4].

«Вважається, що плакат виник у результаті еволюції від шрифтових театральних афіш і оголошень, на яких все більше місце займали орнамент і фігурні зображення, в Західній Європі в II-й половині XIX століття. До II-ї половини XIX століття плакатом іноді називали великі гравюри, які виконували агітаційну роль (наприклад, «летючі листки» періоду Селянської війни і Реформації в Німеччині XVI століття)» [5, с. 30].

У Радянському Союзі такий вид графіки як плакат з'явився на початку XX століття. Але пік політичної гостроти і високого ху-

дожнього рівня радянський плакат досягає в період другої світової війни, коли на зміну символічним, нарочито спрощеним, прийшли плакати реалістичні, емоційні, які зображували живий образ людини з яскравою психологічною характеристикою. Відгукуючись на головні та характерні події часу, плакати періоду війни закликали до захисту Батьківщини, переконували в справедливості визвольної боротьби [5, с. 30].

Якщо роздивлятися плакатну продукцію періоду другої світової війни, можна помітити, що вона розподіляється на дві основні групи – героїчний і сатиричний плакати: героїчний пафос народної визвольної війни і пафос ненависті до загарбників, що і є головним емоційним змістом всього радянського мистецтва періоду війни.

За словами політичного діяча комуністичної партії СРСР М. І. Калініна «Плакат – це теж живопис, але живопис, який має свої особливості: малюнок повинен бути помітним для очей, привертати до себе увагу. Якщо дозволено таке порівняння, то я б сказав, що картина – це пропаганда, а плакат – агітація» [2, с. 19].

«Відсутність телебачення перетворювало ці наочні засоби агітації в потужне знаряддя ідеологічної обробки людей. Всі вони були тематичними і цілеспрямовано впливали на важливі сфери життя. Максимально наближений до реальних подій життя, у яскравих образах, алегоріях, сатирі, плакат гостро, безпосередньо і лаконічно, крок за кроком, відображав найважливіше, характерне для життя народу у ті трагічні часи. Відкликаючись «з кулеметною швидкістю» на кожне явище на фронті чи в тилу, плакат відіграв величезну роль для підняття морального духу» [1, с. 78].

І дійсно, тематика агітаційних плакатів, надсилалася на фронт Другої світової війни нарівні з патронами і снарядами. Плакати розклеювали на стінах будинків міст, на будівельних майданчиках, вулицях перших колгоспів, баштах елеваторів, словом, по всій країні можна було зустріти агітаційний плакат.

З 22 липня 1941 р. на вулицях радянських міст з'явився знаменитий плакат «Родина – Мать зовет» робота художника Іраклія Тоїдзе. За власним визнанням художника, думка створення образу «Матері», яка закликає на допомогу власних синів, прийшла йому в голову зовсім випадково. Син Іраклія Мойсейовича згадує: «Плакат висів на збірних пунктах і вокзалах, на прохідних заводів і у військових ешелонах, на кухнях, в будинках і на парканах. Для солдатів і офіцерів він став портретом «Матері», в якому кожен бачив риси дорогого йому обличчя... Мама розповідала, що, почувши повідомлення Радінформбюро про напад фашистів, страшно

злякалася за дітей. Від першого шлюбу у неї була 9-річна дочка Марина, яка жила окремо зі своїм батьком. Вбігши до батька в майстерню, мама з шумом відчинила двері, крикнула в розпачі: «Війна!» Мабуть, вираз обличчя у неї був такий, що батько вигукнув: «Стій так і не рухайся!»... Мама стояла біля вікна і позувала. У неї безперестанку затікала піднята вгору рука. Нею вона якось розгублено вказувала туди, за розчинені двері, де з вуличного репродуктора тільки що прозвучало повідомлення Радінформбюро про напад фашистської Німеччини на СРСР. Художник ніколи ще не бачив Тамару Федорівну в такому стані. Через переляк і тривожне сум'яття на її обличчі пробивався німий заклик: «Треба терміново щось робити!. Бігти рятувати!...» [7]

«До ранку плакат був готовий. Через п'ять днів плакат вже вийшов з друкарні. Тільки перший тираж зашкалив за мільйон. Батько був лауреатом чотирьох Сталінських премій всіх можливих ступенів – 1941, 1948, 1949 та 1951 роках. У 51-му він став заслуженим діячем мистецтв РРФСР» [7].

Агітки клеїли як на вокзалах, збірних пунктах, в держустановах і колгоспних конторах, так і просто на вулицях – на дощатих парканах і цегляних стінах. Відомі випадки, коли, залишаючи той чи інший населений пункт, солдати Червоної армії наостанок зривали плакати з «мамою» і несли з собою. Друкарні військового часу навіть випустили спеціальний, «мініатюрний» тираж «Родина – Мать зовет». Репродукції розміром трохи менше звичайної поштової листівки зберігалися у багатьох фронтовиків. Їх носили в нагрудних кишенях гімнастерок – поруч з фотографіями дорогих і коханих людей, поряд з партійними і комсомольськими квитками [4, с. 19].

І це відбувалося не випадково. У цьому знаменитому плакаті все максимально спрощено для сприйняття інформації великими масами радянських людей, і в той же час зображення і текст плаката не спрощені настільки, щоб викликати подив чи посмішку. Це доводить семіотичний розбір плакату «Родина – Мать зовет»: по-перше, червоно-чорний колір, що привертає увагу на відстані і створює відчуття небезпеки (червоний колір за Максом Люшару – це колір небезпеки) [3, с. 74–76]. А по-друге, червоний колір характеризує силу волі і прагненням до досягнення мети. Таким чином, сам образ матері, яка вдягнена повністю в одяг червоного кольору немов би промовляє: «вперед до перемоги».

Плакат має спрощений символічний фон, дає чітку вказівку на місце, час і фактуру подій, що відбуваються. На задньому фоні ми можемо бачити ліс багнетів в руках ополченців. У плакаті вико-

ристовується прийом особистого звернення, що посилює ефект сугестії і збільшує ймовірність необхідного зміни в поведінці людей. Використовується гендерний фактор. Крім цього, у плакаті «Родина – Мать зовет» до цільової аудиторії звертається жінка, що символізує матір, землю, батьківщину, які є в кожній людині незалежно від роду занять, переконань, віку, статевої приналежності і рівня освіченості [6, с. 104].

Текст плакату «б'є» по архитипам, глибинним образам несвідомого, викликаючи у людини почуття провини і активуючи мотивацію до її спокути, що доводить текст присяги з плакату **«Родина – Мать зовет!»**:

«Я, гражданин Союза Советских Социалистических Республик, вступая в ряды Рабоче-Крестьянской Красной Армии, принимаю присягу и торжественно клянусь быть честным, храбрым, дисциплинированным, бдительным бойцом.

Я всегда готов по приказу Рабоче-Крестьянского Правительства выступить на защиту моей Родины – Союза Советских Социалистических Республик и, как воин Рабоче-Крестьянской Красной Армии, я клянусь защищать ее мужественно, умело, с достоинством и честью, не щадя своей крови и самой жизни для достижения полной победы над врагами. Если же по злему умыслу я нарушу эту мою торжественную присягу, то пусть меня постигнет суровая кара советского закона, всеобщая ненависть и презрение трудящихся» [4].

Таким чином, можна говорити, що ефективність навіювання досягається шляхом максимального спрощення (примітивізації) зображення і самого тексту, а радянський плакат – це збудник активності мас.

Взагалі «портрет дружини художника» – досить поширене в мистецтві явище. Сотні живописців всіх часів і народів з захватом втілювали образи на полотнах своїх коханих – ніжних і граціозних, замислених і мрійливих, навіжених і темпераментних, кокетливих і грайливих... Але лише один з них виявився по-справжньому близьким і рідним для мільйонів людей, що жили в Радянському Союзі. І навіть більше того, він вніс свою лепту в світову історію.

Виходячи з вищесказаного, ми бачимо, що такий вид образотворчого мистецтва як плакати – лаконічне і помітне зображення з коротким текстом різного формату, у роки Другої світової війни був збудником активності мас, кликав на боротьбу за свободу і справедливість радянський народ, а плакат Іраклія Тоїдзе «Родина – Мать зовет» став одним з символів періоду 1941–1945 років, який відображав одну з найголовніших подій країни,

а можливо і найголовнішу. Саме образ матері з плакату «Родина – Мать зовет» був непримиренним опором усього народу великої країни підлим загарбникам. Копія плакату «Родина – Мать зовет», яка зберігається у фондах Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, може розповісти гостям експозиції про політичні уподобання, образах і поглядах людей, які жили в той час і робили історію в період 1941–1945 роках.

Джерела та література

1. Ефимов Б. Е. Вехи Победы: Великая Отечественная Война в плакатах и рисунках [Текст] / Б. Е. Ефимов. – М. : Голден-Би, 2004. – 199 с.
2. Зульцман Р. Пропаганда как оружие в войне [Текст] / Р. Зульцман. – М. : ТИАРА, 2004. – 21 с.
3. Люшер М. Цвет Вашего характера [Текст] / М. Люшер ; пер. с англ. – М. : Вече ; Персей ; АСТ, 1996. – 312 с.
4. Плакат [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Плакат>
5. Плакат [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://art-124.blogspot.com/2012/06/15.html>
6. Наглядная агитация: в помощь художнику оформителю и организатору наглядной агитации [Текст]. – М. : Плакат, 1984. – 32 с.
7. Толстая Т. Русский плакат [Текст] : книга-альбом / Т. Толстая. – М. : Контакт-Культура, 2006. – 160 с.
8. Стой так и не двигайся [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.plakaty.ru/remarks?rem_id=7

ВІДОБРАЖЕННЯ ТЕМИ БУДІВНИЦТВА ХАРКІВСЬКОГО МЕТРОПОЛІТЕНУ У КОЛЕКЦІЇ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА

*Я. І. Зіборова,
науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова*

Ми вже звикли до польтів людини в космос, атомних електростанцій, фантастичних швидкостей. Чудовим видом міського транспорту став метрополітен, без якого важко собі уявити життя півтора мільйонного міста [4, с. 3].

Харківський метрополітен (збудований другим в Україні) діє з 23 серпня 1975 р. У цей день підземна транспортна артерія міста,

завдовжки 10,4 км з 8 станціями, прийняла перших пасажирів, з'єднавши між собою три залізничних вокзали, три автостанції, десятки промислових підприємств, а також торговельні, спортивні та культурно-розважальні центри. За 40 років бездоганної роботи перевезено майже 8 млрд. чоловік [3].

Проектне завдання першої черги метрополітену в Харкові було затверджене у 1967 р., а рішення про будівництво першої пускової ділянки прийняте 23 квітня 1968 року [1, с. 5; 4].

За виконання техніко-економічних обґрунтувань взялися спеціалісти «Харківпроекту» та «Метродіпротрансу». Їм допомагали фахівці з «Харківдіпро-трансу», «Південдіпроруди», «ПромбудНДІпроекту», «Південдіпроцементу» та «Укрдіпропроекту». Проект першої лінії Харківської підземки було розроблено таким чином, щоб траса могла з'єднати три частини міста: західну, центральну та східну [4, с. 9–10].

У червні 1968 р. до Харкова на ударну будову з'їхалися спеціалісти з різних країн. Серед них – гірники з Яванського гідровузла та Нурецької ГЕС, залізничної магістралі Абакан-Тайшет, Ангрен-на, Красноуфимського тунелю на Уралі, Донецького і Підмосковного вугільних басейнів, Тбіліського метрополітену. На Південний вокзал прибували поїзди із Середньої Азії і Сибіру, з Києва, Ленінграда і Баку [2, с. 7; 4, с. 12].

15 липня 1968 р. по вулиці Слов'янській, поблизу Південного вокзалу, в урочистій обстановці було закладено перший ствол майбутнього метрополітену. Про цю знаменну подію свідчать фотографії з колекції музею.

11 серпня 1969 р. почав працювати перший прохідницький щит, виготовлений на підприємствах Харкова. 10 квітня 1970 р. з високою точністю була здійснена перша збійка тунелів [2, с. 12; 3]. Про хід робіт на будівництві метрополітену розповідають фотографії: визначення напрямку руху прохідничого щита, укладання тьобінгів, випробування кесонних камер, будівництво тунелю, збійка перегінного тунелю, укладання колій, монтаж ескалаторного тоннелю, оздоблювальні роботи на станції «Індустріальна». Є фотографії і найкращих бригад: маркшейдерів БМУ-705 ділянки №1, прохідників БМУ-751 (бригадир М. А. Лалазаров), арматурників (бригадир П. М. Грачев), комплексної бригади А. М. Мамона, яка проводила останню збійку на 2-й ділянці першої лінії метрополітену.

30 липня 1975 р. пройшов перший пробний поїзд – цей день назавжди залишиться у пам'яті метробудівників та метрополітеців.

«21 серпня 1975 р. Державною комісією був підписаний акт про прийомку в експлуатацію першої пускової ділянки першої черги Харківського метро з оцінкою «відмінно» [3]. До музейної колекції ввійшли документи, що засвідчують введення в експлуатацію Харківської підземної магістралі: Акт про прийомку в експлуатацію державної приймальної комісії закінченого будівництва першої пускової ділянки 1-ї черги Харківського метрополітену 1975 р.; Рапорт управління Харківського метрополітену міському комітету Компартії України про дострокову сдачу метрополітену в 1975 р.; Рапорт управління Харківського метрополітену Виконкому Харківської міськради про дострокове виконання соцзобов'язань, узятих до 23 серпня 1975 р. та привітання трудящихся метро м. Неаполя управлінню Харківського метрополітену з пуском першої черги.

«22 серпня 1975 р. на станції «Московський проспект» відбувся багатолюдний мітинг, на якому начальник Харьковметробуду Г. О. Братчун передав символічний ключ від підземної магістралі першому начальнику Харківського метрополітену М. Я. Безсонову», а 23 серпня розчинили двері 8 станцій: «Вул. Свердлова» (нині – «Холодна гора»), «Південний вокзал», «Центральний ринок», «Радянська» (нині – «Майдан Конституції»), «Проспект Гагаріна», «Спортивна», «Завод імені Малишева», «Московський проспект», розташовані на трасі довжиною 9,8 км [3]. Про цю радісну мить у житті нашого міста розповідають експонати, що зберігаються у музеї, а саме фотографія «Перший потяг, у який входять почесні пасажери – метробудівці і гості з інших міст» та ножиці, якими була перерізана червона стрічка на ст. Московський проспект у день пуску Харківської підземки.

У музейній збірці є комплекс матеріалів бригадира прохідників БМУ-751 Михайла Арменаковича Лалазарова, а саме: годинник; відбійний молоток МО-6П, для ґрунтових робіт; гайковерт для скріплення металевих тюбінгів; чеканочний молоток для ліквідації зазорів між тюбінгами; знак «Победитель соцсоревнования 1975 г.»; значок «Отличник соцсоревнования транспортного строительства» 1980 р. (з посвідченням); знак «Ударник XI пятилетки» 1985 р. (з посвідченням); Почесна грамота за самовіддану працю у зв'язку з достроковим завершенням будівництва 1-ї черги Харківського метрополітену 1975 р., Почесна грамота за виконання соцзобов'язань 1978 р., Почесна грамота за досягнуті високі показники в соцзмаганнях з раціоналізації і винахідництва з присвоєнням звання «Лучший рационализатор управления строительства «Харьковметрострой» 1985 р., Свідотство про занесення у Книгу

пошани Управління будівництва «Харківметробуд» за високі показники у соцзмаганні 1977 році.

У колекції музею зберігаються особисті речі метробудівців: – Миколи Михайловича Гендіна – бригадира бригади прохідників: каска, значок «Учаснику строительства 1-го участка Харьковского метрополитена. 1975 год»; – Віктора Миколайовича Чижика – майстра дільниці №5 «Харківметробуд»: брюки, куртка, каска; – особисті документи Миколи Івановича Квітко – кавалера 3-х орденів, бригадира комплексної бригади та Володимира Петровича Бельського – начальника дільниці №4.

Друга дільниця першої черги споруджувалася уздовж заводів-гігантів – довжиною 7,5 км з п'ятьма станціями. «20 липня 1978 р. по ній пройшов перший пробний поїзд. 11 серпня урочистий мітинг на станції «Тракторний завод» започаткував регулярний рух блакитних експресів по всій трасі першої черги» [3], про цю подію висвітлює фотографія, яка зберігається у фондах музею.

У газеті «Вечерний Харьков» №5 за 1978 р. (з фондів музею), виданої виізною редакцією, ми можемо ознайомитися з матеріалами про будівництво 2-ї дільниці першої черги Харківського метрополітена.

За самовіддану працю на будівництві першої черги метрополітену 270 працівників було нагороджено орденами та медалями, 30 проектувальників і будівельників отримали премії Ради Міністрів СРСР.

Заохоченням до нових трудових звершень для метробудівців були не тільки особисті, колективні почесні грамоти і значки, але і вимпели, які були отримані за високі показники у соцзмаганнях 1975–1976 років, зняті з робочих місць бригад прохідників, ізолювальників та слюсарів-монтажників «Харківметробуду».

16 квітня 1977 р. відбулася закладка станції «Пушкінська» на другій лінії – Салтівській – довжиною 10,4 км з вісьмома станціями, що з'єднала центр міста з Салтівським житловим масивом. Першу пускову дільницю – довжиною 6,7 км з п'ятьма станціями – введено в дію 11 серпня 1984 р., другу – довжиною 3,7 км з трьома станціями – 23 жовтня 1986 року. Ця подія висвітлена фотографією передовиків виробництва на святковому мітингу, присвяченому достроковому вводу в експлуатацію 2-ї дільниці Салтівської лінії 1986 р., а також стрічкою з урочистої церемонії відкриття 2-ї дільниці Салтівської лінії 1986 року.

«На Салтівській лінії, між станціями «Київська» та «Барабашова», для переходу через заплаву річки Харків вперше в практиці метробудування споруджено унікальний, оригінальної конструк-

ції метроміст закритого типу довжиною 980 метрів. Архітектурні рішення станцій цієї лінії на Всесвітній виставці «Софія-85» відзначені дипломом та медаллю» [3].

До музейної колекції ввійшли знаки і значки, пов'язані з будівництвом Харківської підземної артерії: значок «Харьковский метрополитен. 1978 год», значок «За самоотверженный труд», «Наставник молодежи», «На честь досрочного ввода в експлуатацію второго участка Салтовской линии 1986 г.», значок «Вторая очередь метро г. Харьков 1986».

За впровадження нових форм організації праці, оригінальних рішень, нових технологічних методів і технічних винаходів на будівництві Харківської підземки багато конструкторів і архітекторів, новаторів і раціоналізаторів, винахідників були нагороджені почесними грамотами, а деякі винаходи були удостоєні дипломів і медалів на виставках досягнень народного господарства. У колекції музею зберігаються грамоти новаторів і винахідників В. П. Бельського, М. А. Лалазарова та інших.

У колекції музею зберігаються документи, пов'язані з соціалістичними змаганнями на будівництві першої і другої ліній Харківського метро. Вона складається з: соціалістичних зобов'язань (1976 р., 1979 р., 1981 р.), договорів між колективами метробудівників, трудових рапортів, телеграм про дострокове виконання соцзобов'язань та почесних грамот, якими були нагороджені метробудівці у Соцзмаганнях: В. П. Бельського, А. Д. Ляхова, А. Д. Коваленко, В. І. Каташевського, А. Е. Прохорова, В. І. Лобанова, З. С. Котенева, В. А. Васильченка, а також колективів бригад ізольовальників та СМП-121.

Особлива увага керівництвом Харківметробуду приділялася відпочинку працівників і розвитку спорту. На спортивних майданчиках санаторію-профілакторію «Дубовий гай» мірялися силою колективи метробудівців та експлуатаційників Харківського метрополітену у футболі, волейболі, настільному тенісі, шахах. У музейній колекції зберігаються кубок і Диплом колективу фізкультури БМУ-751 за 1-е місце у літній спартакіаді Управління будівництва 1975 року.

«У 1984 р. метробудівники розпочали спорудження третьої лінії – Олексіївської – яка з'єднала житлові масиви північних районів міста з центром і південними промисловими та житловими комплексами.

У травні 1995 р. на станції «Держпром» Президентом України Л. Д. Кучмою було розрізано блакитну стрічку – так було започатковано роботу першої пускової ділянки Олексіївської лінії експлуатаційною довжиною 5,34 км з п'ятьма станціями» [3].

Історія будівництва Олексіївської підземної магістралі, на жаль, не має відображення у музейній колекції. Бракує матеріалів і по будівництву Салтівської лінії.

Всі двадцять дев'ять діючих станцій метро різні за архітектурним рішенням. Є станції пілонного типу, колонні й односклепінні. Вхід до них здійснюється з підвуличних переходів. Довжина станційних платформ розрахована на приймання п'ятивагонних поїздів. Своєрідна архітектура і художнє оформлення станцій метро (Холодногорсько-заводської і Салтівської ліній) проілюстровані у поштових листівках, фотодокументах та у фотоальбомі «Харьковский метрополитен I очередь», що знаходяться в фондах музею.

У Книзі відгуків про нову Салтівську лінію Харківського метрополітена 1984 р., що зберігається у музеї, люди різного віку і професій – жителі і гості Харкова залишили сотні записів, сповнені вдячності будівельникам за чудовий подарунок [4, с. 124–125].

Кожен п'ятий пасажир у Харкові користується послугами метрополітену тому, що надійнішого і зручнішого виду громадського транспорту, ніж швидкісна підземка, поки що не існує. Популярність метро зростає з кожним днем про що свідчать безперервні пасажирські потоки на станціях [4, с.45].

Звичайно, успіх не прийшов сам, його досягнуто завдяки наполегливій праці людей.

Джерела та література

1. Воскресенский Г. М. Харьковский метрополитен [Текст] : фотоочерк / Г. М. Воскресенский. – Х. : Прапор, 1980. – 64 с.
2. Любарский Р. Э. Харьковский метрополитен [Текст] / Р. Э. Любарский, В. И. Мозолевский, В. А. Спивачук, М. И. Юрченко. – К. : Будівельник, 1981. – 288 с.
3. Офіційний сайт КП «Харківський метрополітен» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.metro.kharkov.ua>.
4. Яницький Б. А. Так будували метро [Текст] / Б. А. Яницький. – Х. : Центр Освітніх Ініціатив, 2003. – 216 с.

ТЕМА КОСМІЧНИХ ПОЛЬОТІВ ДО ОРБІТАЛЬНИХ КОСМІЧНИХ СТАНЦІЙ «САЛЮТ» (В КОЛЕКЦІЇ ХІМ ІМЕНІ М. Ф. СУМЦОВА)

Я. І. Зіборова,
науковий співробітник
ХІМ імені М. Ф. Сумцова

Одна з визначальних рис людини – це постійна допитливість, яка спонукає нас досліджувати непізнане. Весь час ми намагаємося зазирнути за край горизонту, аби збагнути таємниці Всесвіту. Все більш наполегливо і рішуче ми вивчаємо найближчих сусідів – Місяць, Марс та інші космічні об'єкти. «Одним з найважливіших наслідків досліджень космосу є привернення уваги творчої молоді до вивчення космосу, залучення її до космічних досліджень, популяризації в суспільстві знань про космос. Крім того, виконання науково-освітніх програм дає змогу перевірити новітні наукові ідеї, що формулюються, як правило, молодими вченими» [2, с. 20].

Важко переоцінити той внесок, який роблять у вивчення і освоєння космосу вчені, спільні роботи яких дозволили підняти співробітництво країн у космічних дослідженнях на більший науково-технічний рівень: від автоматичних супутників Землі до пілотованих кораблів і далі, до довгострокових наукових орбітальних станцій зі змінними екіпажами.

«Салют» – серія із дев'яти одномодульних радянських орбітальних космічних станцій, випуск яких тривав протягом одинадцяти років з 1971 до 1982 р. [1, с. 525]. Під час польотів станцій «Салют» були проведенні довгострокові дослідження з проблеми життя в космосі і різних астрономічних, біологічних експериментів. Програма дозволила космічній техніці розвиватися зі стадії розвитку інженерних пошуків до довгострокових досліджень та створення форпостів у космічному просторі. В кінцевому результаті, досвід, накопичений при створенні та експлуатації станцій «Салют» пішов на те, щоб побудувати багатомодульні космічні станції, такі як «Мир» і Міжнародна космічна станція (МКС).

Першу в світі орбітальну космічну станцію «Салют-1» (далі ОКС) запустили 19 квітня 1971 р., космічна подорож якої тривала 21 добу. До станції літали дві експедиції: на «Союз-10» (В. О. Шаталов, О. С. Єлісєєв, М. М. Рукавішніков) і «Союз-11» (Г. Т. Добровольський, В. М. Волков, В. І. Пацаєв). У фондах музею зберігаються фотографія екіпажу корабля «Союз-11» та фотокопія посвідчення льотчика-космонавта СРСР Георгія Добровольського.

Широкі програми наукових досліджень і технологічних експериментів виконані на ОКС «Салют-4» (грудень 1974 – лютий 1977 р.) та ОКС «Салют-5» (червень 1976 – серпень 1977 р.). На станціях послідовно працювали по два екіпажі космонавтів [4; 5; 6]. До музейної колекції ввійшли фотографії екіпажів космічних кораблів «Союз-18» (П. І. Клімук, В. І. Севаст'янов) та «Союз-24» (В. В. Горбатко, Ю. М. Глазков).

На відміну від попередніх, станція «Салют-6», яка працювала з вересня 1977 р. до липня 1982 р., мала два стикувальних вузли і систему дозаправки палива у польоті. Це дозволило стикуватися із нею двом кораблям і збільшило час її роботи. На станції працювало 16 експедицій (27 чоловік), у тому числі – 9 міжнародних при загальній тривалості 676 діб. Найбільша тривалість польоту на станції «Салют-6» – 185 діб (В. В. Рюмін і Л. І. Попов) з квітня до жовтня 1980 року [4; 5]. У музейних фондах є фотографії екіпажу космічного корабля «Союз-32» (В. А. Ляхов, В. В. Рюмін) та візитна картка (з автографом) В. А. Ляхова, яка побувала на борту космічної станції «Салют-6».

З квітня 1982 р. на орбіті працювала станція «Салют-7». На станції виконували досліди і експерименти 9 експедицій (22 особи), у тому числі – 2 міжнародні. Найтриваліший в історії космонавтики політ тривав 237 діб, який здійснили у лютому – жовтні 1984 р. космонавти Л. Д. Кизим, В. О. Соловйов, О. Ю. Атьков.

У колекції музею зберігаються зразки оснащення орбітальної космічної станції «Салют», а саме: блок панелі сонячної батареї; зразок екранно-вакуумної термоізоляції; срібно-цинковий елемент хімічної батареї СЦС 3/2013; прицільна марка стикового вузла станції «Салют»; пристрій для надування протиперевантажувального костюма; вакуумний насос 1056; ручка люку у відкритий космос; молоток для роботи у відкритому космосі; робочий пояс космонавта.

До фондів музею ввійшли значки присвячені ОКС «Салют»: «10-летие полёта первой пилотируемой орбитальной станции «Салют»; «Союз-Салют»; «Союз-18» – «Салют-4». Севаст'янов, Клімук»; «1977 – вторая экспедиция «Союз-24» – «Салют-5». В. В. Горбатко, Ю. Н. Глазков»; «96 суток в космосе на борту станции «Салют-6». Ю. В. Романенко, Г. М. Гречко»; «185 суток в космосе. Л. И. Попов, В. В. Рюмин»; «Союз Т-4» – «Салют-6». В. В. Коваленок и В. П. Савиных» і значки серії «Международные полёты в космос по программе «Интеркосмос».

Для забезпечення роботи ОКС «Салют-6» та ОКС «Салют-7», автоматичними кораблями «Прогресс» доставляли до 2,5 тон різ-

них вантажів. З 1980 р. корабель «Союз Т» використовувався для доставки космонавтів на орбітальні станції [4; 5].

На станції «Салют-6» і кораблях «Союз» у 1978–1981 рр. за програмою «Інтеркосмос» працювали 9 міжнародних екіпажів з Чехословаччини, Польщі, Німецької демократичної республіки, Болгарії, Угорщини, В'єтнаму, Куби, Монголії, Румунії. Цей етап розвитку космічного співробітництва в колекції музею представляють фотографія радянсько-польського екіпажу (П. І. Клімук і М. Гермашевський) та спецвипуск «Известий», присвячений радянсько-болгарському польоту. Радянсько-кубинський політ представлений кубинським прапором і прапором «Інтеркосмос» з дарчим написом і автографами, бюлетенем, присвяченим цьому польоту, значком «Інтеркосмос», запрошенням на зустріч радянсько-кубинського екіпажу та фотографією Ю. В. Романенко і А. Мендес (з автографами). Політ радянсько-в'єтнамського екіпажу представлений запрошенням на зустріч із членами екіпажу.

На орбітальному комплексі «Салют-7» – «Союз Т» у 1982–1984 рр. здійснили польоти екіпажі за участю космонавтів Франції та Індії. У музейній колекції зберігаються: конверт радянсько-французького космічного польоту; листівка, присвячена 20-річчю радянсько-французького співробітництва в космосі.

Найбільшою в музейній колекції є вибірка, яка висвітлює радянсько-індійський космічний політ, а саме: фотографії членів екіпажів (основного і дублюючого) під час тренувань та польоту з автографами космонавтів; конверти з борта космічної станції «Салют-7», підписані космонавтами, а також конверт, випущений в Індії на честь радянсько-індійського космічного польоту; нашивки з костюмів Ю. В. Малишева та індійського космонавта Р. Шарми, які побували у космосі; книга Ю. Малишев, М. Ребров, Г. Стрекалов «СССР – Индия на космической орбите»; звіт про поїздку делегації до Непалу та Індії.

Міжнародні польоти на орбітальних космічних станціях «Салют» відображаються і в сюжетах поштових марок СРСР, Болгарії, Куби, Монголії, Румунії. У музейній збірці грошово-паперових знаків зберігаються конверти, що побували на борту орбітальної космічної станції «Салют», з автографами космонавтів [3].

Досягнення ракетно-космічної галузі використовують у різних напрямках народного господарства, про що розповідається в брошурах і буклетах «Космос – народному хозяйству», «Советские космические исследования», «Космонавтика – путь к миру и прогрессу», «20 лет программе «Інтеркосмос» [3].

Космонавти, перебуваючи в орбітальній космічній станції, виконували великий обсяг робіт в інтересах народного господарства. «Зйомка із космосу дозволяє отримувати інформацію, яку використовують при вивченні природних ресурсів, у сільському і лісному господарствах, для виявлення стихійних лих. Наприклад, шлейфи від пожеж у лісах, рух льодовиків. Також зйомки з космосу допомагають при вивченні атмосфери, прогнозуванні погоди. Інформація про зародження тайфунів, грозових фронтів, розподілення хмарності необхідне для мореплавців, рибалок, спеціалістів багатьох галузей народного господарства. Із космосу вивчається водний режим річок і озер. Це дозволяє заздалегідь розробляти заходи з охорони природи» [4; 5]. У фондовій збірці ХІМ імені М. Ф. Сумцова знаходяться Космофототектонічна мапа Арало-Каспійського басейну 1978 р. та фото мапи Землі, виконаної з борта орбітальної космічної станції «Салют» льотчиками-космонавтами В. М. Волковим, Г. Т. Добровольським, В. І. Пацаєвим.

Дані, отримані з медичних експериментів, які виконують космонавти під час польоту на ОКС, наприклад експеримент з вивчення слуху, серцево-судинної системи за допомогою апаратури «Эхограф», досліді з використанням пневмовакуумного костюму «Чибис», використовуються для вирішення питань медичного забезпечення польотів, а також відновлення нормального функціонування систем організму людини після нього. У колекції музею представлені предмети медичного призначення: пояс для медичних досліджень, прилад «Резеда» для дослідження показників зовнішнього дихання, а також касета з плівкою для запису медичних досліджень [4; 5].

«За допомогою апаратури ПІОН вивчали особливості проведення технологічних експериментів, вивчення космонавтами росту монокристалів сахарози у невагомості. Умови космічного простору – невагомість, глибокий вакуум – дозволяють отримувати надчисті і високої однорідності кристали, напівпровідникові матеріали та нові сплави» [4; 5].

Результати проведених біологічних експериментів у космічних польотах знайдуть широке використання і в космонавтиці, і в земних умовах. Наприклад, біотехнологічний експеримент на установці «Таврія» з досвідного отримання лікарських препаратів, вирощування цибулі під час польоту [4; 5].

В останні роки все частіше у космічний політ відправляються звичайні люди у якості космічних туристів, що є доказом наступного твердження: немає нічого неможливого, і як казав видатний

учений К. Е. Циолковский: «Человечество не останется вечно на Земле, но в погоне за светом и пространством сначала робко проникнет за пределы атмосферы, а потом завоюет себе всё околосолнечное пространство» [5].

Джерела та література

1. Большая советская энциклопедия [Текст]. Т. 22 / под ред. А. М. Прохорова. – М. : Советская энциклопедия, 1975. – 628 с.
2. Глобальна стратегія досліджень – основи координаційного процесу [Текст] / Національне космічне агентство України. – К. : Спейс-Інформ, [б. р.]. – 40 с.
3. Звержховська Н. В. Відображення теми освоєння космосу в колекції ХІМ [Текст] / Н. В. Звержховська // Сімнадцять Сумцовських читань : збірник матеріалів наукової конференції на тему «Комунікаційний підхід у музейній справі як відповідь на потреби соціуму», 18 квітня 2011 р. / Харківський історичний музей. – Х. : Майдан, 2011. – С. 203–210.
4. Фонди ХІМ імені М. Ф. Сумцова. – Фото серії ТАРС. – № 19757 [Ізоматеріал].
5. Фонди ХІМ імені М. Ф. Сумцова. – Фото серії ТАРС. – № 19162 [Ізоматеріал].
6. Фонди ХІМ імені М. Ф. Сумцова. – Фото серії ТАРС. – № 19490 [Ізоматеріал].

ЗМІСТ

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

<i>С. Б. Руденко. Про актуальність та напрями досліджень музейних репрезентацій історії України</i>	3
<i>Б. А. Івченко. Харків'яни, удостоєні звання Герой України</i>	8
<i>С. М. Куделко, О. Г. Павлова. Музейний комплекс Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: перспективи розвитку</i>	19
<i>О. О. Гендзюровська. Шляхи популяризації музею як культурно-освітнього центру</i>	22
<i>К. Ю. Дубін. З досвіду співпраці Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова з благодійними організаціями</i>	27

МУЗЕЙ І СУЧАСНІСТЬ: ВИКЛИКИ ПОВСЯКДЕННОСТІ

<i>М. М. Красиков. Музеєфікація топосу як пробудження історичної пам'яті (з досвіду роботи Неформального товариства друзів Зінаїди Серебрякової)</i>	31
<i>О. М. Сошнікова. Музей сучасній людині: теорія і практика повсякденності</i>	38
<i>А. О. Фененко. Віртуальна музеалізація як засіб збереження соціокультурної пам'яті</i>	42
<i>С. Ю. Куценко. Особливості організації рекламно-інформаційної діяльності музею в соціальних мережах</i>	45
<i>А. В. Панченко. Розвиток музейної мережі та методична робота Харківського історичного музею у 1970–1990 рр.</i>	52
<i>С. М. Дейнеко. Музей врятованих художніх цінностей</i>	62
<i>В. С. Романовський. Мандрівники кінця XVIII – першої половини XIX ст. про рухомі пам'ятки та музеї Криму</i>	68
<i>О. М. Устименко. Адаптація роботи музеїв для відвідання незрячими</i>	74
<i>Д. М. Вітченко. Проблеми створення музею народної архітектури та побуту Слобідської України на базі Національного літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди у с. Сковородинівка Харківської області</i>	83
<i>О. А. Желтобородова. До питання створення пересувної виставки «Харків освітній. Нариси до розвитку освіти та науки на Харківщині у XVII–XIX ст.»</i>	90
<i>О. М. Пантелей. До питання створення пересувної виставки «Народний костюм Слобожанщини: історія, традиції, сучасність»: досвід та перспективи експозиційного твору</i>	97

О. Г. Ликова. Музейна керамологічна експозиція: досвід і нові можливості	102
Л. Ю. Глазкова. Відображення теми Антитерористичної операції в Україні музейними засобами: досвід і перспективи.	109

КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПІДХІД У СТРУКТУРІ МУЗЕОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Л. М. Воронова, Н. С. Мартем'янова. До питання про методику організації освітнього процесу в музеї: основні проблеми й сучасний вектор розвитку.	116
О. П. Співак. Масові заходи ХІМ імені М. Ф. Сумцова у системі музейного сервісу	121
Ю. О. Люлько. Інтелектуальні ігри та можливості їх використання у музейних заходах	125
О. І. Мінська. Інтерактивна форма роботи у музейному середовищі: квест	130
К. Ю. Пеляшенко. «Мова артефакту»: музейний захід з археології для дітей з вадами зору	133
Л. Г. Овчиннікова. Новий підхід до проведення інтерактивних заходів співробітниками відділу етнографії ХІМ імені М. Ф. Сумцова	137
О. П. Рибка. Перезавантаження традицій: фольклорні свята в музеї Сковороди.	141
О. І. Троциньська. Козацька тематика в науково-освітній роботі Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»	146
Н. В. Кукса. Форми музейної педагогіки: гурток історичного краєзнавства (з досвіду роботи відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»)	150
В. С. Ветров, І. В. Западенко. Деякі аспекти практичної реалізації музейної педагогіки в ДІКЗ «Межибіж»	155
А. С. Петрикiна, А. В. Орлов, О. М. Соколенко. Від музею в школі – до школи-музею (з досвіду роботи музею історії НВК імені В. Г. Короленка)	161

ФОНДОВІ ЗБРАННЯ У НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ, ЕКСПОЗИЦІЙНИЙ ТА НАУКОВО-ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ

А. В. Муратова. Історична пам'ять суспільства через призму сувенірних подарунків у колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова	166
Т. А. Горлова. Перша світова війна у листівках та фотографіях з колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова	169

<i>С. О. Данченко. Румунська військова медаль із фондів ХІМ імені М. Ф. Сумцова</i>	176
<i>В. В. Буличова. Колекція вотивних пластин у збірці ХІМ імені М. Ф. Сумцова</i>	179
<i>Н. В. Звержховська. Документи нормованого розподілу у збірці ХІМ імені М. Ф. Сумцова</i>	182
<i>О. І. Хасанова. Оскар Гансен та частина його колекції фарфору та фаянсу у фондах ХІМ імені М. Ф. Сумцова</i>	190
<i>О. В. Щербань. Унікальний глиняний виріб з фондової колекції кераміки ХІМ імені М. Ф. Сумцова – весільні «рюмки-трійчатки»</i>	197
<i>Л. К. Кудлай. Деякі спостереження під час дослідження натільних хрестів барокового типу з колекції Музею Харківського дитячо-юнацького клубу моряків</i>	204
<i>Г. В. Пашкова. Настільні пам'ятні медалі у колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова</i>	211
<i>Л. В. Никипоренко. Колекція журналів «Труды Вольного экономического общества» в науково-дослідній, експозиційній та науково-освітній діяльності музею</i>	216
<i>О. В. Брель, Я. Л. Діденко. Євангеліє кінця XVII – початку XVIII ст. з колекції музею Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»</i>	220
<i>Л. М. Захарчук. Килим в художньому оформленні інтер'єру української оселі Середнього Подніпров'я у XIX – на початку XX ст.</i>	227
<i>Н. М. Іванова. Чорнобильська катастрофа та її наслідки (за матеріалами колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова)</i>	232
<i>О. Л. Лисенко. Плахта – основний елемент жіночого поясного одягу в колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова</i>	240

ІСТОРИЧНІ, АРХЕОЛОГІЧНІ ТА ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КРАЮ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ МУЗЕЙНИМИ ЗАСОБАМИ

<i>М. П. Чумак. М. Ф. Сумцов і становлення етнографічного музейництва на Слобожанщині</i>	246
<i>Ю. А. Конюшенко. Просвітництво на Харківщині в особах та музейних предметах (за матеріалами с. О. Раєвського, В. Я. Данилевського, Х. Д. Алчевської, О. М. Бекетова, що зберігаються у фондах ХІМ імені М. Ф. Сумцова)</i>	253
<i>О. Ю. Бір'юва. М. Ф. Сумцов – дослідник весільної обрядовості Слобожанщини</i>	259
<i>Д. Ю. Кепова. Слобідський полковий устрій як перший приклад організації місцевого самоврядування Слобожанщини</i>	261

<i>С. І. Щербак.</i> Витоки місцевого самоврядування на Харківщині у XVII–XVIII ст.	267
<i>А. П. Голеніщева.</i> Література з історії харківського міського самоврядування в бібліотеці ХІМ імені М. Ф. Сумцова	273
<i>І. А. Сніжко.</i> Археологічні розвідки на території Балаклійського району Харківської області	278
<i>Л. І. Бабенко.</i> Золоті бляшки із Олександропільського кургану у збірці Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова ..	283
<i>Л. І. Бабенко, К. Ю. Пеляшенко.</i> Археологічний комплекс сарматського часу біля с. Великі Проходи	290
<i>В. С. Аксьонов.</i> Підвіски-амулети у вигляді коня з катакомбних поховань Верхньо-Салтівського могильника	297
<i>М. В. Хоружа.</i> Дослідження Верхньо-Салтівського археологічного комплексу у 1946–1991 рр.	306
<i>В. О. Казус, А. В. Соколов.</i> Автоматична вогнепальна зброя Першої світової війни в фондах Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова	314
<i>В. О. Казус, А. В. Соколов.</i> Хрест «Особливого Маньчжурського загону» отамана Г. Семенова в колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова	320
<i>І. О. Роман.</i> Творчий шлях солістки ХАТОБ(у) Заслуженої артистки УРСР Виноградової Олени Іванівни (на основі матеріалів фондів і бібліотеки ХІМ імені М. Ф. Сумцова)	325
<i>М. Ю. Сологуб.</i> Вищі навчальні заклади Харкова в кінці 1930-х років (на основі публікацій газети «Соціалістична Харківщина» з колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова).....	331
<i>М. Ю. Сінельникова.</i> Іраклій Тоїдзе та агітаційний плакат періоду 1941–1945 рр. у фондах ХІМ імені М. Ф. Сумцова	337
<i>Я. І. Зіборова.</i> Відображення теми будівництва харківського метрополітену у колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова	341
<i>Я. І. Зіборова.</i> Тема космічних польотів до орбітальних космічних станцій «Салют» (в колекції ХІМ імені М. Ф. Сумцова).....	347

Наукове видання

**ДВАДЦЯТЬ ДРУГІ
СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ**

*Збірник матеріалів
Всеукраїнської наукової конференції
«Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій»,
присвяченої 25-річчю Незалежності України*

18 квітня 2016 р.

Технічний редактор Є. О니шко

Підписано до друку 11.10.16. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 21,88. Наклад 300 прим. Зам. № 16-73.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59.
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.